

И. М. ЖАББОРОВ

ЖАҲОН ХАЛҚЛАРИ ЭТНОГРАФИЯСИ

*ЎзССР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юр்தларининг тарих факультетлари студентлари учун
ўқув қўлланма сифатида тасдиқлаган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1985

Масъул муҳаррирлар:

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги,
Ўзбекистон ССР ва Қорақалпоғистон АССР да хиз-
мат кўрсатган фан арбоби, тарих фанлари доктори,
профессор **С. К. Камолов**, тарих фанлари доктори,
профессор **Г. А. Ҳидоят**

Тақризчилар:

Тарих фанлари докторлари **А. М. Муҳаммаджонов**
ва **К. Ш. Шонийёзов**

Ж 13

Жаббаров И. М.

Жаҳон халқлари этнографияси: Олий ўқув юрт.
тарих фак. студ. учун ўқув қўлл. [Масъул муҳар-
рирлар: С. К. Камолов, Г. А. Ҳидоят].—Т.: Ўқи-
тувчи, 1984.—280 б.

Джаббаров И. М. Этнография народов мира: Учебное
пособие для студ. исторических фак. вузов.

ББК 63.5я7
902.7

Дж $\frac{0508000000 - 209}{353(04) - 85}$ 139 — 85 .

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1985 й.

ЭТНОГРАФИЯ ФАНИГА МУҚАДДИМА

ЭТНОГРАФИЯ ВА УНИНГ ҚИСҚАЧА ТАРИХИ

Асримизнинг охирги чорагига келиб жаҳон аҳолиси сони тўрт миллиардга етди. Олимларнинг ҳисобига қараганда, XXI аср арафасида аҳоли сони яна икки миллиардга кўпаяди. Ниҳоятда қисқа муддат ичида дунёнинг этник қиёфаси, унда яшовчи халқларнинг тақдири тубдан ўзгарди. Бундай тез суръатлар билан ўсиш ва ўзгариш XX асрнинг энг асосий воқеаси бўлган Улуғ Октябрь социалистик революцияси инсоният тарихи янги даврини — капитализм ҳалокати ва коммунизм тантанаси даврини очиб берганлиги, мамлакатимизда етук социализм қарор топганлиги, жаҳон социализм системаси вужудга келганлиги, шунингдек, замоннинг қудратли омили — илмий-техника тараққиёти туфайли содир бўлаётган ривожланиш билан бевосита боғлиқдир. Эндиликда инсоният тараққиётини асосан Улуғ Октябрь ғалабаси, унинг ҳаётбахш ғоялари негизида вужудга келган социализм дунёси белгилаб бермоқда.

Қудратли давлат — Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи барпо этилганлиги социализмни ривожлантиришда катта қадамгина бўлиб қолмасдан, шу билан бирга жаҳон тарихининг боришидаги энг муҳим бурилиш пайтларидан бири ҳам бўлди. Ю. В. Андропов СССР ташкил этилганлигининг 60 йиллигига бағишланган тантанали мажлисда қилган докладида бундай деган эди: «Қолоқлик, қашшоқлик ва вайронагарчилик ҳолатидан маданияти ғоят юксак даражага кўтарилган ва халқ фаровонлиги доимо ошиб бораётган замонавий улуғ давлатнинг қудратига бу қадар шитобли парвоз тарихда асло кўрилган эмас»¹.

Дунёдаги табиат нақадар ранг-баранг ва хилма-хил бўлса, унда яшовчи аҳолининг этник тузилиши ҳам шу қадар турлитумандир. Ҳозирги даврда жаҳонда фанга маълум икки мингдан ортиқ халқлар ва элатлар яшайди. Айрим маълумотларга қараганда ер кўрасида этносларнинг сони уч-тўрт мингга етади. Шулларнинг 257 таси бир миллион кишидан ортиқ сонга эга айрим халқлардан иборат бўлиб, жаҳон аҳолисининг 96 процентини ташкил қилса, дунёда энг кам сонли аҳолига эга 1,5 мингга яқин

¹ Андропов Ю. В. СССРнинг олтмиш йиллиги. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1982, 6-бет.

халқлар 1 процентни ташкил қилади. Тили жиҳатидан бир-биридан ажралиб турадиган кишилиқ бирликларининг сони уч мингдан ортиқ.

Социализм дунёсидан ташқаридаги мамлакатларнинг социал-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ҳали ҳам нотекис ривожланиши туфайли ҳозиргача турли типдаги этнослар учрайди. Планета-мизда (айниқса Австралия, Африка ва Америкада) ибтидоий жамият даражасида турган этник тип — уруғ-қабилалардан тортиб, то катта-кичик халқ ва элатларгача мавжуддир. Давримизгача етиб келган қабилавий тузум даражасидаги этнослар жуда кам учрайди, албатта. Уларнинг ҳаётида ибтидоий уруғ-қабилавий муносабатлар аслида сарқит сифатида сақланган бўлиб, ўзига хос хусусиятларга эга. Бундай элатлар одатда феодал ёки капиталистик муносабатлар гирдобига тортилган ва уларда социал табақаланиш пайдо бўлган.

Халқ ва элатлар дастлаб қулдорлик тузуми даврида келиб чиқиб, тили яқин бўлган бир неча қабилаларнинг бирикиши, босқинчилик урушлари туфайли аралашиб кетиши, бир жойдан иккинчи жойга кўчиши натижасида шакллана бошлаган. Одатда халқлар иқтисодий, социал ва маданий жиҳатдан энг кучли ва ривожланган кўп сонли этнослар доирасида муайян эконимика, территориал ва тил умумийлиги негизида пайдо бўлган.

Ҳозирги вақтда «халқ» тушунчаси турли маънода ишлатилади. Гоҳо бир тўда кишиларни «халқ тўланди» деб айтилса, баъзан муайян территорияда яшаган турли миллат ёки элатларни ҳам, чунончи, «совет халқи», «америка халқи» ёки «ҳинд халқи», деб айтилади. Синфий жамиятларда ҳукмрон табақалар ўзларини меҳнаткаш халқ оммасидан ажратиб қўйишга интиладилар. Ўз мустақиллиги ва озодлиги учун курашаётган мамлакатларда барча прогрессив элементлар бирлашиб, ирқий, миллий ёки социал тафовутлардан қатъи назар, мустаҳкам «халқ fronti»ни ташкил қилади. Бундай курашлар кўп ерда пролетариат диктатураси вазифасини бажараётган янги тузум — «халқ демократияси»нинг пайдо бўлишига олиб келди. Мазкур жараён иккинчи жаҳон урушидан кейин кучайиб кетди.

Маълумки, ҳозирги сиёсий ва илмий терминларнинг кўпи қадимги Грецияда икки — икки ярим минг йиллар муқаддам пайдо бўлган. Жумладан, «демократия» ёки «демография» сўзлари грек тилидан олинган бўлиб, унинг негизини «демос», яъни «халқ» деган сўз ташкил қилади. Шу маънода, яъни аҳоли оммасининг асосини ташкил қилувчи халқ тушунчасини англлатувчи яна бир сўз — «этнос» ҳам ишлатилган. Мазкур сўзлардан ташкил топган махсус фан соҳалари ҳам пайдо бўлган. Масалан, «демография» фани жаҳон аҳолисининг сони, жойланиши, туғилиши, никоҳи, ўлими, социал, жинсий ва ёш тузилишини, табиий ўсиш ва миграцион (кўчиш) жараёнини ўрганеди. Лекин жаҳондаги халқ ва элатлар ўз тили, келиб чиқиши, моддий ва маънавий маданияти, маиший турмуши ва психологияси билан ҳам бир-бирларидан ажралиб туради. Халқларнинг ўзаро тафовути ёки умумийлиги

ва ўхшашлигини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини жиддий ўрганувчи махсус фан соҳаси «этнография» деб аталади.

Этнография фани қадимги грек сўзлари — «этнос» (халқ) ва «графо» (ёзиш, таърифлаш) деган терминлардан ташкил топган. Унинг туб маъносини «халқларни таърифлаш» ёки «халқшунослик» кабилар ташкил этади. Айрим мамлакатларда этнография фани этнология, маданий антропология ёки халқшунослик номлари билан ҳам юритилиши маълум. Баъзи буржуа олимлари этнографияни таърифловчи фан, этнология эса назарий фан, деб тасвирлашга уринадилар. Бундай фикрнинг нотўғри эканлиги дастлабки этнографик маълумотларни тўплаган антик давр авторларининг асарларидаёқ исботланган эди. Қадимги авролар бошқа халқларни таърифлабгина қолмай, балки уларни муайян группаларга бўлишга интилиб, айрим назарий фикрларини ҳам кўтариб чиққанлар.

Совет этнографлари кенг кўламда олиб бораётган тадқиқотлар ва уларнинг кўп томлик асарлари буржуа олимларининг ғайри илмий қарашларини бутунлай рад этади. Совет олимлари этнография тарихий фан эканлигини таъкидлаб, уни жаҳондаги барча халқларни, катта-кичиклиги, ирқи, ижтимоий тузуми, қолоқ ёки ривожланган бўлишидан қатъи назар, тенг, баб-баравар ўрганувчи муҳим илм соҳаси деб биладилар. Этнография дастлаб ҳозирги этносларнинг келиб чиқиши ва шаклланиши, жойланиши ва этник тузилиши, машғулоти, маданий-тарихий муносабатлари, моддий ва маиший турмуши, маънавий маданияти ва миллий хусусиятларини тарихий жараён билан боғлиқ ҳолда ўрганadi. Совет этнографиясининг диққат марказида ҳозирги даврдаги халқ ва элатларнинг маиший ва маданий ҳаётида пайдо бўлаётган барча янгилик (инновация)лар, туб социал ўзгаришлар, турмуш тарзидаги умумий ва хусусий белгилар ва бошқа муҳим масалалар, муаммолар туради. Тарихий этнография йўқолиб кетган халқ ва элатлар, ўтмишдаги этник жараён, маиший турмуш ва маънавий маданият хусусиятларини тадқиқ қилади.

Маълумки, тарихийлик (историзм) марксча дунёқарашнинг бутун методологик асосини ташкил қилади. Тарихий ёндашиш ҳар бир предметни, шу жумладан, айрим фанни ҳам тўғри тушунишнинг бирдан-бир усули ҳисобланади. Шунинг учун этнография фанининг моҳияти ва жамиятда тутган ўрнини белгилаш учун унинг тарихига назар ташлаш зарур бўлади. Бу тарих ғоят бой илм соҳасининг бир неча томини ташкил қилиши мумкин. Биз унинг айрим саҳифаларинигина варақлаймиз, холос.

Ҳар бир фан дастлаб фактик билимларни тўплайди, кейин уларнинг моҳиятини тушуниб олиб, назарий хулосалар чиқаради. Этнографик билимларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларнинг пайдо бўлиши, зарур маълумотлар тўпланиши, фактлар англаб олиниши бир вақтда содир бўлади. Масалан, айрим қўшни қабила, халқ ва элатларнинг маиший турмуши, маданияти, урф-одатлари, этник хусусиятларини ўрганиш, уларни аниқ тушуниш амалий эҳтиёжларни қондириш тақозоси билан вужуд

га келган. Энг қадимги шарқ мамлакатларида узоқ-яқин қушнилари билан самарали савдо-сотиқ муносабатлари ўрнатиш, шунингдек, уларга қарши муваффақиятли урушлар олиб бориш учун ҳам, биринчи навбатда этнографик билимларга эга бўлиш зарур эди. Шарқ мустабиллари, айниқса қадимги Бобил, Осурия ва Эрон ҳукмдорлари ўзларини улуғлаш мақсадида тошга биттирган зафарномаларда босиб олинган ва бўйсундирилган турли элат ва халқлар тилга олинади. Қадимги Греция ва Рим авторларининг асарларида қўшни қабилалар ва элатларнинг этник тузилиши, турмуши ва маданияти тўғрисида умумий маълумотлар билан бир қаторда баъзи назарий тушунчалар ва фикрлар ҳам учрайди.

Одатда этнография мустақил фан сифатида ўтган аср ўрталарида ташкил топган, деб ҳисоблайдилар. Мазкур термин ўша даврдан бошлаб анча мунтазам равишда ишлатила бошланди, дастлабки этнографик илмий жамиятлар, махсус асарлар ва тўпламлар пайдо бўлди. Янги фаннинг ташкил топишида, шубҳасиз, ўша даврда табиий фанларнинг гуркираб ўсиши, айниқса фанда эволюция ғоясининг ғалабаси аҳамиятга эга бўлди. Бу ғоя тўғрисида тартибсиз билимлар, шу жумладан, одам тўғрисида тўп-ланган барча хом, тарқоқ маълумотлар муайян системага солинди ва инсоният тарихининг ибтидоий даврдан то юксак маданий даражага кўтарилишигача поғонама-поғона аниқлаб олинишига эришиш мумкин бўлди.

Албатта, «одам тўғрисидаги фаннинг» тез суръатлар билан ривожланиши ва этнография фанининг мустақил илм соҳаси бўлиб қолиши негизида асрлар давомида тўпланиб келган этнографик билимлар, жаҳон халқлари тўғрисидаги турли маълумотлар, ҳар хил тушунча ва назариялар ётади. Буларнинг тарихини қисман бўлса ҳам билиб олишнинг ўзи муҳим аҳамият касб этади.

Ёзув кашф этилган дастлабки даврдан бошлаб қўшни ҳамда узоқ халқ ва элатлар тўғрисидаги маълумотларни қадимги Миср, Месопотамия ва Эронда яхши билганлар, қўшни элатлар тўғрисида фақат ёзма манбалардангина эмас, балки халқ оғзаки ижодида ҳам турли ривоятлар, ҳикоялар ва афсоналар тўқилган. Эрампдан аввалги XX асрларда Мисрда яратилган «Синухета саргузаштлари», кейинроқ тош ва қабрларга битилган зафарномалар, Телл-Амарнеда топилган архив ҳужжатлари, қадимги шумер ва осурия обидаларидаги ёзувлар, эрон-аҳманий подшо-лари биттирган жанговар солномалар теварак-атрофдаги мамлакатлар аҳолиси тўғрисида нодир маълумотларни бизгача етказганлар.

Яҳудий ва христианларнинг қадимий муқаддас китобларидан Таврот (Библия)да тилга олинган турли элат ва қабилаларнинг номлари Яқин Шарқда яшовчи халқларнинг гнесологияси билан боғлиқ эканлигини Ф. Энгельс 1853 йил майда К. Марксга ёзган хатида алоҳида қайд қилган эди¹. Маълумки, Таврот эрампдан

¹ Қаранг: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, 28- том, 209- бет.

аввалги XIII—V асрлар оралиғида турли жанрдаги ҳар хил адабий асарлар йиғиндисидан ташкил топган ва тахминан V асрларда тўплам шаклида ёзилган диний қондалар китобидир. Айниқса унинг «Подшолар китоби» ва «Пайғамбарлар» номли тарихий қисмлари, яҳудийлар олиб борган урушлар тўғрисидаги ривоятлар жуда бой этнографик маълумотларни сақлаб келган. Нух пайғамбарнинг уч ўғли — Сим, Хом, Иафетдан тарқаган авлодларнинг номлари «жаҳон халқлари шажарасини» ташкил қилган, деган «назария» асосида ҳатто дунёдаги тилларнинг классификацияси тузилган. Тавротда тилга олинган халқлар шажара бўлмай, балки қадимги кўчманчи халқларнинг ўтроқ ҳолатга ўтишдаги турмуш тарзи ва маданий ҳаёти турли формаларини ифодаловчи ривоятлардан бири, дейиш мумкин. Шуниси муҳимки, нух авлодларининг номлари кўпинча қадимги бадавий ва қўшни кўчманчи қабилалар номларига ўхшайди. Асли яҳудийлар дастлаб кўчма бадавийларнинг айрим қабиласи сифатида пайдо бўлган.

Демак, Тавротда инсоният генеалогияси биринчи марта тартибланган. Ундаги схемага кўра, инсониятнинг ягона оиладан келиб чиқиши, қариндош-генеалогик муносабатлари билан бевоқифа боғлиқ эканлигини тасдиқловчи ривоятлар моногенетик назарияни юзага келтирган. Аммо инсоният уруғининг бирлиги тўғрисидаги мазкур гоё диний тусда берилган бўлиб, оламни ва барча кишиларни ўзаро боғлиқ муайян шароитда, муайян территорияда бирга яратган якка-ягона худодир, деган афсонага таянади. Кейинги афсонавий ривоят Тавротнинг 2- бобида бир оиладан чиққан халқларнинг ҳар хил тилда сўзлашишини изоҳлашга интилади.

Афсонада дунёда дастлаб ягона тил, ягона шева бўлган, деб ҳикоя қилинади. Шарқдан келган кишилар Бобил юртидаги Сennaар текислигида жойлашганлар, улар лойдан ясалган ёштни пишириб, шаҳар қурганлар, самога етадиган минора тиклай бошлаганлар. Осмондан ерга тушиб, шаҳарни томоша қилган худо ягона тилда бирлашган халқ нималар қилишга қодир эканлигини кўриб, бу кишилар самога — худо даргоҳига ҳам чиқиши мумкин деб, уларнинг беадаблигидан дарғазаб бўлган. Худонинг фармойиши билан барча халқлар, элатлар ва тиллар аралаштирилиб, бутун дунёга сочиб юбортирилган.

Этнографик характерга эга бўлган бу афсона кейинчалик христиан ва ислом идеологиясига ўтибгина қолмай, сўнгги даврларгача бутун Европа тарихшунослик фанига ҳам таъсир қилиб келган. Тавротдаги халқлар генеалогияси турли назариялар, мулоҳаза ва тортитувларга сабаб бўлган. Адабиётда «Бобил аралаш-қуралашуви» номи билан маълум бўлган бу афсона мантиқий жиҳатдан Таврот «моногенетик» назариясининг узвий давоми бўлиб, тарихда энг биринчи оммавий этнографик концепция ҳисобланади.

Антик даврга келиб, этнографик билимлар кенгайиб ва кўпайибгина қолмай, маданиятнинг ўсиши билан умумий ва назарий

хулосалар ҳам юзага келади. Қадимги Греция дostonлари «Илиада» ва «Одиссея»да яқин қўшни элатлар тўғрисида афсонавий маълумотлар келтирилган бўлса, грекларнинг «буюк колонизация»си (эрамиздан аввалги VII—V асрлар)дан кейин теварак-атрофдаги халқлар тўғрисидаги билимлар доираси жуда кенгайди ва бойийди. Айниқса Геродотнинг ноёб этнографик маълумотлар билан тўла машҳур «9 томлик тарихи» тадқиқий характерга эга.

Буюк Искандарнинг Шарққа қилган юришлари натижасида вужудга келган катта империя ғарбдан шарққача кенг территорияда яшаган халқларнинг турмуш маданиятини билишдаги янги боқич бўлди. Бу даврда грекларнинг умумий маданий савиясида ҳам зўр ўзгаришлар содир бўлиб, фаннинг барча соҳалари гуркираб ўсди. Эллинизм даврида грек маданияти Шарқда Ҳиндистон ва Урта Осиёгача, Ғарбда Пиреней ярим ороли ва Британия ороллари гача тарқалиб, маҳаллий халқларнинг маданияти билан аралашиб кетган, улар тўғрисида янги бой маълумотлар тўпланган ва кўп асарлар ёзилган. Айрим халқларнинг географик жойланиши, машғулот, сиёсий тузуми, суд ва қурол-аслаҳаси, ҳарбий, никоҳ ва оилавий урф-одатлари каби муҳим маълумотлар эрамизнинг I асрларида яшаган Страбоннинг «География» номи энциклопедик асарида танқидий тарзда келтирилган.

Афиналик машҳур тарихчи Фукидид асарларида, Сократнинг атоқли шогирди Қсенофантнинг «Анабасис»ида Болқон ярим ороли, Кичик Осиё, Қора денгиз бўйлари ва Фракияда яшаган халқ ва элатлар тўғрисида жуда кўп этнографик маълумотлар келтирилган. «Искандарнинг юришлари» номи асарини яратган Арриан ҳам македониялик жаҳонгир босиб олган халқлар тўғрисида батафсил ахборот ёзиб қолдирган.

Антик даврнинг буюк мутафаккирлари — Платон ва Аристотель асарларида афсонавий Атлантида аҳолиси, қўшни халқларнинг урф-одатлари, табиий шароитнинг элатлар психикаси, расм-удумлари ва давлат тузумига таъсири тўғрисида маълумотлар, назарий мулоҳазалар учрайди. Қадимги Элладанинг ажойиб философи, материалист Демокрит асарларида жаҳон адабиётида биринчи марта инсоният уруғининг ярим ҳайвоний, ваҳший ҳолатдан меҳнати ва гидроки туфайли маданиятга эришиш жараёни тасвирланган. Медицина фанининг отаси, машҳур олим ва врач Гиппократ этнографик далилларга таяниб, халқларнинг урф-одатлари, миллий психикаси, характери ва тафовути табиий-географик шароит билан боғлиқлиги тўғрисида мулоҳаза юритади.

Буюк римлик мутафаккирларнинг асарларида ҳам муҳим этнографик маълумотлар, қимматбаҳо мулоҳазалар, назарий фикрлар мавжуд. Айниқса Корнелий Тацит, Лукреций Карлар қадимги германлар ва кельтлар, сарматлар ва скифларнинг турмуш тарзи, сиёсий ва ҳарбий тузуми, ижтимоий ва оилавий ҳаёти, машғулот, уйлари, кийимлари, ахлоқи ва тарбияси, таоми ва

Ўйинлари тўғрисида ажойиб маълумотлар ёзиб қолдирганлар. Тацит чириб бораётган Рим давлатининг ахлоқий инқирозига «ёввойи одам» (германлар)нинг қўпол ва қашшоқ, аммо соғлом ва пок турмуш тарзини қарама-қарши қўяди. Материалист шоир Лукреций Кар «Буюмлар табиати тўғрисида» номли асарига ҳаётнинг ривожланиши, одамнинг пайдо бўлиши ва унинг маданий ўсиши тўғрисида умумий фикрлар юритади.

Шундай қилиб, антик замонда юқори маданий савияга эга бўлган европаликлар бой этнографик билимга эга бўлганлар. Улар Ўрта ер денгизи атрофида жойлашган халқлар, Шимолий Африка ва Олд Осиё, қисман узоқроқ жойлардаги этнослар тўғрисида аниқ маълумотлар тўплаганлар, бу халқларнинг маънавий турмуши, маданий хусусиятларини реалистик равишда тасаввур қила билганлар. Маскур бой билимлардан айрим олим ва мутафаккирлар умумий хулосалар чиқариб, баъзи қонуният ва ўхшашликларни кашф қилганлар. Айрим философ, ёзувчи ёки олимлар халқларнинг келиб чиқиш тафовути, ўхшашлигини кўрсатибгина қолмай, уларнинг сабабини изоҳлашга ҳам интиланлар.

Антик маданиятнинг емирилиши, ваҳший қабилаларнинг ҳужумлари, хўжалик ва маданий ҳаётнинг инқирози эрамининг V—VI асрларида географик ва этнографик билимлар доираси қисқариб кетишига сабаб бўлди. Илк феодализм даврида Европада пайдо бўлган сиёсий тарқоқлик ҳатто ҳукмрон табақалар орасида ҳам билимга қизиқиш, илмга интилишни бирмунча сундириб юборди. Билимдонлик дунёвий илмларга қарши турган руҳонийлар орасида сақланиб қолган эди. Оқибатда ўрта асрларнинг деярли бутун биринчи ярми этнографик билимларнинг инқирозга учраган даври бўлди. Бу инқирозга христиан дини ҳам «ўз ҳиссасини» қўшди. Христиан идеологияси дунёвий воқеликдан воз кечишни тарғиб қилибгина қолмай, аждодлар яратган антик дунё фани, адабиёти ва санъати намуналарини, ибодатхона ва обидаларни «мажусий» деб атаб, вайрон қилган, йўқотиб юборган эди.

Фақат шарқий мамлакатларда, Византия авторлари, араб халифалигига кирган шарқий ўлкаларда яшаган мутафаккирлар ва сайёҳлар яратган асарларда баъзи маълумотлар келтирилган. Прокопий Кесарийский, Готлик Йордан, Анна Комина каби машҳур тарихчиларнинг рисолаларида, Титмар, Адам Бременский, Гельмольд каби немис черков ёзувчиларининг соломаларида кўшни қабилалар тўғрисида этнографик лавҳалар учрайди.

IX—XII асрларда араб тилида ижод қилган шарқ авторларидан ибн Хўрдодбек, Ал-Балхий, Ал-Истаҳрий, ибн Ҳавқал, Масъуди, Ёқут сингарни йирик географ ва саёҳатчилар, ажойиб философ ва музыкашунос Абу Наср Форобий, машҳур энциклопедист олим Абу Райҳон Беруний (айниқса унинг «Ҳиндистон» асари) ва буюк табиб ибн Сино, атоқли этнограф, географ ва тарихчи Абу Саъд Абдукарим, ибн Муҳаммад Саъмоний асарлари

да ҳамда номаълум муаллиф яратган «Худуд ул олам» номли рисолада Шарқ мамлакатларида, шу жумладан, Ўрта Осиёда яшаган ўша давр аҳолиси тўғрисида ноёб этнографик маълумотлар келтирилган.

Ўрта Осиёликларнинг атоқли фарзанди, XI асрда яшаб ижод этган улуғ тилшунос олим Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғатит турк» («Туркий сўзлар девони») асарида ҳар бир шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг турмуши, этник состави ва тил хусусиятларини ўрганди, жуда кўп туркий қабилаларнинг ижтимоий тузумини, келиб чиқиши ва ўрнашишини, ҳатто ҳар бир қабила ва қабилаларнинг географик мавқеларини белгилаб, ўз даврига мос илмий карта тузди.

Маълумки, Чингизхон ҳукмронлиги даврида мўғуллар империяси мисли кўрилмаган даражада кенгайиб, Хитой, Шарқий ва Ғарбий Туркистон, Ўрта Осиё, Эрон ясси тоғлиги, Месопотамия, Закавказье ва Шарқий Европани ўзига қарам қилиб олади. Мўғуллар босиб олинган ўлкаларни ваҳшийларча талон-торож қилганлар, кўп шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилиб, ёндириб юборганлар, аҳолисининг анча қисмини қирганлар ва қул қилиб олиб кетганлар. Оқибатда яшнаб ётган минглаб шаҳар ва қишлоқлар, бепоен унумдор ерлар харобаликка айланган. Бундай даҳшатли, жаҳонни ларзага солган қўшиннинг пайдо бўлиши ва унинг энгилмас зўр қудратга эгалик сирини билиш Европа монахлари ва Рим папасини ҳам қизиқтирмай қўймас эди, албатта. Бу ҳолат Европа мамлакатлари билан Мўғул империяси ўртасида савдо, сиёсий ва дипломатик муносабатлар ўрнатишга туртки бўлди. Мўғуллар билан яқин муносабат ўрнатишда Рим папалари анча активлик кўрсатдилар. Биринчи бўлиб «Татар ўлкасига», яъни Мўғулистонга папа Иннокентий IV 1245 йилда Иоанна Пано Карпини бошчилигида монахлардан иборат элчиларни юборди.

Пано Карпини ёзиб қолдирган саёҳатномада, ундан бир оз кейин (1249—1251) худди шу йўл ва шу мақсад билан сафар қилган унинг ватандоши Вильгельм Рубрук асарида баъзи тарихий-этнографик маълумотлар учрайди. Буюк венециялик саёҳатчи Марко Поло ҳам Рим папаларининг топшириғи билан бир неча йил саёҳатларда бўлади, ҳатто Хитой императори хизматида бўлиб, бир неча маҳаллий тилларни ўрганади. Ўз ватанига қайтишда генуяликлар томонидан асир олинади, қамоқда ўзининг ажойиб саёҳатномасини яратади. Марко Поло асарида у саёҳат қилган ўлкалар ҳақида муҳим этнографик лавҳалар келтирилган.

Бу даврда ижод қилган маҳаллий авторлардан машҳур тарихчи Рашидаддинни (1247—1318) алоҳида қайд қилиб ўтиш лозим. Унинг ажойиб солномалар тўпламида турк ва мўғул қабилалари ҳақида айрим қимматли тарихий-этнографик маълумотлар ҳам мавжуд.

Темурийлар даврига оид қизиқарли баъзи этнографик лавҳаларни испан элчиси Гонзалес де Клавихо асарида, рус солнома-

ларида, маҳаллий авторлар Низомиддин Шомий, Абдураззоқ Самарқандий ва бошқаларнинг асарларида учратиш мумкин.

Темур давлати, Мовароуннаҳр ва қўшни мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётини ҳар томонлама тасвирлаган андижонлик Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ажойиб автобиографик асари — «Бобурнома» алоҳида диққатга сазовордир. Бу асар европа тилларига таржима қилиниб, босилиб чиққан. Буюк ўзбек шоири Алишер Навоийнинг замондоши, йирик давлат арбоби Бобур кўп ўлкаларни босиб олиб, ўз саргузаштларини, кўрган-билганларини ёзиб қолдирган. Унда шоҳ забт қилган халқ ва элатлар тўғрисида айрим муҳим тарихий-этнографик маълумотлар ҳам келтирилган.

«Буюк географик кашфиётлар» (XV аср ўрталари)дан бошлаб этнографик ахборот кенг миқёсда ва тез суръатлар билан тўпланади. Бу давр «дастлабки капиталистик жамғариш», буржуа ишлаб чиқаришининг пайдо бўлиши, шаҳарларнинг ўсиши, савдо муносабатларининг кенгайиши, мануфактура хўжалигининг туғилиши ва бошқа катта ижтимоий-сиёсий ҳодисалар билан боғлиқ эди. Янги-янги ерларни босиб олиш мақсадида ўтказилган юришлар жасур денгизчи ва савдогарларнинг, қароқчи ва мустамлакачиларнинг бепоён океанлардаги сузишлари, Америка қитъасини, Африка соҳилларини, Жанубий ва Жануби-шарқий Осиё ўлкаларини, Океания архипелаги ва оролларини кашф этиш европаликларни илгари номаълум бўлган турли ирқ ва тилдаги халқлар билан таништирди. Дастлаб португал ва испан сайёҳлари, кейин голланд, инглиз ва французлар дунёнинг барча қитъаларида бўлиб, янги ерларни кашф қилибгина қолмай, жуда кўп ўлка ва элатларни ўз подшоҳларининг тожига бўйсундириб, мустамлакачиликка кенг миқёсда йўл очиб берганлар. Кашф этилган мамлакатлар ва уларнинг аҳолиси тўғрисидаги биринчи маълумотлар сузишлар ва саёҳатлар ҳақидаги ҳисоботларда, кейинчалик анча батафсил тузилган баён ва саёҳатномаларда акс эттирилган.

Қисқа муддат — XV—XVII асрлар давомида этнография фақи Марказий, Шимолий ва Жанубий Америка индейслари, Африка ва Осиёнинг кўп халқлари тўғрисида жуда бой маълумотларга эга бўлган эди. Европаликларнинг илгариги теварак-атрофдаги юрт ва элатлар тўғрисидаги тасаввурлари анча кенгайди. Миссионер ва конкистадорларнинг кўз ўнгида ғоят бой ўрмонлар, серунум тупроқли бепоён саҳро ва чўллар, турли иқлимли ва ранг-баранг табиатли ўлкалар, номаълум ғайри одат, тил ва ирқдаги халқлар пайдо бўлган эди. Уларнинг макон ва фазо тўғрисидаги тушунчалари ҳам бутунлай ўзгариб кетган эди. Энгельс ибораси билан айтганда, эндиликда европаликларнинг кўз олдида дунё деярли ўн ҳисса ўсди, илгариги ер курраси ярим шарининг чораги ўрнига бутун планета намоён бўлди ва улар

¹ Конкистадор — истилочи, Америка кашф қилингандан кейин уни талон-торож қилган аҳолига қирғин келтирган испан босқинчилари.

энди ернинг қолган қисмини ҳам эгаллашга интила бошладилар¹. Лекин энг муҳими шунки, европаликлар илгари ўйламаган жисмоний тузилиш, кийим-кечак, турмуш тарзи, диний эътиқоди, тил ва урф-одатлари жиҳатидан фарқланувчи «ғалати» кишиларни учратиб, улар тўғрисида ўз таассуротларини ёзиб қолдирганлар.

Барча тарқоқ маълумотларни йиғиб, XVI асрда индейсларни биринчи бор мунтазам равишда тасвирлаган итальян гуманист ёзувчиси Пьетро Матир, мексикалик дарвиш олим Бернардино де Саагун, епископлар Бартоломе де Лас Касас ва диего де Ланда асарлари диққатга сазовордир. Уша даврда яшаб ижод қилган француз философи ва публицисти Мишель Монтень «Тажрибалар» асарида, кейинчалик XVII аср — «маърифат асри» да пайдо бўлган буюк мутафаккирлар — итальян Вико, инглиз Фергюссон, французлар Руссо, Дидро, Монтескье, Вольтер, Кондорсе асарларида инсониятнинг табиий тараққиёти тасвирланган, ибтидоий болалик даври «сахий ваҳший»лар ёки «олтин аср» деб таърифланиб, уни асослашда этнографик маълумотлар муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ибтидоий жамиятни идеаллаштириш атоқли маърифатчилар Жан-Жак Руссо ва Дени Дидро асарларида фантастик равишда акс эттирилган.

Машҳур немис мутафаккири Йоган Готфрид Гердернинг кўп қиррали философ-тарихий асарларида инсоният уруғи тарихининг ибтидоий даврдан янги замонгача босиб ўтган тараққиёти тасвирланган. Унинг асарларида халқлар катта ва кичик, илгор ва қолоқ халқларга ажратилмайди, автор уларни тенг этиб тасвирлайди. Гердер христиан ахлоқининг европалик мустамлакачилар томонидан зўрлик билан ўрнатилишига, жабр-зулмларга қарши чиққан. «Қани менга европаликлар бориб, — деб ёзади у «Инсониятни рағбатлантириш учун хатларда», — ожиз, лақма инсониятни ўз зулми, адолатсиз урушлари, очкўзлиги, жабрлари, касалликлари ва ҳалокатли совғалари билан ўзига абадий доғ туширмаган мамлакатни кўрсатинг! Бизнинг қитъамиз жаҳонда энг доно деб аталмасдан, балки энг қўрс, безори, савдогар деб номланиши зарур; у халқларга маданият келтирган эмас, балки уларнинг туб маданий қуртакларини имконияти борича қури-тиб, йўқотиб юборди!» деб ёзади у.

Гердернинг фикрича, инсоният яхлит, унинг тарихи ҳам яхлит жараёндир, аммо бу умумийликда у ҳар бир халқнинг тараққиётда тенг ҳуқуққа эга эканлигини диққат билан қайд қилиб, ўзига хос «миллий руҳни», такрорланмайдиган маънавий бойликларни сеза билган. Гердернинг мазкур фикрлари Европа халқларида миллий руҳнинг қайта тикланишига зўр таъсир кўрсатиб, халқ бадий ижоди ва миллий одатларини жиддий ўрганишга қизиқиш уйғотган эди.

Буюк француз революцияси тўлқинлари ва ундан кейинги Наполеон урушлари Европани ларзага келтирди. Оқибатда ўтган

¹ Қаранг: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, 21-том, 83-бет.

асрнинг биринчи чораги турли хил социал ҳодисалар, ғоявий йўналишлар, ижтимоий тафаккурдаги ўзгаришлар билан тўлиб тошди. Бу жараён этнографик билимлар ва ғояларга ҳам таъсир қилди, айниқса Ўрта Европанинг герман халқлари ва қисман славянларда ўз халқи маънавий турмуши, маданияти, фольклорига қизиқиш уйғотиб, уни романтизм билан безатди. XIX асрнинг биринчи ўттиз йиллиги «романтизм даври» деб аталганлиги бежиз эмас. Уша даврдаги дастлабки ажойиб фольклор тўпламлари, немис ака-ука Гримм эртаклари, Гердер ғоялари таъсирида, славян халқлари ижодий бойлигини ўрганиш натижасида яратилган асарлар этнография фани обрўйини янада кўтарган эди. Турли вақтдаги нашрлар, этнографик ташкилот ва жамиятлар эскиликни, халқ турмуши ва ижодини, маънавий ҳаёти ва руҳини жиддий ўрганишга романтик қизиқишни уйғотиб юборди.

Бу қизиқиш фақат Европадагина эмас, балки бошқа қитъаларга ва ўлкаларга ҳам тарқалган эди. Дастлаб XIX асрнинг биринчи ярмида атоқли немис географи Александр Гумбольдт ва француз табиатшуноси Эме Бонплан жанубий Американинг ички қисмини жиддий илмий тадқиқ қилдилар. 1832—1836 йилларда ёш Чарльз Дарвин тушган «Вигль» номли кема ер куррасини айланиб чиқиб, ажойиб маълумотлар тўплади. Шимолий Американи илмий жиҳатдан текшириб чиққан Генри Роу Скулкрафт ғоят самарли натижаларга эришган ва кўп томлик бой этнографик тўпламлар яратган эди. Океания ва Австралияда атоқли рус денгизчилари Крузенштерн, Лисянский, Головнин, Концебу, Лазарев, Литке кемаларда уларга ҳамроҳ бўлиб саёҳат қилган олимлар билан янги кашфиётлар қилишга муяссар бўлганлар. Африка қитъасида ҳам бир неча илмий экспедициялар ташкил қилинган ва ички ўлкалар тўғрисида баъзи маълумотлар тўпланган эди.

Утган асрнинг биринчи ярмида француз маърифатчилари тарғиб қилган тарихий тараққиёт назарияси «Олтин аср» романтизми ғояларига қарама-қарши ҳолда янги поғонага кўтарилди ва ўзининг моҳияти билан анча буржуазиялашди. Этнографик билимлар ҳам асрлар давомида тўпланиб келган ниҳоятда бой ва ранг-баранг маълумотларни ўзлаштириб, муайян хулосалар ва назариялар, дунёқарашлар системаси ва йўналишлар ҳосил қилди. Натижада XIX аср ўрталарига келиб, мустақил фан соҳаси — этнография (ёки этнология) туғилишига зарур шартшароит яратилган эди.

1860—1870 йилларда янги фан — этнография билан боғлиқ равишда пайдо бўлган турли жамиятлар ва журналлар билан бир қаторда ҳар хил касбдаги кишилар томонидан яратилган (кейинчалик классик асарлар деб танилган) ажойиб тадқиқотлар этнография илм соҳаси эканлигини тўлиқ тасдиқлади. Атоқли тадқиқотчилардан германиялик Адольф Бастиан, Теодор Вайц, Юлиус Липперт, Генрих Шурц кабилар, англиялик Джон Фергюссон, Мак Леннан, Жон Лёббок, Герберт Спенсер, Эдуард Тэйлор, француз Шарль Летерпо, америкалик Льюс Генри Мор-

ган кабиларнинг қўп томлик асарлари этнография фани қонуний равишда туғилганлигини исботловчи далиллар эди.

«Этнография» сўзи илгари ҳам онда-сонда тилга олинган бўлса-да, лекин айрим фанни ифодаламаган эди. Дастлаб бу терминни XVII аср бошларида немис ёзувчиси Иоган Зуммер ишлатди, кейин XVIII аср охирларида ва 1808 йилда махсус журналлар шу ном билан чиқа бошлади. «Этнография» сўзи машҳур француз табиатшуноси ва физик олими Жан-Жак Ампер томонидан 1830 йилда таклиф қилинган эди. У ҳатто «антропологик» (яъни гуманитар) фанларнинг умумий классификация системасини ишлаб чиқиб, этнография фанига махсус ўрин ажратган. Россияда «этнография» термини аввал XIX аср бошларида онда-сонда учраб турган, кейин расмий равишда янги фан деб танилган. Буни машҳур рус география жамиятининг этнография бўлими очилиши тасдиқлаган эди.

Турли халқларни, айниқса Европадан ташқаридаги элатларни ўрганиш амалий эҳтиёжлар учун ҳам зарур бўлган. Утган аср бошларига келиб, Европанинг энг қудратли давлатлари ўзларининг катта мустамлакаларини бошқариш учун у ерда яшовчи халқларнинг маиший турмуши ва маданиятини билишга муҳтож эди. Инглиз этнография фанига асос солувчилардан бири Жан Лёббок: «... Ёт ёввойи турмушни ўрганиш дунёнинг барча қисмларида жойлашган ва турли маданий поғонада турган элатли мустамлакаларга эга бўлган буюк давлат — Англия учун муҳим аҳамиятга эга», деган эди. Бундай зарурат бошқа мустамлакачи давлатлар учун муҳим роль ўйнади ва оқибатда этнография фанининг ўсишига зўр туртки бўлди.

Утган асрнинг биринчи ярмида илгариги, қотиб қолган яримдиний қарашларга жиддий зарба берган эволюцион назария фanning барча соҳаларига, айниқса табиий фанларга сингиб, тўла ғалаба қозонди. Энди куртак отган этнография фани ҳам эволюцион ғоялар билан суғорилган эди.

Эволюцион назариянинг этнографиядаги асосий моҳияти инсоният уруғининг бирлигига ва маданиятнинг тўғри чизик бўйлаб, оддийликдан мураккабликка, пастки поғонадан юқори поғонага бир хил ривожланишига таянади. Эволюционизм ижтимоий тузум ва маданият ҳодисаларини психологик жиҳатдан изоҳлашга интилиб, мазкур ҳодисаларнинг тараққиёт қонунларини шахснинг психик хусусиятлари билан боғлайди. У маданий тафовутларни ҳар хил эволюцион поғонада турганлик билан изоҳлаб, тараққиётни ҳаракатлантирувчи кучга киши психикасини такомиллаштириш орқали эришилади, деган идеалистик руҳдаги ғояга асосланади.

Эволюцион мактаб вакиллари (Ж. Лёббок, М. Леннан, Э. Тэйлор, А. Бастиан, Л. Морган) ўз ғояларини никоҳ-оила муносабатлари ва дин тарихини ўрганиш орқали исботлашга интилганлар. Масалан, М. Леннан ибтидоий жамиятда она уруғининг пайдо бўлиши ва матриархат қонунларининг ўрнатилишини ўша даврда аёлларнинг кам бўлганлиги, қиз туғилиши билан уни

қатл қилиш одатлари билан изоҳлашга интилади. Кейинчалик аёл ва эркек сони тенглашиб, мазкур ибтидоий одатлар йўқола боради, деб таъкидлайди у. Ж. Лёббок «Маданиятнинг бошланиши» номли асариди никоҳ ва оила тарихини жиддий тадқиқ қилиб, инсоният тарихи прогрессив ривожланишдан иборат, деган ғояни асослайди. У дин тарихини ўрганиб, дастлаб ҳеч қандай дин бўлмаган (атеизм даври), кейин киши табиат (худо)га таъсир қилишга эътиқод ҳосил қилади (фетишизм даври), жонли ва жонсиз табиатга сиғиниш натижасида «тотемизм» тасаввурлари пайдо бўлади, сўнгра худоларнинг инсон устидан ҳукмронлиги кучайиб, унинг билан махсус шахслар муомала қила билган (шаманизм) давр бошланади ва ниҳоят дин ахлоқ билан бирикиб, дунё бунёдкорлари — худолар тўғрисидаги эътиқодлар юзага келади, дейди. Анимистик назарияни яратган Э. Тэйлор ибтидоий кишиларнинг диний эътиқодлари ва маросимлари бёманилик бўлмасдан, балки ўз қонун-қоидасига эга, ўзича изчил ва мантиқий системадан иборат эканлигини исботлайди. У жонга ва арвоҳларга ишониш (анимизм)ни «дин минимуми» деб атайди ва бутун дин тарихини анимистик тасаввурлар билан боғлайди. «Анимизм — деб ёзади Тэйлор,— аслида барча ваҳший ва маданий халқлар философиясининг негизини ташкил қилади». Л. Морганнинг асарлари эволюцион назариянинг ижобий томонларини тўлдирибгина қолмай, шунингдек уни инсонлар тарихини материалистик тушуниш даражасига кўтарди.

Рус этнографлари ичида ҳам эволюционизм назарияси кенг тарқалди. Этнография классиклари (Спенсер, Лёббок, Тэйлор, Пешель, Липперт, Летурно, Морган кабилар)нинг асарлари қисқа муддат ичида рус тилида нашр этилиши ўша даврда янги фанга қизиқиш кучли бўлганлигидан далолат беради.

Россияда этнография мустақил фан сифатида Ғарбга нисбатан илгарироқ намоён бўла бошлаган. Айниқса рус география жамияти ва унинг бўлимлари ташкил топгандан кейин этнографиянинг мавқеи ва унинг вазифалари аниқланди. Россия илмий жамиятларининг муҳим аҳамияти шунда эдики, атоқли совет этнографи ва шарқшуноси С. П. Толстов таърифича, улар «расмий» моҳиятга эга бўлмаган ва ҳеч вақт ўзини чоризм хизматига тўлиқ бағишламай, асосан ижтимоий характерга эга бўлган». Илмий жамият аъзоларининг беғараз ва ҳоят самарали фаолияти фанни бойитибгина қолмай, маҳаллий халқларнинг манший ва маданий турмушига илғор рус маданиятининг ижобий таъсирини ўтказишда ҳам катта хизмат кўрсатди. Айниқса жамиятнинг актив аъзоларидан машҳур сайёҳлар Н. Н. Миклухо-Маклай ва Г. Н. Потанин, сиёсий бадарға қилинган революционерлар В. Серошевский, Д. А. Клеменц, Л. Я. Штернберг, В. Г. Богораз, В. И. Йохельсон, оригинал тарихий-этнографик асарлар яратган Д. Н. Анучин, Н. Н. Харузин ва бошқа рус олимларининг ажойиб тадқиқотлари этнография фанини юқори босқичга кўтарган эди.

XIX аср охири—XX аср бошларида капитализмнинг юқори босқичи — империализм даврига келиб, буржуа идеологиясининг

реакцион таъсири остида чет эл этнографиясида илғор эволюцион ғоялардан қайтиш рўй беради ва фанга хилоф ғайри илмий назария ва йўналишлар пайдо бўлади. Бу даврда монополистик капитал ҳукмронлик қилган мамлакатлар ўртасида, айниқса биринчи жаҳон уруши арафасида мустамлака ва бозорлар учун кураш, социал зиддиятлар ва революцион ҳаракат авж олган эди. Бундай шароитда ҳукмрон синфлар бир халқнинг иккинчи бир халқ устидан ҳукмронлигини, босқинчилик ва мустамлакачиликни, эксплуатация ва зулми оқлайдиган ва қўллаб-қувватлайдиган ғояларга эҳтиёж сезар эди. Кўпгина буржуа тадқиқотчилари, шу жумладан этнографлар ҳам, ўз фаолиятини монополиялар манфаатига, мустамлакачилик идора усули вазибаларига ва ҳукмдор синфлар хизматиغا мослаб олиб борганлар. Улар фаолиятининг асосий йўналишлари улуг давлатчилик ва ҳукмронлик, мустамлакачилик ва ирқчилик ғоялари билан суғорилган. Шунинг учун ҳам айрим йўналишлар реакцион идеалистик философия назариялари билан чирмашиб кетган эди.

Реакцияга юз туган ижтимоий тафаккур таъсиридаги диффузионизм ва биологик оқим, фрейдизм ва социологик мактаб, функционалистик йўналиш ва Франц Боас мактабининг пайдо бўлиши икки аср оралиғида буржуа этнография фани методологик жиҳатдан инқирозга учраганлигининг ёрқин далилидир. Агар Л. Морган ижтимоий воқеаларни тушунишда тарихий материализмга яқинлашган бўлса, мазкур йўналишлар ва мактаблар аслида Морганга қарши қаратилган ғайри тарихий идеалистик ғоялар билан тўлган эди.

XIX асрнинг охирига келиб, чет эл мамлакатларида эволюцион назария инқирозга учрай бошлади. Бунинг босси аввало, илғор тадқиқотчиларнинг хўжалик, оила ва дин тарихини ўрганишда мазкур назария бир томонлама ва ожиз эканлигини аниқлаганликлари бўлса, иккинчидан, буржуа фанининг ижтимоий ҳаёт ва маданиятни тадқиқ қилишда реакцион томонга оғишида эди. Учинчидан, энг муҳими — тарих саҳнасида ғоят илғор назария — марксизм-ленинизмнинг пайдо бўлишидир.

К. Маркс ва Ф. Энгельс ўзларининг биринчи асарларидаёқ эндигина куртак отган этнография фанига жиддий эътибор қилибгина қолмай, балки унинг барча ютуқларидан илмий дунёқарашни ривожлантиришда кенг фойдаландилар. Ўз навбатида янги фан соҳасига марксизм классикларининг асарлари зўр таъсир ўтказди. Уларнинг меҳнат тақсимооти ва мулк формалари, ер муносабатлари ва жамиятнинг тарихий ўрни, қадимги давлатлар ва оилавий тузум, диннинг келиб чиқиши ва унинг илк формалари каби масалаларга оид асарларда этнографик маълумотлар жуда кўп учрайди. Айниқса, Л. Морганнинг асарлари, жумладан, унинг «Қадимги жамият» номли китобини диққат билан ўқиб, конспект қилган Маркс ва Энгельс инсониятнинг энг қадимги тарихини тиклашда этнографик терминлар ва далиллардан тўлиқ фойдаланган эдилар.

Этнографик проблемалардан марксизм классиклари антро-

погенез, этник, тарих, дин тарихи, миллий ҳаракат каби масалаларга ҳам катта эътибор қилганлар. Айниқса дин проблемаларига оид барча янгилликлардан Маркс ва Энгельс доимо хабардор бўлганлар. Улар Л. Фейербахга бағишланган мақолаларида, «Анти-Дюринг», «Капитал» ва бошқа китобларида диннинг моҳияти ва унинг тарихига оид жуда қимматбаҳо фикрлар ва мулоҳазалар ёзиб қолдирганлар. Ф. Энгельснинг «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиш» номли китоби этнография фани ютуқларидан самарали фойдаланишнинг юксак намунаси бўлибгина қолмай, балки бутун гуманитар фанларга зўр таъсир кўрсатган мислсиз ажойиб асар бўлиб танилди.

Марксизм асосчиларининг асарларидаги ғоялар Ғарбий Европа ва Америкада этнография фани ривожига турли даврларда турлича таъсир қилган. Бу таъсир асосан уч турда: 1) марксизм классикларининг революцион таълимотини давом эттирган шогирд ва издошлари яратган этнографик асарларда (айниқса Август Бебель, Поль Лафарг, Карл Каутский ва Роза Люксембург); 2) прогрессив буржуа олимларининг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги (позитивистлар, эволюционистлар ва ҳоказо) амалий ва ижодий фаолиятида марксистик ғоялардан фойдаланилганида; 3) энг янги давр, яъни асримизнинг ўрталаридан бошлаб кўп буржуа этнографлари марксча дунёқараш таъсири остида тадқиқотлар ўтказиш бошлаганликларида намоён бўлган эди.

Иккинчи жаҳон уруши тугаши билан социалистик системанинг пайдо бўлиши натижасида марксча-ленинча методологияга асосланган энг илғор этнография фани янада юксак даражага кўтарилди. Унинг негизида Буюк Октябрь яратган совет этнографиясининг ажойиб ютуқлари ётади. Марксизм ғоялари билан суғорилган янги совет мактаби бу фани юқори поғонага кўтарди. Материалистик дунёқараш асосида социал тараққиёт қонунларини очиб берган буюк идеология — марксизм-ленинизм этнографияни янада ривожлантирди, буржуа фани яратган турли туман ғайри илмий йўналишларга барҳам бериб, этносларни ўрганишда аниқ ва ҳаққоний йўл кўрсатувчи восита ролини ўйнади.

Ҳозир чет эл Европасида ва Шимолий Америкада этнография фани турли «изм»лардан ташқари фан олдида турган умумий вазифа ва мақсадларни аниқ тушуна олмаслик, тадқиқот методларининг хилма-хиллиги ва илмий муаммоларнинг кўплиги назарий чалкашликларга олиб келмоқда. Этнография фани ҳамон иккига ажралган бўлиб, ўлкашунослик вазифасини адо этувчи (ўз халқини ўрганиш соҳаси) ва бошқа ёт (асосан Европада ташқаридаги) халқларни ўрганиш соҳасидан иборатдир.

Асримиз ўрталаридан бошлаб Шимолий Америкада маданий релятивизм ва қайта тикланган эволюционизмнинг янги турлари (неоэволюционизм), тарихийликка стихияли равишда ёндашиш ва ҳатто прогрессив олимларнинг марксизмга яқинлашиш тенденцияси кучаяди. Атоқли совет этнографи Ю. П. Аверкиева «1960 йилларда анти-эволюционизм ~~моделининг~~ илгариги

эволюционизм танқидчилари ўзлари доим эволюционист бўлганликларига ва улар фақат ўтган аср эволюционизмининг асоссиз амалий ақидаларини танқид қилиб келганликларига илмий жамоатчиликни ишонтиришга интиладилар» — деб ёзади. АҚШда 1963 ва 1964 йилларда Л. Морганнинг «Қадимги жамият» асари янги нашрда чиқиши бунга далилдир. Функционалистик, диффузионистик ва бошқа эски «изм»ларнинг қурама ғояларидан пайдо бўлган неоэволюционизм буржуа этнографияси назариясининг охириги сўзидир.

Маданий релятивизмнинг бошқа энг йирик намояндаси антрополог Мелвилл Херскович ҳар бир халқ маданиятини нисбий, мустақил деб ҳисоблаб, умумий, масалан, европа-америка қийматлилик системасини, ўзига хос маданий хусусиятларини инкор қилади. Айрим маданиятнинг нисбийлигини тан олиш билан бирга инсониятга хос умумахлоқ нормалари ҳам нисбий (релятив) характерга эга, халқлар маданияти орасидаги баъзи ўхшашликлар ҳам мустақил, аммо яхлит инсоният тараққиёти йўқ, деб даъво қилади. Унинг таърифича, ҳозирги европа-америка маданиятининг асосий белгиси технология, Ўрта аср Европасида супернатурализм, яъни диний идеологиянинг ҳукмронлиги, ҳозирги меланезияликларда социал «престиж», Ҳиндистонда сигирга сифиниш кабилар мазкур халқларнинг маданий хусусиятларини ифодалайди.

Неоэволюционизм ғоялари эса Мичиган университетининг профессори, атоқли этнограф Лесли Уайт («Маданият эволюцияси», «Маданият тўғрисидаги фан» асарлари ва ҳоказо), унинг шогирди ва издоши Маршалл Салинс, машҳур этнограф ва археолог Жулиан Стьюард асарларида ёрқин ифодасини топган. Масалан, Лесли Уайт илмий дунёқарашидagi марказий тушунча — маданият аслида символ (белги)лардан ташкил топган, деган тушунчадир. Маданият эволюцияси, Уайт фикрича, асосан технологик тараққиётдан иборат бўлиб, у эволюциянинг «социологик», «идеологик» ва «сентиментал» каби ўзаро боғлиқ муҳим қисмларига зўр таъсир ўтказади. Ижтимоий тараққиётнинг дастлабки формаси оила, кишилик жамияти ва маданият эволюциясининг негизи мулк ҳисобланади. Уайт ўзининг жуда кўп асарларида «антрополог» (этнограф)ларни академик тадқиқот қобиғи билан чекланмай, катта назарий ва ҳаёт ўртага қўйган амалий масалаларни дадил ҳал қилишга чақиради. Стьюард ҳам кўп асарларида эволюцион ғояни ғоят хилма-хил маданиятлар билан, социал ҳаёт формалари билан бирма-бир мослаштиришга интилади. Этнографнинг асосий вазифаси, дейди у, фақат маданиятларни изоҳлабгина қолмай, балки уларнинг тараққиёт қонунларини аниқлашдан, кишиларнинг ўзаро муносабатлари ва уларнинг теварак-атрофидаги муҳитни ўрганишдан ҳам иборатдир.

Ҳозирги даврдаги Фарбий Европа этнографиясида энг асосий ўринни кенг тарқалган структурализм оқими эгаллайди. Жуда кўп оригинал этнографик асарлари билан танилган истеъдодли француз олими Клод Леви-Стросс шу оқимнинг асосчиларидан

бири ҳисобланади. АҚШ ва Ғарбий Европада унинг фикрларини фан назарияси, деб тасдиқлашга интиладилар. Леви-Стросс жамият тўғрисидаги Дюркгейм таълимоти ва формал лингвистика методини яратган Фердинанд де Соссюра ғоялари таъсирида тилшуносликдаги структура методи орқали айрим маданиятларнинг тузилиши (структураси)ни символлар системаси шаклида қайтадан тиклаш мумкин, деган фикрни илгари суради. Унинг таърифича, реал яхлит борлиқ сифатида маданиятни эмас, балки унинг структурасидан сунъий равишда ажратиб олинган айрим қисмларни, масалан, қариндошлик терминологияси, фольклор, мифология, таом тайёрлаш ва ҳоказоларни тадқиқ қилиш зарур. Леви-Стросс асари (тўрт томлик)нинг номлари («Хом ва пиширилган», «Асалдан кулга», «Қадаҳ кўтариш одатларининг келиб чиқиши», «Яланғоч киши») бунга далил бўла олади. Асосан Жанубий Америка индейсларини ўрганган Леви-Стросс маиший турмуш ва маданиятнинг турли томонларини ўзига хос қонуниятга эга бўлган ёпиқ система шаклида таърифлайди. Демак структурализм назариясининг негизида қандайдир тарихий тузумдан ташқари, сабаб-натижа алоқаларига эга бўлмаган абадий структура мавжуд, у инсон тафаккури ҳали беҳабар киши онги маҳсулдир, деган тасаввур ётади.

Леви-Стросс концепциясида жамиятдан сунъий равишда ажратилган ҳодисаларнинг айрим қисмларини ўрганиш асос бўлса, жуда кўп истеъодли олимлардан иборат «инглиз структуралистлари» реал конкрет тарихий бирикмалар (қабила, халқ, давлат)нинг айрим структураларини тадқиқ қиладилар. Мазкур назария вакилларида атоқли африкашунос Эванс-Притчард, Океания ороллари этнографиясини ўрганишда машҳур бўлган Даймонд Фёрс, Жанубий Африкада туғилган этнограф-африкашунос Мейер Фортес ва унинг ҳамкасби Макс Глукмэн тадқиқотлари диққатга сазовордир.

Сўнги йилларда Ғарбий Европа этнография фанига марксизм-ленинизмнинг таъсири анча кучайди. Бу жараён, бир томондан тадқиқотларда тарихий материализм методидан фойдаланиб, ўзларини очиқдан-очиқ марксист, деб ҳисоблайдиган олимлар сонининг ўсишида, иккинчи томондан, айрим сабабларга кўра революцион марксизмни қабул қилишни истамай, аммо унинг ғоялари таъсирига ўтган прогрессив буржуа олимлари фаолиятида намоён бўлмоқда. Масалан, кейинги гурпуага экзогамия ва тотемизмнинг келиб чиқиши тўғрисида ажойиб асар яратган эрхотин Раулль ва Лаура Макариуслар, функционализмнинг йирик вакили Раймонд Фёрс, «Примитив жамиятлар олдида марксизм» номли асар автори Эммануэль Террэ ижодий фаолиятида диалектика ва тарихий материализм таъсири кучли эканлиги сезиларлидир. Америка этнографиясида марксизмга мурожаат қилиш, ирқчилик ва мустамлакачиликка қарши прогрессив чиқишлар бўлмоқда. Марксизмга ён босаётган ҳозирги атоқли этнографлардан Чарлз Грей, Марвин Харрис, Мортон Фрайд, Уэнделл Осволтларни тилга олиш мумкин. Сўнги пайтларда актив ва

очиқдан-очиқ ўз фикрини баён қилаётган марксист этнографлардан Франциялик Жан-Сюре-Каналь, Пьер Буато, Жан Шено, Шарль Парен, инглиз олими Питер Уорсли самарали тадқиқотлар ўтказмоқдалар. Аммо буржуа этнографияси ҳозир ҳам асосан идеалистик философияга асосланган.

Чет эл этнографиясида ўтган асрда бўлган «ўлкашунослик» тенденцияси сўнги йилларда анча ўсди. Натижада ўз халқини ўрганиш, турли музейлар яратиш, очиқ этнографик музейларни тиклаш, конкрет тадқиқотлар ўтказиш айниқса кучайди. Ҳозир Фарбий Европа ва АҚШда жуда кўп юқори малакали этнографлар пайдо бўлган. Фақат АҚШнинг ўзида тахминан уч мингга яқин этнограф мавжуд. Мамлакатнинг деярли ҳамма университетларида этнография курси ўқилади ва этнографик илмий тадқиқотлар ўтказилади. Илмий тадқиқотлар ўқишида кўп музейлар қатнашмоқда. Махсус этнографик жамиятлар («Америка этно-тарих жамияти» кабилар), турли журнал ва тўпламлар этнография фанига қизиқиш катта эканлигидан далолат беради. Фарбий Европада ўлкашуносликнинг ўсиши натижасида ўз халқининг маиший турмуши, моддий ва маънавий маданиятини тарғиб қилиш кучайиб бормоқда. Бу ишда махсус қишлоқ тарзидаги очиқ жойларда тикланган этнографик музейлар, муҳим роль ўйнамоқда.

Этнография фани қатор Европа мамлакатларида халқ-демократик ва социалистик революцияларнинг ғалабалари туфайли жиддий илм соҳасига айланди ва тез суръатлар билан ривожлана бошланди. У ғоявий жиҳатдан марксча-ленинча методга асосланган ҳолда этногенез ва этник тарих, ибтидоий жамият ва синфларнинг пайдо бўлиши, анъанавий моддий ва маънавий маданият, ҳозирги этник жараён ва ижтимоий тузум каби йирик проблемаларни кенг миқёсда тадқиқ қилишга киришган. Этнографик тадқиқотлар мунтазам равишда социалистик мамлакатларда бошқа яқин фан соҳалари, айниқса социология билан ҳамкорликда давлат планига мувофиқ илмий кадрларни бир мақсад йўлида катта проблемалар теварагига жиپлаштирган ҳолда олиб боришмоқда.

Айрим социалистик мамлакатларда анъанага айланган ўлкашунослик доирасидан чиқилиб, бошқа халқларни ўрганишга ўтиш жараёни сезилмоқда (айниқса Польшада). Масалан, бу ерда «Ўзбеклар» номи монография яратилган. ГДРда этнография фани бир қадар бошқача шароитда, илмий кадрларнинг бир қисми нацизм тузуми даврида ҳалок бўлган, анчаси чет элларга қочган, ёш авлод фашистик идеология қолдиқларига қарши кураш олиб борган шароитда ривожланган. Югославияда этнографик тадқиқотлар нотекис, тарқоқ ҳолда бир неча йўналишларда ўтказилмоқда. Барча социалистик мамлакатларда этнографик тадқиқотлар махсус илмий ташкилотлар, университетлар кафедралари ва музейларда марказлаштирилган.

Бир асрдан ортиқ тарихга эга бўлган этнография фанидаги барча илғор ва прогрессив ғояларни ўзида мужассамлаштирган

совет этнографияси кенг миқёсда тадқиқотлар ўтказиш билан бир қаторда идеологик курашнинг олдинги сафларида бормоқда. Совет этнографияси мамлакатимизда халқ ҳоқимияти ўрнатилиши билан ленинча миллий сиёсатни амалга оширишда, социалистик қурилишда, маданий революция галабасини таъминлашда, янги тарихий бирлик — совет халқининг шаклланишида жуда катта ҳисса қўшди. Ривожланган социализм даврида ҳам коммунистик қурилишнинг энг муҳим проблемаларини ҳал қилишда совет этнографлари актив қатнашмоқдалар.

Қудратли марксизм-ленинизм ғоялари билан қуролланган этнография фани совет даврида ўз моҳияти, тадқиқ кўлами ва вазифа доирасини ниҳоятда кенгайтирди ва бойитди. Бу ишда партия ва давлатимизнинг фанга чексиз ғамхўрлиги туфайли 1933 йили ташкил этилган СССР Фанлар Академияси антропология ва этнография институти (кейин этнография институти деб аталган) катта роль ўйнади. Кўп сонли этнографлар отрядини бирлаштирган мазкур мувофиқлаштирувчи марказ урушдан кейинги йилларда марксизм-ленинизм байроғи остида актив фаолият кўрсатди.

Назарий ва амалий масалаларни янги юксак поғонага кўтарган ва жаҳон этнография фанида катта обрўга эга бўлган совет мактабининг пайдо бўлиши ва шаклланиши ажойиб этнограф ва шарқшунос, атоқли олим С. П. Толстов номи билан бевосита боғлиқдир. У совет этнографиясини жаҳон илм саҳнасига кўтариб, унинг ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ягона, изчил, барча халқларни тенг тадқиқ қилувчи тарихий фан эканлигини тасдиқлаш йўлида ҳормай-толмай хизмат қилди. С. П. Толстов совет этнография фанининг мақсади ва вазифаларини белгилаб, бу илм соҳаси халқлар маданиятининг «миллий ёки этник хусусиятларини» ўрганади, уларнинг «турли тарихий даврларда пайдо бўлган қатламларини» очиб беради, деб таъкидлаган эди. Ниҳоятда кенг ва теран билим эгаси бўлган С. П. Толстов совет шарқи халқлари моддий ва маънавий маданиятини ўрганишдаги катта хизматлари учун Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг фахрий аъзоси қилиб сайланди. Бу машҳур тадқиқотчи ҳозирги этник жараёни ўрганишга алоҳида эътибор берар эди. Унинг таърифича, «этнография социалистик маданият ва социалистик маиший турмуш формаларининг миллий хусусиятларини» жиддий тадқиқ қилиш биринчи даражали вазифадир.

Мазкур олижаноб вазифани бажаришда совет даврида етишган бир қатор истеъдодли этнограф олимлар ҳормай-толмай меҳнат қилиб, анча ютуқларга эришдилар. Булар ичида С. П. Толстов билан бирга ишлаган сафдошлари атоқли тадқиқотчилар П. И. Кушнер, И. И. Потехин, Л. П. Потапов, Г. Ф. Дебец, М. О. Косвен, С. А. Токарев, М. Г. Левин, Н. Н. Чебоксаров, Б. О. Долгих, Д. А. Ольдерогге, Н. А. Қисляков, Т. А. Жданно ва бошқалар ўз тадқиқотлари билан диққатга сазовор бўлдилар. Сўнги йилларда етишиб чиққан ва совет этнография фанининг ривожига салмоқли ҳисса қўшган тадқиқотчилар Ю. В. Бромлей,

Ю. П. Аверкиева, С. И. Брук, В. П. Алексеев, В. И. Козлов, Ф. Ф. Итс, Г. Е. Марков, Б. А. Андрианов, В. К. Чистов, С. И. Вайнштейн, Р. К. Кузеев, В. В. Гинзбург, М. В. Крюков, Р. Н. Исмаилова, Ю. В. Арутюнян, Ю. И. Семенов, Н. А. Бутиновлар ўзларининг ажойиб асарлари билан танилдилар. Шуни ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, кейинги даврда иттифоқдош республикаларда кўплаб истеъдодли миллий этнограф кадрлар етишиб чиқди. Улар совет этнографиясини ўз асарлари билан бойитиб замонавий актуал муаммоларни ҳал қилишда муайян ҳисса қўшмоқдалар.

Буржуа этнографиясининг турли йўналишларига зид ҳолда совет этнография мактаби моддий ва маънавий бойликларнинг чинакам бунёдкори бўлган меҳнат аҳлининг этник жараёнини объектив равишда ўрганади. Яхлит система ҳисобланган этносларни ўрганиш ишлаб чиқариш, ижтимоий, оилавий, маданий ва маиший муносабатлар билан бевосита боғлиқ ҳолда тадқиқ қилинади. Шу билан бирга айрим этнослар ҳам бошқа элат ва халқлар билан тарихий-қийёсий алоқаларни аниқлаш орқали ўрганилади. Антропологик, тил ва маданий жиҳатдан турли хилдаги этник группаларнинг ўзаро муносабатлари, яқинлашиш ва аралашуш ҳодисаларидан иборат этногенетик жараёни ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эгадир. Совет этнографлари диққат марказида турган проблемаларнинг шу тарзда қўйилиши уларнинг муҳимлигини тасдиқлабгина қолмай, ҳар бир этноснинг жаҳон маданиятига қўшган ҳиссасини аниқлашга ҳам ёрдам беради. Хуллас, совет этнографияси олдида турган жуда кўп хилма-хил проблемалар аслида инсониятнинг барча гуманистик ғояларини, умид-орзуларини рўёбга чиқаришга, социал тараққиётни таъминлашга, янги инсонни шакллантиришга хизмат қиладиган олижаноб вазифани бажаради.

ЖАҲОН ХАЛҚЛАРИ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Одатда халқлар муайян территорияда жойлашадилар. Аммо тили ёки маиший-маданий жиҳатдан яқинлиги билан ажралиб турган айрим элатларнинг ўзаро миллий аралашуш жараёни доимо содир бўлиб турган, этник жиҳатдан чегарадош халқлар орасида эса бу жараён айниқса кучли бўлган. Ҳозир жаҳон аҳолиси ўз социал-иқтисодий ва сиёсий тузумига қараб, турли типдаги этнослардан — миллат, халқ, қабилавий бирикма ёки айрим қабилалардан иборатдир.

Тарихий жиҳатдан энг илк этнос типи ибтидоий жамоа қабиласи бўлиб, у дастлаб бир неча қариндош-уруғлардан ташкил топган эди. Ҳозирги даврдаги қабилалар ўз социал-иқтисодий ва маданий даражаси билан улардан тубдан ажралиб турадилар. Бу қабилалар бир неча юз кишидан миллионгача етадиган аҳолидан иборат бўлиб, уларда ибтидоий тузум элементлари сарқит сифатида сақланган феодал ёки капиталистик муносабатлар амал қилади, ижтимоий табақаланиш белгилари сезилиб ту-

ради (масалан, Эрондаги белужийлар ва қашқайлар). Қабилавий муносабатлар асосан кўчманчи ва ярим кўчманчи халқларда кўпроқ сақланиб қолган.

Ибтидоий-жамоат тузуми емирилиб, дастлабки табақаланиш пайдо бўлиши билан айрим қабилаларнинг умумий манфаат асосидаги иттифоқи ёки бирикмалари ташкил топади. Махсус бирикмалар қабилалараро хўжалик ва маданий алоқаларни кучайтириб, уларнинг аралашиб кетишига олиб келади ва илгариги қавм-қариндошлик муносабатлари ўрнига территориал муносабатларни юзага келтиради. Шимолий Америкадаги ирокеслар лигаси, Мексикадаги ацтеклар ёки Жанубий Африкадаги зулуларнинг қабилавий иттифоқлари бунга мисол бўла олади.

Кейинги, синфий жамият пайдо бўлиши билан қулдорлик тузуми даври босқичида (қадимги Миср, Греция, Рим ва ҳоказо) халқлар шакллана бошлайди. Европада бу жараён феодализм давригача (руслар, поляклар, немислар, французлар ва ҳоказо) чўзилади. Территориал, маданий ва хўжалик бирлиги, келиб чиқиш ва тил яқинлиги асосида турли қабилалардан ташкил топган халқлар дастлабки даврларда унча мустақкам бўлмаган элатлардан иборат эди.

Капиталистик муносабатларнинг ривожланиши натижасида хўжалик тарқоқлигига барҳам берилиб, иқтисодий ва маданий алоқалар кучайди, миллатлар пайдо бўла бошлади. Миллатлар одатда ўз иқтисодий бирлигининг барқарорлиги, умумий территориал ва тилининг бирлиги, миллий характер ва психологиясининг умумий белгилари билан фарқ қиладилар. Синфий зиддиятларга тўла буржуа миллатларидан тубдан фарқ қилувчи янги типдаги бирлик, умумий мулк ҳамда ишчи ва деҳқонларнинг қардошлик иттифоқи асосида пайдо бўлган социалистик миллатлар Улуғ Октябрь революциясининг ғалабасидан кейин шакллана бошлади. Социализм барча элат, халқ ва миллатларнинг ҳар томонлама эркин ривожланиши учун зарур имкониятларни яратиб беради.

Жаҳондаги этник жараён ниҳоятда мураккаб бўлиб, фанда қабул қилинган анъанавий қабила, элат, халқ миллат каби тарихий бирликлар доирасида чекланиб қолмайди. Ҳозирги даврда бир неча элат ёки халқнинг яқинлашиши ва уюшиши натижасида пайдо бўлган йирик этник бирликлар (совет халқи, америка халқи каби), макроэтнослар билан бир қаторда маҳаллий халқ ёки миллат ичида баъзи хусусиятлари (шеваси, моддий ва маънавий маданияти, диний тасаввурлари) билан ажралиб турган майда этнографик группалар — микроэтнослар ҳам мавжуддир.

Баъзан халқлар диний эътиқод асосида ўзига хос микроэтнослар ва макроэтнослар бирлиги билан ҳам фарқланадилар. Масалан, бутун Жанубий Осиё халқлари феодализм даврида пайдо бўлган индуизм теварагида турли тилдаги халқларни бириктирган макроэтнослар бўлса, филиппин халқининг бир қисми ислом дини эътиқоди асосидаги маро номли элатлардир. Эрондаги гебрлар (зоастрим тарафдорлари) ёки Хитойдаги мусул-

мон (дунган)лар микроэтнос сифатида махсус этнографик группаларни ташкил қилганлар. Макроэтносларга социал-иқтисодий формациялар ёки сиёсий бирлик асосида пайдо бўлган йирик группалар ҳам киради. Масалан, мустамлакачиликдан озод бўлган, ўтмишда анъанавий-маиший жиҳатдан мустақилликка интилиб, ижтимоий тараққиёт йўлида умумий мақсадларга эришган Осиё ва Африка мамлакатларининг кўпчилиги мазкур макроэтнослардан иборатдир.

Агар элат ва халқларнинг ташкил топиши ижтимоий характерга эга бўлса, ирқларнинг пайдо бўлиши биологик асосга эгадир. Шунинг учун ҳам этнослар билан ирқларнинг жойланиши бир-бирига камдан-кам мувофиқ келади, аслида эса ирқлар қитъаларнинг катта территорияларида жойлашиб, турли ва ҳар хил тилдаги этносларни ўз ичига олиши мумкин. Масалан, Африкада яшаб бир неча тилда сўзлашадиган халқ ва элатлар негроид ирқига оид бўлса, Шимолий Америкада турли ирқлардаги кишилар бир тилда сўзлашадиган америка миллатини ташкил қилади.

Хуллас, кўп сонли жаҳон халқларини тартибга солиб, классификациялаш анча мураккаб масаладир. Буржуа олимлари халқларни бир вақтда ҳам ирқий, ҳам тил яқинлиги асосида, системалаштиришга интиладилар. Улар инсонларини уч-беш ирққа бўлиб, ирқларни эса, тил группаларига бўладилар. Бундай классификация методологик жиҳатдан хатодир, чунки ирқий белгилар билан лингвистик хусусиятларни аралаштириш мутлақо мумкин эмас. Бунга зид ҳолда совет фанида халқларни этнога хос икки белги — маданият ва тил билан классификация қилиш қабул қилинган. Ундан ташқари тарихийлик принципига асосланган марксистик этнография халқларни маданий яқинлигига қараб «хўжалик-маданий типлар» ёки «тарихий-маданий областлар»га бўлиб ўрганади. Баъзан этносларни географик принципга, динга, тарихий тараққиёт даражасига қараб ҳам фарқлайдилар.

Антропологик жиҳатдан ҳозирги халқлар сўнгги илмий классификация асосида тўрт катта ирққа бўлинади: негроид (африкан), европеоид (евроосиё), монголоид (осиё-америка) ва австралоид (океания) катта ирқлари. Негроидларнинг сони 1975 йил маълумотлари бўйича бутун дунёда 250 миллиондан ортиқ (негрлар, негрлли, бушмен ва готтенотлар); негроид ва европеоид аралашшиддан пайдо бўлган 352,6 миллионли ирқлар эфиоп типи, суданликлар, мулатлар) ҳам шуларга киради; энг катта европеоид (евроосиё) ирқи 1 миллиард 793,3 миллион кишидан иборат бўлиб, унга аралаш типлар (метислар, мулатлар) ҳам киради; монголоид (осиё-америка) катта ирқига оид аҳоли сони 704 миллиондан ортиқ; аралаш типлар 672,2 миллион, Тинч океан монголоидлари 664 миллион киши, Жанубий Осиё группаси 542,4 миллион ва японлар типи 111 миллион кишидан иборат; австралоид (океания) катта ирқи (веддоидлар, австралияликлар, айнлар, меланезияликлар ва папуаслар) сони 9,4 миллион ки-

шини ташкил қилади. Ирқий тафовут фақат ташқи жисмоний белгилари билан аниқланади. Ҳар бир катта ирқ ичида майда группа ва тиллар ҳам мавжуд.

Этносларнинг шаклланишида ва уларни фарқлашда тил асосий роль ўйнайди. Тил бирлигига қараб айрим халқ ва элатлар аниқланибгина қолмай, кўпинча тил асосида ном ҳам берилади. Лингвистик характеристика тарихий-қиёсий ўрганиш орқали аниқланади. Одатда келиб чиқиши бир бўлган халқлардан тил яқинлиги бўлади. Шу асосда энг катта тил оилалари ва группалари қуйидагича бўлинади: Ҳиндевропа оиласида 1 млрд. 861 миллион киши гапирди, шулардан энг катта группалари — германлар (403,9 миллион), романлар (482 миллион), ҳиндарийлар (595,6 миллион), славянлар (271 миллион), эронийлар (65 миллион) семит-хамит (афроосиё) оиласида 147,9 миллион киши семит халқлари; дравид оиласи 154,1 миллион кишидан иборат; Урал оиласига 23,4 миллион; олтой оиласига 96,9 миллион; хитой-тибет оиласига 864,7 миллион, Нигеро-кордофа оиласига 212,6 миллион; австронезия оиласига 191,3 миллион; австроосиё оиласига 64,5 миллион киши киради. Тиллар морфологик (сўз тузилиши) ва гнесологик (келиб чиқиши) яқинлиги асосида фарқландилар. Гнесологик классификация этнография фани учун муҳим аҳамиятга эга, чунки халқларнинг келиб чиқиши (этногенези)ни ўрганишда катта ёрдам беради.

Жаҳонда икки тилли этнослар ҳам кам эмас, масалан, бир ирқдаги Бельгия ва Швейцария аҳолиси икки ёки уч тилда сўзлашадилар. Бизнинг мамлакатимизда миллати рус бўлмаган аҳолининг ярмидан кўпи ўз она тилидан ташқари рус тилини ҳам билади. Илгари мустамлака бўлган Осиё ва Африка мамлакатларининг деярли ҳаммасида икки тил—маҳаллий ва расмий давлат тиллари мавжуд. Ҳиндистонда расмий ҳинди тили билан бирга юзлаб бошқа тиллар ҳам бор. Покистонда — урду, Индонезияда — бахса — индонезия, Филиппинда — тагалог, африка мамлакатларининг айримларида расмий инглиз ёки француз тиллари билан бир қаторда маҳаллий тилларда ҳам сўзлашилади.

Тилларнинг географик чегаралари доимо ўзгариб турган. Агар араб тили пайдо бўлган вақтда (VII асрдан олдин) ундан фақат Араб ярим оролининг жанубидагина яшовчи қабилалар фойдаланган бўлса, ҳозир бу тилда Шимолий Африка ва Жануби-шарқий Осиёда жойлашган жуда кўп халқлар сўзлашади. Ёки инглиз тилини олсак, унда дастлаб фақат Британия оролидаги аҳоли сўзлашган бўлса, ҳозир Европа ва Шимолий Америка аҳолисининг бешдан бир қисми, Австралия ва Янги Зеландия халқлари асосан шу тилда сўзлашадилар. Кичкина Пиреней ярим оролида пайдо бўлган испан тили ҳозир бутун Латин Америкасига тарқалган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин этнос (қабила, элат)ларнинг бир-бирлари билан яқинлашиб аралашиб кетиши (консолидация), бир халқнинг ичида яшаб унга сингиб кетиши (ассимиляция) кучайган эди. Айниқса миллий озодлик кураши натижасида

муस्ताқилликка эришган халқлар ўз давлати, территориясига эга бўлиб, социал-иқтисодий реформалар орқали хўжалик ва маиший турмушига туб ўзгаришлар киритиб, этник консолидация жараёнига зўр таъсир ўтказа бошлаганлар. Оқибатда қавм-қариндош, қабила ва элатлардан янги халқ ва янги миллатлар шакллана бошлаган эди. Бунга илгари қабилавий тузумга эга бўлган хауса, йоруба, акан, ибо каби Африкада яшовчи халқлар мисол бўла олади. Этник консолидация Ҳиндистонда, Филиппинда ва бошқа Осиё мамлакатларида ҳам тез суръатлар билан содир бўлмоқда.

Ассимиляция, одатда, иқтисодий жиҳатдан тараққий қилган мамлакатларда рўй беради ва ўзининг миллий мавқеини сақлаб қолган халқлар орасида яшовчи майда этник группалар узоқ давр мобайнида яқин муносабатда бўлиб йирик миллатларнинг тили ва маданиятини ўзлаштириб унга сингиб кетади ва ўзини шу миллат вакили ҳисоблайди. Бундай жараён турли хилдаги этносларга тегишлидир. Унга майда миллатлар, иммигрантлар ва хатто ўзининг этник территориясига эга бўлган баъзи халқлар ҳам киради. Ассимиляция суръати асосан йирик миллат, майда этносларнинг тил ва маданий яқинлиги, миллий ва сиёсий бирлик ҳиссиёти, ўз ватанига алоқадорлиги, жойланиш характери (тарқоқ ёки турғун ҳолда), ирқий ва диний хусусиятлари ва ҳоказоларга боғлиқ бўлади. Аммо ассимиляция табиий ёки зўрма-зўракилик оқибатида рўй бериши мумкин. Табиий ассимиляция узоқ вақт давомида социал-иқтисодий тараққиёт ва маданий алоқанинг яқинлиги оқибатида содир бўлади. Бунда маданий-хўжаликнинг бирлиги негизида этникаро интеграция, яъни турли этносларнинг яқинлашиш жараёни ҳам рўй беради. Миллий низо-зорларга тўла капиталистик мамлакатларда, айниқса мустамлакачи давлатларда, ўз миллий ҳуқуқига эга бўлган этнос вакиллари-ни зўрлик билан ўз она тили ва маданиятидан маҳрум этиш сиёсати орқали ҳукмрон миллатнинг тил ва маданиятига ўтишга мажбур этилади. Қурама элат ва халқлардан ташкил топган АҚШда зўрлик ассимиляция очиқдан-очиқ амалга оширилмоқда. Ҳозирги даврдаги урбанизация ва миграция жараёни ҳам этносларнинг яқинлашиши ва аралашиб кетишига таъсир қилувчи омиллар ҳисобланади.

Жаҳонда фақат бир миллатдан ташкил топган давлатлар жуда кам чунки сиёсий ва этник чегаралар ҳам доимо тўғри келавермайди. Фақат Европа ва Латин Америкасида давлатларнинг ташкил топган даври миллий шаклланиш даври билан тўғри келганлиги туфайли муайян, ягона миллатлар сиёсий чегара доирасида юзага келган. Аммо бу каби мамлакатларда ҳам миграция ва бошқа турли сабабларга кўра озми-кўпми бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. Масалан, Японияда майда миллатлардан айнлар, корейслар, Марказий ва Жанубий Америкада испан ва португал тилида сўзлашувчи асосий миллатлар (мексикалик, чилилик, перулик, бразилиялик ва ҳоказо)дан ташқари иммигрантлар ва индейслар ҳам мавжуд. Айрим давлатларда

эса ўнлаб, юзлаб турли этнослар яшайди (СССР, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Нигерия ва Ҳоказо).

Фанда жаҳон халқларининг ҳозирги жойланишини тасаввур қилиш учун совет этнографлари таклиф қилган принцип асосида этнографик маълумотлар СССР халқлари таърифидан бошланади. Кейин этносларнинг жойланиш тарихи, яъни ойкумена (одам жойлашган) территориясининг кенгайишига қараб жаҳон халқларининг ҳозирги қиёфаси тасвирланади.

Маълумки, бизнинг давлатимиз дунёда энг кўп миллатли давлат бўлиб, унда тақдири, мақсади бир, аммо тили, маданияти ва миллий хусусиятлари турлича бўлган юздан ортиқ катта-кичик халқлар яшайди. Улуғ Октябрнинг ҳаётбахш нурлари таъсирида барча халқ, элат ва этнографик группалар тенг ҳуқуқ, миллий эркинликка эга бўлиб, ҳар томонлама равнақ топмоқда. Улар социализм қуриш учун курашиш жараёнида ягона оиладан, бир мақсад, умумий территория, ягона идеология асосида янги тарихий бирлик — совет халқини ташкил қилдилар. КПСС XXVI съездида қайд қилинганидек: «Мамлакатимизда миллий ҳис-туйғулар, ҳар бир кишининг миллий қадр-қиммати ҳурмат қилинади... Ҳар бир республикамизнинг жадал иқтисодий ва социал тараққиёти уларнинг ҳар томонлама яқинлашув жараёнини тезлаштираётганлигини ҳаёт кўрсатиб турибди. Миллий маданиятлар равнақ топиб ва бир-бирини бойитиб бормоқда. Янги социал ва интернационал бирлик — ягона совет халқининг маданияти шакллана бормоқда. Бу жараён бизда социализм даврига хос тарзда; тенглик, қардошларча ҳамкорлик ва ихтиёрийлик асосида бормоқда»¹.

СССР халқлари ўзининг миллий давлат территориясига эга, яъни улар айрим иттифоқ ёки автоном республика, автоном область ёки округда жойлашганлар. 70- йилларнинг охириги маълумотларига кўра мамлакатимизда 264 миллионга яқин аҳолидан бир миллиондан ортиқ 22 халқ бўлиб, у Совет Иттифоқи аҳолисининг 96 процентини ташкил қилган. Шулардан энг кўп сонли руслар — 137,4 миллион (52 процент), украинлар — 42,3 миллион, (16 процент), ўзбеклар — 12,5 миллион (4,7 процент), белоруслар — 9,5 миллионга яқин (3,6 процент). Бундан ташқари иттифоқимизда ўнлаб майда миллат ва элатлар ҳам мавжуд.

Лингвистик жиҳатдан СССР халқлари асосан тўрт йирик тил оиласини ташкил қиладилар: ҳиндевропа (умумий аҳолининг 82 проценти), олтой (13,5 проценти), кавказ (2 процент) ва урал (2 процент). Ҳиндевропа халқларининг дастлабки аجدодлари мамлакатдан ташқарида, қисман Шимолий Кавказ, Қора денгиз ва Каспий соҳилларида шаклланган, кейин Шарқ ва Жануб томонга кўчиб, маҳаллий этнослар билан аралашиб кетган. Мазкур тил оиласига оид славянлар, белоруслар ва қисман тарқоқ ҳолда жойлашган поляклар ва болгарлар, летто-литва туркумига литваликлар ва латишлар, эрон туркумига тожиклар ва осетинлар, мустақил тур-

¹ КПСС XXVI съездининг материаллари. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти 1981 й., 79- бет.

қум ҳисобланган арманлар, роман туркумига молдаванлар, ҳиндрий туркумига дўлилар киради.

Славян тилидан кейинги ўринда энг катта туркум — туркий тилда сўзлашадиган асосан ҳозирги жойлашган территорияда узоқ давр давомида шаклланган. Олтой оиласига оид (ўзбеклар, қozoқлар, татарлар, бошқирлар, озарбайжонлар, туркманлар, қирғизлар, чувашлар, ёқутлар, қорақалпоқлар ва ҳоказолар) халқлардир. Айниқса Кавказ (яфетик) тил оиласини ташкил этадиган Картвель туркуми (грузинлар) адигей-абхаз (кабардин, черкас, адигей, абхаз), нахс (чечен-ингушлар) ва кўп миллатли доғистон тил туркумлари энг қадимий мураккаб элат ва халқлар тилидир.

Шарқда ўрнашган бурятлар ва қалмоқлар мўғул тил туркумига, Сибирь ва Узоқ Шарқдаги эвенклар, эвенлар, нанайлар, удегейлар, орочилар, тунгуслар эса манчжур туркумига кирадилар. Мамлакатимизда қадимдан ўрнашиб қолган урал тил оиласига оид финноугорлар (эстонлар, кареллар, саам (лопар)лар, коми ва комипермяклар, удмуртлар, марийлар, мордвалар ва ханти-мансилар) ҳам самодий халқлари (ненецлар, иганаслар, селькуплар) ҳозиргача ўз миллий хусусиятларни сақлаб қолганлар. Фақат бизнинг мамлакатимизнинг Сибирь атрофида палеосиё тил туркумига оид чукчи, коряк, ителмен, юкагир, нивха энг қадимги тилларда сўзлашувчи элатлар яшайди. Бир замонлар Енисей соҳилларида жойлашган кетлар кенг тарқалган аммо улар ҳозиргача ўрганилмаган энг қадимий полеосиё тил туркуми вакиллари дир. Кам сонли эскимослар ва алеутлар Чукотка ярим ороли ва Командор оролларида яшайдилар.

Антропологик белгиларига қараб СССР халқларининг асосий қисми катта европеоид ва қисман монголоид ирқига оиддир. Фақат Сибирь ва Олтой халқлари (айрим, қozoқ ва қирғизлар) ўзларининг монголоид белгилари билан фарқ қиладилар. Аолган элат ва халқларида жиддий ирқий тафовут сезилмайди.

Чет эл Европасининг этник қиёфаси ниҳоятда мураккаб. Бу ерда асрлар давомида хилма-хил қабила, элат ва халқлар пайдо бўлиб, маҳаллий этнослар билан аралашиб кетган. Мазкур жараён узлуксиз давом этиб келган ва натижада дастлабки туб аҳоли тўғрисида аниқ маълумотлар бизгача етиб келмаган. Уларнинг лингвистик тарихи этник тарихи каби чалкаш. У ердаги ҳозирги миллатлар ўз миллий давлатлари чегараси доирасида асосан ўтган аср ўрталарида шаклланган.

Европадаги Польша, Австрия, Венгрия, ГДР, Греция, Дания, Италия, Норвегия, Швеция каби йирик давлатларнинг 95 процент аҳолиси ўз маҳаллий миллатидан иборат. Англия, Испания, Швейцария, Чехословакия, Югославия кўп миллатли давлатлар қаторига киради. Ғарбий Европада 60 га яқин халқлар яшайди, шулардан 9 таси ўн миллионли аҳолига эга.

Чет эл Европада яшовчи деярли ярим миллиард аҳолининг кўпчилиги (ўндан тўққиз қисми) ҳиндевропа тил оиласининг учта йирик тил туркуми — роман, герман ва славянлардан иборат. Қолган катта қисми грек, кельт ва албан тил туркумларига оид

ва қисман урал тил оиласига кирган финно-угор тил туркумининг вакиллари дидир. Роман тил туркумига жануб ва ғарбда яшовчи италянлар, французлар, валлонлар, испанлар, португаллар, руминлар киради. Шарқий ва Жануби-шарқий Европада славян тилларида сўзлашувчи чехлар, словаклар, поляклар, лужичанлар, болгарлар, черногорликлар, хорватлар, словаклар, «мусулмонлар», македонияликлар ва боснияликлар яшайди. Герман тилида сўзлашадиган австрияликлар, немислар, голландлар, фламандлар, шведлар, норвеглар, данияликлар, испанлар, инглизлар, люксембургликлар, эльзасликлар ва қисман швейцарияликлар Марказий Ғарбий ва Шимолий Европада яшовчилар. Ҳозир фақат Ирландияда, қисман Шотландияда, Англия ва Франциянинг Бретон ярим оролида қадимги даврдан кенг тарқалган кельт тилида сўзлашадиган элатларнинг авлоди яшайди. Энг қадимги вакиллардан Пиреней ярим оролининг шимолида ва қисман Францияда яшаётган басклар ҳеч бир тил оиласига кирмайдиган махсус тилда сўзлашадилар. Венгерлар ёки мадьярлар, финлар, соамлар ва лопарлар финноугор тил оиласига оид. Болқон ярим оролида ва жанубда яшовчи турклар, татарлар ва гагауэлар эса туркий тилларда сўзлашувчи этник группалар дидир. Фақат Мальта оролида араб тили сақланиб қолган. Бир миллиондан ортиқ европалик яҳудийлар асосан немис тили шеvasида ёки ўзлари яшаётган мамлакатда кенг тарқалган тилларда сўзлашадилар.

Европада сўнгги палеолит ва мезолит даврида ноқ маҳаллий табиий шароитга мослашган европеоид irqининг ҳар хил типлари шакллана бошлаган. Аслида бу ерда иккита irqий типни ажратиш мумкин: оқ танли, малла ранг сочли, кўк кўзли бландинлар бўлмиш шимолий европеоид типни ва қора тўлқин сочли, қора кўзли оқ бадан брjонетлар жанубий европеоид типини ташкил қиладилар. Мазкур irqий группаларнинг оралиғида турган ўрта тип (шотен) ҳар икки типнинг ҳам белгиларини сақлаб қолган. Кейинчалик Европага қисман кириб келган мўғуллар айрим этносларда ўз изини қолдирган. Бунга Скандинавияда яшовчи монголоид белгиларига эга бўлган лопарлар мисол бўла олади.

Жаҳон аҳолисининг ярмига яқини Осиёда жойлашган бўлиб, мингдан ортиқ этник тузилиши, тили, маданий-иқтисодий даражаси ва маийш турмуши билан бир-биридан фарқ қиладиган турли элат ва халқлар яшайди. Осиёнинг кўп қисми одамнинг ватани (яъни антропогенез) дидир. Бу ерда жуда кўп дастлабки қадимий тиллар, асосий irqлар шаклланган, қадимги маданият марказлари, жаҳон динлари (христианлик, буддизм ва ислом) пайдо бўлган. Юз миллиондан ортиқ аҳолига эга бўлган хитойлар, ҳиндистонликлар, японлар, бенгалликлар, 26 та ўн миллиондан ортиқ аҳоли халқлар билан бир қаторда бир неча минг ва ҳатто бир неча юз минг кишидан иборат жуда кўп майда қабиалар ҳам мавжуд.

Япония, Корея, Бангладеш ва кўпгина араб мамлакатлари миллий бирлик жиҳатдан ажралиб туради (асосий халқ 95 процентни ташкил қилади). Бирма, Вьетнам, Ироқ, Кампучия, Сурия,

Туркия, Хитой, Шри Ланка аҳолисининг 75 проценти ягона халқдан иборат. Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, Покистон, Индонезия, Филиппинлар мураккаб кўп миллатли мамлакатларга киради. Айрим халқ ва элатлар (курдлар, балужийлар, панжоблар, бенгаллар) бир неча давлат территориясида жойлашган. Баъзи этник группалар ҳозиргача ҳам халқ бўлиб шаклланмаган, ҳатто уларда уруғ-қабилачилик муносабатлари сақланиб қолган.

Осиёликларнинг тиллари ҳам этник тузилиши сингари ниҳоятда хилма-хил ва мураккаб. Масалан, фақат Ҳиндистоннинг ўзида 1652 хил тил ва турли шевалар мавжуд. Энг қадимги тил оилаларига оид дравид, мунда, хитой-тибет, тай, австроосиё, австронезия, семит-хамит ва ҳинд-европа халқлари ҳам Осиё қитъасида яшайди. Олтой тил оиласи ҳозирги Монголия ва Шимолий Хитойда пайдо бўлиб, кейин бошқа ерларга тарқалган. Хитой-тибет (тай ва тибет-бирма группалари), австроосиё (вьетнам, монкхмер, мунда, мяо-яо туркумлари), дравид, австронезия (индонезия, филиппин, малайя, меланезия группалари) тилида сўзлашадиган халқлар қадимдан кўпчиликни ташкил қилиб бир территорияда яшаб келмоқдалар. Лингвистик жиҳатдан мустақил, ўзига ўхшаши йўқ тилда сўзлашадиган японлар, корейслар, айнлар, андаманликлар ва Қашмир тоғларидаги буришлар ҳам ягона территорияда жойлашганлар. Умуман, жуда кенг территорияда узоқ ўтмишда пайдо бўлган чет эл осиё халқларининг мураккаб этник тузилиши, тил ва шеваларининг кўплиги, маънавий турмуши ва маданиятининг ранг-баранглиги ҳозирги даврда уларнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётида ҳам ўзининг зўр таъсирини ўтказмоқда. Айниқса турли давлатларнинг чегара оралиғида жойлашган ниҳоятда чалкаш этнографик группаларнинг ҳозирги аҳволи оғир шароитда ривожланмоқда.

Одамзотнинг дастлабки ватани ҳисобланган чет эл Осиёсида дастлаб асосий ирқлар шаклланган бўлиб, бу ерда европеонд, монголоид, негроид ва ҳатто ведоавстролонд ирқларининг ҳам вакиллари мавжуд.

Европа қитъасидан уч ҳисса катта территорияга эга бўлган Африканинг этник қиёфаси табиати сингари бой ва ранг-барангдир. Чет эл олимлари уни илгари «қора қитъа» деб атаб, этник тузилиши ўзаро боғлиқ бўлмаган турли қабилалардан иборат, деб нотўғри таърифлаганлар. Албатта мустамлакачиликнинг асосий объекти бўлган, ватандан маҳрум этилган юз минглаб негрларни қул қилиб сотган Африка қитъаси бир неча асрлар давомида тараққиётдан чеккада қолган эди. Лекин бу ерда бир неча миллионли (мисрликлар, жазоирликлар, марокашликлар, амхараликлар) ҳозирги миллатлар, йирик халқ ва элатлар (Нигериядаги хауса ва фульба) билан бир қаторда ҳозирги кунда ҳам дайдилик, саргардонлик ва овчилик билан шуғулланиб келаётган уруғчилик тузумида яшаётган этнографик группалар ҳам учрайди. Африка мамлакатларининг кўпчилиги миллий озодлик курашлари туфайли мустақилликка эришиб эркин тараққиёт йўлига ўтиб олдилар. Оқibatда социял, маданий ва сиёсий жиҳатдан катта ютуқларни

қўлга киритаётган этнослар миллий бирликка ҳам эришмоқдалар.

Ҳозирги Африкада 200—250 халқ яшайди. Улар мустамлакачилар томонидан сунъий равишда бўлиб олинган давлатлар орасида жойлашган. Масалан мандинго халқи Сенегал, Мали, Фил Суяги Қиргоғи, Гамбия, Сьере-Леоне, Либерия, Гвинея территорияларида яшайди. Ёки фульбе халқини олсак, у ҳам Сенегал, Нигерия, Гвинея, Мали, Камерун, Юқори Вольта, Бенин, Мавритания, Гамбия каби мамлакатларда яшайди. Акан, моси, эве каби этник группаларнинг тақдири ҳам худди шундай. Шунинг учун ҳам қитъада бир миллатдан ташкил топган битта ҳам давлат йўқ. Унлаб халқ ва элатлар Нигерияда (50 га яқин халқ), Эфиопияда (32 халқ), Заир, Танзания, Уганда, Камерун, Ганада яшайди. Фақат араб мамлакатларидагина бир тилда сўзлашувчи уч-тўрт хил этнослар жойлашган. Этник жиҳатдан мураккаб, қурама ва аралаш бундай группаларнинг бўлиши албатта мустамлакачилик учун жуда қўл келган.

Африка қитъасидаги бир миллиондан ортиқ бўлган 83 халқ қитъа аҳолисининг 86 процентини ташкил қилади. Жумладан, улар асосан — мисрликлар (37 миллион), хауслар (15 миллион), жазоирликлар (14 миллион), амхараликлар (13 миллион), марокашлар (12 миллион), ибо ва фульбе (12 миллион) йоруба (11 миллион) ва бошқа халқлардир. Шуниси характерлики, қитъада яшовчи этносларнинг ҳаммаси туб аҳоли, асосан ҳозирги территорияда пайдо бўлиб шаклланган элатлардан иборат. Албатта узоқ тарихий давр ичида айрим этносларнинг миграцион силжишлар натижасида доимо аралашиб жараёни рўй бериб турган. Аммо бу жараён, асосан шу қитъа доирасида ўтган. Фақат шимоли-шарқий томонда, Осиёнинг ғарби-жанубий қисмида қариндош этносларнинг кўчишлари бўлиб турган.

Лингвистик жиҳатдан Африка аҳолиси тўрт йирик тил оиласига киради: семит-хамит (ёки афроосиё), нигер-кордофа, нилсахара ва койсан халқлари. Қитъанинг шимолида ва шимоли-шарқида яшовчи семит-хамит халқлари аҳолининг учдан бир қисмини ташкил қилади. Семитлардан энг кўпи африка аҳолисининг (83 миллион) бешдан бир қисмини ташкил этадиган араб халқларидан иборат. Кейинги амхара ва кушит, тиграи ва чад группаларига кирадиган халқлар ва семит-хамит тил оиласининг вакиллари дир. Саҳрои Қабирнинг катта жанубий территориясини нигер-кордофа ёки конго-кордофа тил оиласига мансуб халқлар ташкил этади. Улар ҳам беш йирик группани — бенуэ-конго, ғарбий атлантика, ква, монде ва вольта тилларида сўзлашадиган этносларни ташкил қилади. Шуларнинг асосий қисмини бенуэ-конго халқлари ташкил этади ва бутун аҳолининг учдан бир қисмига тенг. Улар асосан Тропик ва Жанубий Африкада жойлашган. Шу туркумга кирадиган банту халқлари жуда кўп бошқа мамлакатларда ҳам яшайдилар. Танзаниядаги кичкина суахили халқининг тили бутун Шарқий Африкага тарқалган бўлиб у 40 млн. дан ортиқ банту халқларининг иккинчи она тили ҳисобланади.

Нил — сахара тил оиласи уч группа — сонгаи, сахара ва шарнилга бўлинади. Улар Нигер дарёсининг ўрта оқимида, Чад кўли соҳилларида, Саҳрои Кабирнинг марказий орта дастлари ва Нигерияда, юқори Нил воҳаси, Виктория ва Рудольбер кўллари бўйида жойлашган. Койсан халқлари (бушменлар, готтентотлар) Африканинг жануби-ғарбий қисмида яшайдилар. Улар дастлаб бутун Жанубий Африкани эгаллаганлар, кейинчалик XVIII—XIX асрларда мустамлакачилик томонидан кўпи қирилиб кетган, қолганлари эса Калахари чўлларига ҳайдаб юборилган. Шарқий Африкадаги сандаве ва хапса халқалари ҳам койсан тил оиласига оид. Мадагаскар оролида яшовчи малагасий (ёки мальгаш)лар тили, ижтимоий келиб чиқиши, антропологик тузилиши ва маданияти билан бошқа африкаликлардан монголоидлик белгилари билан ажралиб турадилар.

Ярим миллиардга яқин аҳолига эга бўлган Америка қитъасининг этник тузилиши ҳам табиати сингари ранг-баранг. Аммо бу ерда одамзод пайдо бўлмаган. Дастлаб кишилар 30 минг йиллар муқаддам Осие билан Америка қитъаси бириккан вақтда пайдо бўла бошлаганлар. Турли қабила ва ирқлардан иборат келгинди аҳоли аввал Шимолий Америкада, кейин жануб томон кўчиб, кенг территорияга тарқалган. Океан сувларининг кўтарилиши натижасида 12 минг йиллар муқаддам Чукотка билан Аляска ярим ороллари бўлиниб кетиши оқибатида Америка қитъаси эски дунёдан ажралиб қолади. Қитъадаги энг охирги оқим эскимослардир.

Европаликлар келгунга қадар ривожланган деҳқончилик маданияти яратган халқлар ацтек, майя ва инклар Жанубий Мексика, марказий Америка ва Анд тоғларида яшаганлар. Шимолий ва Жанубий Американинг бепоен прерий дашти биёбон ва чангалзор ўрмонларида овчилик, теримчилик ва балиқчилик билан шуғулланувчи майда қабилалар жойлашган. Европа истилочилари маҳаллий халқлар (индейслар)ни бўйсундирибгина қолмай, анча қисмини қириб ташлаганлар, кўп қабилалар европаликлар келтирган турли касалликлар туфайли қурбон бўлган ёки жуда камайиб кетган. Фақат юқори тараққиёт даражасига кўтарилган халқлар (кечуа, аймара, гуарани ва ҳ. к.) ўзига хос маданияти ва этник территориясини қисман сақлаб қолишга муяссар бўлганлар. Шимолий Америкада индейслар кам бўлганлиги туфайли АҚШ ва Канадада асосан америка ва англоканада ва англофранцуз миллатлари пайдо бўлди. Марказий ва Жанубий Америкадаги ҳозирги халқлар келгинди испан ёки португалларнинг маҳаллий индейслар билан аралашishi натижасида ташкил топган. Уч аср давомида Африкадан келтирилган бир неча миллион қора танли қуллар (асосан бангу, йоруба, хауса халқларидан) ирқий сиёсат натижасида сунъий равишда зўрлик билан ўз этноси ва маданиятидан ажратиб қўйилган. Ҳозирги АҚШдаги негрларнинг учдан икки қисми асли мулатлар, яъни қора танлилар билан европаликларнинг авлоди (афроамерикаликлар)дан иборат.

Антропологик жиҳатдан Америка қитъасининг аҳолиси турлича. Англо ва франкоканадаликлар, асосан, европеид, Уругвай,

Аргентина ва Коста-Рика халқлари индейслар аралашувида ташкил топган (мексикаликлар, гватема, сальвадор, гондурас, никарагуа, панама, парагвай, чили, перу, эквадор, боливияликлар), метислар, яъни европаликлар билан индейслар авлодларидан шакланган халқлар, пуэрторика ва кубаликлар оқ танли, қора танли ва мулатлардан пайдо бўлган қўрама этнослардир. Бразилия, Венесуэла ва Колумбия халқларининг ирқий тузилишида европеоид, негроид ва индейслар иштирок қилган бўлиб, бу жараён ҳали ҳам давом этмоқда. Американинг туб аҳолиси ҳисобланган индейсларнинг ўзлари катта монголоид ирқининг махсус туркумига оид. Улар асл мўғуллардан баланд бўйи ва бургутсимон узунроқ бурни билан фарқ қиладилар. Эскимосларда монголоид белгилари анча кучли.

Америка туб аҳолисининг тиллари ўзига хос хусусиятларга эга ва грамматик тузилиши жиҳатидан бошқа қитъа халқларининг тилларидан фарқ қилади. Кўпчилик олимлар қабул қилган классификацияга биноан туб аҳолида 20 га яқин тил оилалари мавжуд бўлган. Шулардан энг йириклари Шимолий Америкадаги эскимосалеут, алгонкинвакаш, на-дене, сиу-хока, Марказий ва Жанубий-Америкадаги юто-таньо-ацтек, майя-соке, чибча, кечуа, аймаара, кариб, аравак, тупи-гуарани, чон тил оилаларидир. Мазкур тиллардан ташқари ҳар хил майда тил туркумлари ва шевалари ҳам бўлган. Майя, кечуа, аймаара, ацтек каби тилларда сўзлашадиган халқлар қадимдан юксак маданият яратган ва ҳатто ўз ёзувиغا ҳам эга бўлган.

Этнография фанида Американинг туб аҳолисини одатда тилига қараб эмас, балки маданий-хўжалик типлари классификацияси асосида таърифлайдилар. Бундай типларга бир неча тилларда сўзлаша оладиган ва ҳар хил даврда пайдо бўлган этнослар кириши мумкин. Масалан, Марказий Америкада ва Жанубий Американинг шимолида яшаган кўп йирик халқ ва элатлар мустамлака арафасида синфий жамият даражасига кўтарилган бўлса, айрим қабилалар эса уруғчилик тузумида яшаганлар.

Узоқ давр ичида турли элат ва ирқлар аралашмасидан шаклланиб келган ҳозирги Америка аҳолиси ниҳоятда ранг-баранг этнослардан ташкил топган. Масалан, АҚШ ва Бразилияда 100 дан ортиқ, Канада, Мексика ва Аргентинада 50 дан ортиқ, Боливия, Венесуэла, Колумбия, Чили, Перуда 25 дан кўп элатлар мавжуд. Ҳозир қитъада сони бир миллиондан ортиқ ўттиз халқ бутун аҳолининг 89 процентини ташкил қилади. Шулардан энг катталари: АҚШлик америка халқи 170 млн. га яқин, шу жумладан 25 млн. негрлар, бразилияликлар 105 млн., мексикаликлар 56 млн., колумбияликлар 23 млн., аргентиналиклар 21 млн., кечуа 13 млн., кубаликлар 10 млн. га яқин.

Америка аҳолисининг кўп қисми ҳозир ҳинд-европа оиласига оид роман (54 процентдан ортиғи испан, португал ва француз) тилларида ва учдан бир қисми герман (инглиз) тилларида гапиради. Кельт тил туркумига оид халқлар (ирландлар ва уэльсликлар) АҚШ ва Канадада, славянларнинг вакиллари (поляклар, руслар,

украинлар, чехлар, словаклар) кўпроқ АҚШ, Канада, Аргентина, Бразилия ва Уругвайда яшайдилар. Латин Америкасида этник жиҳатдан индейс ва роман тилларига оид қурама аҳоли анча кўп. Шаҳар ва плантацияларда яшовчи индейсларнинг кўпчилиги ўз тиллариши (баъзан миллий тилини ҳам) йўқотиб, маҳаллий давлат тили (испан ёки португал тиллари)га ўтганлар. Масалан, Мексикада яшовчи 5 миллион индейс бутунлай испан тилида сўзлашади.

Бешинчи қитъа — Австралия ва бепоён Тинч океани ороллари (Океания) аҳолиси икки қисм: абориган (туб аҳоли) ва келгинди европалик, осиелик ва америкаликлардан иборат. Ҳозир ташқаридан келиб жойлашган аҳоли бутун аҳолининг бешдан тўрт қисмини ташкил қилади ва асосан инглиз тилида сўзлашадилар.

Австралия ва Океаниянинг баъзи халқлари Европа мустамлакаси арафасида (XVIII—XIX асрлар) ўзларининг хўжалик фаолияти ва ижтимоий тузилишда жуда қадимий ибтидоий формаларни сақлаб келганлар. Полинезияликлар ва қисман Меланезияликлар австрияликларга нисбатан анча юқори поғонада турганлар ва ҳатто синфий жамиятга ўтганлар. Мустамлака натижасида бу ерда яшовчи туб аҳолининг моддий ва маънавий ҳаётида, ижтимоий ва маданий турмушида жиддий ўзгаришлар рўй-берган, уларнинг кўпчилик қисми ўзига хос этник хусусиятларини йўқотиб юборганлар, айрим элатлар (масалан, тасманияликлар) эса бутунлай қирилиб кетган.

Келгинди европаликлар туб аҳолининг кўп қисмини серунум тупроқли қулай жойлардан ҳайдаб чиқарганлар. Абориген аҳоли билан кўчиб келган элат ва халқлар аралашиб янги этнослар пайдо бўла бошлаган. Ҳозирги даврда Австралия, Янги Зеландия ва Гавайя оролларида яшовчи аҳолининг кўпчилиги, Фиджи аҳолисининг ярми, Янги Каледония, Гуама ороллариининг анча қисми ташқаридан келган элатлардир. Масалан, Австралиянинг бешдан тўрт қисми Англия, Ирландия ва Шотландиядан келганларнинг авлоди, Фиджи оролидаги аҳолининг ярмига яқини ҳиндистонликлар, Океания ороллариининг айримларида жуда кўп французлар, хитойлар, филиппинликлар, яваликлар, японлар жойлашган. Гавайя ороллариининг учдан бир қисмини америкаликлар ва японлар эгаллаган, анча қисмига филиппинликлар ва хитойликлар ўрнашган.

Маълумки, асримизнинг бошларидан миллий озодлик кураши кучайиши билан маҳаллий туб аҳолининг миллий уйғониши рўй беради. Океания ороллариининг кўпчилигида туб аҳоли сони ҳатто кўпая бошлайди, маънавий маданият устун чиқиб ижтимоий ва маънавий турмушда жиддий ўзгаришлар жараёни авж ола бошлайди. Мустамлакачилик кам бўлган жойларда, айниқса Меланезияда туб аҳоли ўзига хос хусусиятли маданиятини сақлаб қолган. Аммо айрим полинезия халқлари (гавайя, маори, таити)нинг анча қисми европа таъсирига ўтган.

Тил жиҳатдан бешинчи қитъа аҳолиси махсус австонезия тил оиласини ташкил қилади ва тарихий, маданий ва ирқий жиҳатдан

одатда уч туркумга — полинезияликлар, меланезияликлар ва микронезияликларга бўлинади. Австралиянинг туб аҳолисини ўзига хос австралия (ёки абориген) тиллари ташкил қилади. Сўнги лингвистик классификацияларга биноан Океания туб жой аҳолиси икки йирик группа — папуас ва австронезия тил группаларига бўлинади. Табиий шаронти оғир бўлган Янги Гвинеядаги папуаслар келгинди аҳоли билан кам аралашгани учун тил ва маданий хусусиятларини анча мустақил сақлаб қолганлар.

Жамият, табиат ва маданият бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, унинг марказида актив меҳнат фаолияти билан табиат ва теварак-атрофдаги муҳитга ўз таъсирини ўтказиб келаётган бунёдкор инсон туради. Кишилар тарихий бирлигидан ташкил топган яхлит организм ҳисобланган жамиятни табиий-географик ва тарихий-этнографик хусусиятларига қараб махсус хўжалик — маданий типлар ва тарихий-этнографик областларга бўлмагунча жаҳон халқларининг этник тузилишини тўлиқ тасаввур қилиш қийин. Шунинг учун совет фанида қабул қилинган мазкур классификацияни қисқача таърифлаш зарур.

Жаҳон халқларининг ибтидоий жамият даври (қадимги тош, бронза ва темир асрлари)даги социал-иқтисодий тараққиёти, турли табиий шаронда жойлашиши ва мослашиши уларнинг ҳаётида турли типдаги хўжалик-маданиятларини вужудга келтирган эди. Хўжалик-маданий типлар даставвал муайян жамиятда ҳукмрон ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлиб, ҳар бир тарихий даврда кишиларнинг теварак-атрофдаги муҳит билан алоқа характерини белгилаб беради.

Мазкур типлар кишиларнинг машғулоти ва ишлаб чиқариш қуроллари, турар жойлари ва уй-рўзғор жиҳозлари, таоми ва кийим-кечаги, транспорт воситалари ва бошқа моддий-маданий хусусиятлари билан фарқланадилар. Ҳатто хўжалик-маданий типларига қараб муайян жамиятнинг ижтимоий тузумини ҳам аниқлаш мумкин. Маънавий маданият хусусиятлари асосан урф-одатларида, тасвирий санъатида, эътиқоди ва фольклорида ёрқин намоён бўлади. Хўжалик-маданий типларининг бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги муайян социал-иқтисодий тараққиёт ва бир-бирига яқин географик муҳит билан боғлиқ бўлиб, ўзгарувчан характерга эга.

Энг қадимий даврларда пайдо бўлган этносларнинг хўжалик-маданий типини иссиқ тропик ва субтропик иқлимли ўлкалардаги овчилик, терим-термачилик ва соҳиллардаги балиқчиликдир. Дастлаб кишиларнинг тирикчилик манбаи ўтлар, мевалар, ердаги ва сувдаги ҳайвонлар, «яъни табиат армуғон қилган» тайёр маҳсулотлар бўлган. Албатта, уларни истеъмол қилиш учун териб-термачлаб олиш ва тайёрлаш зарур эди. Аммо сунъий ишлаб чиқариш ва парвариш қилишга зарурият қолмайди. Шунинг учун баъзан овчилик, теримчилик ва балиқчиликни «ўзлаштириш» хўжалик тури деб атайдилар. Яқин даврларгача иссиқ иқлимдаги теримчи ва овчи қабилалар Жанубий ва Жануби-шарқий Осиёда яшаганлар. Уларга Конго воҳасидаги пигмейлар, Шри Ланкадаги ведда-

лар ва Жанубий Американинг баъзи индейс қабилалари киради. Ўзига хос теримчилик ва балиқчилик хўжалиги билан Жануби-шарқий Осиё оролларида яшовчи элатлар, жумладан, андаманликлар шуғулланганлар. Чўл ва ярим саҳро овчи ва теримчиларига Австралия туб жой аҳолиси, Африка бушменлари, индейс қабилаларидан ботокуда ва бошқалар, Патагониядаги, Шимолий Африка ва Марказий Осиё кўчма қабилалари киради. Совуқ иқлимда жойлашган аҳоли (Сибирдаги ханти-манси, нивхи, нанай, ульчи, Қамчатка интельменлари, Шимолий Америка, Тинч океани соҳиллари индейслари) катта дарёлар воҳасидаги ва денгиз бўйи балиқчилик хўжалигини ташкил қиладилар. Сибирлик юкагир ва бошқа айрим элатлар, Приморьедаги удэгэй ва орочилар, қисман Шимолий Америка алгонкин ва атапасик тайга овчилари, шимолроқда субарктик шароитида тундра ўрмон овчилари ҳам мазкур хўжалик типларига оиддир.

Неолит даврида пайдо бўлган мотиға деҳқончилиги ва чорвачилиги ҳам жуда кенг тарқалган маданий-хўжалик турларидандир. Бу хўжаликлар нисбатан барқарор ишлаб чиқариш соҳаси бўлиб, турли ўсимлик маҳсулотлари ва моддий буюмларни тежаш, мол кўпайтириш ва ҳатто қўшимча маҳсулот яратишга қодир бўлган. Оқибатда мулкий тенгсизлик ва синфий тафовутлар юзага келиб, илк синфий жамиятнинг пайдо бўлишига замин яратилади. Мазкур маданий-хўжаликда ҳунармандчилик ҳам юксак даражага кўтарилиб мустақил соҳага айланади. Бу типга кирадиган халқлар табиий шароитга қараб бир неча группага бўлинади.

Намли тропик ва субтропик жойларда иккинчи маданий-хўжалик типи, яъни иссиқ иқлимдаги қўл мотигаси деҳқончилиги тарқалган бўлиб, бунга қисман овчи-терим-термачилик ва балиқчилик хўжаликлари ҳам ёрдамчи ҳисобланган. Ҳиндистондаги айрим элатлар, Ҳинди-хитой, Жанубий Хитой, Индонезия ва Филиппиндаги баъзи халқлар, папуаслар ва меланезияликлар, Тропик Африка, Америкадаги Амазонка ва Ориноко воҳасидаги қабилалар мазкур типга оид этнослардир. Ўзига хос тоғлиқ мотиға деҳқончилиги салқин континентал иқлимли Марказий Осиёнинг Тибет ва унга яқин халқларида мавжуд. Ҳимолай ва Ҳиндиқуш, Помир, Кавказ, Альп, Пиреней ва Жанубий Америка Анд тоғларида ҳам шу типдаги мотиға деҳқончилиги билан шуғулланувчи элатлар яшаган. Дашт ва тоғ этакларидаги жуда кўп халқлар айниқса қуруқ иқлимли жойларда сунъий суғоришни кашф этганлар. Уша даврлардаёқ Евроосиёнинг бепоён дашт ва ўрмон-даштларида подачи чорва ва мотиға деҳқончилиги хўжаликлари пайдо бўлган.

1 минг йилликларга келиб тарихда буюк ҳодиса рўй беради — деҳқончиликдан кўчманчи-чорвачи хўжаликлар ажралиб чиқади ва бутун афроевропага тарқалади. Яқин даврларгача кўчма чорвачилик билан мўғуллар, қирғизлар, қозоқлар, туркман ва қорақалпоқларнинг бир қисми, араб халқларининг айрим группалари, африкалик зулуслар, бечуанлар, готтентотлар ва бошқа элатлар шуғулланиб келган. Мазкур маданий-хўжалик типлар ўзига хос турар жой, уй-рўзғор буюмлари, таомлари, ишлаб чиқариш қурол-

лари, ижтимоий ва оилавий тузуми, маънавий маданиятига эга бўлганлар. Шимолда яшовчи тайга овчилари ва бугучи-овчидари ҳам шу хўжаликка яқин типлардир. Уларнинг асосий тирикчилиги ва моддий буюмлари тайга ҳайвонлари ва буғулар билан боғлиқ бўлган.

Экономика ва техника тараққиётида янги сифат яратган учинчи маданий-хўжалик типи мотиға деҳқончилиги билан чорвачиликнинг қўшилиши натижасида пайдо бўлган эди. Агар ишчи ҳайвон кучи ишлатилмаса ерга ҳайдов бериш қуроллари (омоч, плуг) ҳам бўлмас эди. Ерга ҳайдов беришга асосланган деҳқончиликнинг пайдо бўлиши ишлаб чиқаришни ўстириб, жамғариш ва эксплуатация қилишни кучайтирган. Бу даврда ҳунармандчилик ҳам қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқади ва аста-секин мануфактура юзага келади, кейин завод-фабрика саноати пайдо бўлади. Осиё, Африка ва Европада бир неча асрлар капитализмгача ҳукмрон бўлган синфий жамиятларнинг бош иқтисодий замини шубҳасиз, ҳайдалма деҳқончилик эди. Ерни ҳайдаш Америкада фақат XVI аср, Европа мустамлакасидан кейин пайдо бўлган, Австралия ва Океанияда эса ундан ҳам кейин (XVIII—XIX асрларда) тарқалган.

Дастлаб, Жануби-ғарбий Осиёда энг қадимий даврларда қуруқ ерларга ҳайдов бериш ва суғориш асосида пайдо бўлиб жуда кенг территорияга ёйилган мазкур деҳқончилик қуриқликка мослашган дон, ловия, полиз экинлар, турли сабзавот ва мевали ўсимликлари билан характерланади. Чорва буларда ёрдамчи роль ўйнаган. Улар асосан йирик ва майда шохли мол, чўчқа, транспорт ва ҳарбий мақсадда эса от сақлаганлар. Хўкиз, баъзан эшак ва хачир қўшга ишлатилган. Уйлари ва уй-рўзғор буюмлари, кийим ва таомлари ўтроқ хўжаликка мослашган. Қурғоқ минтақага оид ерга ҳайдов берилган деҳқончилик типи Ўрта Осиё, Шимолий Ҳиндистон, Хитой ва Кореяда асосий роль ўйнаган. Мустамлакачилик даврида ер ҳайдаш қуроллари Жанубий Сибирь, Америка ва қисман Австралиянинг қурғоқ районларига тарқалган. Ривожланган ва зич аҳолига эга бўлган Жанубий ва Жануби-шарқий Осиё (Ҳиндистон, Шри Ланка, Ҳинди-хитой, Жанубий Хитой ва Япония, Ғарбий Индонезия, Филиппин соҳиллари) нинг кўп қисмида ер ҳайдаш деҳқончилиги қадимги қўл деҳқончилиги анъаналари билан аралашган ўзига хос маданий-хўжалик типини ҳосил қилган. Унинг асосий хусусияти доимий шоликорлик, сунъий суғориш усуллари бўлиб, қишлоқ хўжалик ишларида асосий куч — қўтосдан фойдаланганлар.

Мазкур маданий-хўжалик типга мўътадил иқлимли дашт-ўрмон ва ўрмонли ерларга ҳайдов берилган деҳқончилик ҳам киради. Бундай тип Европада, Жанубий Сибирь ва Узоқ Шарқда қадимдан маълум. Уларда турли ўрмон касблари (асаларчилик, кўмирчилик дарахт қобиғи ва ўсимлик толаларидан матолар тўқийш кабилар), ўзига хос уй қурилиши, кийим ва безаклар, уй-рўзғор ва маданий буюмлар, транспорт воситалари ва ҳар хил таомлар тайёрлаш кабилар мавжуд. Ер ҳайдаш техникаси билан Европанинг

шимолига, Шимолий Осиё ва Америкага аста-секин жанубий экинлар, янги касб соҳалари ва транспорт воситалари ҳам кўчиб кира бошлайди.

Бизнинг асримизда авж олган саноат тўнтариши ва фан-техника тараққиёти бутун жаҳонда анъанавий хўжалик-маданий типларга жиддий ўзгартиришлар киритди. Европа ва Америка қитъаларидаги энг ривожланган мамлакатларда аҳолининг кўпчилик қисми индустриал фаолиятга тортилиб, анъанага айланиб қолган қишлоқ хўжалиги ўрнига юксак тараққий қилган товар деҳқончилиги, интенсив товар чорвачилиги, типик иқлимли районларда плантациян қишлоқ хўжалиги пайдо бўлган эди. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин СССРда иккинчи жаҳон урушидан сўнг Европа ва Осиёда пайдо бўлган социалистик мамлакатларда ҳам анъанавий хўжалик-маданий типлар йўқотила бошланди ва уларнинг сақланиб қолган айрим белгилари янги мазмун кашф эта бошлади.

Совет фанида қабул қилинган классификацияга биноан муайян территорияда жойлашган, узоқ тарихий давр ичида моддий ва маънавий маданиятида умумий хусусиятлар яратган халқлар махсус тарихий-маданий областларга бўлина бошлади. Моддий маданиятга теварак-атрофдаги табиий экологик шаронгга мослашган меҳнат қуроллари, уйлари, уй-рўзгор буюмлари, таоми, кийим-кечаклари кирса, маънавий-маданий намуналарига халқ яратган турли жанрдаги асарлар, халқ орнаменти, безаклари, сочга ва ўзига оро бериш, диний эътиқод, урф-одатидаги баъзи умумийликлар киради. Масалан, Америка қитъаси энг катта икки тарихий-этнографик область—Шимолий Америка ва Латин Америкасига бўлинган. Географик жиҳатдан қитъанинг шимолида жойлашган Мексика этник ва маданий хусусиятлари билан умумий белгиларга эга бўлган кўп халқлар махсус Жанубий Осиё тарихий этнографик регионни ташкил қилади. Бизнинг мамлакатимизда Балтика бўйи, Волга бўйи, Кавказ, Урта Осиё, Қозоғистон ва Сибирь халқлари махсус тарихий-маданий областларини ҳосил қилади.

Социалистик ҳамкорлик туфайли турмуш тарзи ва маданиятда, оилавий муносабатлар ва турмуш нормаларида, моддий ва маънавий бойликлар яратишда, бўш соатлардан фойдаланиш усуллари ва бошқаларда капиталистик мамлакатлардан тубдан фарқ қилувчи янги умумийлик яратган регион ҳам ўзига хос тарихий-маданий бластини ташкил қилмоқда. Африка, Латин Америкаси ва Араб Шарқидаги халқларнинг миллий-озодлик кураши натижасида қўлга киритган ютуқлари уларнинг иқтисодий, социал ва маданий ҳамкорлигини кучайтириб янги тарихий-маданий областга ассос солинмоқда. Шу билан бирга фанда тропик Африка, Америка ва Австралияда ҳозиргача ибтидоий жамоа тузуми даврида пайдо бўлган тарихий-маданий регионларнинг мавжудлиги аниқланган.

Демак, ниҳоятда хилма-хил ва ранг-баранг, катта ва кичик турли этнослар жаҳонда мавжуд. Улар ўзларининг табиий геог-

рафик шаронти, тарихий шаклланиб келган тили ва миллий хусусиятлари, жойланиши ва турар жойлари, миллий архитектура ва уй-рўзгор буюмлари, таомлари ва истеъмол усуллари, турмуш тарзи ва урф-одатлари, халқ оғзаки ижоди ва санъат намуналари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Аммо бир планетада яшовчи барча элат ва халқлар ягона инсониятни ташкил қилади.

ЭТНОГРАФИЯГА ОИД МАХСУС ТЕРМИНЛАР, ТАДҚИҚИЙ МЕТОД ВА АСОСИЙ МУАММОЛАР

Ҳар бир фан ўзининг махсус метод ва терминологиясига эга. Этнография фани ҳам мустақил фан соҳаси сифатида бошқа ижтимоий фанлар каби марксистик методологияга таянади ва актуал муаммоларни ўзига хос метод ва воситаларга асосланган ҳолда ҳал қилади.

Этнографик методни аниқлаб олиш учун, даставвал, унга хос бўлган махсус терминларни билиш зарур. Юқорида қайд қилинганидек этнографиянинг асосий тадқиқий объекти кишиликнинг тарихий бирлиги ҳисобланган «халқ» ёки «этнос» тушунчаси билан боғлиқ бўлиб, унинг келиб чиқиши, ирқий тузилиши, хўжалик типлари, моддий ва маънавий маданиятнинг турли томонлари, ижтимоий ва оилавий маънавий турмуш доиралари, дунёқараши ва ижодий фаолиятини қамраб олади.

Маълумки, «халқ» деган тушунча анча кенг маънога эга. Баъзан халқ деб бир тўп кишиларни ёки оммани тушунсак, баъзан бир неча элат ва миллатлар яшайдиган давлат ёки мамлакат аҳолисини тушунамиз. Ўзбек классик адабиётида «халқ» сўзи икки маънода: яратилган, борлиқ ёки одамлар, деб таърифланади. Аслида сўнги йилларда этнографияда конкрет территория, тили, келиб чиқиши, моддий ва маънавий маданияти, турмуш тарзи ва умумий ташқи хусусиятларига эга бўлган тарихий бирликни англатадиган халқ маъносига «этнос» термини ишлатилади¹. Ҳар бир этнос ўзининг номига (этнонимга) эга бўлиб, ўзини маълум бир этник (миллий) оиллага мансуб эканлигини англаши зарур. Этник бирлик айрим шахс ёки кишиларнинг истаги билан эмас, балки тарихий тараққиётнинг объектив зарурияти натижасида намоён бўлади. Этнослар муайян тарихий даврнинг маҳсулоти сифатида этногенези (келиб чиқиши) билан ҳам белгиланади. Шунинг учун ҳам этносларни ўрганишда бир неча махсус тарихий этнографик терминлар ва фан соҳалари билан мулоқатда бўлинади. Палеоантропологик маълумотларда, умуман одамнинг пайдо бўлиши ва жойланишини ўрганибгина қолмай, балки, айрим этносларнинг шу жойнинг туб аҳолиси (автохтон ёки абориген) эканлигини ёки бошқа ердан миграция натижасида кўчиб келганлигини ҳам аниқлаб беради. Антропология фани эса уларнинг қайси ирққа оид эканлигини аниқлаб беради. «Ирқ» илмий тер-

¹ Қаранг: Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. М., Издательство «Наука», 1973 г.

мини орқали этносларнинг ташқи жисмоний белгилари (бадан терисининг ранги, калла суюги ва сочларининг тузилиши, бурни ва кўзининг шакли, бўйи ва бошқа хусусиятлари) аниқланади. Этнография («соф») ирқларни эмас, балки тарих тақозоси билан ўзаро яқинлашган, ирқий бирлашмалар, яъни антропологик типларни ўрганади.

Этносларнинг моддий, маданият тарихи ва хусусиятларини археология фани билан ҳамкорликда аниқлаш мумкин. Маданият дейилганда, инсон қўли ва ақл-идроки билан яратилган моддий ва маънавий бойликлар тушунилади. Рус тилидаги «культура» сўзи аслида латинча сўз бўлиб «ишлаб чиқариш», «ясаш, яратиш» деган маънони англатади. Этнографик моддий маданиятга хўжалик қуроллари, уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечак ва безаклар, таом ва идиш-товоқлар, турар жой ва уйлар, бадий буюм ва ҳоказолар киради. Жаҳон халқлари тилида кенг ишлатиладиган «генезис» сўзи грекча «туғилиш, келиб чиқиш манбаи» маъносини англатади. Бу термин кўпроқ этносларнинг келиб чиқиш тарихи ўрганилаётганда қўлланилади. Шу маънода «этногенез» термини ҳам айрим этносларнинг келиб чиқишига оиддир. Ўз навбатида археология фанида кўп ишлатиладиган табиий тарихий жараён билан боғлиқ бўлган «уруғ», «қабилла», «жамоа», «элат ёки халқ», «миллат» каби тушунчалар этнография фанида ҳам кенг қўлланилади.

Этнография фанида умумий тушунча ва терминлардан ташқари ижтимоий муносабатларни аниқлаш ва таърифлаш мақсадида уруғ жамоаси, қишлоқ ёки овул жамоаси, қўшничилик (территориал) жамоаси, қабилла иттифоқи ва кенгаши каби терминлар муҳим аҳамиятга эга. Уруғчилик муносабатларини тартибга солишда никоҳ билан боғлиқ бўлган маҳсус тушунчалар ҳам мавжуд. Масалан, уруғчилик тартибларини ўрганишда «экзогамия» (грекча «экзо» — ташқи, «гамос» — никоҳ) сўзи уруғ ёки қабилла ичида қуда-андачиликни ман этишни билдиради. «Эндогамия» («эндон» — ички, «гамос» никоҳ) эса ўз уруғи, қабиласи ёки ижтимоий группаси ичида никоҳ тартиби, экзогамияга қарши ўлароқ, бошқа уруғ ёки фратриядан қуда-андачиликни ман қиладиган одатларни ифодаловчи терминлар муҳим аҳамиятга эгадир. Худди шунингдек, кўп учрайдиган ортокузен ёки кросс-кузен (грекча «ортос» тўппа-тўғри, кросс-инглизча туташган, кузен — французча тоға-жиянлар) терминлари ҳам никоҳ тартиби бўлиб, фақат ака-укаларнинг фарзандлари орасидаги никоҳ муносабатларни англатади. Ёки ибтидий никоҳ формаларидан «полигамия» грекча кўп-никоҳлик, «полнандрия» («поли» — кўп, «андрэ» — эр, яъни кўп эрлик) ҳозиргача, масалан Тибетда сақланган, Ўрта Осиё кўчманчилиги, Сибирь халқлари орасида яқин даврларгача сақланиб келган «левират» (латинча «левир» — ака-ука) одати бўйича бева қолган ака ёки уканинг хотинига уйланиш, «сорорат» («сорор» хотиннинг синглизси) хотини вафот этса унинг синглизси ёки бир неча сингилларига уйланиш одатлари ҳам асли ибтидий никоҳ формаларидан қолган тартиблардир. Ибтидий жамиятда ҳали

моногам — якка никоҳ ёки жуфт никоҳ тартиблари ўрнатилмаган даврда (бундай никоҳлар синфий жамиятда пайдо бўлган) умумий никоҳ тартиблари ҳам сақланиб қолган ва унга фанда промискуитет, деб ном берилган.

Матрархат (она уруғи) дан патриархат (ота уруғи)га ўтиш даврига оид муносабатларини белгилувчи айрим терминлар ҳам маъжуд. «Қувада» (французча «тухум босиш») тушунчаси отанинг болага нисбатан ўз ҳуқуқини тасдиқлаш учун ўтказиладиган махсус одат (масалан, индейларда она туғаётганда ота ҳам ўзи туғаётгандек кўрпа орасига кириб олиб оғир кучаниб ётиши раъм бўлган), ёки «авункулат» (латинча «амаки») тартибига кўра онанинг ака-укалари билан болалари (амакиваччалар) ўртасида махсус муносабатлар ўрнатилган, амакиси жиянининг тарбияси ва тақдирига жавобгар ҳисобланган.

Этносларнинг хўжалик фаолияти ва машғулоти, шунингдек, овчилик, балиқчилик, чорвачилик ва деҳқончиликка оид жуда кўп терминлар бор. Масалан, деҳқончилик ерга ишлов бериш усулига қараб бир неча хилга бўлинади (ўрмон ёки бутазорлардаги дарахтларни кесиб, ўт ёқиб, куйдириб, кулига уруғ сепиш усули; ерни алмаштириб партов ерга экин экиш усули; оддий таёқ ёки мотиға (кетмон) билан ерга ишлов бериш усули; омов билан ҳайвон кучидан фойдаланиб ер ҳайдаш усули ва ҳ. к.) Асосий тирикчилик манбаи ҳисобланган чорвачилик ҳам ҳар хил тармоққа бўлинган (йилқичилик, туячилик, буғучилик). Ҳунармандчиликнинг тармоқлари жуда кўп бўлиб, турли этносларга хос махсус терминлар қўлланилган.

Этнослар жойланиши, уй-жой қурилиши, уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечаклари, безаклари ва бошқа моддий-маданий буюмлари, таоми ва овқатланиш тартиби билан бир-бирларидан фарқланадилар. Ҳозиргача баъзи ерларда чайлалар ёки ертўлалар (чум, вигвам, ката), чодир ва қора уй, ўтов, гувала, хом ғишт, ёғоч ёки тошдан қурилган, чўққайган ёки гумбазсимон томли оддий уйлардан тортиб то замонавий кўп қаватли шаҳар уйлари, кўшк ва саройларгача учратиш мумкин. Этнографияда мазкур турар жойлар ва улар билан боғлиқ буюмлар, муносабатлар ва иримлар махсус терминлар билан белгиланади. Турли табиий шароитга мослашган ва миллий хусусиятни ифодаловчи кийим-кечаги (тикилиши, материали, шакли, нақш-безаклари) ва таомлари (ғўшт, сабзавот, балиқ, сут маҳсулотли, ўсимлик, пишириш усули ва ҳоказолар) ҳам айрим этносларининг ўзига хос термин ва тушунчаларида намоён бўлади. Кийим ва таомлар ҳам кундалик байрам, диний маросимларга қараб турлича бўлиши мумкин.

Маънавий-маданий тушунчаларга оид диний эътиқод ва маросимлар билан боғлиқ терминлар жуда кўп ишлатилади. Масалан, ибтидоий дин формаларидан тотемизм, магия (сеҳргарлик), шаманизм, анимизм, табиат кучлари ва арвоҳларга сиғиниш ибодат формалари ва маросимларни аниқловчи турли терминлар жаҳон динлари билан боғлиқ худо, пир, авлиё, қурбонлик, ҳар хил диний одат, маросим ва иримларни ифодаловчи терминлар.

Этнография фанининг ўзига хос термин ва тушунчаларидан ташқари махсус тадқиқот методлари ҳам мавжуд. Албатта этносларни ўрганишда этнография ниҳоятда кенг ва хилма-хил тадқиқотлардан фойдаланилади. Ёзма манбалар, моддий буюмлар, оғзаки маълумотлар, архив ҳужжатлари ва яқин фанлар тўплаган материаллар унинг диққат-марказида бўлади. Этнографларнинг этнос ҳаётини бевосита кузатиш йўли билан, жойларнинг ўзида тўплаган материаллари асосий манба ҳисобланади. Атоқли совет этнографи В. Г. Богораз дала ишларига (бевосита жойлардаги) юксак баҳо берган. Бир жойда узоқ давр яшаб, кузатиш ишлари олиб бориш нақадар муҳим ва самарали эканлигини машҳур америка этнографи Л. Морган ва атоқли рус тадқиқотчиси Н. Н. Миклухо-Маклайлар ҳам алоҳида қайд қилганлар. Ҳозир этнография фанида стационар метод кам ишлатилади. Балки қисқа муддатда ўтказиладиган (срочний) метод ва айрим мавсумларда кенг территория бўйича тадқиқот қилиш (сезонний) экспедицион дала ишлари кенг қўлланилади.

Дала ишларида асосан ахборотчи (информатор)лардан савол-жавоб йўли билан ёзма ёки магнитофон маълумотлар тўплаш, муайян маросим, маънавий турмуш ҳодисалари, оилавий никоҳ муносабатлари, маданият воқеаларини кузатиш, уларда бевосита иштирок қилиш (эксперимент) ва жиддий ўрганиш (ёзиш, чиқиш, расмга олиш орқали) каби методлар қўлланилади. Маънавий маданиятни тадқиқ қилишда (айниқса айрим урф-одатлар, маросимлар, ибодат, халқ ижоди — ўйин, ашула ва ҳ. к.) кино-фото аппаратлар, магнитофон каби техника воситаларидан кенг фойдаланилади. Дала ишлари вақтида этнографлар этносларнинг маънавий турмуши ва маънавий ҳаётига онд барча буюм-анжомларни жиддий ўрганибгина қолмай, энг ноёбларини музей экспонатлари сифатида йиғиб оладилар. Тўпланган турли маълумотларнинг ҳаққонийлигини аниқлаш учун камида икки-уч марта бошқа манбалар орқали қиёсий метод асосида текшириб кўрилади.

Этнографик тадқиқотлар бошқа гуманитар ва баъзи табиий фанлар билан яқин алоқада ўтказилади ва бу фанларнинг ютуқларидан кенг фойдаланилади. Чунки этнос иқтисодий, социал ва маданий турмушнинг барча томонлари билан боғлиқ. Этнография халқларнинг келиб чиқиши, шаклланиши, тарихи, ирқий тузилишини ўрганишда археология ва антропология билан яқин муносабатда бўлганлиги туфайли махсус соҳалар — этник антропология, палеоэтнография кабилар билан ҳам яқин алоқада бўлади. Этник тарих ва хусусиятларни аниқлашда тил муҳим белги бўлганлиги учун тилшуносликда янги соҳа — этнолингвистика пайдо бўлган. Этносларнинг маънавий маданияти санъатшунослик, музыкашунослик ва фольклор билан ҳамкорликда ўрганилади. Тадқиқотларнинг ривожини натижасида, этник жараёни чуқур тадқиқ қилиш мақсадида кейинги йилларда социологик тадқиқотларнинг ривожланиши янги соҳалар — этносociология ва этнопсихологияларни юзага келтирди.

Этнография фани аслида география фанидан ажралиб чиққанлиги туфайли аҳолининг жойланиши, ўсиши, теварак-муҳит таъсири, миграцияси каби масалаларни ўрганишда география фанининг этник география ва демография соҳалари муҳим роль ўйнайди. Халқлар ўртасидаги хўжалик бирлигини аниқлашда эса табиий фанлар ҳам катта ёрдам беради. Баъзи халқлар ёввойи ўсимликларни экиб ўстириш, ёввойи ҳайвонларни қўлга ўргатиб урчитишда кашфиётчи бўлибгина қолмай, ўзига хос усулларни ҳам яратганлар. Шу нуқтаи назардан халқларнинг этник хусусиятларини аниқлашда этноботаника ва этнозоология фанларининг ҳам аҳамияти катта.

Урушдан кейинги йиллардан бошлаб кенг қўламда ўрганилаётган катта-кичик экспедициялар комплекс характерга эга эди. Қўлгина этнографик тадқиқотлар археолог, антрополог, санъатшунос ва фольклорчилар билан ҳамкорликда ўтказилиши этник жараеннинг серқирра ва мураккаблигидан дарак беради. Бутун мамлакатда айрим регионларни махсус программалар асосида, мутахассислар билан ҳамкорликда комплекс ўрганилган стационар тадқиқотлар жуда самарали натижалар берган эди. Қўп томлик археолог-этнографик, антропология ва фольклор асарларининг пайдо бўлиши бунга яққол далил бўла олади. Этносоциологик тадқиқотлар анкета тарқатиш йўли билан ўтказилади ва олинган натижалар машинада ишлаб чиқилади.

Мамлакатимизда ўтказиладиган этнографик тадқиқотларнинг асосий йўналишлари ва муаммолари ниҳоятда кенг ва кўп қиррали. Бу тадқиқотларнинг энг муҳим моҳияти ҳаёт тақозо қилган проблемаларни назарда ва амалий жиҳатдан биргаликда ҳал қилишдан иборат эди. Уруш йиллари мамлакатимизнинг барча халқлари қалбда уйғонган жўшқин ватанпарварлик туйғулари уларда ўз халқининг тарихи ва маданий меъросига қизиқишни янада кучайтирган. Уруш оқибатида юзага келган вазият чет эл халқларига бўлган қизиқишни ҳам анча жонлантирган эди. Натижада этнография фанининг тадқиқий проблема ва муаммолари 30-йилларга нисбатан ниҳоятда кенгайди, дала ишлари янги поғонага кўтарилди. 1950 йилларга келиб фақат марказдагина эмас, балки республика ва ўлкаларда ҳам этнографлар сафи анча кенгайди. Кўп миллатли совет этнография мактаби шу даврдан бошлаб равнақ топа бошлади.

Совет этнограф тадқиқотчилари жаҳон халқлари тарихий-этнографик хусусиятларини кенг қўламда ўргана бошладилар. Бу йўналиш ижтимоий тузум формаларидан ва этногенез проблемаларидан тортиб ҳозирги давр маданий-маиший ва этник жараёни қамраб олган комплекс муаммоларни ҳам ўз ичига олади. Мазкур фикрни кўп йиллик тадқиқотлар натижасида 60-йилларда совет этнографлари С. П. Толстов бошчилигида яратилган кўп жилдлик йирик тарихий-этнографик «Жаҳон халқлари» сериясида чиққан асарлар тасдиқлайди. 13 жилд (18 китоб)дан иборат бу ажойиб катта монографияларда турли манбаларга асосланиб, жаҳон аҳолисининг этник тузилиши, халқларнинг маиший-мада-

ний турмуш хусусиятлари қадимий даврдан бошлаб ҳозиргача ҳар томонлама ва батафсил таърифланган. «Жаҳон халқлари» тўпламлари совет этнографиясининг катта ютуғи эди. Шу билан бир вақтда чиққан кўп жилдли «Умумий этнография очерклари» оммавий серия ҳам совет этнографларининг кўп йиллик меҳнати-га яқун ясаган эди.

Айрим мамлакатларда яшовчи ёки умуман жаҳондаги аҳоли-нинг келиб чиқиши, этник қиёфаси ва шаклланиши, жойланиши ва этник хусусиятларини аниқлаш этнография фанининг энг му-раккаб, аммо жуда муҳим масалалардандир. Бу соҳада ҳам на-зарий жиҳатдан, ҳам амалий жиҳатдан самарали ишлар олиб бо-рилмоқда. Энг зарур тарихий-этнографик масалаларни ўрганиш-да совет этнографлари ҳам маданиятнинг турли анъанавий бел-гиларини замонавий, маиший турмуш намуналари билан узвий боғлаб, қиёс қилиш методидан кенг фойдаланмоқдалар. Тадқи-қотчилар халқларнинг традицион маиший турмуши, маданияти тарихий элементларининг ҳозирги ролини белгилабгина қолмай, янги пайдо бўлган компонентларнинг вазифаси ва ролини аниқ-лашга ҳам нитиладилар. Бундай ҳоллар фақат анкета сўроқлари ва статистик материалларни ўрганиш орқали «традиция ва инно-вация» намуналари тадқиқ қилинади ва шу йўлда намён бўлади. Анъанавий назариётнинг кенг миқёсида ўрганилиши натижасида сўнгги йилларда жуда кўп илмий асарлар яратилди.

Ҳозирги кўп қиррали мураккаб этник жараёни, миллатлар-нинг яқинлашиши ва бирлашиши, элат ва халқларнинг консоли-дацияси, оила ва этник муносабатлар, янги этник бирликларининг пайдо бўлиши кабилар ниҳоятда актуал муаммолардир. Миллий маданиятлардаги ноёб тарихий меросларни ўрганиб, уларни жа-ҳон маданиятига сингдириш ва бойитиш ҳам амалий аҳамиятга эга. Масалан, кўп миллатли бизнинг мамлакатимизда умумсовет маданиятини, ёки жаҳон социалистик маданиятини яратишда ҳар бир халқнинг ўз ҳиссаси борки, уни тадқиқ қилиш муҳим аҳамият-га эга.

Сўнгги йилларда социалистик миллий, маиший турмуш муам-молари, никоҳ-оила масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда. Янги маиший турмуш формаларининг пайдо бўлиши ва шаклла-ниш жараёнини ўрганиш назарий ва амалий жиҳатдан жуда му-ҳимдир. Айниқса оила ва оилавий турмуш, никоҳ ва жинсларнинг ўзаро муносабати, болалар тарбияси, ахлоқ масалалари этно-графларнинг доимо диққат марказида туради. Оилавий урф-одат ва маросимлар ҳам энг актуал тадқиқий муаммолар қаторига кирган.

Анъанавий проблемалардан этносларнинг хўжалик фаолияти, оддий маданият элементлари (уй-жой, кийим-кечак, транспорт, таомлар ва ҳ. к.) ни ўрганишга илгаригидек катта эътибор берил-моқда. Замонамизнинг қудратли кучи — илмий техника тарақ-қиётининг таъсири остида бу соҳада жиддий ўзгаришлар ниҳоят-да тез суръатлар билан рўй бермоқда. Бутун моддий маданиятга стандарт буюмларнинг тарқалиши уларни интернационаллашти-

риш жараёни кучайиб, миллий анъанавий хусусиятлар йўқолиб кетмоқда. Бундай мураккаб масалаларни тадқиқ қилиш этнографларнинг биринчи даражали вазифаларидандир. Кейинги ўн йилликда Совет этнографлари бу вазифани амалга оширишда катта ютуқларни қўлга киритдилар. Улар программалар асосида мамлакатнинг барча регионларида кенг миқёсда тадқиқотлар ўтказиб, мавжуд адабиётларга таянган ҳолда бир неча жилдди «Тарихий-этнографик атлас», ва этносларнинг машғулоти, урф-одати, дунёқарашлари ва тасаввурларининг моддий буюмларда ифодаланиши каби масалаларга оид қизиқарли асарларни яратдилар. Бу борада яна изланишлар давом этмоқда. Шунини алоҳида қайд қилиш лозимки, совет тадқиқотчилари моддий маданият элементларини ўрганишда этносларга хос хусусиятларни аниқлабгина қолмай, балки улардаги умумий белгиларни, масалан, бутун совет халқига, социалистик турмуш тарзига хос томонларини ҳам жиддий тадқиқ қилмоқдалар.

Маънавий маданиятни ўрганиш жараёнида этнографларнинг диққатини албатта бадиий ижод масалалари ҳам тортмай иложи йўқ. Уларни даставвал моддий ва маиший-маданий жиҳатдан миллий эҳтиёжларни қондирадиган буюмларни яратиш (кашта, гилам тўқиш, кулолчилик, тўқимачилик, металл ва ёғочдан бадиий буюмлар ясаш кабилар) масалалари қизиқтиради. Айрим регионларда халқ театри, музика ва ўйинларини ўрганишда ҳам анча ютуқлар қўлга киритилмоқда. Маънавий жиҳатдан бой ва ранг-баранг ҳисобланган оилавий-маиший байрам ва маросимларни ҳар томонлама тадқиқ қилиш этнография фанининг катта амалий аҳамиятга эга бўлган проблемасидир. Бу соҳада ҳам совет этнографлари кейинги йилларда кенг қўламда илмий изланишлар олиб бормоқдалар.

Этнографлар олдида ҳозирча кам ўрганилаётган, ammo муҳим амалий аҳамиятга эга бўлган этнопедагогика (янги авлодни анъанавий урф-одатлар ва замонавий талаблар асосида тарбиялаш) муаммоси ҳам турибди. Умуман, асрлар давомида тўпланиб келган халқ ижобий тажрибасини ўрганиш муҳим. Шу нуқтаи назардан масалан, халқ медицинасини тадқиқ қилиш катта аҳамиятга эга. Бу борада ҳам маълум ютуқларга эришилмоқда. Сўнги йилларда жаҳон халқлари динларини ўрганишга ҳам эътибор кучаймоқда. Ҳар бир халқнинг традицион-маънавий маданиятининг муҳим қисми ҳисобланган дин ва диний тасаввурларни тадқиқ қилиш этнографиянинг муҳим проблемаси ҳисобланади. Бу соҳада Совет тадқиқотчилари жуда кўп ажойиб асарлар яратмоқдалар (ҳар йили чиқадиган кўп жилдди «Вопросы научного атеизма» тўплами, атоқли диншунос олим С. А. Токарев китоблари ва бошқа асарлар). Ўтмиш сарқитларини этнографик нуқтаи назардан ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бизнинг мамлакатимизда ҳам баъзи диний ва бошқа айрим социал сарқитлар миллий тусда намоён бўлмоқда ва социалистик турмушимизга салбий таъсирини ўтказмоқда, ижтимоий тараққиёт йўлимизга ғов бўлмоқда. Хурофий одат ва расмларга риоя қилиш каби салбий сарқитлар-

ни очиб ташлаш ва унга қарши кураш йўллари кўрсатиш, бинобарин, ибтидоий даврлардан сақланиб келаётган ҳашар, ҳамкорлик, меҳмондўстлик, биродарлик, маҳаллачилик, коллективизм каби анъанавий ижобий халқ одатларини ўрганиб, ҳаётга сингдириш ва ривожлантириш масалаларини этнография фанисиз ҳал қилиб бўлмайди.

Давом этиб келаётган ибтидоий-уруғчилик тузуми ва унинг қолдиқларини ўрганиш этнография фани олдида турган муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Ибтидоий жамият тузуми қолдиқлари (илк хўжалик ва техника формалари, ижтимоий муносабатлари, дин, санъат ва дастлабки билимлар) бизнинг давримизгача етиб келган Австралия, Африка ва Америкадаги ибтидоий қабилаларни ўрганиш орқали аниқланади. Ибтидоий жамият давридан бизгача етиб келган жамоатчилик муносабатларидаги баъзи сарқитлар ҳатто энг тараққий қилган этносларнинг турмуш тарзида ҳам учрайди. Мазкур сарқитларни аниқлаб, ибтидоий тузумдаги баъзи ижобий тартибларни қайта тиклашда ҳам этнографларнинг хизматлари катта.

Демак, кўп қиррали тарихий-этнографик муаммоларни марксистик позицияда туриб тадқиқ қилиш илмий жиҳатдангина эмас, балки сиёсий ва амалий жиҳатдан ҳам аҳамияти катта. Мана, 60 йилдан ортиқ давр мобайнида совет этнографлари мамлакатимиздаги катта-кичик элат, халқ ва миллатларининг этник жараёнини ҳар томонлама жиддий ўрганиб амалий аҳамиятга эга бўлган илмий хулосалари ва тавсиялари билан социалистик ва коммунистик қурилишга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар. Улар партия ва ҳукуматимизнинг ғамхўрлигида кенг кўламда ўтказаетган тадқиқий фаолиятида доимо марксизм-ленинизм ғояларига, КПСС ҳужжатлари ва унинг кўрсатмаларига таянмоқдалар ва қатъий амал қилмоқдалар.

Партияимизнинг навбатдаги XXVI съездида қайд қилинганидек, мамлакатимизда «Миллий маданиятлар равнақ топиб ва бир-бирини бойитиб бормоқда. Янги социал ва интернационал бирлик — ягона совет халқининг маданияти шакллана бормоқда. Бу жараён бизда социализм даврига хос тарзда: тенглик, қардошларча ҳамкорлик ва ихтиёрийлик асосида бормоқда». Совет этнографлари мазкур жараённинг муҳим проблемаларини ҳар томонлама тадқиқ қилиш ва шу йўл билан съезд кўрсатган социал масалаларни амалга оширишда ўз ҳиссаларини қўшишни асосий вазифа деб биладилар.

І қисм

ЧЕТ ЭЛ МАМЛАКАТЛАРИ ХАЛҚЛАРИ

І б о б

АВСТРАЛИЯ ВА ОКЕАНИЯ ХАЛҚЛАРИ

Бешинчи қитъа Тинч океанининг жанубида жойлашган ороллари билан дунё чеккасидаги ўзига хос ўлкадир. Унинг иқлими ҳам, табиати ҳам, этник тузилиши ҳам ер куррасининг бошқа қисмидан анча фарқ қилади. Тўрт томони бепоён океан сувлари билан ювилиб турган Австралия қитъаси 7,7 млн. квадрат километр территорияга эга бўлиб, тахминан АҚШ территориясига тенг келади.

Қитъанинг бешдан икки қисми тропик иқлимли, қолгани субтропик ва мўътадил иссиқ иқлимли. Ички Австралия ниҳоятда қурғоқ, ёғингарчилиги кам, температураси ўзгарувчан дашт-биебондан иборат. Унча катта бўлмаган дарёлар унинг шарқида мавжуд, холос. Пастқам тоғ тизмалари асосан жануби-шарқий қисмида жойлашган. Бир неча юз катта-кичик кўллар мавжуд бўлиб, улар ёзги жазирама иссиқда қуриб шўр таққирга айланади. Аммо ўлка ер ости сувларига бой. Маҳаллий аҳоли ундан қадим замондан фойдалана билганлар. Ҳозир ҳам бу ўлкада артезиан қудуқларидан кенг фойдаланилади.

Австралиянинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳам иқлими сингарин хилма-хил. У ерда ўсадиган ўсимликларнинг аксарияти (85 проценти) фақат ўзига хос бўлиб, бошқа бирон ерда учрамайди. Айниқса жануби-шарқида баландлиги юз метрга етадиган экватор дарахтлари (150 турдан ортиқ) қитъага гўзал манзара касб этиб туради. Абадий яшил дарахтлар: пальма, фикус ва чирмовук, ўсимликларга бой тропик ўрмонлар шимол ва шимоли-шарқ қисмида жойлашган. Ўлканинг ғарби ва ички қисмига кириб борган сари ўсимлик дунёси ҳам қашшоқлашгандек кўринади. Австралиянинг ҳайвонот дунёси ҳам ўзининг қадимийлиги ва экзотикаси билан кишини ҳайратда қолдиради. Бу ерда юксак сут эмизувчилар мутлақо бўлмаган, аммо халтали ҳайвонларнинг юздан ортиқ тури мавжуд. Тубан сут эмизувчиларидан катта кенгуру қорнида етишмаган боласини туғиб, қорин терисидagi махсус халтасида вояга етказди. Австралияда кенгурунинг дарахтга тирмашадиган, коала (халтали айиқ), вомбата ва ҳоказо турлари ҳам яшайди, судралиб юрувчилардан илон, калтакесак, шимолидаги дарёларда тимсоҳ ва бошқа кўпгина шу каби жониворлар учрайди. Қушлардан: йирик австралия страуси — эму,

турли хил тўтиқушлар, қорға оққуш ҳамда турли сайроқи қушлар Австралия табиатининг файзидир.

Шуниси қизиқки, Австралия флора ва фаунасидаги қуш ва ўсимликлар маҳаллий туб аҳоли учун емиш бўлган. Улар фақат йирик ҳайвонларнигина эмас, балки майда жониворларни (илон, калтакесак, чувалчанг, турли бошқа ҳашаротлар ва ҳ.к.) шу билан бирга ўсимлик илдизларини ҳам истеъмол қилганлар. Австралияда инсон ҳаёти учун хавфли бўлган йиртқич ҳайвонлар, заҳарли илон ва тимсоҳлар ҳам жуда кам. Фақат ёввойи ит (динго) уй ҳайвони сифатида қўлга ўргатилган. Қитъада жуда кўп қазилма бойликлари мавжуд бўлган, лекин ундан туб аҳоли фойдалана олмаган.

Ҳозирги австралия миллати турли қурама элатлардан ташкил топган. Қитъада 14,5 млн. дан ортиқ (1979 й.) аҳоли яшайди, аммо у ниҳоятда нотекис жойлашган. Аҳолининг асосий қисми Австралиянинг шарқий ва жануби-шарқий қисмларида, суғориладиган қулай иқлимли ва ўсимлик дунёсига бой бўлган жануби-ғарбий районларида яшайди. Австралия аҳолисининг кўпчилиги Европа, айниқса Англия ва Ирландия (78 проценти) келгиндиларидан иборат. Австралиянинг туб аҳолиси (абориганлар) сувсиз чўл ва саҳроларда ночор аҳволда, дайдиликда куң кечирмоқда. Уларнинг сони 103 мингга яқин (метислар билан қўшиб ҳисоблаганда 140 мингдан ортади).

Океанияда жойлашган минглаб ороллар жанубга яқинлашган сари йириклашиб ва анча қуюқлашиб боради. Австралиянинг шарқида ва шимоли-шарқида аксинча жуда майда ороллар Тинч океани томон камайиб боради. Энг йирик ороллардан Янги Гвинея, Янги Зеландия, Янги Каледония, майда ороллар эса асосан вулқонлардан ва маржонлардан пайдо бўлган ва уларнинг қитъага ҳеч алоқаси йўқ. Океаниянинг барча ороллари деярли тропик оралигида жойлашган бўлиб, иқлими экваториал, табиати яшил тропик ўсимликлар билан қопланган, ҳайвонот дунёси ғарбида шарқиға нисбатан бойроқ.

Океания аҳолиси асосан уч қисмга бўлинган: жануби-ғарбий қисмда Меланезия, унинг шарқи ва шимоли-ғарбида тарқоқ жойлашган Полинезия «кўп сонли» ороллари, Осиё соҳилларига яқин майда ороллардан иборат Микронезия. Агар Австралия туб аҳолисининг шароити ва маданий савияси социал-иқтисодий жиҳатдан асосан умумий характерга эга бўлса, Океания халқлари нисбатан юқори даражада турган ва ниҳоятда ранг-баранг формада ривожланган. Бу ерда тиллар ҳам жуда кўп, ирқи ҳам бир неча хил. Тилларнинг жойланиши антропологик турларга тўғри келмайди. Уларнинг хўжалик типларига қараб маданий ёки социал ривожланиш даражасини аниқлаш ҳам қийин. Чунки Осиё ёки Европадаги ишлаб чиқариш қуроллари, моддий буюмлар бу ерга мутлақо тўғри келмайди. Масалан: молинезияликлар ўқ-ёйни, металлни ёки қулочиликни билмаганлар, аммо ўзига хос юксак маданият яратганлар. Ёки ижтимоий муносабатларда меланезияликларда савдо-сотик ривож топган бўлса

ҳам, натурал хўжаликка эга бўлган полинезияликлар уларга нисбатан анча юқори маданиятга эга бўлганлар.

«Умуман, бешинчи қитъани ўрганиш инсоният тарихининг энг илк даврлари — ибтидоий жамиятдан синфий жамиятнинг «илк формаларигача, дастлабки давлат ва қабилавий бирликларгача аниқлаб олиш имконини яратиб берган эди.

«Дунёда энг кичик қитъа ёки энг катта орол ҳисобланган Австралия энг қадимий геологик даврларда қурғоқликдан ажралиб қолиб ўтган асргача жонли музей сифатида сақланган. Унинг флора ва айниқса фаунасининг архаиклиги ва ўзига хослиги доимо тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб турибди. Австралияда юксак сут эмизувчиларнинг йўқлиги, тубан сут эмизувчилар (халтали ҳайвонлар)нинг эса кўплиги бу ерда ибтидоий дунё қайта жонланган деган таассурот туғдиради. Мазкур табиий шароит маҳаллий туб аҳолининг маиший турмуши ва маданиятида ҳам ўз аксини топган. Бепоеън Тинч океани оролларида яшовчи минглаб катта-кичик турли этнослар кишилик жамиятининг дастлабки даврларида ажойиб ишлаб чиқариш усуллари, хўжалик формалари, мураккаб географик муҳитга мослашган ҳар хил касблар, овчилик маҳорати, атроф-муҳит ва чексиз денгизларда йўл топиб узоқларга саёҳат қилиш, саҳрода сув топа билиш каби жуда кўп янгиликларни кашф этганлар.

АВСТРАЛИЯ ВА ТАСМАНИЯ ХАЛҚЛАРИ

Бешинчи қитъа аҳолисининг келиб чиқиши фанда энг қизиқarli ва ниҳоятда мураккаб муаммодир. Чунки бу ернинг туб аҳолиси жуда архаик ибтидоий типдаги содда, ўзига хос маданиятни бизнинг давримизгача сақлаб қолган. Бу қитъа аҳолисини ўрганишнинг мураккаблиги шундаки, тасманияликларнинг жисмоний тузилиши, тили ва маданияти бошқа бирон халққа ўхшамайди, яъни бошқа халқларга қиёс қилиш имконияти йўқ. Шунинг учун уларнинг этногенези тўғрисида бир ярим асрдан буён тортишувлар, турли мулоҳазалар давом этиб келмоқда. Аммо Австралия қитъаси антропогенезга кирмаслиги, яъни одамзоднинг ватани эмаслиги аниқ. Бу ерда ҳеч вақт маймунлар ҳам, юксак сут эмизувчилар ҳам мутлақо яшамаган. Демак, австралиялик ва тасманияликларнинг қадимий аجدодлари келгиндилар бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Кейинги йилларда ўтказилган баъзи антропологик ва археологик тадқиқотларда уларнинг қаердан ва қачон келганлиги тўғрисида баъзи маълумотлар аён бўлди.

Австралияликларнинг келиб чиқиши тўғрисида рус тадқиқотчиси Иван Симонов ўзининг дастлабки тадқиқотларини бундан 160 йил илгари ўтказган эди. Ўтган асрнинг 20-йилларида Сиднейга рус кемаларида келган экспедиция аъзоси И. Симонов австралияликларни кўрганда, улар Жанубий ҳиндистонликларнинг авлодлари, деган тахминни айтган. Совет антропология фани ҳозир ҳам Австралия туб аҳолиси Жанубий Осиёнинг қа-

димий халқлари билан тарихий боғлиқ эканлигини тасдиқламоқда.

Ўтган аср ўрталарида айрим сайёҳ олимлар (Э. Эйр, Ж. Причард) австралияликларни тасодифан қитъага адашиб ёки қулликдан қочиб келган африкаликларнинг авлоди деган бўлса, баъзи бирлари Малайя архипелаги ва Янги Гвинея орқали келган энг қадимий океанияликлар авлоди, деган фикрларни айтганлар. 1870 йилларда Бешинчи қитъа билан танишган буюк рус тадқиқотчиси ва сайёҳи Н. Н. Миклухо-Маклай ўзининг жиддий кузатишлари асосида австралияликлар мустақил ирқ деган хулосага келди. Мазкур фикрни антропологик тадқиқотлар ҳам қисман тасдиқлайди. Австралияликлар ўзига хос антропологик типни ташкил қилади.

Айрим тадқиқотчилар қитъанинг туб аҳолиси негроид ва европеоид ирқлар оралигида пайдо бўлган дейишса, бошқа олимлар (шу жумладан, совет олимлари ҳам) австралияликларни катта негроавстралоид «Экваториал» ирқининг махсус типни, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг сочлари қора, европеоидларникидек тўлқинсимон, соқол-мўйловлари ва бадан туклари қалин, терисининг ранги негроидларникига ўхшашроқ тўқ жигар ранг, калла суяги узунчоқроқ, пешонаси нишоблик, қош усти суяги, чиққан, лаби қалин ва бурни кенгроқ, бўйи ўртача ёки баландроқ.

Бунга ўхшаш типларни Австралиядан ташқари Индонезияда ёки Жануби-шарқий Осиёда, (масалан, Шри Ланкадаги веддалар) Ҳиндистоннинг жанубидаги қабилаларда учратиш мумкин. Шунинг учун ҳам мазкур типни фанда баъзан «ведда — австралоид», деб ҳам юритилади. Ҳозирги классификацияга биноан катта австралоид ирқига Австралиянинг туб аҳолиси, папуаслар ва меланезияликлар, негротослар ва веддиоидлар киради. Демак, австралиялик ва тасманияликларнинг аجدодлари бир замонлар Жануби-шарқий Осиёда ва Индонезияда яшаганлар. Қитъанинг географик жойланиши ва Ява ороли (Вадьяк)да топилган австралоид типига иккита калла суягининг қолдиқлари бунга далил бўла олади. Австралия территориясининг шарқий ва жануби-шарқий қисмларида топилган қадимий калла суяги қолдиқлари бу ерда одамларнинг узоқ ўтмишда жойланиши ва Вадьяк топилмаларига ўхшашлиги этногенез масалаларига анча аниқлик киритган эди. Айниқса Кейлор (1940 й.) маконидаги калла суяги тузилиши жиҳатидан ҳозирги австралияликларга яқин туради.

Тасманияликларнинг келиб чиқиши ҳали тўлиқ аниқланмаган. Улар сочининг жингалаклиги, баданининг тўқ жигар ранглиги, паст бўйлиги билан австралияликлардан фарқ қилганлар. Тасманияликлар антропологик тузилиши билан меланезияликларга, айниқса Янги Каледониядаги туб аҳолига ўхшаб кетади. Аслида, олимларнинг фикрича, тасманияликлар қадим даврларда Австралиядан сиқиб чиқарилган туб аҳолининг авлодларидир.

Бешинчи қитъага аҳолининг кўчиб келиш даври юқори полеонитга тўғри келади. Тахминан 18—19 минг йиллар муқаддам

Австралия қитъаси Осиё билан қўшилган бўлиб энг қадимий австралияликлар Жануби-шарқий Осиёдан қуруқлик орқали кўчиб келганлар. Кейинчалик 12—13 минг йиллар илгари океан сувларининг кўтарилиши натижасида бешинчи қитъа пайдо бўлган. Шунгача алоқадор бўлиб турган қадимги осиелик аждодларидан ажралиб қолган австралияликлар ўша давр ижтимоий тузуми ва маданиятини то ўтган асргача мустақкам сақлаб қолганлар. Аммо аҳолининг жойланиш жараёни жуда узоқ даврларга чўзилган. Улар дастлаб яшашга қулай бўлган шарқий соҳилларни эгаллаганлар, кейинчалик эса Марказий сахро қисми ва ғарбий районларга ҳам кўчиб ўта бошлаганлар. Ҳатто мустамлакачилар келгунча ҳам туб аҳоли қитъани тўлиқ ўзлаштириб ола олмаганлар.

Европа мустамлакаси арафасида (XVIII—XIX асрлар) Австралия ва Океания халқлари ўзларининг хўжалик фаолияти ва ижтимоий тузумида, тили ва ирқий тузилишида қадимий ибтидоий формаларни шунчалик чуқур сақлаб қолганларки, бошқа қитъаларда уларга ўхшаш белгилар деярли учрамайди. Айниқса, бу хусусият маҳаллий тилларда ёрқин намоён бўлган. Албатта, бошқа ерлардаги каби қитъада ҳам узоқ тарихий давр мобайнида тараққиёт рўй бериб, энг ибтидоий даврлардаги ижтимоий ва маданий формаларида муайян ўзгаришлар бўлиб турган. Мустамлака натижасида бу ерда яшовчи туб жой аҳолининг моддий ва маънавий ҳаётида, ижтимоий маиший ва маданий турмушида жиддий ўзгаришлар рўй бера бошлайди, бунинг натижасида ўзига хос кўпгина этник хусусиятлар йўқолиб борган, айрим элатлар (масалан, тасманияликлар) эса бугунлай қирилиб кетишгача етиб борган. Шунинг учун ҳам айрим этносларнинг келиб чиқиши ва этнографик таърифини ўрганиш имконияти анча мураккаблашган.

Мустамлакачилар келгунга қадар австралияликлар бутун материк бўйлаб тарқоқ ҳолда кўчиб юрганлар. Уларнинг сони тахминан 250—300 минг бўлиб, 500 га яқин уруғ-қабилаларга бириккан. Узоқ вақт давомида бошқа дунё билан алоқада бўлмаганликлари туфайли австралияликларнинг тиллари, юқорида қайд қилинганидек ҳеч бир бошқа тилларга ўхшамайди ва яқинлашмайди ҳам. Ҳар бир қабила ўз тили ёки шеvasига эга бўлиб, ирқий ва маданий жиҳатдан яқин бўлса ҳам айрим қабилалар бир-бирини ҳатто тушунолмаганлар. Баъзи тиллар эса бир неча шевалардан иборат бўлиб, махсус туркумни ҳосил қилган. Туб аҳоли тилларини лингвист А. Кэпелла олти йирик туркумга бўлади. 1) Жануби-шарқий Австралия тиллари; 2) Янги Жанубий Уэльс тили; 3) Шимолий ва Марказий Квинсленд тили; 4) Марказий ва Жануби-ғарбий Австралия тили; 5) Арихемленд тили; 6) Шимолий ва Шимоли-ғарбий территориядаги жуда кўп бошқа тиллар. Барча тиллар ўз тузилиши, аниқлиги ва сўз бойлиги билан алоҳида хусусиятга эга. А. Кэпелланинг бу классификацияси ҳали такомиллашмаган ва кўпчилик олимлар томонидан қабул қилинмаган. Патер В. Шмидт Австралия тилларини

Ўзаро бир-бирига яқин бўлган икки — жанубий ва шимолий группаларга бўлади.

Ҳар бир қабила ўз тили ва шеvasига эга бўлган. Шунинг учун австралия тилларининг сони ҳам қабилалари сингари 500 дан ортиқ. Тиллари аниқ тузилиши ва равшанлиги, грамматик турларининг бойлиги билан ажралиб туради. Масалан, аранда тилида 10 мингдан ортиқ сўз мавжуд. Австралияликларда оғзаки сўзлардан ташқари қўлни ҳар мақомда қимирлатиш йўли билан ифодаловчи имо-ишора тили ҳам мавжуд бўлган. Шунинг учун ҳам улар узоқдан, овоз етмайдиган масофада бир-бирлари билан қўл ҳаракати, имо-ишора орқали ўз фикрларини баён қила олганлар. Айрим тадқиқотчиларнинг ҳисобига қараганда, масалан, аранда қабиласи 450 дан ортиқ имо белгиларини билиб, улар орқали айрим буюмлардан ташқари уларнинг сифати ва ҳатто киши ҳаракати, ижтимоий терминлар, тўлиқ гапларни ҳам ифодалай билганлар. Баъзи бир фикрлар эса жуда узоқдан қўл билангина эмас, балки калла ва бадан ҳаракати билан ҳам етказилган.

Австралияликларда яна «сигналлар тили» ҳам мавжуд бўлиб, бирон нарсани аниқ белгилар ёрдами билан ифодалаганлар. Улар, масалан, ўз жойларини ташлаб кетаётганларида оёқлари билан қумга чизиқ чизганлар ва чизиқнинг учига хивич тиқиб қўйганлар. Чизиқнинг йўналиши ва унинг узунлиги шу гуруҳнинг қайси томонга ва қанча масофага кетганлигини билдирган. Бу белги ўз гуруҳларининг кечикиб қолган аъзолари ва шунингдек меҳмонлар учун қилинган. Шунингдек, хавф ёки мотам сигналлари кенг тарқалган.

Яқин даврларгача австралияликлар ва қирилиб кетган тасманияликлар дайди овчилик ва териб-термачилик билан шуғулланиб келганлар. Уларнинг хўжаликлари асосан «ўзлаштириш» характериға эга бўлиб, табиат маҳсулотларини ишлаб чиқармасдан тайёр ҳолича териб-термачлаб, овлаб истеъмол қилганлар. Улар на деҳқончилик, на чорвачиликни билганлар. Овчилик асосий тирикчилик манбаи ва сеvimли машғулот ҳисобланган. Австралияликлар болаларини ёшлиқдан ов қилиш, қурол ишлаштиш, ҳайвон изларини аниқлаш ва гов тиклаш каби сирларни билишга ўргатганлар.

Ҳайвонот дунёси анча камбағал бўлган Австралияда туб аҳоли ёки жонзод бўлса, ҳаммасини ов қилиб, илганини истеъмол қилганлар. Улар йирик халтали ҳайвонлар (кенгуру) ва туяқуш (эму) дан тортиб то майда чувалчанг ва қурт-қумурсқаларгача овлаб истеъмол қилганлар. Айниқса улар кенгуру ва туяқушларни ов қилишда зўр маҳорат кўрсатганлар. Улар ҳайвонларнинг изларини тез топа билганлар, узоқ масофагача сабр-тоқат ва матонат билан овнинг пайига тушганлар. Баъзан кенгуруни ярим ёввойи ит (динго) ёрдамида қувиб ёки коллектив бўлиб ўраб олиб найза билан овлаганлар. Отдек тез юрадиган эму туяқушини овлаш ҳам катта маҳорат ва санъат талаб қилган.

Баланд эвакалипт дарахтларига тирмашиб чиқишда жаҳонда австралияликларга тенг келадигани йўқ. Улар дарахтларда яшовчи айниқса (опоссум) ни тутиш, қуш тухуми ёки ёввойи ари асалини олиш учун ниҳоятда зўр маҳорат билан тик дарахтларга чиқа билганлар. Майда ҳайвонлар (кемирувчилардан йирик вомбат ва бандикут, турли каламушлар, тошбақа, калтакесак ва илонлар)ни ер ковлагич таёқ билан овлаганлар. Айниқса катта заҳарсиз воми илони қимматбаҳо ов ҳисобланган.

Қушларни овлашда энг асосий қурол бумеранг ҳисобланган. Бумерангнинг хусусияти шундаки, моҳир мерган зўр куч билан иргитганда, у ўлжага кутмаган томондан бориб тегиши мумкин, агар нишонга тегмаса у яна иргитувчининг оёғи тагига қайтиб тушади. Бумеранг турли хил бўлади, аммо аксарияти ўроқсимон шаклда бўлиб, узунлиги ўртача 75 см (айримлари 2 метргача) келади ва юз метр масофагача учеди. У билан учар қушларни ҳам уриб тушириш мумкин. Қушларни ҳар хил тўрлар ва тузоқлар билан ҳам овлаганлар. Балиқчиликда санчқи, тўр, қармоқ, сават ва бошқа ов қуроллари ишлатилган. Қармоқлар суяк ёки чиғаноқдан ясалган. Овчилик ва балиқчиликда найза муҳим роль ўйнаган. Тасманияликларда тош қуроллар ва найза ишлатилган. Денгиз ҳайвонлари угри, моллюска ва қисқичбақа (краб)лар сеvimли таом ҳисобланган. Овчилик ва балиқчилик билан эркаклар, териб-термачлаш билан эса асосан аёллар шуғулланган.

Австралияликлар гўшт ва балиқни хом ҳолда истеъмол қилмаганлар. Улар гўшт, қуш ёки балиқни кўпинча яхлит ҳолда ўтда ёки чўғда қовуриб еганлар. Австралияда турли тарик, ямс ва бошқа илдизмевали ўсимликлар, нон дарахти (бунья) ёввойи ҳолда ўсади. Барча емишли ўсимликларни ҳам майдалаб ёки янчиб, эзиб ва қовуриб истеъмол қилганлар. Оловни ишқалаш йўли билан, баъзан ёғочни ёғоч билан арралаш ёки пармалаш йўли билан топганлар.

Улар чорвачилик, кулолчилик ва металлни билмаганлар. Аммо тош, суяк, чиғаноқ, ёғоч, ўсимлик толаси, ҳайвон терисидан турли қурол, буюм ва идишлар ясашни яхши билганлар. Тош қуролларнинг типлари неолит давридаги шель ва ашель ёки мустё қуролларига ўхшаб кетади.

Теримчиликда ер ковайдиган йўғон учи йўнилган ёғоч ишлатилган. Йигилган ўсимлик ва ҳайвон маҳсулотларини ўсимлик толасидан тўқилган халта ёки ёғоч тоғораларда сақлаганлар. Абorigенлар айрим ўсимликларнинг заҳарли моддасини сувда ювиб ёки ўтда куйдириб йўқота билганлар. Донни махсус тош ёригичларда ва сўқиларда янчганлар. Тасманияда чақмоқтошнинг бўлмаганлиги сабабли туб аҳоли ўз тош қуролларини қаттиқ қумтошлардан ясаганлар. Улар суякдан кам фойдаланганлар, асосан тош, ёғоч, чиғаноқ, тери, чарм ва ўсимлик толасидан асбоб ва қурол ясаган.

Австралиялик ва тасманияликларнинг кийимлари ниҳоятда камбағал бўлган. Кўпчилик қабилалар мутлақо кийимсиз, яланғоч юрганлар. Баъзи жануби-шарқий районларда опоссум те-

рисидан плашч тикиб ёпиниб юрганлар. Аммо эркагу аёл асосан байрам вақтларда турли безаклар — бошига толадан ўров, қўлига ип, билакузук, бўйнига мунчоқ, бурнига булоқи, сирга тақишган, баданларини бўяб ҳар хил патлар ёпиштирганлар ёки баданларини махсус жароҳатлаб, йўл-йўл нақшлар тилганлар. Танани фақат безак учун эмас, баъзан терини сақлаш учун ҳам бўяганлар.

Кўпчилик қабилалар дайдиб юрганлари учун муайян қишлоқларга эга бўлмаганлар. Жануби-шарқий ва ғарбий районларда тайёр маҳсулотлари тугагунча маълум пайтгача бир ерда яшаганлар. Одатда ҳар бир алоҳида гуруҳ бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрган, шунинг учун ҳам шох-бутоқлардан чайлалар тиклаб, уларни ёғоч қобиғи, барг ва хашак билан қоплаганлар. Шимолда тропик ёмғирлар кўп бўлганлиги туфайли қозиқ-оёқларга ўрнатилган уйларни ҳам учратиш мумкин. Шарқий областларда 12—15 ва ҳатто 30 дан ортиқ киши яшайдиган уйлар ҳам тикланган.

Туб аҳоли асосан юкларни қўлда кўтариб пиёда кўчиб юрганлар. Дарёлар ва денгиз соҳилларида дарахт қобиғидан ва катта гўладан ўйиб ясалган содда қайиқлар ва солларда, баъзи балансирили ва елканли кемаларда сузиб юрганлар. Теварак-атрофдаги табиий муҳитни яхши билганлар. Аммо ишлаб чиқариш кучлари ниҳоятда паст, примитив ҳолатда бўлган.

Бешинчи қитъада хонакилаштириладиган ҳайвон ҳам бўлмаган. Ярим ёввойи ит — динго Австралияга одамлар билан бирга бирга маҳаллий аҳолига вафодор бўлгани ҳолда ярим ёввойилигича қолаверган. Тасманияда ҳам йирик ҳайвонлар бўлмаганлиги туфайли асосан кенгуру, узун думли қопчиқли айиқча (опоссум), денгизда эса тюленларни овлаш билан чекланганлар. Тасманиялик аёллар тошдан ясалган чопқич билан дарахтнинг силлиқ танасига кертик ясаб, бели ва дарахтга чарм камар ёки арқон ташлаб, жуда чаққонлик билан баландга кўтарилиб, шох ва барглар орасига яширинган опоссумларни ушлаб олганлар. Улар офтобда исиниб ётган тюленлар олдига тезликда писиб бориб уларни оддий чўқмор билан овлаганлар.

Австралиялик ва тасманияликларнинг ижтимоий тузуми ниҳоятда примитив, ибтидий даражада бўлган. Афсус, тасманияликлар жуда эрта қирилиб кетган, шунинг учун ҳам уларнинг ижтимоий ҳаёти тўғрисида маълумотлар жуда кам сақланган. Баъзи манбаларга биноан, тасманияликлар бошланғич ҳолдаги уруғчилик тузуми даражасида турганлар. Уруғ ичида, никоҳга йўл қўйилмаган, яъни экзогамия¹ тартиби ҳукм сурган. Уруғлар қабилаларга бирлашиб, муайян территория доирасида бир-бирдан ажралган ҳолда кўчиб юрганлар. Ҳар бир қабиланинг чегараси ўзига яхши маълум бўлган ва бу чегараларнинг дахлсизлигига

¹ Экзогамия — жамоа-уруғчилик тузумига хос уруғдошлар орасидаги никоҳни ман этувчи ибтидий қонун-қоида тусига кирган одат.

катта эътибор берилган. Тасманияликларда 20 га яқин қабила бўлиб, улар 12—50 одамдан иборат, локал группаларга бўлинган.

Австралияликлар ҳам айрим қабилаларга бўлинган бўлиб, мустамлака арафасида бутун қитъада 500 га яқин мустақил, бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳаёт кечирганлар. Ҳозир жуда кам қабила қолган. Уларнинг қабилавий тузуми ниҳоятда содда бўлган, кўпчилигида на қабилавий бошлиқ, на қабилавий кенгаш бўлган. Туб аҳоли ишлаб чиқариш муносабатларининг асосини ижтимоий мулк ташкил қилган. Аммо ижтимоий тузум ва муносабатлар анча мураккаб бўлган. Юқорида қайд қилганимиздек, қабилалар юзтадан то бир-икки мингга яқин кишидан иборат бўлган. Қабилавий тузум қондалари шунчалик қаттиқ бўлганки, унга риоя қилмаганларни қатл қилинган ёки қабиладан ҳайдаганлар, яъни табиий ўлимга ҳукм қилганлар. Чунки ибтидоий жамоа шароитида коллективдан ажралган киши яшай олмаган.

Ҳар бир қабила жойлашишига қараб айрим локал группаларга бўлинган. Бундай группалар одатда муайян муносабатлар билан ўзаро боғланган бўлиб битта жуфт қабилани ташкил этади. Аслида Австралия қабиласининг икки «паллага» ёки икки «никоҳ синфига» бўлиниши ибтидоий жамиятга хос дуал ташкилоти билан боғлиқдир. Ўз навбатида ҳар «палла» икки бўлак уруғдан иборат. Илк қабила тузилишининг кейинги бу икки шакли фратрий системаси, деб аталган. Фратрия (грекча «биродарлик» деган маънони англатади) никоҳ тартибига биноан бир «паллага» мансуб бўлган одамлар ўзаро никоҳлана олмайди, балки улар бошқа қарама-қарши «палланинг» одамлари билан никоҳлана олиши мумкин ёки ҳатто зарур бўлган, бошқача қилиб айтганда эр ва хотин доимо қабиланинг ҳар хил «палласига» мансуб бўлиши керак эди. Мисол, бир австралия қабиласининг икки «никоҳ синфи» — кроки ва куметага бўлиниши фратрий системасининг намунасидир. Бу системага фанда дуал экзогамия деб ҳам айтилади. Мазкур тартибга биноан бир «палла» ёки бир уруғнинг аъзолари ўртасида никоҳнинг бўлиши мумкин эмас, туғишган опа ва сингиллар ўртасида ҳам, шунингдек, ён томон қариндошлар ўртасида ҳам (она томондан) никоҳ бўлиши истисно этилади, яъни катта ва кичик авлодни бир-бири билан никоҳланишига йўл қўйилмайди. Шундай қилиб, бир фратрия (ёки шундаги уруғлардан бири) бошқа фратрияга нисбатан (ёки ундаги бошқа уруғга) «она фратрияси» (ёки уруғи), иккинчиси эса «ота фратрияси» (ёки уруғи) ҳисобланади. Ҳар бир фратрия ўзининг номига эга бўлиб, асосан унинг аждоди ҳисобланган ҳайвон номи билан боғлиқ бўлган. Совет олимларининг фикрича, австралияликларнинг фратриал системаси уруғчилик тузумининг дастлабки формасидир.

Уруғ ёки фратрия аждодининг айрим ҳайвон номи билан аталиши Австралияда кенг тарқалган тотемистик¹ тасаввурлар билан

¹ Тотемизм — одам ёки уруғнинг бир ҳайвон, ўсимлик ёки айрим табиий нарса билан «қариндошлик» алоқаси борлиги тўғрисидаги диний эътиқод.

боғлиқ. Улар орасида иқтисодий табақаланиш бўлмаган. Ҳар бир локал группа бир авлод сифатида ёшига ва жинсига қараб бўлинган ва меҳнат тақсим қилинган. Эркаклар ишлаб чиқариш қуроллари ясаганлар, ов қилганлар, оиласини қўриқлаганлар, аёллар эса теримчилик қилганлар, бола боққанлар, ов ва терим маҳсулотларига ишлов бериб овқат тайёрлаганлар. Ижтимоий маҳсулотлар тенг бўлинган, шахсий мулкни билмаганлар. Социал ва никоҳ-оила муносабатлари мураккаб одат ва дастурларга асосланган махус системага эга бўлган.

Никоҳ ва оила муносабатларида фратриал ва уруғ чекланишлардан ташқари секция ёки «никоҳ синфлар»га бўлиниш муҳим аҳамият кашф этган. Масалан, қабила I ва II фратрияга бўлинган бўлиб, I фратрияда А ва Б секциялари, II фратрияда эса В ва Г секциялари мавжуд. А секциясидаги эркак фақат В секциясидаги аёлга уйланиши мумкин, уларнинг болалари Г секцияси (она уруғи ҳисоби)га тегишли; В секциясидаги эркак фақат Г секциясидаги аёлга уйланиши мумкин, уларнинг фарзандлари В секциясига тегишли. Шундай қилиб, набиралар ота томондан бобо секциясига, она томондан буви (момо) секциясига тегишли ҳисобланган. Австралиялик абориген рассом Дик Рафси ўз биографиясида ёзади: «Менинг дадамнинг ака-укаси менинг тоғам эмас; улар ҳам менга дада. Унинг болалари ҳам менга қариндош, ака-ука ва опа-сингилларим ҳисобланади. Дадамнинг опа-синглисини мен амма дейман, унинг болалари эса аммавачча бўлади. Ойимнинг опа-синглисини мен ойи дейман, уларнинг болаларини ака-ука ва опа-сингил, деб ҳисоблайман. Ойимнинг ака-укалари менга амаки бўлиб, мени эркаклар қаторига ўтказиш (инициация) маросимига тайёрлаш ва тарбия қилишга жавоб беради. Унинг болалари менга амакивачча ҳисобланади. Мен фақат аммавачча ёки амакивачча сингилларимга уйланишим мумкин, айниқса она уруғидан, аммавачаларга»¹. Шимолий Австралияда. У. Чеслинг таърифича,— йигит она томонидан ака укасининг қизига уйланиши мумкин, аммо дадасининг синглиси қизига уйланиши қатъиян ман қилинган². Мазкур никоҳ тартибларини бузиш жуда катта гуноҳ ҳисобланган ва ким уни бузса ё қатл қилинган, ё уруғдан ҳайдалган.

Вояга етган ўспиринларни катталар группасига ўтказишда махус инициация маросими амалга оширилган. Иқтисодий ёки социал табақаланиш бўлмаганлиги туфайли австралияликлар жинсига қараб бўлинган. Шунинг учун ҳам, масалан, ўғил болаларни овчилар группасига ўтказиш учун боланинг ёшлигидан тайёргарлик кўрилган. Дастлаб улар вояга етгач бошқалардан ажратиб қўйилган ва баъзи таомларни истеъмол қилиш ман қилинган, тишларини уриб синдириш, баданини жароҳатлаш; ўтда тутатиш каби жисмоний синовлардан ўтказилган. Бир неча

¹ Дик Рафси. Луна и радуга. М., «Наука», 1978, стр. 21.

² У. Чеслинг. Среди кочевников Северной Австралии. М., Изд-во Восточной литературы, 1961, стр. 83.

Йилга чўзилган инициация маросимларида ёшларни қабила урф-одатлари, афсона ва ривоятлари билан таништирганлар, қарияларни ҳурматлаш ва тартиб-қондаларга қаттиқ риоя қилишни, овчилик ва бошқа касб сирларини эгаллаш маҳоратини ўргатганлар. Инициация даври вояга етган ўғил болаларни суннат қилиш маросими билан тугайди.

Суннат маросимини Дик Рафси маълумотларига қараганда, қабила аъзолари махсус маросим майдонига тўпланиб, у ерга белига қилдан тўқилган белбоғ боғланган болани олиб келиб эркаклар орасига ўтказадилар. Икки кун давомида эркак ва аёллар ашула айтиб рақсга тушадилар. Учинчи кун эрталаб боланинг қариндошларидан уч киши ерга чўзилиб ётади, уларнинг устига болани ётқизиб, балиқ суягидан ишланган махсус пичоқ билан суннат қилишади ва кесилган жойга кул сепишади. Кесилган қисминини чой дарахти қобиғига ўраб қўядилар ва олти ойдан кейин уни боланинг ўзига совға қиладилар. Суннат қилинган бола ўрнидан туриб, ўт ёқилган ўчоқ олдида тиз чўкади ва кесилган жойини қуритади.

Маърака тугагач ўспирин бир оз вақт ёлғиз яшайди, муайян овқат ейди, бошқалар билан фақат имо-ишора билан гаплашади. У амакисининг тарбиясида ярим йил давомида жамоадан ажралган ҳолда яшайди. Амакиси унга ов сирларини, қабила қонунларини, найза ва бошқа қуроллардан фойдаланиш усулларини ўргатиши зарур.

Шу муддат ўтгач болани денгиз соҳилига олиб бориб чўмилитирадилар, турли совғалар инъом қиладилар, аёллардан бири унинг бошига тўр солади. Демак, бола энди овчилар қаторига ўтган ҳисобланади. Уша кеча яна базм бошланади, ашула айтилиб, муқаддас ўйинлар ижро этилади. Ашулачи олдига ўтказилган ўспиринга яна совғалар берилади. Энг биринчи совға сифатида суннатда кесилиб қуритилган ва чой дарахтига ўралган фалее қисмини топширадилар. Кейин найза, бумеранг, тўр ва бошқа инъомлар берилади. Охирида қайси қиз унга келин этиб аталганлиги эълон қилинади. Шунинг билан суннат маросими тугайди, ўспирин энди овчи эркаклар группасининг тўлиқ ҳуқуқли аъзоси ҳисобланади. Қизларни ҳам маълум ёшга етганда муайян маросимлар ўтказиб оилавий ҳаётга тайёрлаганлар.

Барча дастур ва маросимларни ўтказишда тажрибали ва ҳурматли, ёши катта мўйсафидларга таянганлар. Улар бу маросимларда раҳбарлик қилганлар.

Қабилалар орасидаги можаро ва келишмовчиликлар баъзан урушишгача олиб келган. Урушга одатда қабила территориясини эгаллаш, хотинларни олиб қочиш, сеҳргарликда айблаш, уруғдошларни ўлдириш ва ҳоказолар сабаб бўлади. Хун олиш авлодма-авлод ўтиб келган. Аммо қирғинбарод урушлар жуда кам бўлган. Одатда қабилаларо тўқнашувлар ёки жанжаллар бир неча қурбонликлар ёки ярадорлар пайдо бўлиши билан тўхталиб, тинчлик музокаралари бошланган ва махсус маросимлар билан тугаган.

Қабилалар орасидаги муносабатлар кўпинча тинч-тотув характерга эга бўлган. Улар бир-бирларини катта байрамлар, ўспиринларини катталар группасига ўтказиш ва бошқа маросимлар муносабати билан таклиф қилганлар, натурал савдо амалга оширилган. Қабилалар ўртасида тош қурол-аслаҳа ва буюмлар, ноёб хом ашё (бўёқ, наркотик ўсимлик, чақмоқташ ва ҳоказо) алмашиб турилган. Ҳар бир қабиланинг ўз алмашув маҳсулоти, унинг ўрнига оладиган моли ҳам аниқ бўлган. Алмашув савдоси одатда махсус маросим ва байрамлар билан нишонланган.

Австралияликларнинг маънавий маданияти, диний эътиқоди ишлаб чиқариш кучларининг даражаси ва ижтимоий тузумига мос келган. Уларнинг тасавбурида бутун теварак-атроф ғайри табиий кучлар, турли махлуқ ва арвоҳлар билан тўла. Австралияни одатда тотемизм ватани дейдилар. Энг ибтидоий дин формаларидан бири ҳисобланган тотемизм кишилар, уруғ ёки қабилалар муайян моддий буюмлар, асосан айрим жониворлар ёки ўсимликлар билан яқин қавм-қардош, деган тасаввурлар билан боғлиқ эътиқод. Шунинг учун ҳам айрим уруғлар тотемистик группа ҳисобланиб, айрим ҳайвонлар ёки ўсимликларнинг, баъзан жонсиз буюмларнинг номи билан аталган. Шу номдаги ҳайвон ёки ўсимлик, яъни уруғ тотеми қариндош — бобо, дада ёки ака-ука ҳисобланиб, уни ўлдириш, истеъмол қилиш қаттиқ манъ этилган.

Марказий Австралияда афсонавий аجدодларнинг арвоҳлари муқаддас буюмларга кўчирилган. Бундай буюмлар одатда сеҳрли белгилар чизилган тахтача — чурингидан иборат бўлиб, уни махсус жойга яширганлар. Ҳар бир тотемистик группа ўзининг чурингиси яширинган муқаддас жойга эга бўлган. Уша ерда йилда бир марта махсус маросим (интичиума) ўтказилган.

Австралияликлар орасида турли сеҳргарлик, дуоғўйлик, зиён етказиш магияси жуда кенг тарқалган. Душман қабилалар турли дуолар билан зиён етказа билиш қобилиятига эга, деган тасаввурлар муҳим роль ўйнаган. Туб аҳоли тушунчасида душман узоқдан зиён етказмоқчи бўлган кишига учи йўнилган ёғоч, ўткир суяк тўғрилаб нафратли дуо ўқиса шу киши ё касал бўлар, ё ўлар эмиш. Сеҳргарлик билан бировни совутиш ёки мафтун қилиш (севги магияси), ёмғир ёғдириш (оби-ҳаво магияси), даволаш (дуохонлик магияси) касбини эгаллаган махсус фолбин ва дуохонлар шуғулланган.

Магик тасаввурларга нисбатан Австралия қабилаларида анимизм кам тарқалган. Уларда космогоник афсоналар ҳам ривожланган. Жоннинг нариги дунёда яшашига ишонганлар. Австралияликларнинг диний эътиқоидида ҳукмрон ва қарам бўлиш тушунчалари йўқ. Улар ўз тотемаларига итбат қилиб тиз чўкмаганлар, чулки тотем яқин қариндош ва тенг ҳуқуқли ҳисобланган. Бу халқ на буюк арвоҳ, на худо тўғрисида тасаввурни, на қурбонлик, на ибодатхона, на авлиёни билганлар. Фақат турли сеҳргарлик маросими ва одатлар, қоҳинлар ўрнига фолбин ва

дуохонлар, муқаддас авлиёлар ва мачит ўрнига буюмларнинг сақланиш жойлари ибтидоий дунёнинг асосий ифодаси эди.

Австралияда халқ оғзаки ижоди даставвал ривоятлар, афсона ва эртақлар, ашула ва рақсларда намоён бўлган. Куйлари жуда оддий, музыка асбоблари эса ниҳоятда камбағал. Афсона ва ривоятлар асосан тотемистик тасаввурлар билан боғлиқ бўлса ҳам муқаддаслаштирилмаган, тингловчилар уларнинг ҳаққонийлигига ишонишмайди, кулги ва ҳазил билан қабул қилинади. Афсона персонажлари (киши ёки ҳайвон) ҳеч қандай қаҳрамонлик кўрсатмайди, одатдагича кўчиб юради, ов қилади, ейди, ётади; баъзан урушади ва бир-бирини ўлдиради.

Музыка куйлари одатда рақсларга жўр бўлади. Уларнинг рақслари кўпинча коллектив характерда (орро бори) бўлиб, турли маънони тасвирлайди, айримлари тотем билан боғлиқ драматик афсоналарни ифодалайди. Барча ўзаро учрашувлар, тadbир ва маросимларда рақс ижро этилган.

Ўзига хос тасвирий санъат ҳам турли ижтимоий ва диний эҳтиёжларга бўйсундирилган. Унда айрим примитив, реалистик тасвирлар билан бир қаторда, ҳар хил шартли белгилар — чизиқ, нуқта, доира кабилар тотемистик тасаввурларни ифодалаган. Турли нақшлар ва орнаментлар қуроолларга, маросимларда киши баданига, сирли белгилар эса чурунги бошқа диний буюмларга, қоя ва тошларга ясалган. Тасманияликлар ҳам безакларни ва бадан бўяшни билганлар.

Анча оддий халқ билимлари теварак-атрофдаги табиий шароитга мослашган бўлиб, ишлаб чиқариш тажрибасига бўйсундирилган. Австралияликлар ўз группаси кўчиб юрадиган территорияни жуда яхши билганлар, бепоён даштларда сув, йўл ва таом топиш усулларини эгаллаганлар. Табибларнинг сеҳрли тажрибасидан ташқари ҳар бир австралиялик айрим касаллик ва яраларни даволаш йўлларини ҳам билган. Улар ибтидоий медицина қўлга киритган барча билимлардан фойдаланганлар, махсус тайёрланган таркибий дориларни ҳам, ўсимликдан қайнатилган ва порошок ҳолидаги дориларни ҳам ишлатганлар, қон оқишни тўхтатиш, синган жойни тузатиш каби хирургия усулларни билганлар.

Австралияликлар ўз ватанининг ботаника ва зоологиясини етарли равишда эгаллаб, ҳар бир ҳайвон ва ўсимликка ном берганлар. Улар анатомия бўйича (асосан суяклар) етарли билимга эга бўлсалар ҳам физиология соҳасидаги тасаввурлари ниҳоятда хаёлий бўлган. Масалан, жинсий алоқа натижасида бола туғилиши ўртасидаги боғланишни мутлақо билмаганлар. Диагностика соҳасида ҳам билим жуда паст бўлсада, турли касалликлар орасидаги фарқни ажрата билишган. Умуман ўткир кузатувчилик ва теварак-атрофни, табиатни чуқур ўрганиш натижасида австралиялик ва тасманияликлар ишлаб чиқаришга, одам соғлиги ва ривожига зарур бўлган элементар дастлабки ижобий билимларни эгаллаганлар. Бу тўғрида турли давр олим ва сайёҳлари ёзиб қолдирганлар.

Бешинчи қитъага то XVIII аср охирларигача европаликлар оёқ босмаган. Қитъа аслида XVI асрлардан маълум бўлсада, уни мустамлака қилиш 1770 йиллардан бошланади. Уша даврда Австралияни машҳур инглиз сайёҳи Ж. Кук иккинчи марта «кашф» қилган. Бу ер дастлаб Англия жосусларини сургун жойига айланган. XIX асрнинг ўрталаридан, айниқса қитъада олтин топилгандан кейин эркин «оқ танлилар» кўплаб кела бошлайди. Тасманияда европаликлар биринчи марта 1803 йилда пайдо бўла бошлаган эди. Келгинди мустамлакачилар билан туб аҳоли орасида биринчи даврлардаёқ жиддий тўқнашувлар бошланган. Чунки европаликлар овга бой ерларни эгаллаб маҳаллий қабилаларни ҳайдаб чиқара бошлаганлар, қаршилик қилганларни қирганлар. Шундай қилиб, қисқа муддат ичида асосан Британия ва Ирландиядан келган мустамлакачилар туб аҳолининг энг серунум, тирикчилиги учун зарур бўлган ерларидан ўлканинг ички қисми томон — бепоён сувсиз даштларга ёки шимолдаги чангалзор тўқайларга сиқиб чиқариб, уларни табиий қирғинга ҳукм қилган эдилар. Тасманиянинг туб аҳолиси 1870 йилларга келиб бутунлай қирилиб кетган. Ҳозир Австралияда аборигенлар 100 мингга ҳам етмайди, метислар билан 140 мингга яқин, яъни мустамлакачилик арафасидаги туб аҳоли сонига нисбатан деярли тўрт-беш баробар камайиб кетган. Улар ниҳоятда оғир шароитда ҳаёт кечирмоқда. Айниқса дайдиликда турмуш кечираётган қабилалар ачинарли аҳволда яшамокдалар.

Австралиянинг ҳозирги аҳолиси юқоридега айтилгандек 14,5 миллиондан иборат бўлиб, унинг 80 процентга яқини Англия, Шотландия ва Ирландиядан келганларнинг авлодидир. Аммо шунга қарамай улар бошқа дастлабки келган европаликлар билан бирга янги шаклланаётган австралия миллатини ташкил қиладилар. Мамлакатнинг иқтисодий мавқеи йирик индустриал-аграр характери билан белгиланади. Унда замонавий саноатнинг барча муҳим соҳалари жумладан, электротехника, химия, металлургия, машинасозлик, ривожланган қишлоқ хўжалиги, айниқса чорвачилик ва ҳоказолар мавжуд.

Бешинчи қитъа ҳар хил қазилма бойликларга эга. Энг юқори сифатли жун ишлаб чиқаришда ва экспорт қилишда Австралия капиталистик дунёда биринчи ўринни эгаллайди.

ОКЕАНИЯ ХАЛҚЛАРИ

Бепоён Тинч океанида жойлашган кўп сонли катта-кичик архипелаг ва оролларда турли миллат ва элатлар яшайди. Одатда уларни уч қисмга бўладилар: Меланезия Янги Гвинея билан, Полинезия Янги Зеландия билан Микронезия. Океания халқлари бешинчи қитъа аҳолисига қараганда нисбатан юқори маданиятга эга бўлган.

Дастлаб одам Меланезияга Жануби-шарқий Осиёдан неолит даври бошларида келган. Антропологик жиҳатдан умуман ягона типга эга бўлган меланезияликлар (қора танли, жингалак сочли негроидлар мазкур область номининг келиб чиқишига сабаб бўлган, чунки меланезия—«қора ороллар» деган маънони англатади) Океаниянинг энг қадимий аҳолиси ҳисобланади.

Шарқий ва шимолий Тинч океанида жойлашган полинезиялик ва микронезияликлар, шубҳасиз, анча кейин келиб ўрнашган. Бир неча юз ва ҳатто минг километрлаб узоқликда чексиз ва даҳшатли океанда қад кўтарган сон-саноқсиз майда оролларни эгаллаш учун албатта юксак маданиятли, айниқса кемасозлик ва денгиз саёҳати сирларини яхши билган кишилар зарур эди. Ҳозиргача тадқиқотчилар орасида бундай жасур ва моҳир денгиз сайёҳларининг ватани қаерда эканлигини аниқлаш йўлида бемурса баҳс ва тортитувлар давом этмоқда. Юқорида машҳур норвег сайёҳ олими Тур Хейердал, атоқли полинезиялик этнограф Те Ранги Хироа (Питер Бак) ва бошқаларнинг мулоҳазаларини келтирган эдик. Шуниси муҳимки, Америкадан ёки Осиёдан келишидан қатъи назар океанияликларнинг аجدодлари маданий жиҳатдан асосан ўзига хос анча ривожланган бирликни ташкил қилганлиги аниқ. Гавайя, Пасха, Таити ва бошқа оролларда топилган ажойиб археологик буюмлар, ниҳоятда баҳайбат тош ҳайкаллар, кўп киши сифадиган, узоқ масофага мўлжалланган елканли катта кемалар ва бошқалар океанияликларнинг юксак маданиятли аجدодлар авлоди эканлигидан далолат беради.

Антропологик ва лингвистик жиҳатдан ҳам полинезияликлар Жанубий Осиёга бориб тақалади. Улар тил ва маданий қиёфаси билан умумий характерга эга бўлсада, ирқий жиҳатдан негро-австралоид ва монголоидлар аралашмасидан ташкил топган ўзига хос типдан иборат. Малайя-полинезия тил оиласига кирган индонезия тилига яқин эканлиги ҳам полинезияликларнинг ватани Осиё билан боғлиқ деган фикрни маъқуллайди. Моддий ва маънавий маданият элементларининг анча қисми ҳам полинезияликларни Индонезия ва Ҳинди-Хитой (Малайзия) билан боғлайди.

Полинезияликлар аجدодларининг Жанубий Осиёдан кўчиш даври эрамининг биринчи асрларига тўғри келади. Бепоен Тинч океани томон жуда кўп элатларни силжитган «буюк кўчиш» оқими узоқ давр давом этиб то XVI асргача чўзилган. Шуниси ҳам диққатга сазоворки, полинезияликлар бир-биридан қанча узоқ жойлашмасин келиб чиқиши тўғрисидаги ривоятлар жуда аниқ ва бир-бирига яқин, ҳам ўхшаш. «Буюк кўчиш» асосан икки йўл билан: биринчиси, Янги Гвинея бўйлаб Меланезия ороллари орқали, Фиджи, Тонга ва Самоа усти билан, иккинчиси— «шимолий» йўл, яъни Микронезия ороллари, Гилберт архипелаги орқали марказий Полинезия, Таити оролларига кўчиб борилган. Баъзи тадқиқотчилар кўчиш фақат «шимолий» йўл билан, айримлари фақат «жанубий» йўл билан рўй берган деб уқди-

ришга интиладилар. Кўчиш икки йўл билан бир вақтнинг ўзида бўлиб турган, деган фикр тарафдорлари ҳам бор.

Микронезия аҳолисининг келиб чиқиши тўғрисида аниқ маълумотлар йўқ. Антропологик жиҳатдан улар полинезия, меланезия ва малайя типлари бирикмасини ўзида мужассамлаштирган. Аммо маданий жиҳатдан микронезияликлар полинезияликларга анча яқин туради.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, дастлаб одамлар Меланезияга 10—15 минг йиллар муқаддам кела бошлаган. Н. Н. Миклухо-Маклай Австралиё, шу жумладан, Меланезия дастлаб ягона «папуас irqи» аҳолиси томонидан эгалланиб, кейин Океанияга тарқала бошлаган, деб тахмин қилган. Совет олимлари мазкур фикрни давом этдириб, ўзаро яқин антропологик типларнинг узоқ давр ичида давом қилган миграцияси натижасида ҳозирги аҳоли типи пайдо бўлган деб тасдиқлайдилар. Ўзига хос тили, маданияти ва антропологик типи билан ажралиб турган Меланезия аҳолиси бунга далил бўла олади.

Энг қадимий қисми негритос ва папуаслар ҳисобланади. Негритос қабилалар асосан Янги Гвинеянинг Марказий тоғ районларида ва қисман Янги Гебридда яшайдилар. Улар ўзларининг паст бўйлиги (эркаклар 145 см. гача), калта жингалак сочлари, тўғри ва кенг бурни, очиқ жигар ранг бадани билан ажралиб туради. Асл меланезияликларнинг ўзлари ўрта бўйли, негритосларга нисбатан қорароқ танли бўлиб, Янги Гвинеянинг соҳилларида ва ўрта Меланезияда жойлашган. Папуаслар асосан ўрта бўйли (162—165 см), бир оз тўлқинсимон узун сочли, семитик типдаги бурунли, прагматизми сезиларли, юзлари чўзинчоқроқдир.

Меланезияликлар папуасларга қараганда моддий ва маънавий жиҳатдан анча юқори маданиятли ҳисобланадилар. Улар кулолчиликни билганлар, Янги Гвинеяга дастлаб ўқ-ёй келтирганлар, папуасларга татуировка қилишни, ногора қоқишни, инициация маросими ва «эркаклар уйи»дан фойдаланиш йўлларини ўргатганлар. Шундай қилиб, меланезияликлар кейин келган юқори маданиятли группа сифатида Янги Гвинея аҳолисининг тараққиётига зўр таъсир кўрсатган.

Океания туб аҳолисининг тиллари икки катта туркумга бўлинган: Янги Гвинея ва қисман қўшни ороллардаги ўзига хос папуас тили ҳамда жуда кенг территорияга тарқалган малайя-полинезия тиллари. Янги Гвинеяда анча давр яшаган Н. Н. Миклухо-Маклай жаҳон тиллари ичида ажралиб турган папуас тили жуда кўп шеваларга бўлинганлигини айтиб, ҳатто ҳар қайси қишлоқ ўз шеvasига эга эканлигини алоҳида қайд қилган. Аксинча, умумий характерга эга бўлган полинезия тилларини бир-биридан жуда узоқ жойлашган элатлар ўзаро шунча яхши тушунганларки, уларни бир тилнинг яқин шевалари, деб яташ мумкин. Бир-биридан минглаб километр узоқда яшаган янги Зеландиялик — таитялик тилини, самоалик — гавайялик тилини бемалол тушунаверган. Шунини ҳам қайд қилиш лозимки, полине-

зия тиллари ниҳоятда бой ва гўзал, унда абстракт тушунчалар, метафора ва ўхшатишлар, поэтик иборалар ва космогоник терминлар кўп учрайди.

ПАПУАСЛАР ВА МЕЛАНЕЗИЯ ХАЛҚЛАРИ

«Қора ороллар» деб аталган Меланезияга папуаслар ўлкаси — Янги Гвинея, Бисмарк архипелаги, Янги Гебрид, Фиджи, Янги Каледония ва бошқа майда ороллар киради. Мустамлака арафасида папуаслар ва меланезияликлар хўжалик жиҳатдан деярли бир даражада турганлар. Уларнинг хўжалигида энг бош соҳа тропик типдаги деҳқончилик ва денгиз балиқчилиги бўлган. Ҳайвонот дунёси қашшоқ бўлганлиги туфайли овчилик жуда кам, Янги Гвинеяда бир оз ривожланган.

Тирикчилик асосан деҳқончилик маҳсулотлари — илдизмевали ўсимликлар ва мевали дарахтлар ўстиришдан иборат бўлган. Қуруқ жойларда эмас, намроқ ерда таро, кокос хурмоси, нон дарахти, банан, кейин пайдо бўлган кофе, какао, шоли, чой ва ҳоказо ҳозиргача ҳам асосий экинлар ҳисобланади. Йил бўйи ерга ишлов берилиб, тропик иқлимга хос экин экилган. Ерни оддий ёғоч билан ковлаб, кесагини ёғоч бел билан ҳамда қўлда майдаланган ва уруғ сочилган. Ерга ишлов беришда эркак-аёл тенг ишлаган. Экиш, яғаналаш ва йигим-терим асосан аёллар зиммасида бўлган. Соҳилларда яшовчи балиқчилар билан савдолашиб деҳқончилик маҳсулотларини айирбошлаганлар. Балиқ овлаш билан эркаклар шуғулланган. Балиқчиликда суяк ва чиғаноқдан ясалган турли қармоқлар, тўр ва саватлар, эни икки метр, узунлиги 300 метрли тўрлар, санчқи ва ҳатто ўқ ёйлардан фойдаланилган. Чорва кам бўлиб, уй ҳайвонларидан ит, чўчқа, товуқ сақланган ва уларни асосан байрамларда сўйганлар. Гўшти «ер ўчоғида» тошни қиздириб ёки олов ёқиб кулида пиширганлар, баъзан қайнатиб ҳам еганлар. Териб-термачлаш билан шуғулланганлар. Учли ёғочни чақмоқ тошга ишқалаб ёки буров усули билан олов ҳосил қилинган.

Меланезияликларнинг асосий қуролларида тошболта, найза, чўқмор, ўқ-ёй (Янги Гебрид оролларида энг муҳим қурол), по-лохмон кабилар кенг тарқалган. Мудофаа учун баъзан ёғоч ёки тўқима қалқон ҳам ишлатилган. Идиш-товоқларни ёғоч ва бамбукдан, кокос ёнғоғи қобиғидан ёки қовоқдан ясаганлар. Чархсиз кулолчилик, сават, бўйра, халта, елпиғич каби буюмлар тўқиш кенг ривожланган. Аммо газлама тўқишни билмаганлар, тапа (махсус дарахт қобиғи)дан ва ўсимлик япроғидан этакли белбоғ ва ҳоказо тикилган.

Меланезияликлар ва папуаслар асосан ўтроқ бўлиб, уруғ жамоа шаклида кичик қишлоқларда истиқомат қилганлар. Уларнинг уйлари одатда ҳар хил типдаги енгил устунларга қурилган, тўғри бурчак ёки доирасимон шаклда чўққайтирилган бўлиб, томлари пальма ёки бошқа дарахт япроқлари билан қалин қи-

либ ёпилган. Соҳилларда баъзан қозиқоёқларда ўрнатилган уйлар ҳам учрайди. Оддий турар уйлардан ташқари ҳар бир қишлоқда эркаклар бўш вақтларида тўпланадиган баъзан турли нақшлар билан безатиладиган ҳашаматли жамоа уйи («эркаклар уйи») қад кўтарган. Анъанавий транспорт вазифаси кема бўлган. Улар бир-икки одам сиғадиган қайиқчадан тортиб 40 тага яқин одам сиғадиган балансири ёғоч кемаларгача эга бўлганлар. Кемадар эшкакли ва баъзан учбурчак чипта елканли бўлган.

Папуас ва меланезияликларнинг кийимлари тропик иқлимга мослашган бўлиб, асосан эркаклар фартукли белбоғ ва аёллар эса ўсимликдан тикилган калта юбка, баъзи жойларда яқин даврларгача тайлоқ ҳам кийиб юришган. Қаттиқ ёгингарчилик вақтларида қалин япроқлардан капюшон шаклида тикилган кийимни елкага ёпиб юрганлар. Аммо кийимларга нисбатан турли безаклар кўп бўлган. Айниқса, эркаклар безакларни кўпроқ осган, сочларини турли хилда тараган. Бамбукдан ёки чўплардан тароқлар ясаб, баъзан уларни ҳам безак сифатида ишлатганлар.

Мустамлака арафасида ижтимоий муносабатлар она уруғининг охиригидан даврига тўғри келадиган тузум даражасида бўлган. Янги Гвинеяда, масалан, уруғ-жамоа муносабатлари мустақкам бўлса, Фиджи оролларида синфий жамият энди куртақ отган. Катта оролларнинг аҳолиси қабилаларга бўлинган, уруғ жамоаси эса унинг асосини ташкил қилган. Мулк формаси бир оз мураккаб: ер жамоаники бўлса-да, ундан фойдаланиш индивидуал характерга эга, ҳар ким, ҳатто бола ҳам, ўзи эккан мевали дарахтига эга бўлган. Уй ва унинг жиҳозлари, қурооллар шахсий мулк, катта кемалар эса жамоага тегишли бўлган. Бойлик орттириш ўзига хос хусусиятга эга бўлган: кимда илдимевали экинлардан ямс, бўйра ёки чўчқа подаси бўлса, шу киши бой ҳисобланган ва жамиятда ҳурмати баланд бўлган. Мерос она уруғи томонидан ҳисобланган. Жамоа мустақил иқтисодий ҳужайра бўлиб яшаган ва қабилалараро муносабатлар натурал савдо ва никоҳ шаклида амалга оширилган. Жанубий ва шарқий оролларда (Янги Каледония, Фиджи ва ҳоказо) яшовчи меланезияликлар жамоасида ижтимоий табақаланиш натижасида бадавлат шахслар, зодагонлар ва уруғ бошлиқлари пайдо бўлган. Улар жамоа мулкининг бир қисмини эгаллаганлар, айрим жамоа аъзоларини ўзларига қарам қилиб олганлар, урушларда асирларни қул қилганлар, бўйсундирилган қабилаларга солиқ солганлар.

«Эркаклар иттифоқи» ҳукмрон зодагонларнинг қудратли қуроли ҳисобланган. Мазкур иттифоқ турли табақаларга бўлинган ва энг юқори табақадаги иттифоққа аъзо бўлиш учун катта бадал тўлаши ва махсус бой маросимлар ўтказиши шарт бўлган. Чунки юқори табақадаги иттифоқ аъзолари катта имтиёзларга эга бўлиб, ўзига хос мустабид ҳокимият вазифасини бажарганлар, аҳолини қўрқитиб, бойликларини тортиб олганлар. Бутун Меланезияда кенг тарқалган машҳур Дук-дук номли эркаклар иттифоқи аслида инициация маросимлари билан боғлиқдир.

Инициация маросими Янги Гвинея ва меланезияликларда тарбиявий аҳамиятга эга бўлган. Эркаклар қаторига қабул қилиниш учун ёшликдан тайёргарлик кўрилган, ўспиринлар махсус ажратилган тарбиячилар қўлига топширилган, турли оғир синовлардан ўтказилган: масалан, дўппосланган, бадани татуировка қилинган, овқат ва уйқудан маҳрум этилган. Ўспиринлар фақат «эркаклар таоми»— банан, шакарқамиш ва ўрмон меваларини истеъмол қилишлари шарт бўлган. Аёллар қўлидан овқат ейиш, улар ўстирган дарахт мевасини тамадди қилиш қатъиянман қилинган. Хуллас, бутун маросим ўғил болани онасидан, умуман аёллардан ажратиб, эркаклар дунёсига жалб қилишдан иборат бўлган. Баъзан синов ва удумлар турли қўшиқ ва рақслар, сурнай наволари остида ўтказилган.

Коко қабиласида маросимнинг охирида ўспиринларга қабиланинг одат ва одоб тартибларини ўргатиш билан бирга турли насиҳатлар ҳам берилган. Масалан, уларга: «Ўғирлама! Фоҳишалик катта гуноҳ, унга берилган тез ўлади! Хотинингни урма! Бировнинг полизидан мева олма! Адолатли бўлсанг—узоқ яшайсан!», дейилган. Торресова бўғозидagi оролларда қуйидагича насиҳат диққатга сазовор: «Биров сендан бир нарса сўраса, йўқ дема! Агар унга таом, сув ёки яна бошқа нарса зарур бўлса, аяма, ярмини бергил! Шунда сен яхши одам бўласан! Агар сен ва хотининг ота-онангдан ҳеч нарса олмаган бўлсанглар ҳам уларга ғамхўрлик қилишни унутмангиз! Онангга ҳеч вақт қўполлик қилма! Ота ва онанг сенинг қорнингдagi таоминг, агар улар ўлса, сен оч қоласан! Тоғанг ва бошқа қавму қариндошларингга ҳам ғамхўрлик қилишни унутма!...»¹. Маросим ноғоралар овози ва сурнай куйлари, ўртага бошига конус шаклида баланд ниқоб кийган, устига қатма-қат япроқлар ёпинган туя қушга ўхшаш даҳшатли арвоҳ образидagi Дук-дук ўйини билан тугайди. Шундай қилиб ўғил болалар эркаклар группасига ўтади ва ўз вақтини асосан оиладан ва хотинлардан ташқари, «эркаклар уйи»да ўтказишга мажбур бўлади.

Айрим тадқиқотчиларнинг эркаклар иттифоқининг пайдо бўлиши она уруғи ҳукмронлигига қарши қаратилган ўзига хос қурол ҳам ҳисобланган, яъни матриархат уруғидан патриархатга ўтиш даври билан боғлиқ. Инициация натижасида бир оилада туғилиб ўсган ўспирин она уйини ташлаб, эркаклар уйига, яъни уруғ ихтиёрига ўтади ва янги оила ташкил қилади. Аммо унинг аҳволи иккиланма ва қарама-қарши бўлган, бир томондан у уруғ аъзоси, иккинчи томондан оила боши, бир кеча эркаклар уйида ётса, иккинчи кеча ўз уйида ётади, ўз вақтининг бир қисмини умумий уруғ ишларига сарфласа, иккинчи қисмини оиласига ажратади. Н. А. Бутинов таърифича, Янги Гвинеядagi Маклай

¹ Қаранг: Я. Вольневич. У аброигенов Океани. М., «Наука», 1976, 165-бет.

соҳилида ўтказилган инициация тантаналари 10—15 йилда бир марта нишонланиб, ҳаётга янги меҳнаткаш авлод кириб келганлигини намоён қилади. Мазкур маросимни нишонлашдан мақсад ўспиринларни оиласидан ажратиб уруғ аъзолигига ўтказибгина қолмай, балки энг муҳими уларни уйланиб, янги оила ва уйга эга бўлгандан кейин ҳам эркаклар уйда сақлаб қолишдан иборатдир. «Бундай маросимлар,— деб хулоса қилади автор,— икки вазифани бажаради. Биринчидан — оиладан бегоналаштириш ҳар бир эркак томонидан индивидуал ҳолатда турли ўдумлар орқали (баданини «аёллар сарқити» дан тозалаш, она қонидан қутилиш учун бурундан қон оқизиш, тилни сал кесиш, хатна қилиш одатлари) амалга оширилади. Иккинчидан — уруғга мустаҳкам беркитиш аёллардан махфий сақланган уруғнинг муқаддас жойи эркаклар уйда бутун уруғдошлар томонидан коллектив ҳолатда йилда бир неча марта ўтказиладиган аёл ва болалар иштирок қилмайдиган уруғчилик байрамлари орқали намоён қилинади»¹.

Меланезияда патриархал қулдорлик пайдо бўлган. Қуллар ҳарбий асирлар ҳисобига тўлдирилган. Патриархал типдаги жуфт никоҳ унча мустаҳкам бўлмаган. Бутун жамоа ишларини белгилаб ва бошқариб турувчи қавму қариндошлик муносабатлари катта куч ҳисобланган. Табақаланиш натижасида никоҳ муносабатлари анча ўзгарган, катта қалин тўлаш, кўпхотинлик пайдо бўлган. Гвинеяга борган Я. Вольевич сўнги ўн йилликда келин баҳоси ўн ҳисса ошганлиги туфайли бой табақадарилар бир неча хотин олишга қодир бўлиб, камбағал йигитларга уйланиш қийинлашганлигини қайд қилади. Оқибатда полигам никоҳ кучайган.

Эри ўлганда хотини анча вақт мотам қилган, кейин эрининг жасадини қабрдан ковлаб олиб ариқда ювган, калла суягини махсус тўр халтага солиб ўзи билан олиб юрган. Кукуку қабилиасида киши ўлгандан кейин жасадни уйда махсус устунга ётқизиб бир ойча дудлатиб қурутганлар, сўнг чиптага ўраб қабристонга элтиб қўйганлар. Мотам белгиси сифатида эрининг калла суяги ёки баъзи бир склет суягини тақиб юриш умрининг охиригача қўзилиши мумкин. Фақат қайнағаси ёки қайнисининг рухсати билан бева аёл мотамни тугатиб, янги турмуш қуриши мумкин бўлган. Илгари айрим қабилаларда боласи ўлган аёл бир бармоғини мотам белгиси сифатида кесиб ташлаган ва бўйнига осиб юрган.

Папуас ва меланезияликларнинг диний эътиқодида мана туншунчаси муҳим роль ўйнаган. Мана табиатнинг турли ҳодисалари, арвоҳлар, бой кишилар билан боғлиқ қандайдир беқиёфа куч ҳисобланган. Энг кучли мана, одатда, қабила бошлиқлари, эркаклар иттифоқи раҳбарлари ва уларнинг арвоҳларига хос бўлиб, уларга сиғиниш кенг тарқалган. Янги Гебрид оролларида

¹ Прошлое и настоящее Австралии и Океании. М., «Наука», 1979, 136-бет.

табиат руҳларига итоат кучли бўлган. Аждодларнинг арвоҳларига сиғиниш эътиқоди ўликларнинг калла суягини махсус муқаддас жойларда сақлаш одатини яратган. Ибтидий жамоа тузумидан синфий ўтиш даврига хос турли анимистик тасаввурлар, сеҳргарлик эътиқоди (айниқса бошлиқлар манаси кучи), даҳшатли арвоҳлар образи ва у билан боғлиқ маросимлар меланезияликларнинг маънавий маданиятига таъсир этган.

Байрамларда куй ва рақслар ижро этилган, айтиқса эркаклар рақси турли хилда ва драматик мазмунда ҳарбий ҳаракатлар, эшак эшиш кабиларда тасвирланган. Декоратив санъат, ўймакорлик ривожланган. Аммо амалий билимлар анча паст, фақат баъзи деҳқончилик билан боғлиқ томонларигина ўзига хос хусусиятга эга бўлган халқ медицинаси бир оз ривож топган: массаж қилиш, қон чиқариш, суякни жойига солиш, трепанация қилиш, ўтлардан дори тайёрлашни яхши билганлар.

Меланезиянинг кўп қисми иссиқ нам иқлимли ўрмонлардан иборат бўлганлиги туфайли мустамлакачилик бу ерда Австралия ва Полинезиядан кейинроқ бошланади. Фақат Янги Қаледония ва Фиджи ороллари европаликлар олдинроқ кела бошлаган. Айтиқса ўтган асрнинг охирида қазилма бойликлар очилгандан кейин плантаторлар ва тоғ кончилари Осиёдан кўп сонли ишчилар кучини келтира бошлайди. Албатта Меланезияни мустамлака қилиш маҳаллий аҳолининг жиддий қаршилигида рўй берган эди. Тиш-тирноғи билан қуролланган истилочиларга қарши курашда туб аҳолининг анча қисми қирилиб кетган. Бизнинг асримизда Янги Гвинея ва Меланезияни империалистлар икки марта қайта бўлишган. Лекин озодлик кураши тўхтамаган.

Миграциянинг кучайиши натижасида айрим ороллarning этник тузилиши анча ўзгарган, туб аҳоли сони камайиб, келгинди кўпайиб кетган. Эски қабилавий тузум аста-секин емирилиб, қабила бошлиқлари мустамлакачиларнинг маъмурий малайларига айланган. Фиджи оролида серунум ерларни эгаллаган мустамлакачилар плантация хўжалигини тузиб шакарқамиш эка бошлаганлар. Улар ишчи кучига муҳтож бўлиб, қўшни ороллардан ва Ҳиндистондан жуда кўп ёлланма ишчиларни олиб келганлар. Орол аҳолисининг деярли 50 процентини ҳозирда ҳиндлар ташкил қилади, туб аҳоли эса ундан ҳам оз қолган.

Янги Гвинеяда ҳозир папуаслар ва меланезияликлар 2,8 миллиондан ортиқ. Аммо уларнинг кўпчилиги ибтидий тузум даражасида — ноқулай шароитда, тропик ўрмонларда ва ботқоқлик қирғоқларда яшайдилар. Аҳолининг 40 проценти натурал хўжалик билан банд. Чет эл компаниялари жуда кўп қазилма бойликларни эгаллаб олишмоқда. Маҳаллий туб аҳолининг озодлик кураши натижасида папуаслар Янги Гвинеяси ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқига эга бўлди ва 1975 йилда мустақил давлат деб эълон қилинди.

ПОЛИНЕЗИЯ ХАЛҚЛАРИ

Тинч океанининг марказий қисмида кенг, тахминан бир миллион квадрат километр сув сатҳидаги сон-саноқсиз катта-кичик ороллардан иборат Полинезия («Кўп оролик») шимолда Гавайя архипелаги, жанубда энг катта қўшорол — Янги Зеландия ва шарқда Пасха учбурчагида жойлашган. Асосан вулкан ва маржонлардан пайдо бўлган полинезия ороллари (Янги Зеландияни ҳисобга олмаганда 26 минг квадрат километрдан ортиқ территорияга эга, шундан 17 минг квадрат километри фақат Гавайя архипелагига тегишли, 220 та орол эса ҳар биттаси бир квадрат километрдан ҳам кам жойни эгаллайди. Полинезиянинг табиати ва ҳайвонот дунёси анча қашшоқ бўлиб, территориясининг кўп қисми абадий яшил тропик ўрмонлар ва саванналардан иборат. Океан юзида минглаб майда орол ва рифлар пайдо бўлиб, баъзан йўқолиб кетади. Полинезия территориясига Янги Зеландия (унинг территорияси 265, минг км²)дан ташқари тўққизта катта архипелаг — Гавайя, Самоа, Жамият ороллари, Маркиз, Тонга, Туамоту, Кук, Тубуаи, Эллис ва бошқа жуда кўп йирик ҳамда майда ороллар киради. Янги Зеландияда ҳозир уч миллиондан ортиқ аҳоли бўлса, умуман Полинезияда 1,5 млн. га яқин киши яшайди. 70-йилларнинг охирига келиб бутун Океания аҳолисининг сони 10 миллион кишига етди.

Полинезияликларнинг бепоён океан сатҳидаги оролларга жойланиши тўғрисида жуда кўп турли мулоҳаза ва гипотезалар мавжуд эди. Сўнгги 10—15 йиллар мобайнида ўтказилган тадқиқотлар, айниқса археологик кашфиётлар океания тилларини жиддий ўрганилиши натижасида мазкур масалага анча аниқликлар киритди. Антропологик жиҳатдан туб полинезияликлар асосан монголоид, австроло-негроид ва қисман европеоидларнинг аралашмасидан пайдо бўлганлар. Энг кенг тарқалган фикрга биноан мазкур типлар Полинезияга Фиджи архипелаги, Кейин Тонга ва Самоа ороллари орқали эраמידан аввалги икки мингинчи йилнинг ўрталаридан бошлаб кириб кела бошлаган. Улар ўзига хос маиший турмуш ва маданият асосида умумий полинезия этник бирлигини яратиб эрамининг биринчи ва иккинчи минг йиллиги давомида аста-секин бутун Полинезияни эгаллаб олганлар. Бу фикрни маҳаллий ороликларнинг ривоятлари, тили, маданияти ва ирқий типларини жиддий ўрганган полинезиялик атоқли олим Те Ранги Хирао ҳар томонлама ёқлайди. Совет тадқиқотчиларининг кўпчилиги ҳам шу фикрга қўшилади.

Аmmo айрим олимлар, даставвал машҳур норвег тадқиқотчиси Тур Хейердал, Полинезияга кишилар биринчи бўлиб Жанубий Америкадан, чунончи қадимда юксак маданият маркази бўлган Анд тоғларидан кўчиб келганлар, деган ғояни илгари сурдилар. Тур Хейердал ўз фикрини исботлаш мақсадида 1947 йили бешта ҳамроҳи билан «Контики» номли махсус кемада Перудан Туамоту ороллариғача саёҳат қилади. У жуда кўп материал тўплайди, айниқса Пасха ва Маркиз оролларида тошдан ясалган

катта ҳайкаллар, ёзув қолдиқлари, айрим экинлар ва бошқа далилларга таяниб, Полинезия ороллари даставвал фақат Америкадан келган кишилар эгаллаган, деган хулосага келди. Бунинг далили сифатида ҳозирда унут бўлиб кетган кулолчилик, металл ишлаб чиқариш, тўқимачилик саноати намуналарини айрим оролларда (Маркиз, Самоа, Тонга) топилганлигини кўрсатади. Аммо полинезияликлар табии, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, қазилма бойликлари камбағал бўлган оролларга кўчиб келиб, аждодлари яратган хўжалик соҳаларини унутиб, янги соҳаларни ўзлаштира бошлаганлар. Янги Зеландияда тўқимачилик қайта тикланган ва маорийлар ёввойи ҳолда ўсувчи зиғирпоя толасидан турли матолар тўқишни ўзлаштира бошлаганлар.

Мустамлакачилар келгунга қадар, яъни XVI аср бошларида оролликларнинг асосий тирикчилиги йўғон йўнилган ёғоч билан ерга ишлов бериб деҳқончилик қилиш ва денгиз маҳсулотларидан фойдаланиб келганлар. Овчилик бўлмаган, ўқ-ёй фақат турли мусобақа ўйинларида ишлатилган. Деҳқончилик экинларини суғоришни билганлар. Ҳунармандчилик деҳқончиликдан ажралган ҳолда анча ривожлана бошлаган. Айниқса кемасозлик яхши ривожланган. Полинезияликлар ниҳоятда моҳир денгизчилар ҳисобланган. Маори, таити, тонган ва фиджийлар ясаган елканли катта кемаларда ўнлаб-юзлаб кишилар узоқ сафарга чиққанлар. Шунингдек улар кучли тўлқинларга мослашган ёғоч баландирли ва катта қўш кема — катамаранларни ҳам ясаганлар. Бундай кемаларда юзлаб-минглаб километр масофани сузиб ўтиш мумкин бўлган.

Ишлаб чиқариш қуроллари асосан тошларни силлиқлаб ва чиғаноқлар бўлақларидан ясаганлар. Ҳар хил болта ва пичоқлардан тортиб, найза учлари, қирғичлар, бигизлар, қармоқ ва бошқа буюмларни ҳам ясай бошлаганлар. Тош йўниш, ҳайкалтарошлик, ўймакорликларни айниқса маорилар ёғоч деворлар ва дарвозалар, уй қурилишларида жуда кенг қўллаганлар.

Ҳозир ҳам полинезияликларнинг кўпчилиги тропик типдаги деҳқончилик илдизли экинлар — ямс, таро, батата ва айниқса мевали пальма ванон дарахлари — банан, пизанга экиш ва балиқчилик билан шуғулланадилар. Уй ҳайвонларидан товуқ, чўчқа ва ит сақлайдилар. Чорвачилик Янги Зеландияда энг асосий соҳа бўлиб, умумий қишлоқ хўжалигининг 80 процентини ташкил қилади. Капиталистик дунёда Янги Зеландия сарёғ ишлаб чиқариш бўйича биринчи ўринда, гўшт ишлаб чиқариш бўйича иккинчи ўринда туради. Океан соҳиллари ва атоллларда яшовчи аҳолининг эркак қисми асосан балиқ овлаш билан банд. Улар қармоқ, санчқи, тўр ва ҳатто ўсимлик заҳари билан ҳам ов қилганлар.

Уй-рўзғор буюмлари ёғоч, бамбук, какос ёнғоғи пўстлоғидан, ўсимлик толасидан тўқилади. Овқатни бутун Океанияда кенг тарқалган «ер ўчоғида» пиширганлар. Оловни иккита ёғочни ишқалаш йўли билан чиқарганлар ва ўтда тошни қиздириб,

унинг орасига япроққа ўралган хом таом қўйилиб ўтин ва хашак билан бекитилиб пиширилган.

Деҳқончилик ва денгизчилик полинезияликларнинг асосий касбидир. Улар қишлоқларда енгил устунларга ўрнатилган уйларда истиқомат қилганлар. Маҳаллий аҳоли уй қуриш, бўйра тўқиш ва махсус дарахт пўстлоғининг (фига ёки нон дарахти) толаси — тападан кийим тикишда ҳам зўр маҳоратга эга бўлганлар. Тападан тикилган ҳар хил юбкалар, этакли белбоғлар, зигирпоя толасидан тикилган ёки япроқдан ишланган плаш уларнинг асосий кийими бўлган. Улар тапа парчаларини нақшлар билан безатганлар, сочларига турли безаклар таққанлар. Гавайя оролларида бой табақага оид кишилар бир неча қават юбка, қушларнинг тери ва патларидан тўқиб тикилган плаш кийганлар. Бош ва оёқ кийим киймаганлар. Аммо бошга нақшли ленталар ва баргаклар тақиш, билакузук ва гулчамбарлар осиш одат бўлган. Ҳозирда оролликлар ноқулай бўлсада европача кийинишга одатланиб бормоқдалар.

Полинезияликларнинг ижтимоий тузуми европа мустамлакаси арафасида қўшни меланезияликларга нисбатан анча юқори турган. Ибтидий жамоа тузуми емирилиб синфий табақа группалари пайдо бўлган. Ижтимоий ҳаётда қўшничилик ва қишлоқ жамоаси муҳим роль ўйнаган. Энг асосий ишлаб чиқариш воситалари — ер, ўрмон ва денгиз бойликлари, катта кема тўрлари жамоанинг мулки ҳисобланган. Меҳнат бурч ва ҳуқуқ, жинс ва ёшига қараб тақсимланган. Уч-тўрт авлоддан иборат қавм-қариндошлар группаси ҳар бир жамоанинг социал негизини ташкил қилган. Поронанинг энг юқорисида қабила бошлиғи, зодагон ва коҳинлар, ўртада эркин жамоа аъзолари ва энг пастада қуллар турган. Қулдорлик патриархал типда бўлган. Айрим архипелаг ва ороллар (Гавайя, Танти, Тонга ва ҳоказо)да примитив типда ҳатто давлат ҳам пайдо бўлган. Оила жамоаси 30—40 кишидан иборат бўлиб, коллектив мулкка таянган. 5, 10, 15 ва баъзан ундан ҳам кўпроқ оилалар қўшничилик жамоасини ташкил қилган. Жамоа аъзолари — ранатир, зодагонлар — арик, арий, алилар, деб аталган. Бола тарбияси бутун жамоатга юкланиб, ўғил болаларни эркаклар, қизларни — аёллар тарбиялаган.

Ички жамоа муносабатлари ва жамоалараро ўзаро муносабатлар дастлаб қавм-қариндошчилик ва уруғчилик билан белгиланган. Жамоа ва қабилалар ўртасида турли моддий буюмлар, ишлаб чиқариш воситаларини айирбошлаш анча ривожланган. Савдо-сотиқ ишларида примитив пул вазифасини чиғаноқлар тизмаси, пакет туз, чўчқанинг сўйлоқ тиши, тош болта ва ҳоказолар бажарган.

Оролликларнинг маънавий маданияти ҳам анча бой бўлган. Улар тропик иқлимда илдизли полиз экинлари ва мевали дарахтларни экиб парвариш қилишда агротехник тажрибалардан хабардор бўлганлар. Бепоеён океан ўртасида яшаётган полинезияликлар теварак-атрофни яхши билганлар, денгиз оқими ва

шамол, қуёш, ой ва йолдузларга қараб энг узоқ масофага ҳам саёхат қилганлар, узоқ-яқин жойлашган архипелаг ва ороллар табиий географиясини тахминан яхши билганлар. Бир сутка ҳисоби кечага қараб белгиланган. Пахса оролида 20 та тахтага битилган нероглиф ёзув сақланиб келган. Ўзига хос махсус мактабларда асосан зодагонларнинг болалари ўқитилган. Уларга астрономия, денгиз оқимлари, ота-боболарнинг илм-тажрибалари, мифология, кема ҳайдаш маҳорати ва бошқа амалий билимлар ўргатилган. Бадий санъат намуналарини ёғоч ўймакорлиги, ҳайкалтарошлик, татуировка қилиш, қурооллар, уй буюмлари ва қурилиш ишларидан турли нақшлар, ҳар хил афсонавий ниқобларда кўриш мумкин. Уларда импровизациялашган ашула ва рақслар, пантомима, музыка, турли маросимлар ва оғзаки ижод кенг ривожланган. Диний эътиқодида буюк табиат худодларига сизғиниш кучли бўлган. Бутун Полинезияда тўртта худо — Тане, Ту, Ронго, Тангароа — табиат кучларини ифодалайди. Шунинг учун ҳам космогоник афсона ва ривоятлар кенг тарқалган. Шуниси қизиқки, халқ ижодининг асосий маъноси олам ва инсон тақдири океан билан боғланган, халқ тарихи эса аждодларнинг бепоеъ Океания оролларини изчиллик билан эгаллаш тарихидан келиб чиққан. Барча афсона ва ривоятларнинг бош қаҳрамонлари жасур денгизчилар, янги ер ва архипелаглар ахтарувчи сайёҳлар эканлиги бежиз эмас. Диний эътиқодларнинг хусусияти ҳар бир инсон туғилиши билан қудратли ғайри табиий куч — манага эга бўлишдан иборат. Мана жуда хавфли бўлиб, бировга тегса ўлим келтириши мумкин. У табақаларга қараб ҳар хил кучга эга, қулларда мана бўлмаган, аммо аксинча буюк бошлиқлар қудратли мана эгаси ҳисобланган. «Мана» тушунчаси «табу» — сўзи билан бевосита боғлиқ. Нимаки манага эга бўлса, ўша нарса хавфли, яъни унга тегиш ман қилинган — табу қўйилган. Табу сўзи асли Полинезияда пайдо бўлиб, уни дастлаб Европага атоқли денгиз сайёҳи Кук келтирган. Табу ороликларда жуда кенг тарқалган система, агар уни ким бузса, унга рия қилмаса қабила бошлиқлари, зодагонлар томонидан қаттиқ жазоланган. Мазкур система жамиятда каста (табақаланиш) тузумини ифодалайди.

Барча диний урф-одат ва маросимлар қоҳинлар қўлида бўлиб, улар меросий каста ҳисобланган. Қоҳинлар ҳам табақаланган, баъзилари ибодатхоналарда хизмат қилса, айримлари табибчилик, фолбинлик билан шуғулланган. Қабила бошлиқлари билан қоҳинлар қавм-қариндошчилик муносабатида бўлганлар. Ибодат қилиш — ашула айтиш ёки дуо ўқиш, қурбонлик қилишдан иборат. Айрим оролларда илгари одамни ҳам қурбонлик қилганлар.

Океания, шу жумладан Полинезия ороли ҳам узоқ даврлар мобайнида европаликлар назаридан четда қолган. Фақат XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бу ерга европалик кит овловчилар, савдо компанияларининг агентлари (тредерлар), қароқчилар бойлик ахтариб кела бошлади. Айримлари оролларга етиб

келмай кема ҳалокатига учраганлар, кейинчалик миссионерлар келиб мустамлакачиларга йўл очиб бера бошлаган.

Мустамлакачилар маҳаллий аҳолини авраб-алдаб арзимайдиган буюмларга марварид, дур, гавҳар каби қимматбаҳо тошларни алмаштирганлар, ўзларини эса талаганлар ва серунум қулай ерлардан ҳайдаб чиқарганлар. Мустамлака азоби ва ўзаро урушларда туб аҳолининг кўп қисми қирилиб кетган. Масалан, агар Полинезияда мустамлака арафасида 1,1 миллион туб аҳоли бўлган бўлса, XX аср бошларида 180 минг киши қолган, холос. Мустамлакачи давлатлар ороллари босиб олиш мақсадида турли найранглари нишлатганлар. Рус денгизчиси Коцебу 1826 йилда ёзган эди: «Жанубий денгизнинг қайси бир оролида европалик пайдо бўлса, шу ерда вайронгарчилик ва қирғин бўлиб, бутун бир қабилалар ер билан яксон қилинган»¹.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб мустамлакачилар талончиликдан плантация хўжалик фаолиятига ўта бошладилар. Оқибатда маҳаллий аҳолининг серунум ерларини алдаб тортиб ола бошлайдилар, баъзан зўрлаб ўз ерларидан ҳайдаб чиқарганлар ёки арзимайдиган (қурол, спирт, газлама каби) буюмларга сотиб олганлар, ўзларини эса текин ишчи кучига айлантирганлар. Қўшимча ишчи кучининг Осиёдан кўплаб олиб келиниши натижасида кўп архипелаг ва ороллар аҳолисининг этник тузилиши тубдан ўзгара бошлаган. Капиталистик муносабатлар доирасига тортилган орол ва архипелаглар аҳолисининг традицион турмуш тарзи ва динларида ҳам муайян ўзгаришлар юз беради.

1778 йилда Кук томонидан кашф этилган Гавайя оролларида 300 минг полинезияликлар яшаган. Бу ерда ўзига хос юқори маданиятга, армия ва флотга эга мустақил қўрлик бўлган. XIX аср бошларида АҚШ нинг зўр таъсири остида 1898 йили бу ерлар аннексия қилинади, яъни босиб олинади. Урушлар, оғир эксплуатация ва ирқий сиёсат натижасида туб аҳолининг кўп қисми қирилиб кетади. АҚШ нинг йирик ҳарбий денгиз ва ҳарбий ҳаво плацдармига айланган мазкур оролларга ташқаридан кўплаб ишчи кучи келтирилади. Гавайянинг ҳозирги аҳолиси асосан келгинди; америкалик ва европаликлар 35 процент, метислар 13—15 процент, туб аҳоли эса фақат 3 процентдан иборат.

Анчадан бери мустақил давлат ҳисобланган (1907 йилдан доминион ҳуқуқига эга) Янги Зеландиянинг 3 миллиондан ортиқ аҳолисининг 80 проценти Буюк Британия ва Ирландиядан келган, туб аҳоли — маорилар эса ҳозир 230 минг кишини ташкил қилади, холос. Асосий ер эгалари — фермерларнинг кўпчилиги шаҳарда яшайдилар, фермаларда жойлашган уйларда эса асосан ёлланма батраклар яшайди. Юксак даражада ривожланган қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳозир аҳолининг 12 проценти банд. Саноатнинг асосий тармоқлари — ноз-неъмат ва озиқ-овқат тай-

¹ Қаранг: О. Е. Коцебу. Путешествие вокруг света. Изд. 2, М., «Наука», 1948, 268-бет.

ёрлаш ҳамда тоғ-кон саноатидир. Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати автомашиналарни йиғиш ва ремонт қилиш корхоналаридан иборат. Кейинги йилларда АҚШ, Япония ва Австралия капитали ёрдамида бир қанча қоғоз ва ёғочни қайта ишлаш корхоналари, алюминий заводи қурилган эди. Сўнги йилларда иқтисодий аҳволнинг ёмонлашуви, солиқ исканжасининг таъсири остида янги зеландиялик меҳнаткаш халқ ўз ҳуқуқи, тинчлик ва социал тараққиёти учун курашга киришмоқда. Фақат 1971 йилдан то 1975 йилгача аҳолига бевосита солиқлар 2,1 баравар, билвосита солиқлар эса 1,6 баравар ортган эди. Бундай ҳол бошқа оролларда ҳам рўй бермоқда.

МИКРОНЕЗИЯ ХАЛҚЛАРИ

«Майда ороллар» номи билан аталган Микронезия асосан маржон ва вулқонлардан пайдо бўлган жуда кўп майда ороллардан иборат. Бунга Тинч океанининг ғарбий қисмида жойлашган Маршалл, Каролин, Мариан ороллари ва Гилберт архипелаги киради. Ниҳоятда кенг территория (14 млн. квадрат км.) да тарқоқ жойлашган мазкур оролларнинг умумий майдони 3,5 минг кв. км. га ҳам етмайди. Аммо географик мавқеи нуқтаи назардан Микронезия Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари билан Пелинезия ва Меланезия оролида жойлашганлиги жуда қулай.

Антропологик жиҳатдан Микронезия аҳолиси меланезия ва полинезияликларга яқин монголоид ва негроид irqининг аралашмасидан пайдо бўлган типдир. Улар ўрта бўйли, жигар ранг танили ва бир оз жингалак сочли. Ғарбий Микронезияда монголоид қўшимчаси борлиги сезилади.

Микронезия халқларининг тиллари кам ўрганилган, аммо сўнги — классификация маълумотлари малайя-полинезия туркуми австронезия тил оиласига оид эканлигини тасдиқлади. Микронезияликларнинг кўп қисми мазкур тил оиласининг шарқий ёки океания шохобчасига киради. Шулардан энг катталари Гилберт архипелагидаги тунгару (64 минг киши) Каролин оролларидаги трук (34 минг), маршалликлар (25 минг) дир. Соф океания тилида сўзлашадиган Шарқий Микронезияда 10 та халқ яшайди. Ғарбий шохобчасига оид белау халқи (15 минг киши) Ғарбий Микронезияда яшайди. Булардан ташқари кўп сонли метислар ва иммигрантлар ҳам мавжуд.

Микронезияликларнинг хўжалигида серунум ерлар кам бўлганлиги туфайли фақат кокос пальмаси шакарқамиш, нон дарахти ўстирилади. Аҳолиси асосан балиқчилик билан кун кўради. Майда оролларда қисман ўзига хос маданиятга эга бўлган денгиз кўчманчилари деб ном олган қабилалар ҳам яшайди. Балиқ ови техникаси анча ривожланган: 30—40 метр келадиган ёғоч толалардан тўқилган тўрлар, бамбукдан пўпак ва ҳинжилардан қармоқлар, хивичдан ясалган ҳар хил тўрлар, санчқи ва ҳоказо. Палау оролларида шоликорлик ва кулолчилик билан шуғулланганлар. Ғарбий Микронезияда суғориш деҳқончилиги

асосий ролни ўйнаса, шарқий қисмида балиқчилик энг муҳим соҳа ҳисобланган.

Ғарбнинг моддий маданияти юксак кулолчилик, тош устунларга уй қуриш ва бошқа касб хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради. Тош ёки ёғоч устунларига синч қилиб қурилган уйлари пальма япроғи билан ёпилган. Қийимлари ўсимлик толаларидан тўқилган ҳар хил белбоғ ва этаклардан иборат, аёллар асосан хашак ва япроқлардан тикилган юбка киядилар.

Айрим ороллар ижтимоий тузумида ва маънавий маданиятида ибтидоий анъанавий муносабатлар сақланган. Аммо социал табақаланиш ҳам пайдо бўлган. Ҳарбийлар, денгизчилар ва кemasozлар зодагонлар табақасига кирган, деҳқончилик ва балиқчилик билан шуғулланувчилар эса камбағал ҳисобланганлар. Айрим Палау каби оролларда уруғ ва қабилавий муносабатлар кучли бўлган. Айниқса, она уруғи тартиб қолдиқлари сақланган, қизлар эркин никоҳ ҳуқуқига, умуман аёллар эрлар билан тенг ҳуқуққа эга бўлганлар. Катта оила хўжалик ҳужайраси бўлиб етишган. Қаролин ва Маршалл оролларида қабила бошлиқларининг ҳукмронлиги ва анъанавий ижтимоий тартиблари ҳозиргача ҳам сақланган. Дини қадимий анимистик тасаввурлар билан боғлиқ ўликлар ва аждодлар ибодатидан иборат. Фолбин ва коҳинлар ҳам бўлган. Ҳозир кўп оролларда христиан дини айниқса католицизм тарқалган. Аммо «муқаддас ҳомийлар»га бағишланган байрамлар («Фиеста»)ни ниҳоятда тантанали нишонланганлар. Жуда бой ва ҳашаматли никоҳ тўйлари ҳам ўзига хос характерга эга бўлган.

Микронезия ҳозирги даврда бутунлай АҚШ таъсирида. Улар орол қулай ерларининг кўп қисмини эгаллаб олганлар, туб аҳолига эса 40 процентгина ер теккан, холос. Мариан ва Маршалл оролларининг кўп қисмида америкаликларнинг ҳарбий базалари жойлашган. Шу билан бирга АҚШ ҳукмронлиги натижасида оролларда иқтисодий, социал ва маданий қолоқлик ҳам ҳукм сурмоқда.

Микронезиянинг ҳозирги экономикаси асосан кокос пальмасини ўстириш ва кокос ёнғоғини ишлаб чиқаришдан иборат. Айрим оролларда шакарқамиш, какао ва сабзавот етиштирилади. Ишчи кучи сифатида асосан туб аҳоли ишлатилади. Гилберт оролларида фосфорит қазиб олинади. Маориф системаси ниҳоятда паст даражада ривожланган.

ЧЕТ ЭЛ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Осиё қитъаси жаҳонда энг катта территорияга эга бўлган, табиати ниҳоятда ранг-баранг, энг кўп ва зич жойлашган аҳолига эга. Бу ерда одамзод пайдо бўлган, энг қадимий маданиятлар яратилган. Охирги маълумотларга қараганда (1978 йил ўрталари) Осиёнинг территорияси 27,7 млн. кв. км. га яқин, аҳолиси 2 млрд. 465 млн. дан ортиқ, яъни жаҳон аҳолисининг ярмидан кўпини осиеликлар ташкил қилади.

Одатда чет эл Осиёси фанда географик ва тарихий-этнографик жиҳатдан тўрт қисмга бўлинади. Ғарбий ёки Олд Осиё халқлари, Жанубий Осиё халқлари, Жануби-шарқий Осиё халқлари, Шарқий ва Марказий Осиё халқлари.

Табийий-географик жиҳатдан бутун Осиё қитъаси ниҳоятда но текис ва хилма-хил. Унинг иқлими ва табиатига қитъа соҳиллари-ни ҳар томондан юбиб турган Тинч ва Ҳинд океанлари, Атлантика океанига тегишли Япон, Сарик, Шарқий ва Жанубий Ҳитой денгизлари, Қора ва Ўрта денгизнинг сувлари анча таъсир қилади. Чет эл Осиёсининг кўп қисми баланд ва ясси тоғликлар, адир ва бепоён чўли биёбондан иборат бўлиб, бу унинг контраст (зидма-зид) иқлими оқибати билан боғлиқ. Осиёда жаҳондаги энг баланд тоғлар — Қора қурум ва Ҳимолай (энг баланд чўққи — Жомолунгма — 8847 м) ва қуруқликнинг энг қуйи жойи — Ўлик денгиз (Ўрта денгиз сатҳидан 392 м. пастликда жойлашган).

Шимолий муз океани томонидан келадиган арктика ҳавоси Шарқий Осиё томон чексиз пасттекисликларга ёйилади ва қиш пайтлари Ғарбий Осиёга нисбатан (бу ерда баланд тоғлар тўсиқ бўлади) анча совуқ бўлади. Қитъанинг Тинч ва Ҳинд океанларига яқинлиги бу ерда энг катта муссон иқлими территория ҳосил қилган. Агар баланд тоғ тизмалари бир томондан Жанубий Осиёни қутб ҳавзасидан сақласа, иккинчи томондан ўша тўсиқ, Марказий ва Жануби-шарқий Осиёнинг ички дашт ва ярим дашт районларига намлик келтирадиган денгиз ҳавосини ўтказмайди. Оқибатда бир ёқда қалин тропик ва субтропик ўрмонли тоғ экинлари ястланиб ётса, иккинчи ёқда қарама-қарши иқлимли бепоён саҳро ва ярим дашт районлар ўзига хос табиати билан ажралиб туради. Қитъанинг океан соҳилларига яқин жойлари, айниқса жанубий қисмидаги нам областларда яшил ўрмонлар гўзал манзара кашф этади. Аксинча, ёзги жазирамада бир хил рангдаги қурғоқ, чексиз дашти биёбон кишини саранг қиладиган даражада маъюс кўри-нишга эга бўлади. Умуман, Осиё бешта минтақа; мўътадил ёки ўртача, субтропик, тропик, субэкваториал ва экваториал поясларда жойлашган.

Чет эл Осиёси жуда ҳам кўп қазилма бойликларига эга. Аммо бу қазилма бойликлар жуда кам текширилган. Бу ерда нефть ва газ, кўмир ва қўрғошин, вольфрам ва боксит, кумуш ва олтин, ни-

кель ва кобальт, хром ва мис, фосфат, темир, сурьма, симоб, графит, олтингургурт, уран, асбест, магний каби фойдали қазилмалар топилган. Масалан, 70-йилларнинг ўрталарида жаҳонда ишлаб чиқарилган нефтнинг 45 проценти чет эл Осиёсидан олинган. Агар денгиз тубидан ҳам нефть чиқариладиган бўлса, бу кўрсаткич яна ҳам ортади.

Кўпчилик территория, айниқса намлиги ҳаддан ортиқ экватор районлар ва ниҳоятда кенг қурғоқ, сувсиз ясси тоғлик ва текисликлар деҳқончилик учун ноқулайдир. Шунингдек, нам тропик районлар ҳам деҳқончилик ва чорва учун ноқулай, у ерларда фақат дарахтзор плантациялар ташкил қилинган. Муссон иқлимли ерларда шоли, қисман техник экинлар (жут, шакарқамиш), салқинроқ тоғлик районларда чой, кофе ва тунга дарахти экилади. Суғориладиган қуруқ ерларда пахта, тамаки, арпа, илиқ намли субтропик территорияда буғдой ва арпа, тоғларда эса цитрус экинлари, узум, зайтун дарахти ўстирилади. Жаҳонда энг кўп суғориладиган ерлар Осиёдадир. Бу ер ҳатто айрим экинларнинг ватани ҳамдир. Ҳозирги даврда жаҳондаги натурал каучукнинг 91 проценти, шолининг 84 проценти, чойнинг 70 проценти Осиё қитъасида етиштирилади.

Чет эл Осиёси сув ресурсларига ҳам бой. Бу ерда ҳар йили 20 минг куб км. ёмғир ёғади. Энг катта Тигр, Евфрат, Ҳинд, Ганга, Брахмапутра, Хуанхе, Янцзи, Меконга, Солуен каби дарёлар таъсирида минглаб гектар водийлар пайдо бўлган. Айрим дарёлар ниҳоятда серсув. Масалан, Янцзи дарёси сувининг кўпчилиги жиҳатидан (йилига 1000 куб км) фақат Амазонка ва Конго дарёлари-дан кейинги ўринда туради. Ганга билан Брахмапутра дарёлари-нинг бир йиллик сув ҳажми 800 куб. км дан ошади. Дарё сувларининг кўп қисми асосан деҳқончиликка сарфланади. Масалан, Ҳиндистонда истеъмол қилинадиган чучук сувларнинг 95 проценти, Японияда 70 процентдан кўпи ирригация ишларига сарфланади. Бугун жаҳонда суғориладиган майдоннинг тўртдан уч қисми чет эл Осиёсида жойлашган бўлиб, ҳар бир кишига тахминан 84 га суғориладиган ер тўғри келади. Айрим жойларда эса деҳқончиликда ер ости сувлари-дан фойдаланилади, қурғоқ ерларда ариқ қазилиб сув чиқарилади, тоғ этакларида кариз системаси жорий этилиб, у ҳозиргача ҳам сақланган.

Чет эл Осиёсининг ўсимлик дунёси ҳам ранг-баранг. Бу ернинг жуда кенг территориясида шимолдан жанубга қараб ҳар хил барги қалин ўрмонлар, яшил субтропик ўрмон ва бутазорлар, пичанзор ва дашт ўсимликлари, дарахти сийрак субтропик ва тропик даштлар, саванна ва хазонрез ўрмонлар, тоғ ўсимликлари мавжуд. Осиёнинг сернам Шарқ ва қурғоқ Фарб манзараси бир-биридан фарқ қилади. Масалан, Шарқий қисмининг ўсимлик дунёси ниҳоятда бой бўлиб, 20 мингдан ортиқ ўзига хос турга эга. Жануби-шарқий район ўрмонларида саноат учун зарур қимматбаҳо дарахтлар ўсади. Масалан, кўп ўрмонларда тери ошлашда ишлатиладиган пўстлоқ, конифоль, қатрон (смола), каучук, сариқ мум, спирт, доривор ўсимликлар ва турли емишли мевалар йиғиб-териб

олинади. Бамбук ва пальма дарахтларидан жуда кўп маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Аммо ўрмонларнинг жуда кўп қисми йиқитилиб ўтин сифатида ишлатилиб юборилмоқда. Айрим мамлакатларда дарахтларнинг 90 проценти фақат ўтин учун йиқитилмоқда.

Атоқли рус олими Н. И. Вавиловнинг фикрича, Осиё кўпчилик маданий экинларнинг ватанидир. Бу ерда жаҳон деҳқончилик марказларининг ўндан олти қисми жойлашган (Ўрта Осиё, Олд Осиё, Қора денгиз, Ҳиндистон, Индонезия ва Хитой) бўлиб энг муҳим ғалла, полиз, сабзавот ва техник экинлар ўстирилган ва бошқа қитъаларга экспорт қилинган. Масалан, Ҳиндистон шоли ва буғдойнинг айрим турлари, ловия, бодринг, шакарқамиш, жут ва баъзи каноп хилларининг ватанидир. Чой дарахти, апельсин, нон дарахти, бананнинг айрим турлари, кокос, қанд, ва саго пальмалари, ямс ва таро ватани Жанубий Осиёдир. Арпанинг айрим турлари, чумиза, туруп, соя, олма ва нок, шафтоли ва ўрикнинг кўп турлари, тут дарахти, ингичка толали пахта ва бошқа ўсимликларнинг ватани эса Шарқий Осиёдир. Буғдойнинг кўп турлари, арпа ва сулининг айрим навлари, жавдар, нўхат ва зиғир, айрим мевали дарахтлар (олича, қорали, беҳи, гилос) ва бошқа ўсимликларнинг ватани Жануби-ғарбий Осиё ҳисобланади.

Осиёнинг ҳайвонот дунёси ҳам бой. Бу ерда фаунанинг жаҳондаги энг қадимий вакиллари сақланган. Айниқса Ҳиндомалай, Марказий Ҳимолай ва Ҳимолай-Хитой областлари, жанубда Аравия ярим оролидаги Эфиопия фаунаси жуда бой. Осиё регионининг энг кенг тарқалган ҳайвонлари сут эмизувчилар оиласига мансуб тапир, ҳинд фили, гаял хўкизи, каркидон, йўлбарс, лор, тупайи, арангутан, гиббонлар; қушлардан товус, ҳар хил турдаги тустовуқлар; судралиб юрувчилардан кўзойнакли заҳарли илон (кобра), турли питонлар, учар аждарҳо (махсус ён териси билан дарахтлар оралаб учиб ўтадиган калтакесак)лардир. Осиё соҳиллариغا яқин бўғоз ва денгизларнинг ҳайвонот дунёси ҳам рангбаранг. Турли хилдаги балиқлар, емишли сув ўсимликлари маҳаллий аҳолини озик-овқат сифатида таъмин қилади.

Осиёда 10 — 15 млн. йиллар муқаддам яшаган одамсимон маймунлар (гоминидлар)нинг суяклари топилган. Энг қадимий ибтидоий одам аждодларидан Явадаги питеконтроп, Хитойдаги синантроп одамлардир. Лаос ва Вьетнам гоминидлари ғарбий районлардан бир млн. йиллар муқаддам кўчиб келган. 200 — 400 минг йиллар аввал яшаган палеоантроп (неандерталь) вакиллариининг суяклари Осиёнинг кўп жойларида (масалан, Палестина ва Ироқда) топилган. Сўнгги палеолит ва мезолит даврига мансуб ҳозирги ирқлар шакланган. Жануби-ғарбий районларда европеоидлар, жанубий ва жануби-шарқий қисмида австралоидлар, Шарқий Осиёда Тинч океан монголоидлари пайдо бўлган. Асли неолит давридаёқ (эрамиздан аввалги 7 — 4 йиллар) ҳозирги типдаги одамлар кенг территорияда жойлашган ғарбий ва жанубий Осиёдан марказий, шарқий ва Жануби-шарқий Осиёга кўчиб келган ва неандер-талоид авлодлари билан аралашиб, ҳозирги шарқий этнос

лар пайдо бўлишига сабаб бўлган. Уша даврдан бошлаб ҳозирги этносларнинг аجدодлари шакллана бошлаган.

Европеоид ирқининг Олд Осиё ва ҳинд-помир группалари қаторига бутун Жануби-ғарбий ва Жанубий Осиё Аравия ярим ороли ва Туркиядан тортиб то Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва Бангладеш халқларигача киради. Махсус арманонд группасига ўзининг катта бурни ва баданининг сержунлиги билан ажралиб турадиган Осиё араблари, яҳудийлар, арманлар, турклар, курдлар ва греклар киради. Яманда арманондлар билан Африкадан келган негроидлар аралашиб, ўзига хос группани ташкил қилади. Ҳинд-помир группасига эронлик (форс)лар, озарбайжонлар, пуштунлар ва Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон халқлари киради. Европеоид ва австралоид оралигида пайдо бўлган «жанубий-ҳинд» ёки «декан» ирқий типиди Жанубий Ҳиндистон, Шри Ланкада учрайди. Жанубий европеоид ва монголоидларнинг метислашиши натижасида уйғурлар ва бошқа туркий элатлар, хитой мусулмонлари хуэй (дунган) лар ўзига хос ирқий типни ҳосил қилган. Осиё халқларининг айрим европеоид белгилари Бирма ва Индонезия халқининг баъзи элатларида учрайди. Қисман австралоид ирқининг махсус группасини Шри Ланка веддалари, Ҳиндихитой, Индонезия ва Жанубий Хитойнинг айрим майда элатлари, пакана бўйли негритослар (Жануби-шарқий Осиёдаги андамаликлар, малаккадаги семанглр ва Филиппиндаги аэтолар) ташкил қилади. Япониянинг қадимий аҳолиси ҳисобланган айндлар ҳам ўзига хос тип ҳисобланади. Бутун Шарқий ва Марказий Осиёдаги монголоидлар жанубий, шарқий ва Тинч океан группаларидан иборат.

Ҳозирги чет эл Осиёсининг этнолингвистик қиёфаси асосан эрамиздан аввалги I минг йилликлардан бошлаб шакллана бошлаган. Уша даврда Кичик Осиёнинг ғарбида эллин тиллари, шарқда картвель ва армон тиллари, Урта денгиз шарқида эса арамей тиллари ҳукмронлик қилган. Шимолий Ҳиндистонга Урта Осиёдан келган ҳиндарий халқлари Ганга текисликларида яшаган аҳоли билан қисман аралашиб, уларни бутунлай сиқиб чиқариб (айниқса дравид ва мунда тилларида сўзлашувчи халқларни) қадимий хараппи маданияти негизида янги этнолингвистик группаларга асос солганлар. Эрний тилдаги халқлар ҳам Урта Осиёлик этнослар билан маҳаллий ҳиндарий халқи аралашиб кетиб, бутун Эрон ва Афғонистонда, ғарбда Месопотамиягача, шарқда Шимолий Ҳиндистонгача тарқалган. Янги этносларни пайдо қилган Хуанхэ воҳасида дастлабки давлат яратган инь ва чжоу қабилалари жануб томон тарқалиб маҳаллий тан ва индонезия қабилалари билан аралашиб қадимий хитой халқининг шаклланишига сабаб бўлган. Мазкур этник группалар эрамизнинг бошланиши арафасида Ҳиндихитой ярим оролига бориб вьет қабилалари негизида энг қадимги вьетнам давлат бирикмаси (Аулак) ни яратган. Ҳозирги Манъчжуриядан олтой тил оиласига оид, жанубдан индонезия тилларига оид халқларнинг Корея ва Японияга келиб маҳаллий туб аҳоли (Кореяда палеосиёликлар, Японияда

асосан айнлар) билан аралашиб кетиши натижасида ўзига хос янги этносларга асос солинган.

Шундай қилиб, эрамизнинг бошларида Жанубий ва Шарқий Осиёда энг йирик этнолингвистик группалар — семит, эрон, ҳиндарий, дравид, мунда, мон-кхмер тилларидаги қабила ва элатлар, хитой, вьетнам, қадимий корея ва япон халқлари шакллана бошлаган Янги эрада мазкур жараён давом этиб, халқларнинг этник қиёфаси унча ўзгармаган. Аммо VII асрдан бошлаб арабларнинг кенг территорияга жойланиши ва исломнинг тарқалиши оқибатида семит халқлари араб тилига ўтган ва ҳозирги этносларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Марказий Осиё даштларидан ғарбга ва жануби-ғарб томон кўплаб кўчиб келган турк қабилаларининг қадимдан деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли билан аралашиб кетиши, юксак маданият замини натижасида келгинди қабилаларда туркийлашиш ҳодисаси рўй берган. Марказий Осиёнинг ўзида эса кўчиб кетган туркий қабилалар ўрнини Шарқий Мўғулистондан келган мўғул қабилалари эгаллаган.

Ҳозир чет эл Осиёсида этник тараққиёт жиҳатидан турли поғонада турган мингдан ортиқ халқлар яшайди. Улар ҳар хил тил оиласи ва группаларга оид бўлиб, сон жиҳатдан ҳам бир-бирларидан фарқланадилар. Масалан, бу ерда жаҳондаги энг кўп сонли — 100 млн. кишидан ортиқ аҳолига эга тўртта халқ — хитойлар, ҳиндистонликлар, бенгалликлар, японлар яшайди. Бир млн. дан ортиқ 90 халқ 2400 млн. кишидан иборат бўлиб, бутун чет эл Осиё аҳолисининг 97,4 процентини ташкил қилади. Шулардан олтитаси 50 млн. дан ортиқ, 21 таси 10 млн. дан то 50 млн. га яқин аҳолига эга бўлган халқлардир. Чет эл Осиёси этник лингвистик жиҳатдан қанча ранг-баранг бўлмасин, аҳолисининг учдан икки қисми дунёда энг кўп сонли бир тилда сўзлашадиган этносларни ташкил қилади. (хитой, ҳинд, япон, бенгал, араб ва форслар). Умуман, хитой-тибет тил оиласига оид халқлар сони 990,7 млн.дан ортиқ (шулардан хитой группаси 938,6 млн., тибет-бирман группаси 52 млн. киши); ҳинд-европа оиласи 700,1 млн. киши (ҳиндарий группаси 637,5 млн., эрон группаси 60,5 млн. қолгани арман грек, герман ва славян вакиллари), австронезия оиласи 196 млн., дравид оиласи 161,6 млн., японлар 114,2 млн., австроосиё оиласи 73,3 млн., олтой оиласи 63 млн. (шулардан туркий группаси 55 млн.) семит-хамит оиласи 46,2 млн., тай оиласи 60 млн., корейслар 56,4 млн. кишидан иборат. Қолган элатлар кавказ, папуас, андаман тил оилаларига қиради.

Кейинги йилларда халқаро ва давлат тили сифатида бутун Малайзия ва Индонезияда малайя тили (уни баъзан индонезия ёки бахаса, индонезия деб ҳам айтадилар) муҳим роль ўйнай бошлади. Шу билан бирга бутун Жанубий ва Жанубий-шарқий Осиёда расмий тил сифатида инглиз тили ҳам кенг тарқалган.

Чет эл Осиё мамлакатлари аҳолисининг миллий тузулиши ва этник характериға қараб тўрт группага бўлиш мумкин. Биринчи группага миллий жиҳатдан бир хил бўлиб, туб халқи умумий аҳолининг 95 процентини ташкил қиладиган Япония, Корея, Бангла-

деш ва кўпчилик араб мамлакатлари киради. Иккинчи гурпуага туб халқ бутун аҳолига нисбатан 70 процентни ташкил қиладиган Вьетнам, Бирма, Кампучия, Туркия, Сурия, Ироқ, Хитой, Шри Ланка, Сингапур сингари давлатлар киради. Учинчи гурпуага аҳолисининг ярмидан кўпи туб халқ, қолгани бошқа турли этнослардан иборат мамлакатлар киради (Эрон, Афғонистон, Покистон, Малайя, Лаос). Тўртинчи гурпуага эса кўп миллатли мамлакатлар киради. Масалан, бундай мамлакатларда Ҳиндистон ва Индонезияда 150 дан ортиқ, Филиппинда 100 га яқин турли халқ ва элатлар яшайди. Баъзи давлатларнинг этник тузилиши шунчалик мураккабки, айрим халқлар бир неча мамлакатларга бўлиниб кетган. Масалан, курдлар Туркия, Эрон, Ироқ ва Сурияда, белужийлар Афғонистон, Эрон ва Покистонда, панжобликлар Покистон ва Ҳиндистонда яшайдилар. Бутун Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари бўйлаб йирик гурпуа бўлмиш хитой иммигрантлари жойлашган.

Осиё регионида хитой-тибет тил оиласига оид халқлар бутун аҳолининг 40,2 процентини, ҳинд-европаликлар 28,4 процентини, австронезия тил оиласи 7,9 процентини, дравидлар 6,6 процентини, японлар 4,6 процентини, австроосиё оиласи 3 процентни, олтой оиласи 2,6 (шу жумладан туркий тилдагилар 2,2 процентни) процентни тай оиласи 2,4 процентни, корейслар 2,3 процентни, семит-хамитлар 1,9 процентни ташкил қиладди. Олтой тил оиласига оид туркий, мўғул ва тунгус-манчжур тилларида сўзлашадиган этнослар ғарбда Босфор бўғози ва Мармар денгизидан тортиб, шарқда Тинч океанигача чўзилган территорияда жойлашган. Осиёда аҳоли зичлиги ҳам нотекис: серунум тупроқли дарё ва воҳаларида ва қулай табиатли денгиз соҳилларида бир квадрат км. га 500 киши (Ҳиндистоннинг айрим районларида ҳатто минг киши) тўғри келса, яшашга ноқулай тоғли ва дашт-биёбон ерлар кўп бўлганлиги туйфайли умумий аҳолининг ярим қисми бутун Осиёнинг ўн процент территориясини эгаллайди, холос. Шунинг ҳам айтиш лозимки, бу ерда азалдан халқлар ва элатлар миграцияси ниҳоятда кучли бўлган. Қадимги даврлардан жуда катта территорияда энг қадимги тил оилалари: дравид, мунда мон-кхмер, хитой-тибет, австронезия ва малайя тиллари шаклланиб келган. Юқорида қайд қилинганидек, ҳозирги Монголия ва Шимолий Хитойда олтой тил оиласи пайдо бўлган, кейинчалик бошқа жойларга ҳам тарқалган, Семит тиллари ҳам Осиёда энг қадимий даврларда пайдо бўлган. III—II минг йилликларда бу ерда ҳинд-европа тиллари кириб келиб маҳаллий тиллар билан аралашиб кетади. Ҳозирги элатларнинг этнолингвистик қиёфасининг шаклланишида мана шу жараёнлар асосий замин бўлган.

Чет эл Осиёсининг хўжалик-маданий типлари ҳам жуда қадим — тош асридаёқ пайдо бўлиб, табиий шароитга мослашган. Тоғли ва тоғ этакларидаги нисбатан қурғоқ иссиқ районлардаги аҳоли юқори палеолит даврларидан йирик ҳайвонларга ов қилишдан майда жониворларни овлашга ва емишли ўсимлик ва меваларни, илдизмевали экинларни териб-термачлашга ўтади. Бу ма-

даниятга хос ишлаб чиқариш қуроллари узунчоқ чақмоқ тошлардан синдириб олинган турли шаклдаги ясси тош парчаларидан иборат бўлган. Жануби-шарқий Осиёнинг намли тропик ва субтропик районларида (Ҳиндихитой, Жанубий Хитой, Малайзия) тош қуролларига қараганда бамбукдан ясалган қуроллар муҳим роль ўйнаган. Табиати иссиқ ва намли чангалзорликлар (жунгли) да йирик тош қуроллар ишлатилган. Шимолий қурғоқ дашт районларида ва қисман денгиз соҳилларида (ғарбда Эроннинг шарқида, Хуанхэ воҳасигача) дашт ҳайвонларини ов қилиш, териб-термачилик ва балиқчилик каби хўжалик типлари шакллана бошлаган, аҳолиси ўтроқ ва ярим ўтроқ теримчи ҳам балиқчиларга, иккинчидан дайди овчиларга бўлинган.

Тахминан 10 минг йиллар муқаддам Жануби-ғарбий Осиё тоғ этакларида қадимий деҳқончилик пайдо бўла бошлаган, маҳаллий аҳоли ёввойи ўсимликларни териб-термачлашдан парвариш қилишга, ёввойи ҳайвонларни ов қилишдан уларни хонакилаштиришга ўта бошлаган. Уша даврлардаёқ бутун Жануби-шарқий Осиёда энг қадимги мотига деҳқончилиги пайдо бўла бошлаган. Кейинроқ (эрамиздан аввалги VII — V минг йилликларда) Эрон-ўрта денгизи, Ҳиндистон, Шимоли-шарқий Осиё, Индонезия деҳқончилик ўчоқлари пайдо бўлади. IV — III минг йилликлар оралигида Месопотамияда шудгор деҳқончилиги шаклланиб, (эр. аввалги) II минг йилликларнинг охирига келиб йирик меҳнат тақсмоти туфайли бепоён Осиё даштларида чорва-деҳқончилик хўжаликларидан кўчма чорвачилик ажралиб чиқа бошлайди. Шундай қилиб, уч минг йиллар муқаддам ҳозирги чет эл Осиё территориясида уч хил хўжалик-маданий тип: биринчидан — овчилар, териб-термачловчилар ва балиқчилар, иккинчидан — мотига деҳқончилиги ва чорва, учинчидан — уй ҳайвонлари кучидан фойдаланиб ерни шудгорлаш (омоч ёрдамида) деҳқончилиги шаклланган.

Ҳозирги давргача сақланган энг қадимий биринчи типга иссиқ иқлимли минтақада яшовчи ўрмон теримчи ва овчилари — Шри Ланка ведалари, Ҳиндистондаги ченчу, мудар, бирхор каби майда элатлар, Маллакка семангилари ва сеноилар, Суматрадаги кубу, Қалимантондаги панан ва Филиппин оролларидаги аэта этнослари киради. Улар озиқ-овқат ахтариб, оддий ўқ-ёй ва ер ковлаш учун учли таёқ билан қуролланиб пона ёки бутуқлардан вақтинча омонат тикилган чайлаларда яшаб дайдичилиқда кун кечирганлар. Кейинчалик семанти, сенои ва аэта каби овчи-термачловчи группалар мотига деҳқончилиги хўжалигига ўта бошлаган. Соҳил бўйи термачловчилари ва овчилари (андаман ороллари, Мергуи архипелаги, Индонезия ва Филиппиндаги айрим элатлар) ҳам ярим ўтроқ ҳолатда яшаб мотига деҳқончилигига ўта бошлаган. Бу группага Марказий ва Жануби-ғарбий Осиёнинг бепоён даштларида кўчманчи қабилалардан ташқари ўзига хос хўжалик-маданий тип яратган тоғли териб-термачловчи, овчи ва балиқчи элатлар (масалан, Хитойдаги ну ва дулун халқлари), Тибет-Бирмадаги айрим этнослар, Япониядаги айналар деҳқончи-

ликка ўтишдан олдин санчқи, турли тўр ва захарланган ўқ-ёй билан балиқ овлаганлар, аёллар эса емишли маллюска ва қисқичбақаларни сувдан ушлаганлар.

Иккинчи группа — мотига деҳқончилиги хўжалик-маданий типга Индонезия, Филиппин, Ҳиндихитой ва Ҳиндистоннинг айрим майда халқлари киради. Улар ўтроқ ҳолда яшаб, шудгорлаш, деҳқончиликдан беҳабар бўлганлар. Асосан тугунак ва илдиэмевали экинлар, қисман баҳори, турли палма, банан, шакарқамиш каби ўсимликлар экиб етиштирганлар. Уй ҳайвонларидан ит, чўча ва парранда сақланган. Уйларини устунли синчдан мустаҳкам қилиб, лойдан, баъзан бамбукдан қурганлар. Таомларида асосан ўсимлик маҳсулотлари ишлатилади, гўштга нисбатан балиқ кўпроқ истеъмол қилинади. Мазкур хўжалик типига мўътадил ва салқин иқлимли баланд тоғ деҳқончилиги ҳам киради (асосан тибетликлар). Улар қишлоқ хўжалик экинларидан арпа, сули, қисман буғдой, кандир, қорабуғдой (гречиха) экадилар, уй ҳайвонларидан қўй, эчки ва қўтос боқадилар. Уйлари сомонли лойдан, гувала ва хом гиштдан, баъзан ёғоч ва тошдан қурилган. Таомида ҳар хил нон, сут маҳсулотлари ва гўшт, ичимликдан чой ишлатилади. Баланд тибет тоғларининг шимоли ва ғарбида чорва билан шуғулланувчи халқ ўзига хос хўжалик маданий типига эга. Улар энг баланд салқин ясси тоғликларда қўтос, сарлиқ (қўтос билан сигир чатишмаси), қўй, эчки, йирик шохли қора мол ва йилқилардан иборат кичик пода билан тор доирадаги яйловларда кўчиб юрганлар.

Чет эл Осиёсининг серқуёш иссиқ иқлими, серунум тупроғи, ранг-баранг табиати бу ерда узоқ ўтмиш — неолит давридан деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликларининг турли типларини пайдо бўлишига имкон яратган. Энг янги археологик кашфиётларга қараганда (айниқса, Жануби-ғарбий, Марказий ва Шарқий Осиёдаги неолит маконлари) жуда кенг территорияда қурғоқ дашт ва тоғ этакларида мотига деҳқончилиги билан шуғулланган қабилалар яшаган. Улар дон (асосан буғдой ва сули), полиз (айниқса қовоқ) экинлари экканлар, ўтроқ ҳолда яшаб йирик ва майда шохли мол сақлаганлар, турли ҳунармандчилик ишлари билан (кулолчилик, тўқимачилик ва ҳоказо) шуғулланганлар. Уйлари тўғрибурчак шаклида бўлиб, сомонли лой, хом гиштдан қурилган, сопол идишларда турли обинон, атала ва ўсимлик маҳсулотларини истеъмол қилганлар. Мазкур маданият негизида дастлабки синфий жамиятлар пайдо бўла бошлаган.

Учинчи хўжалик-маданий группадаги қирғоқ зонада пайдо бўлган энг қадимий шудгор деҳқончилиги инсоният тарихида ниҳоятда муҳим роль ўйнаган ва ижтимоий тараққиётнинг қудратли омили бўлган. Аини ушбу зонада Тигр ва Евфрат, кейинчалик Ҳинд, Янцзи ва Хуанхэ водийларида ривожланган суғорма мотига деҳқончилиги негизидаги йирик шохли қора мол кучидан фойдаланиб дастлабки шудгор деҳқончилик хўжалигида ерни ҳайдаш кашф этила бошлаган. Улар дон экинларидан буғдой, тарик, жўхори, чумиза, ҳар турли ловия ва полиз экинлари (қовоқ, қовун, тарвуз),

ток ва мева дарахтлари экканлар. Суғориш системаси анча такомиллашган (ариқ ва каналлар қазिश, чиғир ва чарх ишлатиш кабилар). Деҳқончилик қуруллари — турли шаклдаги темир тишли оочлар, мола, ўроқ ва тегирмонлар пайдо бўлган. Ерга ишлов беришда ҳўкиз, баъзан сигир ва эшакдан фойдаланилган. Катта ғилдиракли аравалар транспорт воситаси вазифасини бажарган, уларга от ёки ҳўкиз қўшилган. Аҳолиси текис ёки нишаб томли тўғри бурчакли, девори пахса, хом ёки пишган ғиштдан, қисман тошдан қурилган уйларда яшаган, турли нон ва патир, атала, зирavorли таомлар, қисман сут маҳсулотлари, ғўшт ва балиқ истеъмол қилган. Ҳунармандчилик (айниқса бадий) анча ривожланган. Чит ва жун матодан тикилган кийимлар, ҳар хил безак, тақинчоқлар кенг тарқалган.

Эраמידан олдинги VII — VI минг йилликларда Жанубий Осиё Ҳиндихитой, Хитойда деҳқончилик ва чорвачилик мустақил ҳўжалик соҳасига айланиб, сунъий суғориш, металлургия ва савдо ривожлана бошлаган, синфий жамиятлар пайдо бўла бошлаган. Кейинги даврда (айниқса IV—II минг йилликларда) бу ерда қулдорлик тузумига асосланган илк давлатлар тузилади, ёзув, илмфан, бадий ҳунармандчилик, монументал қурилиш, ҳайкалтарошлик каби соҳалар ривож топади. Осиё қитъаси ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, айнақса сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик ҳўжалигининг такомиллашуви, ҳар томонлама равчоқ топа бошлаган шаҳар-давлатларнинг пайдо бўлиши туфайли жаҳоннинг қадимий маданият ўчоқларидан бирига айланди. Мазкур маданият марказлари антик даврда пайдо бўлиб ҳозиргача сақланиб келган. Ироқдаги дабдабали Бобил харобалари, Ҳиндистондаги Аджанта ва Эллора ибодатхоналари кейинги йилларда кашф этилган Махенджодаро ва Хараппи маданияти, Суриядаги ниҳоятда кишини ҳаяжонлантирадиган пальмира вайроналари, Иорданиядаги монолит тоғ қояларида ўйилиб қурилган ҳашаматли Петро иншоотлари. Кампучия чангалзор (жунгли) ларидаги афсонавий Ангкор — Вата ибодатхоналари, Непалдаги гумбазли Сваямбунахт ва Боднатх муқаддас будда иншоотлари ва бошқа ноёб обидалар бунга ёрқин далил бўла олади. Аммо ноқулай табиий шароит (баланд тоғликлар, чангалзор тўқайлар ва ҳоказо)да жойлашган айрим этник группалар мазкур маданият марказларидан чеккада қолиб, бир неча минг йиллар давомида жуда секинлик билан ривожланиб ҳозиргача қолоқ ибтидоий ижтимоий тузум даражасида яшаб келмоқдалар.

Кўчманчи чорвачилик ҳўжалигининг деҳқончиликдан ажралиб чиқиб кенг дашт районларига тарқалиши ва йирик ишлаб чиқариш соҳасига айланиши янги ерларни эгаллашда муҳим роль ўйнаган эди. Лекин бу ҳодиса техника-иқтисодий жиҳатдан интенсив деҳқончилик ҳўжалигидан орқада қолган чорвачиликни оқибатда ўтроқ аҳолига қарама-қарши қўяди ва иккита йирик соҳа орасида катта зиддиятлар туғдиради. Маданий-иқтисодий қолоқ кўчманчи қабила ва элатлар воҳаларга тез-тез ҳужум қилиб туриб, доимо талон-торож ва қирғин келтириб турган. Қадимий даврлардан то

XVIII асргача давом этиб келган дастлаб дашт қипчоқдаги сак-массагет ва турк, кейин кўчманчи араб ва мўғул қабилаларининг босқинчилик юришлари шарқда Хитойдан то ғарбдаги араб давлатларигача катта территорияда юксак маданият яратган ўтроқ халқларнинг иқтисодий ва маданий тараққиётига анча путур етказган эди.

Кейинчалик янги даврда чет эл Осиё мамлакатларининг кўпчилиги Европа капиталистик давлатлари томонидан мустамлака ёки қарам қилиниб, ғарб капиталининг кучи билан голланд, португал, француз, герман ва айниқса инглиз мустамлакачиларининг таъсирида янги талон-торож сиёсати туфайли иқтисодий-маданий тушқунликка учрайди. Оқибатда ишлаб чиқариш кучларининг нормал тараққиёти бўғилади, янги прогрессив ижтимоий муносабатларнинг туғилиши секинлашади. Айниқса мустамлакачилар энг қолюқ консервация ижтимоий тузум — феодал патриархал ва ҳатто ибтидоий жамоа уруғчилик муносабатларини сақлаб қолишга интилганлар.

Регионда энг тараққий қилган индустриал давлат Япониядир. Қолган мамлакатлар фақат кейинги даврларда мустамлака ва ярим мустамлакачиликдан озод бўлиб эндигина ўзининг саноатини яратмоқдалар. Мустақил ижтимоий тараққиётга ўтган давлатлар индустриализация соҳасида анча ютуқларини қўлга киритдилар. Бу соҳада уларга иқтисодий ва техника жиҳатдан Совет Иттифоқи катта ёрдам бермоқда, унинг ёрдами билан сўнгги йилларда 400 дан ортиқ турли объектлар қурилди ва қурилмоқда. Индустриал базанинг яратилиши ўсиб келаётган эркин мамлакатларда иқтисодий ва сиёсий мустақилликни мустаҳкамлайди ҳамда ижтимоий ва маданий тараққиётга эга бўлган кенг йўлни очиб беради.

Чет эл Осиё аҳолисининг ҳозирги диний қиёфаси қадимий даврларда, айниқса, ўрта асрларда, шаклланган. Ҳозирги давргача етиб келган динларнинг кўпчилиги (иудаизм ёки яҳудийлик, зороастризм, индуизм, жайнизм, буддизм, даосизм, конфуцийлик, христианлик, синтоизм, ислом, сикхизм) Осиёда пайдо бўлган ва кейинчалик бутун жаҳонга тарқалган. Масалан, эраиздан аввал шаклланган яҳудийлик, янги эрани расмийлаштирган христиан дини, ёки ўрта аср бошларида кириб келган ислом дини ҳам пайдо бўлган еридан ташқари жуда кўп мамлакатларга, бир қанча қитъаларга ёйилиб кетган.

Дастлаб эраизмининг бошларида Кичик Осиё, Сурия, Мессопотамия ва Жанубий Арабистонда турли политеистик динлар ҳукмрон бўлган. Арабистон ярим оролининг Шимолий ва Марказий қисмларида ҳатто уруғ-қабилавий динлар ҳам сақланиб келган. Палестинда ҳукмронлигини ўрнатган яҳудийлик (иудаизм) эндигина монотеистик тусга кира бошлади. Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё ҳамда Закавказьеининг шарқида зороастризм дини тарқалган. Ҳиндистонда, айниқса унинг шимолида, брахманизм динини буддизм сиқиб чиқарган ва Шри Ланка (Цейлон)да қарор топган. Жануби-шарқий Осиё ва Малайя оролларида асосан турли маҳал-

лий полетеистик характердаги динлар, қисман оддий уруғ-қабилавий ибодатлар тарқалган. Уша даврларда Хитойда ҳам ҳар хил синфий жамиятга хос маҳаллий диний эътиқод, айниқса аждодларга сиғиниш муҳим роль ўйнаган.

Эрамининг I минг йиллиги охирларига келиб Олд Осиё деярли мусулмонлашган. Христиан дини жуда тор доирада (Кичик Осиё, Арманистон, Кипр, қисман Сурия, Ливан ва Палистинада) сақланган. Ислом бу даврда аста-секин зороастризмни ҳам енгиб Эрон, Шарқий Закавказье, ҳозирги Афғонистон, Урта Осиё ва Ҳиндистоннинг ғарбий қисмидаги районларга тарқалади. Асли Ҳиндистоннинг кўпчилик территориясида қадимий йирик динлардан брахманизм реформалашган ҳолда янги ном (индуизм) билан тикланади. Шри Ланка ва Ҳиндихитойда буддизм ўз ҳукмронлигини сақлаб, Малайя архипелагида буддизм билан индуизм тарқалган. Хитойда «уч дин» системаси (саньцзяобуддизм, конфуцийлик, даосизм), Корейда маҳаллий диний эътиқодлар билан бирга буддизм ва хитой динлари, Японияда миллий дин ҳисобланган синтоизм билан буддизм илдиз отган. Буддизм Марказий Осиёда мустаҳкам жойлашиб, ҳозирги Синьцзян ва Тибетда кенг тарқалган.

Сўнги минг йилликда ҳам чет эл Осиёсининг диний қиёфасида бир оз ўзгаришлар рўй берган. Масалан, Олд Осиё яна ҳам кўпроқ мусулмонлашган, христианлик фақат Кипр аҳолисининг кўпчилигида сақланган бўлиб, бошқа районларда жуда камайиб, айрим кичик группаларгагина бўлинган. Ислом яна ҳам кенгайиб, Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари (Малайзия ва Индонезиягача) ва ҳатто Шимолий Осиё — Сибиргача етиб боради, Синьцзяндан буддизмни сиқиб чиқаради. Ўз навбатида буддизм ҳам шарққа тарқалиб Ҳиндихитой ва Тибетда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлайди. Ҳиндистонда асосан индуизм ва ислом, Японияда синтоизм ва буддизм ўз мавқеини сақлаб қолган. Хитой ва Корейда эски динлар асосан сақланган.

Шундай қилиб Осиё динлари ўрта асрларга келиб асосан шаклланиб бўлган. Ҳозирги даврда исломнинг шиа мазҳаби Эрон, Ироқнинг жанубий қисмида, зейдизм номи билан Яман Араб республикасида ҳукмрон дин ҳисобланади. Суннизм бутун жануби-ғарбий Осиё мамлакатларида (Исроил, Ливан ва Кипрдан ташқари) кўпчилик аҳолининг диний эътиқоди ҳисобланади. Афғонистон, Покистон, Бангладеш, Малайзия ва Индонезия аҳолисининг ҳам кўпчилиги мусулмонлардир. Ҳиндистонда (айниқса Кашмир штатида), Хитойда (синьцзян вилоятида уйғурлар, Нинья — Хуэй автоном районида дунганлар) мусулмонлар кўп. Мальдив оролларида, Шри Ланка (маврлар) Бирма (араканлар), Кампучия ва Вьетнамда Ю (чама), Филиппинда (моро) ва Жанубий Таиландда ҳам қисман мусулмонлар яшайди.

Индуизм асосан Ҳиндистон, Непал, Бангладеш ва Шри Ланка (таиллар)да тарқалган. Индуизмнинг мазҳаби сифатида ажралиб чиққан жойнизм ва сикхизм ҳиндларнинг миллий динларига айланган. Ҳиндистонда пайдо бўлган буддизм ватани тарк этиб (хи-

наяна мазҳаби) ҳозир Бирма, Таиланд, Кампучия, Лаос ва Шри Ланкада, ламаизм шаклида Непал, Бутан, Монголия ва Тибетда ҳукмрон дин бўлиб танилди. Буддизмнинг маҳаяна мазҳаби Хитой, Корея, Япония ва Вьетнамга тарқалган.

Христиан дини Филиппинлар орасида ҳукмрон бўлиб, Ливан, Жанубий Ҳиндистон (Керала штати) ва Индонезиянинг баъзи районларида қисман тарқалган. Қадимий динлардан зороастризм, маздеизм, митроизм қолдиқлари айрим этник группалардан, Туркия, Эрон, Ироқ, Бомбей ва Гуджаратда сақланган. Исроилда давлат дини ҳисобланган иудаизм (яҳудийлик) дини негизда босқинчилик сиёсатининг тарафдори реакцион миллатчилик таълимоти — сионизм юзага келди. Хитойда ҳозиргача даосизм ва айниқса консерватив тартибларни ва оилада патриархалчиликни муқаддаслаштирувчи конфуцийлик динлари мустаҳкам сақланиб келмоқда. Шунингдек конфуцийлик Япония ва Вьетнамга ҳам тарқалган. Японларнинг миллий дини ҳисобланган синтоизм 1945 йилгача милитаристик кучларнинг идеологик таянчи бўлиб келган, унинг негизда кейинги даврда конфуцийлик ва христиан динлари аралашмасидан турли мазҳаблар пайдо бўлган. Диннинг таъсири қанчалик кучли бўлмасин, Осиё қитъасининг кўп мамлакатларида секуляризация жараёни рўй бермоқда, атеизм ва материалистик ғоялар ҳам тарқалмоқда.

ҒАРБИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Ғарбий ёки Олд Осиё халқлари катта тарихий-этнографик об-ластни ташкил қилади. Унда жойлашган 20 га яқин катта-кичик мамлакатлар 6 млн. кв. км. территорияга, яъни бутун қитъанинг тахминан 15 процентидан ортиқ ерни эгаллайди. Аҳолиси 140 млн. кишидан иборат ёки бутун Осиё аҳолисининг 6 процентини ташкил қилади. Айрим мамлакатларда аҳоли рўйхати мутлақо ўтказилмаганлиги туфайли киши сони ҳам тахминий олинади. 1977 йилги маълумотларга қараганда Туркияда 42 млн. киши, Эронда 34 млн., Афғонистонда 20 млн. га яқин, Ироқда 12 млн., Сауд Арабистонида 8,8 млн., Сурияда 8,8 млн., Яман Араб Республикасида 7 млн., Исроилда 3,5 млн., Иорданияда 2,9 млн., Ливанда 2,4 млн., Яман Халқ Демократик Республикасида 1,8 млн., Қувайтда 1,1 млн. киши, Омон, Кипр, Бирлашган Араб амирликлари, Бахрейн ва Катарда аҳоли сони бир млн. га ҳам етмайди. Регионнинг тахминан 80 процент аҳолиси Туркия, Эрон, Афғонистон, Ироқ ва Сауд Арабистонида жойлашган.

Табий-географик жиҳатдан Ғарбий Осиё ранг-баранг бўлиб қуруқ иқлимли бир неча йирик субрегионга бўлинади: Аравия, Месопотамия, Кичик Осиё ва Эрон ясси тоғликлари. Энг қурғоқ, кам сувли ва иссиқ иқлими билан Аравия айниқса ажралиб туради. Аксинча, Месопотамия региони Тигр ва Евфрат дарёларининг таъсири туфайли серсув субтропик иқлим деҳқончиликка, умуман, одам яшаши учун қулай. Туркиянинг Шимолий ва Жанубий Қора

денгиз бўйлаб Понтий тоғ тизмалари, Марказда Анатолий ясси тоғликлари Арман тоғликлари билан чагишиб кетган. Муҳим хўжалик аҳамиятига эга бўлган текисликлар мамлакатнинг 20 процентга яқин территориясини эгаллайди. Эроннинг ҳам ярим территорияси тағликлардан иборат. Текислик қисмлари жанубда фақат Форс қўлтиғи ва шимолда, Каспий денгиз соҳилларида жойлашган. Мамлакатнинг ички қисмида Дашти-Кавир ва Дашти-Лут номли иккита буюк саҳро мавжуд. Яйловлар ва ўрмонлар 18 процентга яқин, экин экиладиган ерлар 10 процент территорияни эгаллайди. Афғонистоннинг бешдан тўрт қисми тоғлиқ бўлганлиги туфайли уни тоғлиқ мамлакат ҳам дейилади. Шимоллий ва Жанубий-ғарбий районлар (Ҳиндиқуш системаси, Дашти-Марго ва Регистон)да тошлоқ ва қумлик дашт ва ярим дашт, Кондагар, Қобул воҳаси, Герат, Мозори-шариф, Қундуз, Жалобод водийсида серунум тупроқли ерлар жойлашган бўлиб бу ерда аҳоли зич яшайди. Ироқнинг кўпчилиқ қисми текислик, мамлакатнинг шимол ва шимоли-шарқда жойлашган Ироқ Курдистонидаги асосан тоғликлар, Боғдоднинг ғарбида эл-Жазира дашти ёки Юқори Месопотамия (Тигр ва Евфрат ўрталлиги) маркази ва жанубида Месопотамия пастекислиги ёки пастки Месопотамия чеккасида ғарбий ва жануби-ғарбида жойлашган Сурия араб ясси тоғликларга бўлинган. Арабистон ярим оролининг учдан икки қисмини эгаллаб турган Сауд Арабистони ғарбда Жабал Хижоз, жанубда Хадрамовут ва Жабал-Ахдар тоғ тизмалари билан ўралган бепоён саҳро ва ярим саҳро (1 млн. кв. км.) территорияни эгаллайди. Бу ерда жаҳондаги энг катта қум саҳроларидан бири — Руб-ал-Хали жойлашган. Қора ва Ўрта денгиз соҳилларидаги турк ва араб мамлакатлари, Исроил давлати субтропик иқлимли серунум тупроқли ерларга эга.

Ғарбий Осиёнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳам хилма-хилдир лекин энг қадимий ибтидоий даврга нисбатан анча ўзгарган. Ўз даврида бой ўрмон ва ҳайвонларига эга бўлган бепоён Ғарбий Осиё ўлкалари ҳозирда нисбатан анча қашшоқлашиб қолган. Айниқса, ўсимлик дунёси жуда камбағал, чунки аҳолининг асосий ёқилғиси ўтин бўлганлиги туфайли кўп ўрмонлар асрлар давомида чопиб ўтин учун йўқотилган, табиийки, ундаги ҳайвонлар ҳам ўз-ўзидан камайиб кетган. Фақат Қора денгиз соҳилларидаги ёзи нам, майин иқлимли территорияларда яшил кенг япроқли дарахтзорлар, баланд тоғ тизмаларидаги ўрмонлар сақланиб қолган. Эгей ва Ўрта денгиз соҳилларида ҳам қисман яшил ва қайин дарахтли ўрмонлар ва бутазорлар мавжуд.

Антропологик жиҳатидан Ғарбий Осиё халқлари асосан европеоид ирқига оид. Уларга хос бўлган белгилар: сочи ва кўзи қора, бадани буғдой рангли, бурни ўртача, лаби кичкина ёки бир оз қалинроқ. Айрим олдосиёлик ёки арманоид типидегилар бошсуяги ва бурнининг катталлиги (бургутсимон бурунли), юзи ва баданининг сермўйлиги билан ажралиб туради. Аксинча ўрта денгиз типини ёки ҳинд-памир типини кам мўй, майин юзлиги ва нозик лаби, бурнининг кичиклиги каби белгилари билан фарқ қи-

лади. Биринчи, яъни Олд Осиё типига асосан турклар, ўтроқ араблар, курдлар, арманлар ва яҳудийлар, иккинчисига, яъни ҳинд-памир типига Афғонистон халқларининг кўпчилиги ва қисман эрон аҳолиси, учинчи — ўрта денгиз типига ғарбий турклар ва кўчманчи араблар кирази. Баъзи этнослар (хазарийлар, турк ва араблар) да қисман монголоид, айрим группалар (Жанубий Аравия араблари) да негроид, Афғонистон ва Эрон брагунларида австралоид белгилари сезилади.

Мазкур регионда жойлашган 12 та араб мамлакатларида яшовчи халқлар, қўшни Исроил, Туркия ва Эрондаги араблар семит тилларида сўзлашадилар. Аммо адабий ва расмий давлат тилида сўзлашадиган тиллар орасида фарқ бўлиб, халқ ичида асосан уч шева (сурия, ироқ ва аравия) фанда аниқланган семит тилидаги Ғарбий Осиё аҳолисининг 30 процентини ташкил қилади. Эроний тилларида форслар, пуштун (афғон)лар, тожиклар, курдлар, балужийлар, лурлар, бахтиёрлар, хазорийлар ва бошқа айрим этник группалар сўзлашади. Улар бутун аҳолининг 40 процентга яқин қисмини ташкил қилади. 20 процентдан ортиқ аҳоли туркий тил оиласига мансуб (турклар, озарбайжонлар, ўзбеклар, туркманлар, қашқарлар ва айрим майда группалар). Бошқа тилларда гапирадиган халқлардан Кипрдаги греклар, кўп мамлакатларда тарқоқ ҳолда жойлашган арманлар, грузинлар, лазлар, ҳиндлар ва бошқа элатлар ҳар хил тил оиласига мансуб вакиллардир. Аммо Ғарбий Осиёдаги ҳозирги тил туркуминининг биттаси ҳам маҳаллий туб тилларга кирмайди, Семит-хомит, ҳиндевропа ва турк тиллари кириб келгунга қадар бу территорияда қадимги давлатларда узоқ ўтмишда йўқолиб кетган тиллар тарқалган эди. Шулардан тарихда маълумки шумер, эламит, кассит, лўлибей, каспий, кавказ тилларига яқин бўлган хатти, хуррит ва урарту тилларидир. Семит-хомит тиллари эрамиздан аввалги IV минг йилликларда Ғарбий Осиёга Шимолӣ Африкадан кириб келиб маҳаллий тиллар билан аралашиб кетган. Улар III — II минг йилликларда аккад тили ва унинг асосий шеваси — бобил, оссурия ва оромей тилларида намоён бўлади. Уша даврларда Болқон ярим ороли ва Кавказ томонидан ҳиндевропа тиллари ўта бошлайди. Оромей тили эса эрамизнинг бошларида бутун Ғарбий Осиёга умумий тил сифатида тарқалган ва ҳатто Ўрта Осиёгача етиб борган. Кейинчалик унинг ўрнига араб тили ҳукмронлик қилган. Ўрта асрларда Ғарбий Осиё халқларининг этник тарихида шарқдан келган турк қабилалари муҳим роль ўйнаган.

Мазкур тилларнинг пайдо бўлиши, тарқалиши ва жойланиши билан маҳаллий халқларнинг этногенези ва этник тарихи бевоқифа боғланиб кетган. Юқорида қайд қилганимиздек, Ғарбий Осиё жаҳоннинг энг қадимий маданият ўчоқларидан бири бўлган. Фаластинда эрамиздан аввалги IX—VIII минг йилликлардаёқ деҳқончилик ва чорвачилик ривожлана бошлаган. Месопотамия ва Ғарбий Эронда эрамиздан аввал 4 — 5 минг йиллар муқаддам ирригация деҳқончилиги пайдо бўлган Кичик Осиё, Шимо-

лий Месопотамия ва қўшни районларда ўша даврларда металлургия бўлганлиги аниқланган. Эрамиздан аввалги IX — I минг йилликларда юқори маданиятли қулдорлик давлатлари — Арман ясси тоғлиги ва Жанубий Закавказьеда Урарту, Месопотамияда қадимги Бобил подшолиги, Ғарбий Эронда Элам, Кичик Осиёда Хетта, Левантада Финикия шаҳар-давлатлари, Жануби-ғарбий Аравияда Маин ҳам Саба ва бошқа давлатлар пайдо бўлган. Уларда монументал бинокорлик, бадий ҳунармандчилик, ёзув, фан ва адабиёт ривожланган. Финикияликлар яратган алфавит ҳозирги ёзув системаларининг негизидир. Бу ерда энг қадимий монотенстик динлар: христиан, иудаизм ва ислом шаклланган. Урта асрларда ҳам юксак маданият яратган араб, салжуқий ва ғазнавий каби йирик давлатлар ҳукмронлик қилган.

Мазкур давлатларда турли элат ва халқлар яшаган, хилма-хил этносларнинг алмашиб аралашishi жараёни доимо давом этиб турган. Эрамиздан аввалги I минг йилликларда пайдо бўлган ҳинд-европа тилларидаги халқлар Ғарбий Осиёнинг анча қисмини босиб олиб Мидия, Персия, кейинроқ Парфия ва Боктрия каби қудратли деспотик давлатларни яратганлар. Бу давлатларда яшаган маҳаллий элатлар билан келгинди этносларнинг аралашиб кетиши оқибатида кўпчилик эроний тиллардаги ҳозирги ўтроқ халқлар (форслар, гилёнлар, мазандаронлар, қисман пуштунлар ва тожиклар) ва кўчманчи элатлар (пуштунларнинг бир қисми, курдлар, лурлар, бахтиёрлар ва ҳоказо) шаклланган. Маҳаллий аҳоли билан VII — VIII асрларда кириб келган арабларнинг аралашувидан ҳозирги араб миллати пайдо бўлган. XI — XII асрларда Кичик Осиёга бостириб келган салжуқийлар маҳаллий элатларни туркийлаштириб ҳозирги турклар, озарбайжонлар ва бошқа туркий халқларнинг шаклланишига асос солганлар. Баъзан бу табиий жараён сунъий равишда зўрма-зўракилик йўли билан амалга оширилган. Масалан, XVI асрларда Эронга зўрлик билан арманлар ва грузинлар кўчирилган. XVIII асрларда курдларни Хуросонга ва бир қисмини Марказий Анатолияга кўчишга мажбур қилганлар. Ўша даврда геноцид сиёсатини амалга оширган Туркия давлати систематик равишда арман ва айсорларни қириб турган. 1915 — 1922 йилларда ўтказилган оммавий қирғинда бир ярим миллион армани ваҳшиёна ўлдирилган, қолган бир миллионга яқини қувғин қилиниб, ҳамма ёққа тарқалиб кетишга мажбур бўлган. 1948 йили Исроил давлати пайдо бўлгандан кейин бир миллионга яқин араблар зўрлик билан ўз территориясидан ҳайдалиб (айниқса фаластинликлар) қўшни юртларга кўчиб кетган, уларнинг ўрнига тахминан шунча яҳудийлар турли мамлакатлардан кўчиб келган.

Ҳозирги Ғарбий Осиё халқларининг кўпчилиги социал-иқтисодий жиҳатдан турли даражада турса ҳам, тили ва ирқий жиҳатдан фарқ қилса ҳам узоқ тарихий давр ичида ўзаро яқин муно-

сабатда бўлиб, бир-бирларига ўтказган таъсири натижасида маданий-маиший жиҳатдан умумий хусусиятларга ҳам эга бўлиб қолишган. Этник тузулиши жиҳатидан Туркия аҳолиси нисбатан анча бир хил, унинг 87 проценти, яъни 35 млн. дан ортиғи турклар 4 млн. курдлар, қолгани майда элатлар (юрюклар, араблар, лазлар, грузинлар, арманлар, адигейлар, туркманлар, греклар ва бошқалар) дир.

Регионда энг кўп миллатли мамлакатлар Эрон ва Афғонистон ҳисобланади. Масалан, Эронда эроний тилларда (бутун аҳолининг 75 проценти) форслар 13,5 млн., курдлар 2,5 млн., гилёнлар 1,6 млн., мазандаронликлар 1,2 млн., лурлар, 0,8 млн., бахтиёрлар ярим млн., қолганлари балужийлар, талишлар, татлар, хазарийлар, жамшидлар, афғонлар, тожиклар; туркий тилларда сўзлашадиган (аҳолининг 20 процентдан ортиғи) озарбайжонлар 5 млн. қолганлари бир неча юз ва ўн мингдан ортиқ туркманлар, қашқарлар, кажарлар, афғонлар, шохсеванлар, қорапапахлар, хўрасанлар, бажорли, айнолу каби элатлар. Маҳаллий статистик маълумотларга биноан асли Эронда 40 дан ортиқ турли халқлар яшайди. Туб аҳоли ҳисобланган форслар бутун аҳолининг ярмидан камини ташкил қилади. Афғонистонда 30 га яқин халқ яшайди. Бутун жанубий ва шимоли-шарқий қисмида эроний тилларда сўзлашадиган, шимоли-ғарбида туркий тилларда сўзлашувчи халқлар яшайди. Мамлакатда биринчи марта ўтказилган 1979 йилги аҳоли рўйхатиغا биноан Афғонистонда 15,5 млн. дан ортиқ киши истиқомат қилади. Шулардан тахминан 55 проценти асли афғон (пуштун)лар, 19 проценти тожиклар, 9 проценти ўзбеклар (асосан шимолий қисмида), 8 проценти хазарийлар, 4 проценти чораймоқлар, 3 проценти туркманлар, қолган 2 проценти бошқа элатлар ва этник группалардан (белужилар, нуристонликлар, форслар, курдлар, брагуилар, қирғизлар ва ҳоказо). Айрим этносларда қабилавий тузум тартиблари сақланган. Масалан, афғон (пуштун)лар қавм ёки қабилаларга бўлинади. Уларнинг энг йирик қабила ва қабилавий бирикмаларидан дурони (XVIII асргача абдали деб аталган), гилзои, моманд, шинвори, хугани, вардаги, дзадзи, мангал, хоствал, какар ва ҳоказо. Тахминан 20 процент аҳолиси ҳозиргача кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳолда яшайди.

Араб мамлакатларининг кўп миллатли ҳисобланган Ливан, Сурия ва Ироқ давлатларида араблар бутун аҳолининг 80 — 90 процентини ташкил қилади. Ливанда араблардан ташқари арманлар (100 минг), курдлар (15 минг), греклар, турклар, форслар ва черкеслар, Сурияда ҳам курдлар (300 минг), арманлар (135 минг), ассирияликлар, туркманлар, турклар ва черкеслар яшайди. 80 процент араб халқига эга бўлган Ироқда 18 процент курдлар, қолгани форслар, ассирияликлар, турклар, арманлар, туркманлар ва бошқа элатлардир. Сауд Арабистони аҳолисининг тахминан 10 процентини тропик Африкадан келтирилган қуллар ташкил қилади.

Ғарб Осиё мамлакатларининг ҳаммаси аграр хўжаликка эга

бўлиб, сунъий суғориш деҳқончилигига асосланган, саноат кам ривожланган. Табиати қурғоқ, ёғингарчилик кам бўлганлиги туфайли далалари қадимдан канал ва ариқлар сув омборлари қурилган чиғир ва каризлар орқали, дашт районларида қудуқ ковлаб пақир билан суғорилган. Тоғли районларда лалмикор деҳқончилиги ҳам мавжуд. Ишлаб чиқариш қуролларидан бутун регионга тарқалган оддий темир тишли омоч (ерни 8—10 см. чуқурликда ағдарадиган), мола, кетмон, белкурак ва ўроқ кенг тарқалган. Ишчи мол сифатида асосан ҳўкиз, от, туя ва баъзан эшак қўшга ёки чиғирга қўшиб ишлатилади... Хирмонга махсус ғалла янчадиган шохи калтак ёки молни тепкилатиб дон йиғилган, қўл тегирмони ёки харозда ун чиқарилган. Кўпчилик деҳқон хўжаликлари қўл меҳнатига асосланган, ҳозиргача техника жуда кам ишлатилади.

Араб мамлакатларида асосан буғдой, арпа, пахта, зиғир, ясмиқ, полиз ва цитрус экинлари ва боғдорчилик муҳим ўринни эгаллайди. Туркияда асосий ўринни қишлоқ хўжалигининг муҳим соҳаси ҳисобланган ғаллачилик эгаллайди. Бу ерда баҳори экинлар кенг тарқалган, чунки сунъий суғориш бутун ҳайдаладиган ерларнинг ўндан бир қисмини ташкил қилади. Бутун экин майдонининг 15 процентига техник экинлар — пахта (йилига 0,5 млн. тонна), тамаки, қанд лавлаги етиштирилади. Эронда экиладиган майдоннинг 70 процентига дон экинлари (буғдой, арпа ва шоли) экилади, қолгани пахта, қанд лавлаги, чой, тамаки ва боғдорчилик билан банд. Афғонистон суғорма деҳқончилик мамлакати бўлиб, аҳолисининг 70 проценти қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади. Бу ерда техника экинларидан яхши ҳосил олинади, боғдорчилик яхши ривожланган бўлиб, бундан ташқари буғдой, қанд лавлаги, пахта, шоли, арпа сабзавот ва полиз экинлари экилади. Араб мамлакатларида цитрус экинлари кенг тарқалган. Масалан, Ироқ жаҳон хурмо экспортининг 80 процентини ташкил қилади. Бу соҳада жаҳонда 4-ўринда турган Сауд Арабистонида 70 га яқин хурмо тури мавжуд бўлиб, улардан ҳар йили 250 минг тонна ҳосил олинади. Экиладиган майдоннинг 75 проценти хурмо дарахтлари билан банд. Соҳил бўйида яшовчи аҳоли балиқчилик билан ҳам шуғулланади.

Ғарбий Осиё халқларининг хўжалигида чорвачилик муҳим ўринни эгаллайди ва бу хўжалик турли характерга эга: кўчманчи, ярим кўчманчи, ярим ўтроқ ва ўтроқ. Чорвачилик билан асосан араб халқлари, қисман пуштунлар, ярим кўчма туркий элатлар, курдлар ва Эрондаги ва Афғонистондаги айрим қабилалар шуғулланадилар. Эронда яшовчи 3—4 млн., Афғонистондаги 4 млн. кўчманчи ва ярим кўчманчи элатлар асосан чорвачилик билан кун кечирадилар. Кўчманчи қабилалар, айниқса араб бадавийлари¹ туя, қўй, эчки ва от боқадилар. Масалан, Сауд Ара-

¹ «Бадави» номи арабча «бада» (саҳро) сўзидан олинган бўлиб, «саҳрода яшовчи» ёки «саҳрон» деган маънони англатади. Арабистонда ҳозир 10 млн. га яқин бадави яшайди.

Бистонида бадавийлар асосан туякашлик ва отларнинг махсус араб турини парвариш қилиш билан шуғулланадилар. Мамлакатда ҳозиргача 300 мингдан ортиқ туя, 5,5 млн. қўй ва эчки мавжуд. Яқин даврларгача 500 мингга яқин туя бўлиб, ҳар йили Шимолий Нажада 15 минг бош туя савдо қилинган. Кўчманчи қабилалар йилда бир неча марта фаслга қараб кўчиб юрганлар: жазирама иссиқ ойлари дарё бўйларида, қишда саҳрода, баҳорга келиб воҳага жойлашадилар. Ярим кўчманчи араб, турк, эрон, афғон қабилалари асосан майда мол, эчки, қўй ва қисман туя, от, эшак боқадилар. Утроқ аҳоли йирик шохли молни сут-ёғи ва гўшти учун боқадилар, қисман парранда ҳам сақлашади.

Анъанавий хўжалик соҳаси ҳисобланган ҳунармандчилик барча Ғарбий Осиё халқларида ривожланган. Ҳозирда уларнинг ҳаётида темирчилик, заргарлик, мисгарлик, кулолчилик, ипакчилик, ип йигирув ва тўқимачилик, кигиз босиш, бўйрачилик ва гилам тўқиш муҳим ўринни эгаллайди. Шаҳар аҳолисининг кўпчилиги ҳунармандлар, савдогарлар, зиёли ва ишчилар. Саноатда бўлган ишчиларнинг учдан икки қисми асосан қўл меҳнати билан банд. Кўпчилик мамлакатларда замонавий саноат ҳам тараққий этмоқда. Масалан, Туркияда республика ташкил қилингандан кейин ярим аср давомида кенг истеъмол моллари ишлаб чиқариш билан бирга ёқилғи, энергетика, металлургия, химия каби саноат турлари ҳам пайдо бўлган эди. Ҳозир бу ерда чўян ва тўлат, цемент ва ойна, станок ва электр ускуналари, кема ва холодильниклар ишлаб чиқарилади, автомобиль, тракторлар йиғилади. Ярим феодал социал-иқтисодий тузумдан капиталистик муносабатларга ўтган Эрон аграр-индустриал мамлакатга айланмоқда. Араб мамлакатларидан энг замонавий техника билан жиҳозланган Қувайт асосан ўзининг нефть бойлиги билан жаҳонда энг илғор давлат даражасига кўтарилган. Ливан ва Сурия ҳам капиталистик муносабатлар гирдобига тортилган аграр-индустриал мамлакатдир.

Ғарбий Осиё халқлари моддий маданиятининг ўзига хос хусусияти маҳаллий табиат ва иқлим шароити билан белгиланади. Аммо барча элатларга хос умумий белгилари ҳам мавжуд. Олд осиеликларнинг асосий қисми қишлоқларда истиқомат қилади. Баъзи қишлоқлар қалъа кўринишида бўлиб, девор билан ўралган. Қишлоқ марказида бозор, мачит, кофехона ёки чойхона жойлашган. Афғонистон ва Эронда катта патриархал оилаларга мўлжалланган кўп хоналик қўрғонлар мавжуд. Уйлари асосан лойдан, пахса ёки сомон аралаштирилган гуваладан, хом ёки баъзан (бойларнинг уйлари) пишган ғиштдан қурилган. Айрим тоғли районларда қўрғон шаклида тошдан тикланган уйлар учрайди. Томлари текис, қамиш ва тупроқ билан ёпилган ва сомон аралаш лой билан сувалган. Кўпчилик камбағалларнинг уйлари бир хонали бўлиб, ойнасиз туйнукли, уй ўртасида ўчоқ, баъзан эшик ўрнига латта осиб қўйилади. Қадимги маданият маркази ҳисобланган йирик шаҳарларда ғишт ва тошдан қурилган бойларнинг дабдабали кўшк-айвонлари, ҳоким-

ларнинг ҳашаматли саройлари, ажойиб архитектура иншоотлари қад кўтарган.

Эронда водийларда синч қилиб гуваладан қурилган текис томли, бир хонали, ойнасиз туйнукли форсий халқ уйлари кенг тарқалган. Пахсадан ёки хом ғиштдан гумбаз шаклида қурилган бир неча хонали уйлар ҳам кўп учрайди. Жанубда деҳқон уйлари тошдан ёки қамишдан қурилган бўлса, шимолда гилёнлар ва мазандаранликлар уйининг томи чўққайган, сомон ёки черепица билан ёпилган, баланд фундаментли ёки устунларга ўрнатилган ёғоч уйлар ҳам қурадилар. Тоғли районлардаги қурдлар тошдан ёки хом ғиштдан, ўртасида устунга ўрнатилган сомон ва тупроқ билан ёпилган туйнук томли, девор оралиғига тахмон ёки тоқчалар қурилган уйларда яшайдилар. Уйнинг ўртасида ўчоқ бўлиб, у муқаддас ҳисобланган. Афғонларда ва Қандагар районида, ёғоч етишмаганлигидан гумбаз томли, хом ғиштли уйлар учрайди.

Туркияда қишлоқ уйлари географик зоналарга қараб фарқланади. Шимолий соҳиллардаги ўрмонли районларда ёғочдан, тоғли, ўрмонсиз районларда тошдан уй-жой қурилади. Жанубдаги кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли енгил буталардан ёки қамишдан чайла тиклайдилар. Марказий Анатолида лойдан ёки сомон аралаш ғиштдан қурилган ёғоч, сомон, қамиш билан ёпилган паст, текис томли уйлар кенг тарқалган. Ҳозиргача баъзи камбағаллар бир хонали уйларда уй ҳайвонлари билан бирга кулбаларда яшайдилар. Кўпчилик қишлоқ уйлари ҳовли ва хўжалик хоналарига эга. Барча уйларнинг ойна-эшиклари ичкарига қаратилган, ҳовлилар девор билан ўралган. Бой оилаларда кўп хонали уйлар ичкари ва ташқарига бўлинган.

Уй жиҳозлари социал шароитига қараб ҳар хил: бойларнинг уйларида, ўзига тўқ оилаларда турли идиш-товоқ, кигиз-гилавлар, замонавий уй-рўзғор буюмлари ва мебеллар, камбағаллар хонадонидан эса супа ёки тақир ерга тўшалган чипта, бўйра, баъзан кигиз ёки палос, сопол ёки мис идишлар, тунука ва қумғонлар, қовоқдан ясалган буюмлар ва саватлар бўлади. Масалан, туркларнинг анъанавий интерьериде мебель мутлақо йўқ. Ётиб турадиган ва овқатланадиган жойига чипта (косир) ёки палас (гилам) тўшалади, кўрпа-ёстиқ тахмонда, кийим-кечак сандиқда сақланади. Идиш-товоқлар ўчоқ яқинидаги тоқчага териб қўйилади. Овқат қозон осилган темир сепояда ёки ўчоқда пиширилади. Асосий ёқилғиси тезак ҳисобланади. Эронда ҳам, Афғонистонда ҳам деҳқонлар асосан тўшак чиптада палос ёки жун кўрпа ёпинадилар, ўртада ўчоқ (курси), совуқда сандал қўйилиб катта кўрпа билан ёпилади. Афғонларнинг уй-рўзғор буюмлари, идиш-товоқлари деворда қурилган тахмон ва тоқчаларда ёки баъзан осма хуржун (халта)ларда сақланади. Айрим ўтроқ аҳоли яшайдиган районларда арқон тўрли ёғоч каравот, баъзан курси ва столларни ҳам учратиш мумкин. Уйни кечаси ёритиш учун қорачироқ ёки мойчироқ ишлатилади.

Кўчманчи ёки ярим кўчманчи аҳоли (бадавийлар, айрим афғон ва туркман қабилалари, қурдлар, балужийлар, юрюклар ва

ҳоказо) асосан жун матодан тикилган турли хилдаги чодра ва палаткаларда ёки қора уй (ўтовга) ўхшаш чайлаларда яшайдилар. Уй жиҳозлари кўчишга қулай темир, ёғоч ёки теридан ясалган идиш-товоқлар, хуржун ва сандиқлар, кигиз ва гиламлардан иборатдир. Масалан, араб, бахтиёр, қашқар ёки афгонларнинг қора жун матодан, бир неча қатор усгунларга ўрнатилган тўртбурчакли икки нишабли чодраси диққатга сазовар. Ярим кўчманчи қабилаларнинг чодраларида чипталар тўшалиб, тошлар билан паст деворлар тикланади ва ўртаси чипта ёки мато билан ичкари ва ташқарига бўлинади. Бой бадавийларнинг чодирлари ўзининг ҳажми ва жиҳозланиши билан камбағалларникидан фарқ қилади. Катта чодирлар 2 — 3 метр баландликда, ўртаси гилам билан ичкари ва ташқарига бўлинган, ичкарида, яъни хотинлар бўлимида озиқ-овқат солинган халталар осилган, кийимлар ва безаклар тахланган сандиқлар ўрнатилган ва тўшак учун чиптабўйралар ёйилган бўлади. Ташқари бўлимга идиш-товоқ, чипта гиламлар тўшалади. Ҳозирги чодирлар керосин лампа билан ёритилади. Айрим қабилалар (инеза, шаммаза) нинг бошлиқлари бир неча юз киши сиғадиган ниҳоятда катта, баландлиги 8 метр, узунлиги 50 метрли чодир тиклайдилар, унинг ичига қимматбаҳо гиламлар тўшалади¹.

Ғарбий Осиё аҳолисининг кўпчилиги (60 проценти) қишлоқларда жойлашган бўлсада, урбанизация даражаси қитъанинг бошқа қисмига нисбатан анча баланд. Кўпчилик мамлакатларнинг шаҳар аҳолиси 30 проценти, айрим мамлакатларда эса ундан ҳам юқори проценти ташкил қилади. Масалан, Исроил аҳолисининг 80 проценти, Яман Халқ демократик республикасининг 78 проценти, Қувайт, Катар ва Баҳройн аҳолисининг 70 проценти шаҳарда яшайди. Афғонистон, Сауд Арабистони ва Яман республикасида шаҳарда яшайдиган аҳоли 10 процентдан камроқни ташкил қилади. Бу ҳолат маҳаллий аҳолининг моддий ҳаётида, айниқса уй қуриш ва жиҳозлаши, кийими ва овқатига ўз таъсирини ўтказган. Шаҳарларда, масалан, бой табақалар замонавий дабдабали кўшк ва саройлар билан бирга кўп қаватли, санузел ва коммуникация ўрнатилган шинам квартиралари уйларда ҳам истиқомат қиладилар. Йирик шаҳар атрофларида камбағалларнинг пасткам хилват уйлари, бузуқ-ёриқ қоронғи харобалари ҳам учрайди. Кўпчилик кулбалар ҳали электр ёруғлигидан баҳраманд бўлганича йўқ, ҳатто керосин лампа ҳам кам учрайди. Ишсиз, уйсиз, ертўла ва ғорларда жойлашган оилаларни ҳам учратиш мумкин.

Регионда яшовчи халқларнинг кийимларида жуда кўп умумийлик мавжуд. Эркаклари кўйлак ва кенг иштон, устидан енгсиз нимча ёки чакман камзул, чопон, қишда пўстин, бошларига дўппи, тери телпак ёки салла, араблар куфия киядилар. Оёқ кийимлари этик, махси-кавуш ёки сандалдан иборат бўлиб, баъзан

¹ Қаранг: Лотар Штайн. В чёрных шатрах бедуинов. Издательство «Наука», М., 1981, стр. 68—69.

кўпроқ оёқ яланг ҳам юраверишади. Аёллари кенг кўйлак ва шаравар шаклидаги тўпиққача лозим, бошларига рўмол ёки шол ўрашар, айримлари эса (Эрон ва Афғонистонда) ташқарига чиққанда юзларига паранжи ёки чодир ёпиниб юради. Уларнинг кийимлари, кўйлакларида турли тақинчоқлар, қўл ва қулоқларига билакузук, сирғалар осишади. Аёлларнинг пойабзали эркакларникига ўхшаш, аммо кўпчилиги оёқ яланг юради. Шаҳарларда европа типидagi кийим ва безаклар, серҳашам юбка ва кофтлар, ёшлар эса ҳатто шим ҳам кийишади. Ғарбий Осиё мамлакатларида анъанавий миллий кийимлар шаҳар аҳолисида жуда кам сақланган, асосан замонавий европа кийимлари кийилади. Анъанавий (миллий) кийимларни қишлоқ ва тоғли районларда кўпроқ учратиш мумкин.

Ғарбий Осиё халқларининг таомлари ҳам уларнинг табиий-географик шароити, тарихий хусусияти ва ҳўжалик фаолиятига қараб фарқланади. Тарихий-ижтимоий жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган Эрон, Туркия ва Афғонистон ўтроқ аҳолисининг этник ва диний муносабатларида ҳам анчагина умумийликлар мавжуд. Бу ҳолат уларнинг таомларида ҳам ўз ифодасини топган. Аммо ўтроқ деҳқончилик аҳоли билан кўчманчи ёки ярим кўчманчи аҳолининг таомлари бир-биридан фарқ қилади. Барча этнослар таомлари ниҳоятда ранг-баранг бўлса-да, деҳқонларнинг ҳар кунги овқати асосан нон, сабзавот ва сут маҳсулотларидан иборат. Нон маҳсулоти, масалан, турк деҳқонларида умумий таомнинг тўртдан уч қисмини ташкил қилади. Эрон ва Афғонистон деҳқон аҳолисининг ҳам асосий озиқ-овқати нондир. Афғонистоннинг айрим тоғли районларида нонни буғдой, арпа, баъзан макка ёки сули ундан, қуритилган тут толқонидан пиширадилар. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, бутун Олд Осиё халқи таомининг умумий модели сифатида ҳам ўтроқ ҳам кўчма турмуш тарзида яшовчи курдларнинг таоми намуна бўлиши мумкин¹.

Нон ёпилиши (ўтроқ аҳоли асосан тандирда, кўчманчи элатлар ўтга қўйилган тунука сажда) шаклига қараб фарқ қиладди. Энг кенг тарқалган хамир таомлар учун турли ярим тайёр маҳсулотлар тайёрланади, айниқса анъанавий угра (решта) кесилиб, офтобда қуритилиб, махсус халталарда ёки кўзада сақланган. Дон ёрмаси ёки ундан ҳар хил бўтқа (масалан, турклардан булгур, давма) ёки курдларда буғдой бўтқаси (савор, харида, самани) кенг тарқалган. Бўтқани ёғ, гўшт, пиёз ва саримсоқ билан пиширадилар. Умуман ёрма анъанавий таомларнинг асосини ташкил қилади. Муқаддас дон ҳисобланган гуручдан икки хил палов пиширилади: қайнатилган сувга туз билан гуруч солиб, пишгандан кейин эритилган сарёғ кўмиб дамланади ёки совуқ сувга гуруч туз ва ёғ қўшиб бирга қайнатилади. Гуруч пишиб чиққандан кейин пиширилган гўшт ёки товуқ, махсус тайёрланган саримсоқли гўшт, зираворли ва пиёзли қайла қўшилади. Сут маҳсулотлари ҳам кўп истеъмол қилинади. Анъанавий гўштли таом-

¹ Қаранг: Этнография питания народов стран Зарубежной Азии. Опыт сравнительной типологии. М., издательство «Наука», 1981, стр. 17.

лардан энг қадимийлари қўллама, тандиркабоб ёки қўйикабоб (қўйни сўйиб териси билан қўрда пишириш), чевирма кабоб, шиш кабоб, қийма кабоб, бурбел (қўй гўштини сув ва қатиқ билан қайнатиш), ҳар турли қовурмалар. Бундай таомлар асосан бой оилаларда ҳозир ҳам тайёрланади. Суюқ овқатлардан бир неча хилдаги шўрва (туркча чўрбо, форсча обгўш) кенг тарқалган бўлиб, унга асосан нон тўғраб истеъмол қилинади. Турли сабзавотлар (помидор, бодринг, редиска, пиёз, саримсоқ, қалампир ва ҳоказо) хом ва пишган ҳолда, янги ва қуруқ мевалар (олма, ўрик, нок, узум, анжир, шафтоли, хурмо ва ҳоказо) кўп истеъмол қилинади. Чой ва кофе асосий ичимлик ҳисобланади. Байрамларда дастурхонга турли ширинликлар (ҳолва, шакарли бодом, ёнғоқ ёки хурмоли печенье, ҳар хил мева муробболари) қўйилади. Меҳмон кутганда дастурхонда нон сероб бўлиши шарт, акс ҳолда нон кам бўлса, меҳмонга ҳурматсизлик ҳисобланади. Соҳилларда, кўл ва дарё бўйларида яшайдиган аҳоли турли балиқлардан ҳар хил таомлар пиширадилар, денгиз тошбақаси ва унинг тухумини ҳам истеъмол қиладилар. Афғонлар маринка балиғини қўй ёғида ёки сихда кабоб қилиб пишириб ейдилар, баъзан қилтириқларидан ажратиб қўй гўшти, пиёз, тухум, ҳар хил емишли илдишлар билан аралаштириб таом тайёрлайдилар.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи халқ таомлари ўтроқ аҳолиники билан асосан умумий характерга эга бўлсада, уларнинг турмуш тарзига мос айрим хусусиятлари сақланган. Масалан, Туркияда ва Эронда яшовчи кўчманчи ва ярим кўчманчи элатларнинг асосий таоми тунука товада юпқа қилиб ачитилмай ёпилган нон, сут ва сут маҳсулотларидан, буғдой ёрмаси, арпа ёки сули уни қўшилган турли таомлар тайёрланади. Афғонларда ҳам энг асосий таом нон ва сут маҳсулотларидир. Чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли (жамшидлар, хазарийлар, балужийлар ва ҳ. к.) ёзда кўпроқ нон билан қатиқ, қишда эса қурутни янчиб пиёз ва сарёғ қўшиб тайёрланган шўрвага нон тўғраб истеъмол қиладилар. Гўштни жуда кам истеъмол қиладилар. Араб кўчманчи аҳолиси (бадавийлар)ни боқадиган, иситадиган, кийгизадиган ва даволайдиган ҳам туя. Улар қўй ва эчки ҳам сақлайдилар. Сут ва сут маҳсулотлари, хурмо бадавийларнинг асосий таоми ҳисобланади. Атоқли араб экономист олимларидан бири айтган экан: «Араблар хурмо, нон, гуруч ва сут билан ҳаёт кечиради». Кўчманчи аҳоли эса даставвал сут маҳсулотлари (туя, қўй ва эчки сути), кейин хурмо, нон ва гуруч истеъмол қилади. Баъзан сувсиз саҳрода туя сути билан ҳам чанқов қондирилади. Бадавийлар жазирама иссиқда тез бузиладиган сутдан қатиқ, пишлоқ, қурут (жубна), сарёғ (самн, субда), айрон (хунайн, тайёрлайдилар). Буғдой ёрмасидан пиширилган қуюқ бўтқа (айш) уларнинг деярли ҳар кунги кечки таомидир. Нон (хубз) ва гўшт кам истеъмол қилинади, асосан байрам ёки тўйларда эчки ёки қўй сўйилади. Камбағал бадавийлар овқат етмаганлигидан чигиртка, калтакесак, илон, ҳатто тулки ва ҳар хил паррандаларни ҳам

истеъмол қиладилар. Айниқса, чигирткалар кўпайиб кетганда уларни халталарга йиғиб, махсус қўрда ёки иссиқ кулга босиб пиширадилар, баъзан ёгда қовуриб ҳам ейдилар. Чигирткалардан тайёрланган таом энг тансиқ ҳисобланади¹.

Ўтроқ арабларнинг анъанавий таомлари, кўчманчи аҳолига яқин бўлсада, нисбатан бир оз фарқ қилади. Деҳқон (фаллоҳ)нинг ҳар кунги таоми ўсимлик ва сут маҳсулотлари: нон, бедил ва қатиқ. Нон ҳар бир оилда ҳафтада икки марта ёпилади. Кўпчилик деҳқон ҳовлисида баландлиги 60 см ли гумбаз шаклида қурилган тандирда тахминан диаметри 30—35 см келадиган қалин нон ёпилади. Нонни буғдой, арпа, баъзан макка ёки оқ жўхори (дурра) унидан тайёрланади. Яманликлар ҳатто буғдой, дурра, арпа ва ёсмиқ уни аралашмасидан зиравор қўшиб қора нон (кидам-ади) ёпадилар. Улар нонни муқаддас ҳисоблаб исроф қилишни катта гуноҳ деб биладилар. Сириялик, ливанлик, иорданлик ёки Сауд Арабистони аҳолиси бўтқани буғдой ёрмасидан, яманликлар дурра ёрмасидан пиширадилар. Ҳар бир араб оиласи ёзда буғдой ёрмасини қайнатиб, томда қуришиб бургул тайёрлаб олишади. Одатда бургул бўтқаси қайла, эритилган мол ёки ўсимлик ёғи ва қатиқ билан истеъмол қилинади.

Араб деҳқонлари бадавийлардан ҳам камроқ гўшт истеъмол қиладилар. Гўштли таомлар асосан байрамларда, тантанали кунларда пиширилади. Бундай вақтда арабларнинг сеvimли таомларидан кубба (гўшт ёки балиқ билан зираворли пиширилган варақ), устига гўшт солинган бургул бўтқаси, ҳар хил кабоблар, палов (қайнатилган гуруч устига махсус тайёрланган майиз, қовурилган пиёз, нўхат ва зираворни юпқа қилиб солинади, қовурилган қўй гўшти билан дастурхонга тортилади), бараг-дўлма, сабзавотдан қийма солинган дўлма, гўшт, помидор ва бақлажон билан бамия ва зиравор солиб тайёрланадиган мараг, махаллиби, махши (қийма, гуруч, ҳар хил ўт ва зиравор билан пишириладиган майда қовоқ) ва бошқа таомлар дастурхонни безайди. Ёзда ва кузда араблар ҳар хил сабзавот (қовоқ, ловия, тоmat, бақлажон, бодринг, пиёз, саримсоқ, қалампир, исмалоқ, карам кабилар), турли мева (хурмо, узум, ўрик, олхўри, анор, олма, анжир, бодом), қовун, тарвуз истеъмол қиладилар. Барча бой ва камбағал оилаларда хурмо энг асосий ва кундалик таом ҳисобланади. Ундан юзга яқин таом тайёрлаш мўмкин. Кундалик овқатга қўшиладиган зайтун ҳам турли хилда тайёрланади. Зайтун ёғи арабларнинг фикрича, жуда фойдали ҳисобланади. Шунинг учун уни овқат билан ёки нон ботириб истеъмол қиладилар, баъзан ичилади ҳам. Сурия, Ироқ, Яман ва Сауд Арабистонида кунжи ва пахта ёғи ҳам истеъмол қилинади. Арабларда кофе, чой, хунайну, ароқ ва шароб кенг тарқалган ичимликлардир. Араб меҳмондўстлигини ифодалайдиган асосий ичимлик кофе (қаҳва). Кофенинг энг олий сорти ўстириладиган Яманда кофе тайёрлаш ҳам катта санъат ҳисобланади. Узум шарбатини истеъмол қилиш

¹ Қаранг: Этнография питания народов стран Зарубежной Азии. М., издательство «Наука», стр. 36.

қадимий даврлардан қолган бўлиб, ҳатто уни мадҳ этиш адабиётининг махсус жанри сифатида қабул қилинган.

Ғарбий Осиё халқларининг ижтимоий тузумида патриархал-феодал ва қисман қулдорлик муносабатлари сақланган, кўп мамлакатларда капитализм куртак отган бўлиб, у айрим мамлакатларда (Қувайт, Эрон, Исроил, Туркия ва Ливанда) анча ривожланган. Тараққий қилган мамлакатларнинг қишлоқ аҳолиси орасида ҳозирги феодал-патриархал муносабатлари кучли, феодал ер мулк формалари, қабилавий уруғ жамоа муносабатлари ва ташкилотлари сақланган. Кўчманчи ва ярим кўчманчи элатларда хун олиш, қабилавий демократия, ўзро ёрдам каби ибтидоий жамоа тартиблари ҳалигача учрайди. Деҳқон аҳолисининг кўпчилиги қисми ерсиз ёки жуда оз ерга эга бўлган батрақлар ҳар йили иш ахтариб шаҳарларга келадилар. Агар ўтроқ деҳқонлар бутун регионда 60 процентни ташкил қилса кўчманчи ва ярим кўчманчилар тахминан 10 процентга яқин, айрим мамлакатларда ундан ҳам кўпроқ (Сауд Арабистонида 50 процент, Афғонистонда 15 процент). Шаҳар аҳолисининг социал тузилиши асосан хунармандлар, савдогарлар ва фабрика-завод ишчиларидан иборат. Саноатда банд ишчиларнинг учдан икки қисми қўл меҳнати билан шуғулланади. Майда корхона ва дўкон эгалари кўпчилиги ташкил қилади ва улар сутхўр савдогарларга қарам бўлиб, уларнинг хизматида бўладилар. Бутун регионда оила ва оилавий муносабатлар социал шароитга асосланган. Бой ва савдогарлар орасида полигамия (кўп хотинлик) сақланган, қалин олиш кенг тарқалган, баъзи бадавлат оилаларда, хон ва амирларда, ҳатто ҳарамлар ҳам мавжуд. Ўтроқ деҳқон аҳолиси орасида артокузен никоҳи, кўчманчи чорва оилаларда эндогам никоҳ ва левират сақланган. Асосан кичик моногам оила ҳукмрон, аммо аёлларнинг ҳуқуқи ҳар томонлама чекланган. Фақат йирик шаҳарлардагина бой, ўқимишли оилаларда аёллар нисбатан эркин, замона талабларига риоя қиладилар.

Исроилда, Туркия ва араб мамлакатларида, айниқса Сауд Арабистонида бутун оилавий ҳаёт диний ақидаларга тўлиқ бўйсундирилган. Афғонистонда қалин олиш жуда юқори бўлганлигидан бўйдоқ эркакларнинг сони кўп, кўпчилик оилаларда алмашув никоҳи, яъни қариндошлар қалин тўламаслик учун келин бериб келин олиш кенг тарқалган, левират никоҳи ҳам сақланган. 1978 йилнинг охирида Афғонистон Демократик Республикаси аёлларни ижтимоий озодликка чиқариш мақсадида махсус қонун эълон қилиб, қалинни ва эрта никоҳни (қизларни жуда эрта турмушга чиқариш) ман қилдирган эди. Аммо аҳолининг кўпчилиги саводсиз, ибтидоий урф-одатлар кучли бўлганлиги туфайли тadbирлар жуда суст амалга оширилмоқда. Катта патриархал типдаги оилаларда болалар отага, келин қайнотага сўзсиз бўйсунishi, ота-она танлаган киши билан турмуш қуриши шарт. Оилада ўғил туғилиши ноғара ёки милтиқ овози билаб эълон қилинади, катта тўйлар ўтказилади. Ўғил бола 4—7 ёшида суннат қилинади ва тантана билан нишонланади.

Эронда ҳам ҳозирги оилавий турмуш масалалари давлат томонидан эркак ва аёллар ўртасида тенг ҳуқуқлилиқ қонунлаштирилган бўлсада, консерватив патриархал муносабатлар ҳукмронлик қилмоқда, амалда отанинг хотини ва болалари устидан ҳукмронлик қилиши ҳали ҳам кучли. Фақат гилёнларда матриархал анъаналари анча сақланганлиги туфайли аёллар уйда хўжайин, оилада эркин, эркаклар билан тенг ижтимоий ишларга тортилиб уйда ва ташқарида ёт кишилар билан очиқ муомалада бўлади. Шу билан бирга бутун оғир ишлар ҳам, масалан, деҳқончилик, мол боқиш, шолкорлик ва пиллачилик аёллар зиммасида, сут соғиш эса эркакларга юкланган.

Туркларнинг оилавий турмушида анъанавий патриархал-феодал муносабатларнинг қолдиқлари билан бир қаторда янги маънавий турмуш куртаклари ҳам пайдо бўлиб келмоқда. Эрамизнинг 20-йилларидаёқ Мустафо Камол Отатурк реформалари натижасида чет эл мусулмон мамлакатларида биринчи марта кўп хотинлик ман қилинган, аёллар эркаклар билан бирга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлган, гражданлик никоҳи эълон қилинган. Шаҳарларда аёллар қисман фабрика-завод, ишлаб чиқаришга жалб этилган, уларнинг давлат ишларида, ижтимоий, илмий ва маданият соҳаларида салмоғи ортган. Аммо бой оилаларда, айниқса қишлоқларда ҳозиргача феодал-патриархал муносабатлар чуқур илдиз олган. Қонунга биноан никоҳ ўғил болалар учун 18 ёш, қизларда 17 ёш бўлсада ҳали ҳам балоғатга етмаган ёшларни бир-бирига қўйиш ҳоллари кўп учрайди. Туркларда бир мақол бор: «Қиз бола 15 ёшга кирганда эрга чиқиши, ё гўрга кириши шарт». Қуёв ёки келин танлаш ота-она ихтиёрида, никоҳ фақат ота-она розилиги билан ўтказилади. Барча оилавий масалаларни оила боши — ота ҳал қилади. Ўғил туғилиши катта байрам (ўғил холваси), унда қариндош ва қўшниларни чақириб холва ва шарбат тайёрлаб меҳмон қиладилар. Деҳқон болалари ёшлиқдан меҳнатга тортилади: қизлар 5—6 ёшлигидан уй ишлари ва бола боқиш билан банд, 6—8 ёшидан тўқишга ўргатилади, 13 ёшдан сув ташиш ва дала ишларига жалб этилади: ўғил болалар 8 ёшдан мол боқади, 12 ёшдан ер ҳайдашни ўрганади. Ижтимоий турмушда ҳозир ҳам ўрта асрлардагидек бозор ва мачит, ҳаммом ва кофехона муҳим аҳамиятга эга. Қишлоқларда барча муҳим масалаларни оқсоқоллар кенгаши, қишлоқ оқсоқоли — мухтор ва имом ҳал қилади.

Иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча қолоқ ҳисобланган Сауд Арабистонида консерватив патриархал-феодал ва диний анъаналар ниҳоятда мустаҳкам сақланган. Кўчманчилар ва деҳқон аҳли ўз уруғ аймағини яхши биладилар. Энг шарафли уруғ-аймоқлар бадавий қабилаларининг шайхларидан келиб чиққан, пайғамбар авлодидан чиққан шарифлар ва руҳонийлар, асли зодагонларни ташкил қилувчи ваххабийлар юқори табақа вакиллари дир. Бошқа тоифадаги араблар шайхлар ва шарифлар билан никоҳ тузишга, ҳатто ҳамтовоқ бўлишга ҳақи йўқ. Энг паст табақа — ҳунармандлар, сулиба ва хитайли номли овчилик ва ҳунармандчилик билан

шуғулланувчи дайди қабилалар ва уларнинг авлоди илгари қул бўлганлар. Бировга «хунарманд ўғли» дейиш ҳақорат билан тенг. Аммо социал табақаланиш ўзаро ижтимоий муносабат дин билан ниқобланиб ташқаридан худо олдида ҳамма тенг ҳисобланади, ҳатто кишилар бир-бирига «биродар» (аху, ахвон), деб мурожаат қиладилар. Подшога мурожаат қилинганда ҳам унинг буюк унвони тилга олинмайди, қул хўжайинга «амаки» дейди, ёши катта билан кўришилганда унинг пешонаси ёки бурнини (хижозда қўлини) ўпади.

Никоҳ, оила, мерос масалалари кўчманчи қабилаларда шариат билан бирга ибтидоий одат тартибларига ҳам риоя қилинади. Қабилалар хун олиш, қалин ҳажми, меҳмондўстлик ва бошқа урф-одат ва дастурлари билан ҳам бир-бирларидан фарқ қиладилар. Диний байрамларда расмий равишда ҳокимлар халққа ош бериб пойга ташкил қилганлар. Аммо исломгача бўлган қадимий деҳқончилик ва чорва байрамларини нишонлаш, маҳаллий авлиёлар ибодати ва уларга сифиниш, театр ва кино намойиши, қўшиқ айтиш, рақс тушиш ва музика чалиш бутунлай ман қилинган. Кейинги ўн йилликда диний қоидаларга риоя қилиш ниҳоятда кучайиб, ислом ақидалари ва тавқиднинг асосий нормалари энг узоқ қишлоқ ва кўчманчи манзилгоҳларда ҳам қатъий риоя қилинмоқда. Айниқса оила масалаларида шароитга асосланган патриархал тартиблар кучли сақланган: ота, бобо, аканинг ҳуқуқи ва ҳукми биланд, ҳатто ўғил ота билан, хотини эри билан, укаси акаси ёки сингил акаси билан овқатланишга ҳақи йўқ.

Қалин (маҳра) тўлаш, мерос ва бошқа никоҳ урф-одатларида аёлнинг ҳуқуқсизлиги очиқ намойиш бўлади. Маҳра ниҳоятда баланд бўлганлигидан, масалан сурияликлар, одатда 35—40 ёшларда, яъни қалин пулини йиғиб бўлгандан кейин уйланадилар. Бадавлат оилаларда полигам бойроқларида тўрттагача, ўртачасида иккита хотин йирик феодалларда ҳатто ҳарамлар ҳалигача сақланган. Ортоқузен (тоға-жиянлар орасидаги) никоҳ жуда кенг тарқалган. Аёл ор-номуси қонун ва жамоатчилик томонидан қаттиқ қўриқланади. Уларни фақат уйда ёт эркакдан яшириб ичкари (маҳрам) да сақлабгина қолмай, балки ташқарига чиққанда чачвон (чашмбанд) ёпиниши талаб қилинади. Саудийлар «яҳши оила» даги аёл зарурат бўлмаса уйдан чиқмаслиги керак, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг ҳатто машина ҳайдашга ҳам ҳақи йўқ. Фақат биринчи фарзанд пайдо бўлгандан кейингина айниқса ўғил туғса аёл бир оз эркинликка эга бўлади.

Ўғил туғилиши ва суннат қилиш оила байрами сифатида тантанали нишонланади. Суннат бутун мусулмонларнинг умумий одати ҳисобланади, Ғарбий Арабистон бадавийларида ўтган асргача ибтидоий инициация (ўспиринларни вояга етган эркаклар қаторига ўтказиш) белгилари сақланиб қолган. Одат бўйича 16—17 яшар ўспиринни суннат қилганда (бу операция «ас-салх», яъни «терини шилиш» деб аталган) йигит бардош бериб чидам ила овоз чиқармаса вояга етган эркак ҳисобланади, акс ҳолда унга қўрқоқ, уйлана олмайдиган номард сифатида қаралади. Никоҳ маросими-

да ҳам ибтидоий дастурлар сақланган. Масалан, куёв қалин тўлаб бўлгач, никоҳ ўқилгандан кейин бир ҳафта келиннинг ота-онаси уйида яшайди, сўнг қоронғи кечада келин билан куёв ўз уйига кўчиб ўтади. Дафн қилиш маросими умумий мусулмонча бўлса ҳам, худойи каби маросимлар ўтказиш тавҳид (ваххабизм) бўйича ман қилинган. Илгари исломгача ва дастлабки ислом даврида бутун кўчманчи арабларда охират тўғрисида деярли аниқ тасаввур бўлмаганлиги туфайли ўликни дафн қилиб (ерга кўмиб) қабри устига ҳеч қандай белги қўймаганлар ва маърака, хадим, худойи деган одатлар мутлақо бўлмаган. Ваххабийлар ўша қадимий одатни қайта тиклаганлар. Ислом ва шарият мурда билан йиғлаб видолашишни ҳам маъқулламайди. Йиғи ўрнига жаноза ўқиш, ўлим мусибатини матонат ва сабр-тоқат (ас-сабр) билан ўтказиш хайрихоҳлик, яхши фазилат ҳисобланади.

Фарбий Осиё халқларининг ижтимоий турмушига хос жамоачилик анъаналари анча мустаҳкам сақланган. Уларнинг бутун ижтимоий ҳаёти жамоа тўпланадиган махсус майдонларда ёки ҳовлиларда, кўчаларда ва бозорларда ўтади. Эрон ва Туркияда ҳаммом, араб мамлакатларида кофехона ўзига хос ижтимоий клуб вазифасини бажаради. Бу ерда эркаклар тўпланиб бўш вақтларини кофе (қаҳфа), чой ичиб, наша чекиб суҳбатда ўтказадилар. Туркларда мачит олдидаги майдон ёки қишлоқ жамоа (кўй ўдаси) ҳам эркаклар тўпланадиган жой ҳисобланади.

Маънавий маданиятида барча элатлар ўрта асрлар давомида шаклланиб келган араблар ва маҳаллий халқларнинг ўзаро таъсири остида умумий маданий анъаналарини ҳозиргача сақлаб келмоқда. Фарбий осийликларнинг кўпчилиги (турклар ва курдлардан ташқари) араб алфавитини қабул қилган, тилларида араб сўзларининг таъсири жуда кучли, ўқув системаси, адабиёт, тасвирий санъат ислом ғоялари ва ақидалари талабига мослашган. Аммо ҳар бир этнос ўзига хос жуда бой маданий анъанага эга, қадимий ажойиб адабиёт ва санъатнинг турли жанрлари, архитектура ва бадийий ҳунармандчиликнинг гўзал ноёб намуналарининг ижодкоридир. Жаҳонга тарқалган арабларнинг «Минг бир кеча» эртаклари, Хўжа Насриддин латиқлари, Тўр ўғли номи билан боғлиқ тарихий дostonлар, машҳур «Ўғузнама» (XI—XII асрлар) ва насиҳатгўй донишманд Кўркуд ривоятлари, халқ бахши (ўзан) ларининг ажойиб санъати, шўх лапарлар (туркча мани), сатирик (тошлама) ва лирик (тюркю) ашулалар, эройликларнинг мисли йўқ классик поэзияси (Фирдавсий, Умар Хаёём, Ҳофиз, Саади каби буюк сиймоларнинг асарлари), афғонларнинг ҳарбий рақслари (атан) ва эронларнинг бой репертуарли халқ театри, қадимий анъанага эга шарқ музикаси ва томошалари умуминсоният маданий хазинасининг дурдоналарига айланган. Халқ ижодида рангбаранг жозибадор куй ва ўйинлар алоҳида ўринни эгаллайди. Буюк санъат намуналарига айланган қадимий анъаналарни ўзида мужассамлаштирган ўрта асрларда яратилган осмонўпар дабдабали кўшк ва саройлар, гўзал мачит ва мақбаралар, боғи-эрамлар ҳозиргача кишини ҳайратда қолдиради. Бадийий ҳунармандчилик

яратган турли нақшли ўйма ва қўйма заргар ва мисгарларнинг безаклари ва уй-рўзгор буюмлари ҳам ажойиб санъат намуналаридир.

Бутун Ғарбий Осиёда қадимий даврлардан барча халқ ва элатларнинг ижтимоий, социал, оилавий ва шахсий ҳаётида дин таъсири жуда кучли бўлиб у халқ турмушининг ҳамма ҳўжайраларига сингиб кетган. Региондаги деярли барча мамлакатларда (Кипр, Исроил ва Ливандан ташқари) ислом ҳукмронлик қилади ва ҳатто кўпчилигида давлат дини ҳисобланади. Масалан, Сауд Арабистони, Яман Араб Республикаси ва Мальдив Республикасида ислом 100 процент, Туркия, Уман, Қатар, Эрон ва Афғонистонда—99 процент, Яман Халқ Демократик Республикасида 98 процент, Бирлашган Араб амирликларида, Ироқ ва Баҳрейнда—96 процент, Қуввайтда—95 ва Сурияда 85 процентни ташкил қилади. Ислом мазҳабларидан сунна тарафдорлари араблар, турклар, Афғонлар, ўзбеклар, туркманлар, қисман курд ва балужийлар, шиа мазҳабида бутун Эрон аҳолисининг 90 проценти, жумладан, форслар, озарбайжонлар, курд ва балужийларнинг бир қисми. Суннийлар ичида ҳам айрим мазҳаблар мавжуд. Масалан, Туркия ва Афғонистонда ханифийлар, Иордания ва Яман Халқ Демократик Республикасида шариилар, Сауд Арабистонида ваҳҳабий (ханбалий) лар ва ғарбий қисмида шафиилар, Бирлашган Араб амирликларида маликийлар ва ханбалий (ваҳҳабий) лар, Қуввайтда маликийлар. Яман Араб Республикасидаги мусулмонларнинг 55 проценти шиалар, Ироқда—54 процент, Баҳрейнда—ярмидан камроқ аҳоли шиа. Бошқа мамлакатларда шиа мазҳаби турли номдаги тармоқларни ташкил қилади (Туркияда бектошлар ёки али-илоҳлар мазҳаби, Сурияда нусайрилар, ёки друзлар ва исмоилийлар, Иорданияда—имомийлар, Сауд Арабистонида имомийлар ва карматлар ва ҳоказо). Ғарбий Осиёда мусулмонларнинг муқаддас бош зиёратгоҳлари жойлашган. (Сауд Арабистонида Макка ва Мадина, Ироқда Карбало ва Эн-Нажаф, Сурияда Дамашқ, Эронда Машҳад). Христиан дини асосан Кипрда (аҳолининг 80 проценти) ва Ливанда (тахминан 40 проценти) бўлиб, қолган мамлакатларда озчиликни ташкил қилади (масалан, Сурияда 14 процент аҳоли, Иорданияда 6 процент, Қуввайтда 5 процент, Баҳрейн ва Ироқда 3 процент, Туркия ва Эронда 1 процент), Христиан динидагилар ҳам турли мазҳабларга бўлинган. Диний жиҳатдан энг мураккаб мамлакат Ливан. Бу ерда яшайдиган аҳолининг этник тузилиши анча яхлит (асосан араблар) бўлсада, христианлар ҳам (52 процент) мусулмонлар ҳам (47 процент) турли мазҳабларга бўлинган. Исроил аҳолисининг кўпчилиги яҳудийлар, қисман мусулмонлар, христианлар ва караймлар.

ЖАНУБИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Жанубий Осиё табиий-географик ва тарихий-этнографик жиҳатдан анча мураккаб ва хилма-хил. Ҳозирги даврда 4,5 млн. км² территорияда 860 млн.дан ортиқ аҳоли яшайди. Шулардан энг кўпи

Ҳиндистонда (663 млн.), Покистонда (78,8 млн.), Бангладешда (88,5 млн.), Шри Ланка (15 млн.) ва Непалда (14 млн.). Энг кам аҳоли Бутанда (1,3 млн.) ва Мальдив Республикасида (150 мингга яқин) жойлашган. Бенгал бўғозидagi Андаман ва Никобар ороллари ҳам Жанубий Осиёга тегишли.

Мазкур давлатлар жойлашган Ҳиндистон ярим ороли шимолида Ҳимолай-Ҳиндикуш тоғ системаси билан ўралган, жанубда Ҳинд океани сувлари билан ювилган, ғарбий қисмида Декан ясси тоғлари соҳил бўйи чўзилган Конкана водийси ва серсувли кўп тармоқли Ҳинд ва Ганга дарёларидан пайдо бўлган серҳосил водийлар ўзига хос табиий иқлимли областни ташкил қилади. Катхиявар ярим оролидан шимоли-шарқ томон чўзилган Аравалли тоғ тизмаларининг ғарбида жойлашган бепоён сувсиз Тор ёки Буюк Ҳинд саҳроси, Ражастон дашти ва Синд текисликлари ҳам ўзига хос табиат манзарасини яратган. Агар Ассам ва Ҳимолай тоғининг жанубий этакларида жаҳоннинг энг сернам райони жойлашган бўлса, ўша кенгликдаги Синд даштларида айрим йиллари бир томчи ҳам ёмғир ёғмайди. Аммо Брахмапутра, Ҳинд, Ганга, каби буюк Осиё дарёлари билан бирга Жамна, Маханади, Кистна, Годовори номли йирик дарёларнинг бўлиши бу ерда суғорма деҳқончилик хўжалиги учун қулай шароит туғдирган. Энг қурғоқ Ҳинд текисликларида ўсимлик дунёси анча қашшоқ ва сийрак, кам учрайдиган бутазорлар ва шўр тупроқли ерлар, намли тропик иқлимли районларда эса ҳар хил дарахтли ўрмонлар учрайди.

Жанубий Осиёнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси қадимий даврларда жуда бой бўлган, кенг территорияни субтропик ва тропик ўрмонлар, чангалзор тўқай (жунгли) лар эгаллаган. Аммо инсон фаолияти туфайли кўп дарахтзор ўрмонлар камайиб кетган. Оқибатда турли-туман ўрмон ҳайвонлари ҳам анча камайган, қадимий турлари сийраклашиб жуда ноёб вакиллари қисман сақланган. Бу ерда ниҳоятда қимматбаҳо дарахт турлари, ҳар хил ҳайвонлар энди давлат томонидан муҳофаза қилина бошланмоқда. Уй ҳайвонларидан букри зебу, Ҳинд кўтоси, қурғоқ районларда қўй, эчки, от, туя сақлайдилар. Шри Ланканинг ҳам табиати, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўзига хос. Ҳиндистон ярим оролидан кичкина (35 км.) бўғоз билан ажралиб турган мазкур орол (65,5 минг км² майдонли) нинг бештдан тўрт қисмида унча баланд бўлмаган тоғлар мавжуд, иқлими экваториал муссонли.

Антропологик жиҳатдан жанубий осиеликлар асосан катта европеоид irqига оид бўлиб, ўзига хос жанубий тармоқни ташкил қилади. Улар учун қора қўнғироқ сочлар, қўй кўзлар, қирра бурун, анча чўзинчоқ юзлик характерлидир. Бу ерда негроид ва монголоид irqлари билан аралаш типларни, шимол ва шимоли-шарқда монголоид Жанубий Ҳиндистон ва Шри Ланкада веддоид, дравид ва ҳатто австралоид-негритос типларини ҳам учратиш мумкин. Паст бўйли пигмей типдаги андаманликлар жисмоний тузилиши билан ажралиб туради. Умуман, ҳозирги этносларда веддоид белгилари сезиларли даражада.

Жанубий Осиёнинг лингвистик тузилиши ниҳоятда мураккаб,

бу ерда энг кўп тиллар, юзлаб шевалар учрайди. Кейинги классификацияга биноан Жанубий Осиёда 180 дан ортиқ тил туркуми. Фақат Ҳиндистоннинг ўзида эса баъзи маълумотларга кўра 1652 тил ва шевалар мавжуд. Шулардан энг асосий Ҳиндарий гуруппаси (637,5 млн. га яқин) бўлиб, кўп сонли этнослардан Ҳиндистонликлар (180,4 млн.), бенгалликлар (138, 7 млн.), панжобликлар (70 млн. га яқин), бихарликлар (69,6 млн.), маротхилар (51 млн.), гужаротлар (33,3 млн.), ражастхонликлар (14,3 млн.), синдхилар, шри ланкали сингаллар (10,5 млн.), непалликлар (10 млн. га яқин) ва ҳоказо. Қолган аҳоли бир неча миллион ёки юз мингли дравид, тамил, мунда, кам сонли монкхемер ва тибет-бирма тилларида сўзлайдиган халқлар эроний ва дард тил вакиллари дур. Ҳозирги даврда Ҳиндевропа тилларидан расмий тиллар Ҳиндистон Республикасида Ҳинди, Покистонда урду, Бангладешда бенгали, Непалда непали, Шри Ланкада сингали, айрим штатларда мустақил шевалар, эроний тилларидан пушту, балужий, Қашмирда кўпчилик аҳоли дард тилида сўзлашади, инглиз тили Ҳиндистон Республикасининг иккинчи расмий тилидур.

Тарихий-маданий тараққиёт нуқтаи назардан Жанубий Осиёда анча ривожланган капиталистик муносабатлар даражасига кўтарилган миллатлар билан бир қаторда ҳали ибтидоий жамоа тузуми даражасида турган айрим дайди қабилаларни ҳам учратиш мумкин. Узоқ ўтмишда ва айниқса ўрта асрларда юксак маданият яратган йирик этнослар билан ёнма-ён яшаётган, аммо маданий тараққиёт йўлига чиқа олмаган айрим «қабилавий» гуруппалар аста-секин кўп сонли қўшни элатлар билан аралашиб ўз тили ва маданиятини сингдириб, юқори поғонадаги маданиятни ва ўз этносини қабул қилиш йўлида турибди. Ҳозирги Ҳиндистон ярим орони ва Шри Ланка аҳолисининг этник қиёфаси асли турли-туман элатлар орасида бўлаётган миграция, ассимиляция ва консолидация, яъни майда этнослар билан йирик миллатлар яқинлашиб аралашиб жараёнида турибди.

Мазкур жараёни тўғри тушуниш учун регионнинг этник тарихини аниқлаб олиш зарур. Кейинги йилларда ўтказилган археологик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, Жанубий Осиёда қадимий маданият эрамыздан аввалги III минг йилликларда пайдо бўлган. Фанда яқин даврларгача Ҳинд халқларининг қадимги маданияти бўлмаган, уларга цивилизацияни Ҳинд-европа авлодлари ғарбдан олиб келган, деган ғайри илмий фикрлар тарқалган эди. Мохенджодарода ва Хараппида қилинган ажойиб кашфиётлар натижасида тўрт-беш минг йиллар муқаддам европа қитъасида ҳали маданият бўлмаган бир даврда бу ерга арий қабилалари келгунча минг йиллар илгари Ҳинд ва Панжоб водийларида шаҳарда истиқомат қилаётган юксак деҳқончилик маданияти яратилганлиги исботланди. Хараппи маданиятини яратганларнинг этник турмуш шароити ҳали аниқланмаган бўлсада, улар дравид тилида сўзлашган, деб фараз қилинади.

Антропологик жиҳатдан палеолит ва мезолит даврларида яшган аجدодлар австролоид (веддоид) типиди бўлган. Жанубий

Осиёда гоминидлар топилмаган бўлса ҳам одам бир миллион йиллар муқаддам яшаганлиги аниқланган. Улар кенг территорияда дайди турмуш тарзида овчилик ва териб-термачилик билан ҳаёт кечирганлар. III—II минг йилликларда бу ерда мунда ва дравид тиллардаги этник группалар пайдо бўлади ва юқорида тилга олинган юксак маданиятга асос соладилар. Дравид ва мунда қабилаларининг маҳаллий веддоидлар билан аралашмасидан ҳозирги жанубий ҳинд дравидоид ирқий группаси пайдо бўлади. Австролоид ва монголоид ирқига оид мунда қабилаларининг маҳаллий веддоид аҳоли билан ассимиляция қилиши натижасида Марказий Ҳиндистоннинг мунда халқлари шаклланади. Эрамиздан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида бу ерга Урта Осиё ва Эрон томондан жанубий европеоид (арий) ирқидagi қабилаларнинг катта оқими босиб киради ва маҳаллий элатлар билан аралашиб кетади. Узоқ ўтмишдаги йўқолиб кетган аждодларнинг хотираси фақат ўлик тиллар ёзуви — ведда ва санскритда сақланиб қолган, холос.

Эрамиздан аввалги I минг йилликларда Шимолий Ҳиндистонда дастлаб бир неча қулдорлик давлатлари пайдо бўлган. III-II асрларда Маурия қулдорлик империяси бутун Ҳиндистонни бириктирган. Аммо эрамизнинг I асрларида шимолий қисми Кушан империясига қарам бўлади. XI асрлардан бошлаб Шимолий Ҳиндистонга туркий қабилалар босиб кира бошлайди ва XIII аср бошларида Деҳли султонлигини ўрнатадилар.

Шимолий Ҳиндистон халқларининг этник тузулишига араб-мўғул истилоси, айниқса XVI—XIX асрларда ҳукмронлик қилган Буюк мўғуллар империяси (Бобур авлоди) даврида кетма-кет кўчиб келган ҳар хил этнос вакиллари (форслар, тоҳарийлар, тожиклар, туркий халқлар) жиддий ўзгаришлар киритган эди. Шри Ланка оролида аҳоли эрамиздан аввалги I минг йиллик ўрталарида пайдо бўлган. Улар ҳиндарий тилларида сўзлашадиган ҳозирги сингаллар ва тамилларнинг аждодларидирлар. Тахминан ўша даврларда кўчиб кела бошлаган дравидлар маҳаллий веддалар билан аралашиб кетиб ҳозирги этносларга асос солган.

Жанубий Осиёга мустамлакачилар — португаллар, голландликлар, инглизлар XV—XVI асрлардан бошлаб кела бошлайди. 200 йиллик мустамлакачилик маҳаллий халқларнинг этник тузулишига таъсир қилмаган бўлса-да, мустамлакачилар ўз ҳукмронлигини тўла ўрната билган, маъмурий-сиёсий жиҳатдан анча ўзгаришлар киритган, туб аҳолининг социал-иқтисодий ва маданий ҳаётида жуда фожиали салбий из қолдирган эди. Оғир мустамлакачилик зулми маҳаллий халқларнинг ғазабини қўзғатган ва донмо қаттиқ қаршилик кўрсатишларига сабаб бўлган. Озодлик, мустақиллик учун кўтарилган кўп қўзғолонлар шафқатсизлик билан бостирилган. Фақат 1947 йилда Ҳиндистон халқи оммасининг кўп йиллик қаҳрамонона озодлик кураши туфайли мустақилликка эришди, аммо мустамлакачилар уни сунъий равишда диний эътиқод асосида икки қисм (индуистлар ва мусулмонлар)га бўлиб, Ҳиндистон Республикаси ва Покистон Ислом Республикаси деб эълон қилдирдилар. Шри Ланка (илгариги Цейлон)ни XVI асрда Португалия

босиб олган. XVII аср ўрталарида Голландия тортиб олган, XVIII аср охирларида у Буюк Британия мустамлакасига айланади. 1948 йили Шри Ланка мустақилликка эришади, ammo иқтисодий ва қисман снэсий жиҳатдан Англия таъсирида қолади. 1978 йилда мамлакат Шри Ланка Демократик Социалистик Республикаси деб эълон қилинади.

Ҳар бир халқнинг шаклланиши жараёнида ўзига хос хусусиятлари пайдо бўлади, ammo муайян территорияда ва табиий-иқлимли шароитда узоқ давр бирга яшаб келган турли халқ ва элатлар кўп асрлик иқтисодий ва маданий муносабатлар туфайли хўжалиги ва маданиятида умумий белгиларини ҳам шакллантириб келган. Шарқий Осиё аҳолисининг кўпчилиги (тахминан 80 проценти) қишлоқ хўжалигида банд. Масалан, Ҳиндистонда аҳолининг 70 проценти қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади, 20 процентдан камроғи эса саноатда банд. Покистоннинг қишлоқ хўжалигида ўз кучи билан ишлайдиган аҳолининг 52 проценти, Шри Ланкада 50 проценти, Непалда эса 90 проценти, Бангладешда 80 проценти банд. Ер асосан помешчилар ва қулоқлар қўлида тўпланган. Аҳолининг анча қисми ишсиз.

Жанубий Осиё халқларининг хўжалик фаолияти даставвал сунъий сугориш деҳқончилигига асосланади. Улар ўз ерларини дарёлардан ариқ ва каналлар орқали, махсус қудуқлар қазиб, чигириқлар орқали сугорадилар. Деҳқончилик хўжаликлари асосан дарё ва денгиз соҳилларидаги серунум тупроқли ерларда, тоғли районларнинг водийларида ва тоғ этакларида жойлашган. Ишлаб чиқариш қуроллари анча примитив бўлиб, оддий ёғочдан ишланган темир тишли омор, мола, кетмон ва ўроқдан иборат, холос. Асосий қишлоқ хўжалик экинлари — бугдой, тариқ, арпа, шоли, макка, дуккакли ва полиз, сабзавот ва мевалар, қалампир ва ҳар хил зиравор, ёғ (кандир, ер ёнғоғи (арахис), кунжут, сезам) ва техник (пахта, жут)лардир. Йирик плантация хўжаликларида чой, кофе, каучук, ҳар хил хурмо (пальма) дарахтлари экилади. Ерга ишлов беришда хўкиз ва зебу ҳайвонларидан фойдаланилади. Ammo бир қўшхўкиз ҳар беш онлага тўғри келади, у ҳам фақат бойларда, камбағал деҳқонлар молни помешчилардан ижарага оладилар. Тезак асосан ўтин (ёқилғи)га ишлатилганлиги туфайли ер деярли ўғитланмайди. Йиғим-терим ишлари фақат қўл меҳнатида бажарилади, яъни ҳосил асосан ўроқ ёки қўлда йиғилади, хирмон кўтариб оддий ёғоч (хода) ёки хўкиз (ё бошқа ҳайвон) билан тепкилаб янчилади, ёва ёрдамида созурилади.

Ҳиндистонда ҳосил йилига икки марта олинади. Шунинг учун қишлоқ хўжалик йили икки мавсумга ажраган: июнь—октябрь ойлари ёзги (ҳариф) ва октябрь—апрель қишки (раби), ҳариф мавсумида асосан шоли, сули, макка ва ҳоказо, раби мавсумида эса бугдой, арпа, дуккакли ва ёғ экинлари экилади.

Уй ҳайвонлари (йирик ва майда шохли мол) сақлашда Ҳиндистон жаҳонда биринчи ўринни эгаллайди. Бу ҳол мамлакат фаровонлиги билан боғлиқ эмас, балки диний эътиқод билан белгиланади.

Чунки индуизм динида жониворларни ўлдириш гуноҳ ҳисобланганлиги туфайли молни сўйиш ман қилинган. Фақат мусулмон давлатлар — Покистон ва Бангладешда мол гўшти ишлатилади. Махсус чорва хўжалиги Ғарбий Покистондаги кўчманчи аҳолида, Ҳиндистоннинг Майсара штатида мавжуд. Бу ерда асосан ҳайвон кучи сифатида ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун йирик шохли мол, эчки, қўй, чўчқа, Покистоннинг ғарбий районларида эса туя ва от боқилади. Жанубий Осиёнинг айрим районларида оғир ишларда, масалан, ёғоч тайёрлашда, фил кучидан фойдаланилади. Ҳиндистоннинг шимолий ва марказий қисмида жойлашган, тоғ этакларида, Непал ва Шри Ланканинг жанубидаги тоғли районларида примитив деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик, овчилик, дарё ва денгиз соҳилларида балиқчилик, ўрмон ва тўқайзорларда йиғим-теримчилик билан кун кечираётган хўжаликлар ҳам кўп учрайди. Шунинг ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, қишлоқ хўжалигида капиталистик муносабатлар кучайган сайин маҳаллий деҳқонлар орасида ерсизлар сони ҳам кўпая борган. Оқибатда йирик ва майда помешчиклар ерида ишлайдиган ёлланма (чорикор) ишчилар кўпроқ пайдо бўла бошлади. Айниқса, ерсиз деҳқонлар чорикор ва батрак сифатида плантация хўжаликларда ўз кучларини арзон сотишга мажбурлар. Регионнинг шимолий қисмида чой ва жут плантациялари кўпроқ, марказий районларида пахта ва кўкнор, Жанубий Декон ва Шри Ланкада кофе, каучук ва кокос плантациялари муҳим соҳага айланган. Плантация хўжаликларида ерсиз қолган деҳқонлардан ташқари кенг миқёсда аёллар ва болаларнинг арзон меҳнатидан фойдаланилади.

Ҳиндистон ҳукумати кейинги йилларда қишлоқда агротехника тадбирлари («яшил революция» номи билан машҳур бўлган) комплексини амалга оширган эди. Бу тадбир озуқали донлар ҳосилини анча кўтариш имконини берди. Аммо «яшил революция» самараларидан асосан йирик ер эгалари, бой деҳқон (қулоқ)лар фойдаланмоқда. Ҳозиргача мамлакат қишлоқ хўжалигида банд асосий омма кам ерли ва ерсизликдан азоб чекмоқда. Расмий маълумотларга кўра қишлоқ аҳолисининг 22 процентидан мутлақо ер йўқ. 62 проценти эса 5 акрагача (1 акра — 0,4 га) ерга эга. Покистонда ҳам ер асосан помешчиклар ва қулоқлар қўлида. Бангладешда деҳқон хўжаликларининг учдан икки қисмидан кўпроғи бир гектаргача ерга эга, салкам уч миллион деҳқон оиласи умуман ерсиз.

Бутун Жанубий Осиёда қадимдан ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Айниқса турли нозик матолар тўқиш, (машҳур кашмир рўмоллари, ҳинд тўқима маҳсулотлари), металл, ёғоч ва суякдан баддий буюмлар ясаш, асл тош ва металллардан яратилган ажойиб безаклар, турли хилдаги ва ранг-баранг нақшли, ўймакорли маҳсулотлари ишлаб чиқариш анча ўсган эди. Аммо кўп йил давом этган инглиз мустанлакачилиги ҳунармандчиликка ҳам катта путур етказди. Жаҳонда ип газлама ишлаб чиқаришда биринчи ўринда турган мамлакатлардан ҳисобланган Ҳиндистон XIX асрлардаёқ Англия фабрикантларининг маҳсулотлари билан мамла-

катни тўлдириб ташлаши натижасида маҳаллий тўқимачилик инқирозга учраб, юз минглаб ҳинд тўқувчилари кундалик тирикчилигидан маҳрум бўлиб ўлимга ҳукм қилинган эди. К. Маркснинг таърифича «Бунга ўхшаш фалокатни савдо тарихида учратиш қийин. Ҳиндистон текисликлари ип газлама тўқимачилари суяклари билан тўлиб кетган»¹. Албатта, на мустамлакачилик, на инглиз саноати экспансияси минг йиллик маҳаллий ҳунармандчилик традицияларини бутунлай йўқотишга ожиз эди. Ҳиндистон мустақилликка эришиб Республика ташкил топгандан кейин бадий ҳунармандчилик қайтадан равнақ топа бошлади, у миллий экономиканинг муҳим соҳасига айланди. Ҳукумат махсус ҳунармандчилик ишлари бўйича Бутунҳинд бошқармасини ташкил этиб ҳунармандларни зарур хом ашё билан таъминлаб, уларнинг маҳсулотларини сотишда катта ёрдам бермоқда.

Жанубий Осиё мамлакатлари мустақиллик қўлга киритилгандан кейин қисқа муддат ичида мустамлакачилардан мерос қолган экономикани қайта қуриш ишида анча муваффақиятларга эришдилар. Масалан, Ҳиндистонда ўтказилган протекционизм ва экономикани давлат капиталистик бошқарувининг турли шакллари кенг жорий қилиш (планлаштириш, давлат секторини лицензиялаш, нарх-наво, экспорт, импорт ва ҳоказолар устида назорат ўрнатиш) да индустриалаштириш йўли саноат ишлаб чиқаришининг ўсишига ёрдам берди. Оғир индустрия ва энергетиканинг илгари мутлақо бўлмаган ёки ниҳоятда суст ривожланган тармоқлари айниқса тез ўса бошлади. Аммо қишлоқ хўжалиги ижтимоий, социал ва оилавий-маиший турмушда феодал-патриархал ва кастачилик муносабатлари ҳамон ҳукмронлик қилиб келмоқда.

Каста тузуми 1950 йили қабул қилинган Ҳиндистон Республикаси конституцияси томонидан кишини социал тенгсизлик ва зулм қилиш тартиб-қоидалари эканлиги сифатида қаралган бўлса ҳам ҳозиргача ўз моҳиятини сақлаб индуизм диний ақидалари билан муқаддаслаштирилган. Асли феодал ижтимоий муносабатларни ифодаловчи илк синфий жамиятда меҳнат тақсмоти негизда пайдо бўлган кастачилик эндогам ижтимоий группалар сифатида намоён бўлади. Ириқ эндогам группалар ичида майда экзогам касталар ҳам мавжуд. Илгари каста эндогамияси тартибларини бузган кишилар қаттиқ жазоланган. Оилавий муносабатлар ҳам мазкур система тартибларига асосланган.

Жанубий Осиё халқларининг оила ва никоҳ муносабатлари диний эътиқодига қараб фарқ қилади. Мусулмонларнинг маиший-оилавий турмуши шариятга асосланган, индуистларники эса патриархалчиликни ёқлаб келган каста қоидаларига таянади. Никоҳ масалалари ота-оналар ихтиёрида бўлган. Яқин даврларгача эрта никоҳ тартиблари (никоҳлаш 2—4 ёшлигида, уйланиш маросими 6—8 ёшлигида) амалга оширилган. Кўп халқларда бева қолган аёл эри ёш ўлса ҳам иккинчи марта турмушга чиқишга ҳаққи йўқ. Айрим элатларда она уруғи муносабатларининг қолдиқлари

¹ Қарагн: К. Маркс. Капитал, т. I, 1955, стр. 437.

сақланган. Масалан, Жанубий Ҳиндистондаги найри халқида мерос она томонидан белгиланади, аёллар эркаклар билан тенг ҳуқуқда. Албатта мазкур тартиблар капиталистик муносабатларнинг таъсири остида аста-секин емирилиб бормоқда.

Ҳиндистоннинг асосий дини ҳисобланган индуизм тоифаларга бўлинишни, социал тенгсизликни муқаддаслаштиради. Олий даражадаги поғонани руҳоний брахманлар, феодал зодагонлар, ҳарбий саркардалар, амалдорлар ва савдогарлар эгаллайди. Энг кўп қисмини «соф» каста деҳқонлар билан шаҳарликлар ташкил қилади. Энг пастки поғонани «нопок» кастадаги кишилар — тери ошлайдиган ишчилар, кўнчилар, этикдўзлик (индуис динида хом териға қўл тегизиш ҳаром ҳисобланган), фаррошлар, кир ювувчилар, мурдашулар, аҳлат ташувчи ва бошқа ифлос ишдаги меҳнаткашлар эгаллайди. Ҳиндистоннинг янги конституцияси қабул қилиниш арафасида «нопок» касталарга оид кишиларнинг сони 50 млн. дан ортиқ бўлган. Ислом дини кастачилик тафовутларини инкор қилса ҳам каста табақалари ҳинд мусулмонлари орасида қисман сақланган.

Ҳозиргача қишлоқларда уйлар касб ва табақаларга бўлинган ҳолда қурилган. Қишлоқ марказида жамоа кенгашининг уйи қад кўтради, унда ҳар бир каста ўз худолари ва умумий худолар ҳайкалчаларини ўрнатиб ибодат ўтказадилар. Ҳар бир оила турар жой, омборхона ва молхонадан иборат ҳовлиға эга. Ҳовли уйлари-нинг турлари ҳар хил бўлиб, улар лойдан, ёғочдан, тошдан, текис томли, ойнасиз қилиб қурилган. Камбағалларнинг уйлари лой ва ёғочдан синч тўқима қилиб ишланган бўлиб, бўйра тўшалган сува, бир неча ёғоч ва сопол идиш, хонтахта билан жиҳозланган. Бойларнинг пишган ёштдан қурилган дабдабали кўп хонали кўшк ва замонавий ҳовлилари, уй жиҳозлари, қимматбаҳо буюм ва гиламлар билан безатилган. Ҳовлида катта боғ ва гулзорлари мавжуд. Айниқса соҳилларда қад кўтарган шаҳарлар кўп қаватли чиройли муҳташам бинолари билан ажралиб туради. Шаҳардаги ўзига тўқ оилалар инглиз типидagi котеджларда яшайдилар. Аммо йирик sanoat марказларининг теварак-атрофида минглаб тартибсиз тикланган ишчи бараклари ва кулбалари ҳам ниҳоятда катта терри-торияни эгаллайди.

Жанубий Осиё халқларининг кийимларини икки турға бўлиш мумкин: тикилган ва ўрама. Эркаклариди дхоти деб аталган белдан боғланиб пут орасидан ўтказиб ўралган иштонга ўхшаш, аёлларда узун матодан бел ва оёқларини бекитиб турадиган ўралган кўйлакка ўхшаш кийимлар (сари) кенг тарқалган. Дхоти ва сари устидан калта камзул билан кўйлакча, аёллар кофта, қўшимча юбка ёки шаровар кийишади. «Олий» каста вакиллари ва кўпчилик шаҳар аҳли одатда кенг ва узун, деҳқонлар эса калта белбоғ шаклидаги дхоти киядилар. Бел ва оёқ ўралгандан қолган узун матонинг учи билан аёллар кўкрагини бекитиб юрадилар, баъзан бошиға рўмол қилиб ёпиниб юрадилар. Эркаклар бошиға салла ўрайди, аёллар рўмол ёпинади ва ҳар хил безаклар тақади, атир-упалар билан ўзига пардоз беради. Кенг оммада жез ва қумушдан, бойларда олтин ва қимматбаҳо тошлардан ишланган оёқ

ва қўлларига тақиладиган билагузуклар, қишлоқларда жез, шиша ва суякдан, ҳатто айрим ўсимлик доналарини қуритиб тизма, мунчоқлар ва бошқа турли безаклар ясалади. Баъзи халқларда эркаклар ҳам ҳар хил безаклар тақади. Болаларга, ўспирин қизларга, келин-куёвларга тақиладиган қўпгина безаклар кўз тегмаслиги, тумор учун тақилади. Айрим аёллар ўз безакларини бутун умр ечмайди.

Шарқий осиеликларнинг таомлари ҳам табақаланади. Кўпчилик аҳолининг ҳар кунги таоми хамир маҳсулотлари, айниқса нон ва ҳар хил дондан пиширилган суюқ бўтқа, атала ёки шўрва, ўсимлик (арахис, кандир, кунжи ёки кокос) ёки зирворда тайёрланган ловия ва сабзавотдан иборат. Қатиқ, чой ва кофе асосий ичимлик ҳисобланади. Чойни асосан сут билан ширчай қилиб ичилади. Ҳиндистонда гўшт ва мол ёғи кам истеъмол қилинади. Диний ақидалар асосида мол (сигир) гўштини истеъмол қилиш ман қилинган, сариёғ эритилган ҳолда ишлатилади. Кўп халқларда эркак ва аёллар алоҳида-алоҳида овқатланади. Одатда қишлоқ аҳолиси кунига икки марта, дала ишлари вақтида уч марта тановул қилади. Ҳиндийларда ошхона муқаддас ҳисобланади. Овқатни қўл билан ейдилар, қозон-товоқлари асосан мисдан, тўйларда ишлатиладиган сопол идишлар эса фақат бир марта ишлатилиб, кейин ташлаб юборилади. Дон, сув ва сут-қатиқлар учун сопол идишлардан фойдаланилади.

Уни одатда қўл тегирмонида, Ҳималай этакларида сув тегирмонида чиқарилиб, буғдой, сули, макка, арпа, баъзан гуруч ундан, Шимоли-Шарқий Панжобда қорабуғдой (гречиха) ундан тандирда нон (лавад) ёпилади. Нон ёпилиш усулига қараб бир неча хилда (чапати, пхулка, ротла, бхакри), қалин қилиб товада сариёғда қовуриладигани ехи юпқаси (Гуджаратда) кхакра деб юритилади. Гуручдан тайёрланадиган таомлар энг сеvimли ва кенг тарқалган, аммо камбағал оилалар уни ҳам кам, асосан байрамларда истеъмол қилади. Қанд ёки шинни ва ёнғоқ қўшилган ширгуруч байрамларда пишириладиган тансиқ таомдир, Покистон ва Шимолий Ҳиндистонда, айниқса мусулмонлар орасида кенг тарқалган сеvimли таом палов (пулоу) ва шовла (бирёни). Ҳинд палови қўй гўшти, товук, балиқ, сабзи ва нўхатдан, ҳар хил зирвор қўшилиб пиширилади, гуручи алоҳида ёғда қовуриб олинади, шовласи эса аксинча гуручини ивитиби масаллиғи билан бирга дамланади. Шовлага одатда ёнғоқ, майиз, қовурилган пиёз қўшилади. Индуистлар, айниқса жайна мазҳабидагилар фақат вегетариан таомларни истеъмол қиладилар. Ҳинд мусулмонлари чўчқа ва мол гўштини истеъмол қилмайди, асосан қўй гўшти ва парранда ишлатилади. Энг бой оилаларда ҳам гўшт ҳафтада икки-уч марта истеъмол қилинади, холос. Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва Бангладешда ҳар хил гўштли таомлар, айниқса кабоблар (сич кабоб, куфта, шабдег) тайёрланади. Бенгаллар, тамил ва бошқа дравид халқларида балиқдан турли таомлар тайёрланади. Шри Ланкада ҳам балиқни ҳар хил туршак ва аччиқ зирворлар, пиёз ва саримсоқ билан пишириб истеъмол қиладилар, сингаллар кам вегетариан, гўштни (кўпроқ мол гўштини, камроқ қўй ва эчки гўштини) қовуриб, қай-

натиб турли ўтлар, қалампир ва сирка билан истеъмол қиладилар. Шри Ланкада ҳам энг сеvimли таомлар гуручдан жекфрут меваси билан пиширилади. Товуқ гўшти ҳам энг обрўли таом ҳисобланади. Аммо барча гўшт, балиқ, товуқ ва сабзавотга гуруч қўшиб тортилади. Таомлар билан боғлиқ ҳар хил диний характердаги иримлар ҳам мавжуд. Жанубий Осиёда очлик ва қашшоқлик оқибатида ҳар хил касалликлар кўп тарқалган. Расмий ахборотларга қараганда, Ҳиндистонда А витамини етишмаслигидан ҳар йили 12 минг боланинг кўзи ожиз бўлиб қолади. Узоқ давр мустамлакачилик ҳукм сурганлиги туфайли қадимда юксак маданият, ёзув яратган ҳиндистонликлар кейинги асрда республика ташкил бўлгунга қадар маънавий жиҳатдан ҳам жуда қашшоқ яшаганлар. Масалан, ҳозир ҳам Покистонда 82 процент аҳоли саводсиз, 50 процент мактаб ёшидаги болалар ўқимайди. Бангладешда 80 процентдан ортиқ киши ўқиш-ёзишни билмайди. Буларнинг ҳаммаси мустамлакачиликнинг оқибатидир. Аммо Жанубий Осиё халқларининг яратган дабдабали гўзал монументал архитектура, декоратив ҳайкалтарошлик, моҳир ўймакорлик, тасвирий санъат каби ажойиб санъат намуналари уларнинг жаҳон маданиятига қўшган зўр ҳиссасидир. Бу ерда ўзларининг қадимий ёзуви асосида аниқ фанлар, фалсафа ва адабиёт яхши ривожланган, ноёб халқ озанки ижоди асарлари, театр, музыка ва хореография санъати ҳам яратилган.

Узоқ асрлар давомида Жанубий осиеликларнинг сиёсий хўжалик ва маданий яқин муносабатлари ўзига хос умумий маънавий маданиятни юзага келтирган, умумий халқ ижодиёти намуналари яратилган. Масалан, қадимий ҳиндийларнинг муқаддас ёзувлари, ведда гимнлари, буддизм адабиёти, «Махабхарата» ва «Рамаяна» каби эпик асарлар, ҳикоялар тўплами, эртаклири ва «Панчатантра» масаллари, «Катакали» номли театрлаштирилган томошалари, жозибадор кўйлари ва хореографик рақслари бутун Шарқий Осиё халқларининг умумий маънавий бойликларидир. Уларнинг кундалик ҳаётини қўшиқ ва рақсиз тасаввур қилиш қийин. Барча байрамлар, маросимлар, тўйлар ва кўп меҳнат фаолияти куй, қўшиқ ва рақслар билан нишонланади, қўғирчоқ театри, фокусчилар ва масхарабозлар ўз санъатини намойиш қиладилар. Ҳозиргача ўрта асрларда яратилган мўъжизали Тожмаҳал мақбараси, афсонавий нақшлар ва ҳайкалларга бой Банорас ибодатхоналари ва бошқа архитектура намуналари, Ажанта ғор ибодатхоналаридаги расмлар, турли ривоятларни акс эттирган ҳайкаллар ва ўйма нақшлар кишини ҳайратда қолдиради. Халқ медицинаси ва фармакологияси яратган даволаш усуллари ва дори-дармонлар, йог таълимоти ва бошқа халқ ақл-заковати яратган ижобий тажрибалар жаҳонга машҳур.

Жанубий Осиё халқларининг диний тасаввурлари турлича. Бу ерда энг йирик динлар индуизм, ислом ва буддизмдир. Масалан, Ҳиндистонда аҳолининг 83 проценти индуистлар, 11 проценти мусулмонлар, 3 процентга яқини христианлар, 2 процент сикхалар, 1 процент буддистлар ва жайнистлар. Непал аҳолисининг ҳам кўп-

чилиги индуистлар (89 процент). Покистонда мусулмонлар бутун аҳолининг 97 процентини, Бангладешда эса 80 процентини, индуистлар 18 процентини ташкил қилади. Шри Ланка аҳолисининг 66 проценти буддистлар, 19 проценти индуистлар, 8 проценти христианлар ва 7 проценти мусулмонлар. Энг қадимий арий қабилалари замонида пайдо бўлган индуизм дини политеистик характерга эга, унинг ҳозиргача машҳур худоларидан Вишна ва Шивага сифиниш бутун Жанубий Осиёда сақланган. Айрим қабилавий диний эътиқодлар ибтидоий элатларда сақланган бўлса-да, уларда йирик динлар (индуизм, буддизм, ислом, христианлик) таъсири анча кучли.

Ҳиндистон — буддизмнинг ватани. У эрайдан аввалги VI асрларда қулдорлик жамиятида кенг меҳнаткаш омманинг каста тузумига, шафқатсиз жабр-зулмига қарши тенглик ғоясини кўтариб чиққан диний эътиқод сифатида пайдо бўлган эди. Буддизм қўшни мамлакатларга (айниқса Непал ва Шри Ланкага) тез тарқалган, унга яқин жайнизм Ҳиндистоннинг Марказий ва Ғарбий областларида ҳукмрон бўлган. Арий қабилаларининг пайдо бўлиши ва узоқ давр мобайнида уларнинг диний эътиқодлари маҳаллий ибодат ва эътиқодлар билан аралашиб индуизмни юзага келтирган эди. Индуизм таълимотида кўп худолик ва «абадул-абад» яратилган каста тузумини илоҳийлаштирувчи ғоялар ўз ифодасини тошган. Индуистлар ўз кастасига садоқат билан ахлоқий бурч ва бадал (карма)га қаттиқ итоат қиладилар. Бу таълимот умумий тенгликни эълон қилган буддизмни ватанидан сиқиб чиқаради. Урта асрларнинг охирилари (XVI—XVII асрлар)да индуизм элементлари, ислом ва бошқа динлар аралашмасидан якка худолик диний таълимот (сикхизм) юзага келади ва у асосан Панжобда ҳукмрон дин бўлиб танилади. Сикхалар касталик тартиби, дарвешлик ва худо тасвирларини инкор қиладилар.

Жанубий Осиё халқларининг этник қиёфасини сўнгги даврларгача қабилавий тузум тартибларини сақлаб келган элатларсиз тасаввур қилиш қийин. Улар ўзига хос маиший турмуш ва маданий хусусиятлари, ижтимоий тузум тартиблари ва хўжалик фаолиятини сақлаб келганлар. Бу этнослар энг кўп сонли санталлар (4,4 млн. киши), гондалар (2,7млн.), мундалар (1,4 млн.) билан бирга бир неча минг кишилик майда группалар (Шимоли-шарқий Ҳиндистондаги нега ва кхаси, Жанубдаги курумба, тўда, бадага, ченчу, Бихар штатидаги бхил, Непалдаги магара, гурунга, Шри Ланкадаги веддалар қўшни ороллардаги андаманлар ва никабўрлар) дан иборат. Мазкур элатлар яқин даврларгача ибтидоий деҳқончилик, овчилик, териб-термачилик, балиқчилик билан шуғулланиб келганлар. Уруғ-жамоа деҳқончилиги билан шуғулланувчи нега, кхаси каби элатлар қабилаларга бириккан. Овчи-теримчи группалар ҳам қабилавий тузум тартибида муайян территорияда дайдиб кун кечирганлар. Улар ҳар хил емишли ўсимлик ва илдизларни териб-термачлаганлар, майда ҳайвонларга ўқ-ёй ёки пуффак қурол билан (мудуварлар) ов қиладилар. Веддаларда ўзига хос S — шаклидаги катта ўқ-ёй бўлган. Чеорва, тўда, курумба қабилалари йирик шохли мол — қўтос ва қисман қўй боққанлар. Балиқ

овида санчқи ва найза ишлатилган. Ведда ва андаманларда терим-термачилик билан аёллар ва болалар, овчилик ва асал йиғиш билан эркаклар шуғулланган.

Мазкур қабилаларнинг турар жойлари ҳар хил. Масалан, санталларнинг қишлоқлари бир неча уйлидан то йирик кўп уйли маконлардан иборат бўлиб, кўча бўйлаб бамбук ва буталардан тикланиб лой билан урилган уйларда истиқомат қиладилар. Уйлари ёғоч каравот, сопол ва мис идишлар билан жиҳозланган. Қхасилар тош ва ёғочдан тикланган сомон томли кичкина кулбаларда яшайдилар. Тоғ этаклари ва водийларда жойлашган нега қабилалари тевараги деворлар билан ўралган тўп-тўп уйли қишлоқларда истиқомат қилади. Ўрмон веддалари эса омонат чайлалар тиклаганлар, андаманларда бутун уруғ группасига мўлжалланган катта уйлар мавжуд. Барча қабилаларнинг кийимлари ҳиндийлариникидан фарқ қилмайди, асосан эркаклари дхоти ва салла, аёллари сари киядилар. Фақат тўда ўзига плашч шаклидаги кийим, веддалар илгари ёғоч пўстлогидан, ҳозир эса матодан этакча ёки юбка киядилар.

Ойла ва никоҳ муносабатлари ибтидоний тузумга асосланган, ёшларда инициация маросимлари, қабилаларда аждодлар ибодати сақланиб келмоқда. Арвоҳларга, шамол, момақалдироқ, қуёш, ой, қоя ва булоқларга сиғиниш, айрим қабилаларда тотемистик тасаввурлар муҳим роль ўйнайди. Диний маросимларда, оилавий ва қабилавий байрамларда куй ва рақслар ижро этилади. Халқ оғзаки ижоди ҳам анча ривожланган.

ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Евроосиё қитъасининг жануби-шарқий қисмидаги Ҳиндихитой ярим оролида ва қўшни Малайя архипелаги оролларида ўзига хос маданиятига эга бўлган турли элатлар яшайди. Тахминан 4,6 млн. кв. км территорияда бир неча йирик мустақил давлатлар жойлашган. Унинг аҳолиси 324 млн. дан ортиқ. Энг катта ярим орол (жаҳонда майдони жиҳатдан учинчи ўринда) ҳисобланган Ҳиндихитойдаги Вьетнам Социалистик Республикаси (53 млн.), Лаос Халқ Демократик Республикаси (3,7 млн.), Кампучия Халқ Республикаси (4,5 млн.), Бирма Иттифоқи Социалистик Республикаси (32,6 млн.) ва Таиланд қироллиги (46 млн.) жойлашган. 15 мингдан ортиқ ороллardan ташкил топган Малайя архипелагида эса катта территорияни эгаллаган Индонезия (148 млн.) ва Филиппин (45 млн.) республикалари, Малайзия Федерацияси (13,5 млн.), Сингапур Республикаси (2,4 млн.) каби давлатлар мавжуд.

Жануби-шарқий Осийнинг материк ва ороллик қисмлари табиати ва иқлими жиҳатдан бир оз фарқ қилади. Унинг кўп қисми намли тропик поясдаги экваториал ва субэкваториал (муссон) иқлимли, тоғлиқ қисми эса бир оз қурғоқ иқлимли. Қонтинентал қисмида Меконга, Менама, Ировади, Солуэн каби дарёлар, ороллarda жуда майда дарёлар, кўллар ва ботқоқликлар мавжуд. Кўп дарёлар, айниқса серсувли Меконга дарёси бир неча мамлакатларни босиб ўтиб жуда кўп тармоқлари билан (узунлиги 4500 км)

деҳқончиликда ҳаёт манбаси бўлибгина қолмай, муҳим ўзаро алоқа йўли ва катта гидроэнергетика запасига ҳам эга. Малайя архипелаги оролларида ҳам серсув транспорт ва ирригацион аҳамиятга эга бўлган бир неча дарёлар мавжуд. Регион кўпгина қазилма бойликларга эга: нефть, қўрғошин, вольфрам, хромит, уран ва бошқалар. Жануби-шарқий Осиё ҳозирги даврда хромит ва қўрғошин қазиб олишда жаҳонда биринчи ўринлардан бирини эгаллайди. Аммо ҳалигача кўп минерал бойликлар ўрганилмай ер бағрида хазина бўлиб сақланмоқда. Фақат Калимантон соҳилларида ва Суматрада эндигина йирик нефть қудуқлари очилган, Вьетнамда катта кўмир кони (регионнинг ўндан тўққиз қисми бойлиги) кашф этилиб ишга туша бошлади.

Ҳиндихитой ва Малайя архипелаги жаҳонда энг кўп турли ўсимлик дунёсига эга. Масалан, биргина Калимантан оролида 11 мингдан ортиқ гуллайдиган ўсимлик турлари (қиёс қилиб олинганда бутун Африка қитъасида атиги 13 минг тури бор) мавжуд. Абадий яшил ўрмонзор ва бутазорлар регионнинг энг катта бойлигидир. Мангрово ўсимликларининг айрим турларининг баландлиги 30 метргача етади, баъзи паст бўйли пальма дарахтлар узунлиги 5,5 метргача етадиган япроққа эга, айрим мана ўсимликларининг узунлиги эса 200—300 метр келади. Тропик хазонрезлик ўрмонлар ҳам анча ерни эгаллайди (айниқса Бирма, Таиланд ва Ҳиндихитой ярим оролининг шарқий қисми). Малайя архипелагининг шарқий оролларида эвкалипт ўрмонлари, айтиқса бамбук кўп ўсади (бу ерда юзга яқин бамбук турлари маълум). Бир вақтлар бутун Жануби-шарқий Осиё территориясининг ярмидан кўп қисмини эгаллаган ўрмонзорларда қимматбаҳо дарахт турлари кўп ўсган (масалан, муҳим хўжалик аҳамиятига эга турларидан темир, қора, қизил, сандал, эбен, камфора, тик каби дарахтлар). Ҳозирги пайтга келиб бундай бой ўрмонлар анча камайиб қолган.

Турли ўсимликларга бой ўрмонзорларда ўзига хос ҳайвонот дунёси ҳам яратилган. Бу ерда сут эмизувчилардан: маймунларнинг ҳар хил турлари (орангутан каби йирик одамсимон маймунлардан тортиб ярим маймун ҳисобланган лемург ва бошқа майда турлари кўп), қисман фил, йўлбарс, каркидон, тапир; ҳар хил илонлар, тошбақа, тимсохлар учрайди. Айтиқса ранг-баранг қушлар ва капалакларнинг турлари кўп. Тинч ва Ҳинд океани сувлари билан ҳар томондан ювилиб турган Жануби-шарқий Осиё мамлакатларининг соҳил бўйлари ниҳоятда балиққа бой. Балиқ ва денгиз маҳсулотлари маҳаллий аҳолининг таомида муҳим ўринни эгаллайди.

Табиийки, бундай бой ўлкалар қадимдан мустамлакачиларнинг диққатини доимо ўзига жалб қилиб келган. Жануби-шарқий Осиё мамлакатларини босиб олиб бойлик орттириш манбаига айлантиришни йирик давлатлар мустамлакачилари орзу қилиб келган. Оқибатда XVI—XIX асрлар мобайнида бутун регион йирик капиталистик мамлакатлар томонидан мустамлака қилинган.

Тарихий-географик жиҳатдан ҳам Жануби-шарқий Осиё ўзига хосдир. Ҳали тўлиқ ўрганилмаган бўлса-да, мезолит давридаёқ бу ерда муайян маданий бирлик пайдо бўлган. Ўтказилган тадқиқот-

лардан маълум бўлдики, Таиланднинг тоғ водийлари (арвоҳлар Ғори) да эрамиздан аввалги IX—VIII минг йилликларда илк деҳқончилик хўжалиги бўлганлиги аниқланди. Одамлар тоғ водийларини, денгиз соҳилларидаги текисликни шоликорлик деҳқончилиги учун қулай билиб у ерларни эгаллай бошлаганлар. Бундай хўжаликлар дастлаб неолит давридаёқ қитъанинг шарқий қисмида пайдо бўлади, биринчи марта шоликорлик маданияти қитъада тай ва австронезия халқлари томонидан эгалланган ва қўшни ўлкаларга ҳам тарқалган. Суғоришга асосланган қўшни омов деҳқончилиги эрамизнинг бошларига келиб бутун регионда тарқалган. Бронза тишли омов асли донгшон номли маданият (эрамиздан аввалги VIII—VII асрлар) обидаларида топилган. Ҳозирги моддий ва маънавий маданият хусусиятлари ҳам ўша даврлардан шакллана бошлаган ва ҳозиргача ўз хусусиятларини асосан сақлаб қолган.

Антропологик жиҳатдан Жануби-шарқий Осиё халқларининг деярли ҳаммаси монголоид типидagi Жанубий Осиё кичик ирқига оид. Палеонтропологик маълумотларга қараганда палеолит ва мезолит даврларида маҳаллий аҳолининг бир қисми австролоид группасини ташкил қилган ёки ўзига хос аралашма типидан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам ҳозиргача Жануби-шарқий Осиё аҳолисининг этник қиёфаси анча мураккаб.

Қитъа қисмида яшовчи энг катта этнос — вьетнамлик (вьет) лар 40 млн. дан ортиқ кишидан иборат. Тили ва маданияти жиҳатдан уларга яқин бўлган мианглар республиканинг турли районларида жойлашган. Вьетларнинг ғарби, бутун Ҳиндихитой ярим оролида тай тилида сўзлашадиган халқларнинг катта группаси яшайди. Шулардан энг кўп сонлилари кхонтаилар ёки Таиланд сиамлари (21 млн.), лао (лаослик) ва шан (бирмалик) халқлардир. Вьетлар ва тайларга ирқий, хўжалик ва маданий белгилари билан (тахминан 1 млн. киши) мяо-яо группасига онд халқлар яқин туради. Буларнинг ҳаммаси лингвистик жиҳатдан мон-кхмер тил оиласига киради. Асли кхмер тилларида Кампучиянинг туб аҳолиси, Вьетнам, Лаос ва Таиланд кхмерлари, Бирма ва қисман Таиландда яшовчи мон (талаин)лар, Малаккадаги сенои ва семанглар сўзлашади. Хитой-тибет тил оиласига оид катта тил группасининг вакилларида бирмаликлар (23 млн.) ва уларга яқин корен, кая, качин ва ҳоказо халқлардир. Махсус адабиётда австронезия ёки малайя-полинезия тил оиласига киритилган австроосиё тил группасига энг кўп миллатли Индонезия халқлари киритилган. Сўнгги лингвистик маълумотларга қараганда бу ерда 300 дан ортиқ тиллар ва 1000 га яқин шевалар мавжуд бўлиб, шуларнинг 96 проценти австронезия тил оиласига тегишли. Яваликлар (60 млн.) сундлар, мадурлар, миненгкабау, буги, макасара, филиппинлардан тагал, илок, биллок, висайя кабилар ҳам шу тил оиласи вакиллари дир. Тил ва миллатларнинг шаклланиш жараёни мустамлакачилик даврида бир оз сустлашган бўлса-да, аммо ҳар ҳолда давом қилиб келган.

Фақат XX асрнинг 40—50-йилларидан бошлаб, Жануби-шарқий Осиё мамлакатларидан кўпчилиги мустақилликка эришгандан сўнг бу жараён анча кучайди. Йирик миллатлар шакллана бошлаб

ҳозирги этник қиёфа пайдо бўлди. Регионнинг туб аҳолисидан ташқари келгинди халқлар ҳам анчагина қисмини ташкил этади. Масалан, турли мамлакатлардан келиб жойлашиб қолган хитойлар (14 млн.га яқин), тамиллар ва бошқа дравид халқларининг вакиллари, бенгалликлар ва бошқа ҳиндарий халқлар, бутун региондаги мамлакатларда тарқоқ ҳолда ўрнашган 1,2 млн. дан ортиқ Малайзия, Бирма ва сингапурликлар ва бошқалар. Бу ерларга европаликлар жуда кам даражада кириб келганлар.

Маълумки, Жануби-шарқий Осиё антропогенез территорияси, яъни одамзод пайдо бўлган районларга киради. Қадимий тарихий даврларда Осиё қитъаси Австралия билан бириккан бўлиб бешинчи қитъага одам ўша табиий кўприк орқали кўчиб тарқаган. Маҳаллий халқларнинг этногенези ҳам узоқ ўтмишдаги этник гуруҳларнинг миграцияси билан бевосита боғлиқдир. Ҳиндихитой ярим оролида қадимий даврларда ҳозирга нисбатан мон-кхмер тилида сўзлашадиган қабилалар кўпроқ бўлган. Индонезия ва Филиппин оролларида негро-австралоид халқлар жойлашган бўлиб папаус ва меланезия тиллари билан чапишиб кетган. Эрамизнинг бошларида шимолий ва шарқий томондан кўплаб кела бошлаган монголоид элатлар мон-кхмерларни сиқиб чиқара бошлайди ва ҳозирги вьет, тай, лао ва бирма тилларига асос солади. Ўз навбатида, Малакка ва Индонезия оролларидаги абориген аҳолисини қитъадан бир неча тўлқинда кўчиб келган монголоид аралаш қабилалар соҳиллардан ички ўрмонзорларга кўчишга мажбур қилган. Ява ва Суматра оролларида эрамизнинг бошларида Жанубий Осиёдан келиб жойлашган келгиндилар маҳаллий халқларнинг сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаган эди. Улар индуизм ва буддизм динлари, ёзув ва бошқа маданий анъаналарнинг кенг тарқалишига сабаб бўлган. Ўша даврлардаёқ бу ерда дастлабки давлатлар пайдо бўлади, бу давлатлар ўрта асрларга келиб анча тараққий этади ва деҳқончилик савдо, ҳунармандчилик, фан ва санъат анча ривожланади. VII—VIII ва айниқса XIV асрларда Индонезия ва Малайзияга қисман Филиппинга (моро халқи), Вьетнам ва Кампучия (тямлар)га ислом дини тарқала бошлаган.

XVI асрдан бошлаб Ҳиндихитойга дастлаб португалияликлар, кейин голландлар ва инглизлар келади. XIX асрда Индонезиянинг кўп қисми Голландиянинг мустамлакасига айланади: Малакка, Бирма, Калимантаннинг шимолий қисмини Англия, Вьетнам, Кампучия, Лаосни эса Франция босиб олади. Мустамлакачилик даврида миссионерлар христиан динини ўрнатишга интилиб Филиппин оролларида маълум даражада муваффақият ҳам қозonganлар.

Жануби-шарқий Осиёнинг серунум тупроғи, намли ва иссиқ иқлими қадимий даврлардан деҳқончилик хўжалигини, айниқса шоликорликни кенг тарқалишига сабаб бўлган. Юқорида қайд қилинганидек, шоликорлик бу ерда неолит даврида пайдо бўлиб, дастлаб уни тай ва австронезия халқлари эгаллаган. Энди суғорма омов деҳқончилиги Жануби-шарқий Осиё аҳолисининг асосий машғулоти бўлиб, улар кўп жойда йилига икки марта ҳосил оладилар.

Улар шолідан ташқари дуккакки ва илдимевали экинлар, макка, боғдорчилик ва сабзавот экинлар етиштирадilar. Техник экинлардан каучук ва кофе дарахтлари, кокос пальмаси ҳам экилади. Ишлаб чиқариш қуроллари деярли бир хил: оддий ёғоч омов ва тишли мола билан ерга ишлов берадилар, ҳайдалган ерга ёғоч билан ковлаб уруғ соладилар ёки тайёр кўчат экилади, ҳосилни ўроқ ёки пичоқ билан ўриб, хирмонни таёқ билан ёки мол юбориб янчадилар. Асосий экинлардан, масалан Вьетнамда, шоли, макка, каучук дарахт, илдимевали экинлар, чой ва пахта экилади. Лаосда қизил шиллиқ шоли, боғдорчилик, сабзавотчилик, қисман чорвачилик ва балиқчилик ривож топган. Бирмада полиз экинлари, боғдорчилик қишлоқ хўжалигининг асосини ташкил қилади, шолідан ташқари баъзи районларда чой, кофе дарахти, шакарқамниш, кокос пальмаси ва банан экилади. Кампучияда шолиторлик билан балиқчилик муҳим соҳа бўлса-да, каучук каби қимматбаҳо дарахтлар ҳам етиштирилади. Индонезия ва Филиппинда шоли, макка, ловия, турли сабзавотлар, мева, шакарқамиш, кофе каби экинлар кенг тарқалган. Оролларида балиқчилик муҳим роль ўйнайди. Гуруч, балиқ, сабзавот, мева, ўсимлик ёғи каби маҳсулотлар бутун маҳаллий аҳолининг тирикчилигидир. Гўшт кам, асосан байрамларда истеъмол қилинади, кўпроқ парранда, номусулмон аҳоли эса чўчқа гўштини истеъмол қилади.

Кўп жойларда мотиға деҳқончилиги ҳозиргача сақланиб келмоқда. Жанубий Осиёдаги сингари бу ерда ҳам ўрмон ва бутазорларни чопиб, қуригандан кейин куйдириб кулиға уруғ сепадилар. Уруғни мотиға ёки таёқ билан ковлаб кўмилган, баъзи қабилалар эса (Қалимантандаги даяқлар ва бошқалар) чуқурчаларға ташлаб кетаверганлар. Шундан сўнг бу экинға бошқа ҳеч қандай ишлов берилмаган, оқибатда жуда паст ҳосил олинган. Куйдирилиб экиладиган далалар икки-уч йилдан сўнг янгиланган. Улар қўшимча овчилик, балиқчилик ва теримчилик билан ҳам шуғулланганлар. Айниқса илон ови анча даромад келтирган. Илонни тутиб, терисини шилиб қиммат баҳоға сотганлар. Уй ҳунармандчилиги ҳам уларға қўшимча даромад келтирган.

Ўтган асрнинг охирилари ва асримиз бошларида кўп ороллarning ботқоқ ва тоғли районларида дайди овчи ва теримчи группалар яшаган. Малаккадаги семанға ва сенонлар, Суматрадаги кубу ва қисман сакая, Қалимантандаги пунан ва букитлар, Филиппиндаги азта ва бошқа қабилаларнинг асосий тирикчилиги тропик ўрмонлардаги емишли ўсимликларни териб-термачлаб, майда ҳайвонларни овлашдан иборат бўлган. Ниҳоятда оғир шароитда яшаган дайди қабилалар сийрак емишли ўсимлик ва илдимевалар ва бошқа турли озиқ-овқат ахтариб доимо ҳаракатда бўлганлар. Ҳар бир группа муайян территорияда кўчиб юрган. Улар овчилик ва термачиликдан ташқари уй-рўзғор буюмлари, оддий қурол, безаклар, чипта ва бўйра ишлаб чиқариш билан ҳам шуғулланганлар. Металлни ва кулолчиликни билмаганлар, аммо қўшни халқлардан савдо-сотиқ орқали олганлар. Савдо-сотиқ «гунг» ҳолатда ўтказилган, яъни дайди қабилалар ўз маҳсулотларини муайян

жойга қўйиб кетган, қарама-қарши группа келиб, зарурини олиб ўрнига ўз маҳсулотини қолдирган. Ҳозир бундай қабилалар кам сақланган, анча қисми ўтроқ турмуш тарзига ўтиб, мотига деҳқончилиги билан шуғуллана бошлаган.

Жануби-шарқий Осиё халқларининг мустақилликка эришиши уларнинг хўжалик фаолиятида ҳам анча эркинлик туғдирди. Сўнгги йилларда ўтказилган бир неча аграр реформалар ва бошқа тадбирлар қишлоқ хўжалиги ривожини таъмин этди. Айниқса Вьетнам Социалистик Республикаси, Лаос ва Бирмада ўтказилган аграр тадбирлар помешчик ер эгаллиги ва феодал қолдиқларига қаттиқ зарба бўлди. Регион жаҳондаги плантация хўжаликнинг энг ривожланган районларидан бири. Бу ерда дунёда тайёрланадиган кокос ёнғоғининг ярми, копранинг 70 проценти, натурал каучукнинг деярли ўндан тўққиз қисми ишлаб чиқарилади. Каучук асосан Малайзия ва Индонезияда етиштирилади. Жаҳон бозорида ёғ пальмаси, шакарқамиш, чой, кофе, ҳар хил зирavorлар муҳим аҳамиятга эга. Аҳолининг кўп қисми плантация хўжаликларида банд, улар давлатга катта даромад келтиради. Экспорт маҳсулотлари йирик плантациялардан ташқари майда хўжаликларда ҳам етиштирилади. Масалан, Малайзияда ишлаб чиқариладиган каучукнинг 50 процентини, Индонезияда 70 процентдан ортигини майда деҳқон хўжаликлари етиштириб беради.

Яйловлар етишмаслиги туфайли Жануби-шарқий Осиёда чорвачилик кам ривожланган. Аммо балиқчилик, денгиз хўжалиги ҳозиргача муҳим соҳа ҳисобланади. Барча мамлакатларда ўрмон кўп бўлганлигидан ўрмончилик катта даромад берадиган хўжалик тармоқларидан бири. Масалан, Бирма ва Филиппинда экспорт даромадининг тўртдан бир қисмини ёғоч маҳсулоти эгаллайди.

Асримизнинг 60-йилларидан бошлаб регионнинг энг ривожланган мамлакатларида миллий саноатни ривожлантириш, айниқса оғир индустрия яратишга катта эътибор берилди бошланди. Аммо саноат ҳамма мамлакатларда ҳам бир хил ривожланмаяпти. Бу ерда боксит ва мис каби муҳим хом ашё ишлаб чиқариш жаҳон миқёсида олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Қўроғшин концентрати ишлаб чиқаришда ҳам Жануби-шарқий Осиё жаҳонда (60 проценти) биринчи ўринда туради. Маҳаллий энгил саноат корхоналари асосан ички бозорни таъмин қилади. Экспорт маҳсулотлари асосан Японияга жўнатилади.

Ҳунармандчилик ҳозирда ҳам кенг тарқалган. Вьетнамда ҳар хил меҳнат қуроллари, рўзғор буюмлари, газлама, бадий буюмлар, лак ва заргар маҳсулотлари ишлаб чиқариш, чипта, елпигич, шляпа тўқиш каби касб-ҳунарлар қадимдан машҳур. Лаос ва Таиландда пахта ва ипак газлама, чипта буюмлар тўқилади. Бирма ва Кампучияда лак, заргарлик ва металл буюмлар ясаш, бадий ҳайкалтарошлик анча ривожланган. Махсус миллий мато — батик фақат Явада зўр маҳорат билан тўқилади, Балида ўймакорлик машҳур. Ҳозир мотига деҳқончилиги хўжаликларида кўп асбоб-ускуналарни, рўзғор буюмларини аяъанавий тарзда уйда ишлаб чиқарилади.

Деҳқон хўжалигидаги таомлар асосан ўсимлик маҳсулоти (гуруч, тарих, маккажўхори, сабзавот)дан тайёрланади. Гуруч турли усулда пиширилади, катта идишларга сузилиб, қайла билан тортилади ва қўл билан ейлади. Регионда гўшт кам истеъмол қилинади. Ҳиндихитой аҳолиси ит гўшти, балиқдан пиширилган таомларни истеъмол қилади. Сут ва сут маҳсулотлари деярли истеъмол қилинмайди. Қишлоқлар (Таиланд)да қурбақа, кўршапалак, илон, қисқичбақа, ипак қурти каби жониворларни ҳам истеъмол қиладилар. Ороликлар кўпроқ ўсимлик, балиқ, парранда ва турли меваларни истеъмол қиладилар. Носвойга ўхшаш бетелни кап отиш кенг тарқалган¹.

Жануби-шарқий Осиё халқларининг уй-жойлари, қишлоқ ва қароргоҳлари ҳар хил. Қўл, денгиз, дарё соҳилларида жойлашган деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли планли қурилган қишлоқларда яшайдилар. Ҳозиргача аҳолининг бир қисми сувдаги кемаларда истиқомат қиладилар. Тоғли районларда яшовчи аҳоли атрофи бамбук ёки тиканли девор билан ўралган кичкина қишлоқларда жойлашган. Қўп халқларнинг уйлари умумий характерда бўлиб, бамбук ва хурмо ёғочларидан тикланган, турли япроқлар билан ёпилган ва ердан бирмунча кўтарилган полдан иборат. Бетак, даяк каби қабилаларда катта оила, баъзан жамоа жойлашадиган ҳашаматли уйлар бўлган. Филиппинда илгари махсус жамоанинг кенгаш уйлари қурилган. Уйлар асосан полга тўшалган чипта, деворларга осилган рўзғор буюмлари билан жиҳозланган. Шаҳарда яшовчи бой оилаларнинг уйларида замонавий мебеллар ҳам бор. Тоғ ва ботқоқлик ўрмонларда дайди овчи ва теримчи қабилалар бамбук ва хашақлардан тикланган энгил уйларда ёки поно қўйиб истиқомат қиладилар.

Илгари жануби-шарқий осиеликларда ўрама кийим кенг тарқалган. Масалан, илгари Вьетнамда белбоғ, кенг шим, калта куртқа ёки халат эркакларнинг анъанавий кийими бўлган бўлса, ҳозир кўпчилик европача кийимга ўтган. Аёллар кўкраги очиқ кофта, узун иштон, қишда куртқа ёки халат, бошига сомон шляпа, оёғига эса сандал кийганлар. Лаосликлар асосан хитойча кийинган: калта кенг шим, куртқа ва сандал, аёллари эса тўпигидан қўлтиғигача мато билан ўраб белбоғ бойлаган. Таиландликлар кенг матони белга ўраб, учини бутини орасидан ўтказиб иштонга ўхшатиб кийган, бирмаликларнинг эркак ва аёллари кенг матони юбка қилиб ўраган, устига яхтак кўйлак ёки куртқа кийган, бошига шляпа ёки қийиқча ёпинган, оёғига тери сандал кийишган ёки умуман ялангоёқ юрганлар. Ўрмонларда яшовчи овчи-теримчи қабилалар асосан дуб дарахтидан тўқилган этакча белбоғ ёки юбка кийганлар. Барча халқларда турли безаклар, айниқса аёлларда узук ва билагузуклар мавжуд бўлган, айрим элатларда эса татуировка қилиш, тиш-ни қорага бўйаш каби пардозлар бўлган.

Оилавий турмуш ва ижтимоий тузуми жиҳатидан мазкур халқ-

¹ Қаранг: Этнография питания народов стран зарубежной Азии. М., «Наука», 1981.

лар ҳар хил даражада турган. Узоқ вақтлар Ҳиндихитой ва Индонезиянинг кўп қисмида патриархал оила ва турмуш муносабатлари сақланиб келган. Ижтимоий тузумга ва оилавий турмушга дин (буддизм, ислом, христиан) зўр таъсир қилган. Таиланд, Малайзия, социалистик тузум йўлига ўтган ва Лаосда ҳам феодал қолдиқлари анча кучли. Тўлиқ озодликка эришган Вьетнам социализми муваффақиятли қурмоқда. Айрим қолоқ элатлар — овчи-теримчи қабилаларда уруғ-жамоа муносабатлари ҳали ҳам мустаҳкам сақланган. Улар маълум территорияга эга бўлиб, уруғчилик ҳатто она уруғи қолдиқларини сақлаб қолган, ижтимоий ва оилавий муносабатларни қабила бошлиқлари ва жамоа бошқарган. Батрақларда «уч уруғ иттифоқ» номли ижтимоий иттифоқ формаси, даяк, нага, таражи каби қабилаларда уруғ қишлоқлари ва ибтидоий динлар ҳам сақланган.

Жануби-шарқий Осиё халқларининг маънавий маданияти, санъати ва фольклори жуда бой. Маълумки, бу ерда ўрта асрлардаёқ маърифат анча тараққий қилган, диний ва бадний адабиёт тарқалган. Аммо мустамлакачилик сиёсати туфайли анъанавий маданият инқирозга учраган эди. Қадимдан Вьетнамда ҳар хил эпик асарлар, музика, рақс ва қўшиқлар ривож топган, Таиландда ҳар хил халқ театрлари — имо театри, қўғирчоқ ва ниқоб театрлари тарқалган, Кампучияда ва Бирмада балет жуда машҳур, эпос жанрига асосланган халқ томошалари ва соя театри (айниқса Индонезияда ваянг-пурво номли) катта обрў қозонган. Анъанавий халқ медицинаси ҳозиргача ўз таъсирини йўқотмаган: ҳар хил табиий ўт-ўланлар билан даволаш, халқ хирургия методлари ва бошқа тиббий фаолиятга сеҳргарлик билан бирга амал қилинади. Ўрмон аҳолисининг ҳарбий тусдаги овчи рақслари, қўшиқ ва имо томошалари кишига завқ бағишлайди.

Буддизм бутун Ҳиндихитой ярим оролида энг кенг тарқалган диний тасаввурдир. Бирма аҳолисининг 83 проценти, Кампучия ва Лаосда тахминан 90 проценти, Таиландда эса 94 процентини буддаистлар ташкил қилади. Вьетларнинг ҳам кўпчилиги буддизм динига бўйсунди. Буддистлар бир неча мазҳабларга бўлинган (хинояна, махаяна ва бир неча майда группалар). Махаяна билан бошқа шарқий динлар ва христианликнинг аралашмасидан иккита йирик синкретик мазҳаблар пайдо бўлган (као-дай ва хоа-хао). Филиппин аҳолисининг 90 проценти христиан динига ўтган, кўпчилиги (84 проценти) католиклар. Индонезияда ислом дини ҳукмрон, яъни аҳолисининг 94 проценти мусулмон, 4 проценти христиан, қолгани индуистлар ва буддистлардан иборат. Малайзияда ҳам кўпчилик аҳоли мусулмонлар, аммо конфуцийлик, буддизм, даосизм, индуизм ва христиан динидагилар ҳам анча қисмини ташкил қилади. Ғарбий Малайзиянинг ярмидан кўпи ислом динига итоат қилса, шарқий қисмидаги аҳолисининг кўпчилиги маҳаллий уруғ-қабилавий диний тасаввурларга эга. Ибтидоий диний эътиқодлар қисман Бирма (качин, нага, чина, лису, карен, кая, тоғли монлар), Таиланд, Вьетнам (тоғли тай, кхмер ва монлар). Лаос (тай, мон, мяо, яо) ва Шарқий Тиморда ҳозиргача сақланган. Суматра, Кали-

мантан ва Филиппиннинг айрим оролларида уруғ-қабилавий динлар ҳалигача учрайди.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Жануби-шарқий Осиё халқлари орасида ҳукмрон бўлган энг йирик динларнинг барчаси маҳаллий диний эътиқодлар, халқ тасаввурлари ва бадий ижоди заминиди шаклланган. Шунинг учун ҳам келгинди динлар маҳаллий фольклор, айниқса халқ урф-одатлари ва миллий байрамларидан кенг фойдаланиб уларга диний тус берган. Масалан, бутун регионда тарқалган қишлоқ хўжалиги байрам маросимлари, баҳор фаслида аждаҳо шаклидаги кемаларда ўтказиладиган пойғалар, деҳқоннинг ёрдамчиси сабр-тоқатли ва меҳнаткаш қўтос образи, мард ва топқир қуён сюжети (йўлбарс ва тимсоҳлар устидан ғолиб чиқадиган) диний тасаввурлар билан чатишиб кетган. Оилавий ва ижтимоий байрамлар доимо турли таомлар, ранг-баранг куй ва рақслар, оммавий томошалар билан нишонланган.

ШАРҚИЙ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ

Осиё қитъасининг энг кўп сонли халқлари Шарқий қисмида жойлашган. Жуда кенг территорияни эгаллаган бу регионга Хитой, Монголия, Корея ва Япония давлатлари киради. 1 миллиард 250 миллионга яқин аҳолига эга бўлган Шарқий ва Марказий Осиёда ҳозир 970 миллиондан ортиқ хитойлар, 116 миллионга яқин японлар, 55 миллион корейслар, 17,5 миллиондан ортиқ тайванликлар, 1,6 миллионга яқин мўғуллар ва бошқа элатлар яшайди.

Унинг табиати ва иқлими ранг-баранг бўлиб, турли хўжалик-маданий типларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Шимолий қисми Сибирдаги қаҳратон совуқли континентал иқлимдан жанубий иссиқ тропик соҳилларгача чўзилган бу катта территорияда жуда бой ўсимлик ва ҳайвонот дунёси мавжуд. Бепоён қумлик, саҳро ва даштлар, совуқ иқлимли тоғли ва ноёб водийларга эга Марказий Осиё қисми ҳам махсус этногеографик областни ташкил қилади. Бу ерда қадимий даврлардан урал-олтой тил оиласига оид мўғуллар ва туркий халқлар (Синцзян аҳолиси), хитой-тибет тилларидаги тибетликлар ва дунганлар яшайди. Шарқий Осиё аҳолиси асосан хитой-тибет тил оиласига оид, японлар ва корейслар ўзига хос тил туркумини ташкил қилади, қолган майда этник гуруппалар мон-кх-мер, тай ва бошқа тил оилаларининг вакиллари. Антропологик жиҳатдан бутун Шарқий ва Марказий Осиё халқлари катта монголоид ирқининг айрим шохобчаларига оид.

Шарқий осиеликларнинг этногенези ва этник тарихи ниҳоятда бой ва мураккабдир. Келиб чиқиши ҳам ҳар хил. Хитойларнинг аجدодлари Хуанхе дарёси бўйларида яшаган деб фараз қилинади. Кейинги йилларда ўтказилган антропологик, тарихий-археологик тадқиқотлар ва этнолингвистик маълумотлар Шарқий Осиё халқларининг шаклланиш тарихини умумий тасаввур қилишга имкон беради. Эрамиздан аввалги V—IV минг йилликларда Шарқий Осиёда бир неча неолитик маданий марказлар пайдо бўлган. Ҳозирги Хитойнинг шарқий соҳиллари (Цзянсу ва Чжэцзян про-

винциялари) да кашф этилган Циньянган маданияти кейинчалик «шарқий» номли этносларнинг пайдо бўлишига замин яратган. Уша даврларда Хуанхе дарёсининг бош шохобчаси Вэйкхе водийсида машҳур Яншао неолитик деҳқончилик маданияти пайдо бўлиб хитой халқи энг қадимий аجدодларининг асосини, бир қисми эса тибет-бирма этносларининг шаклланишига сабаб бўлган. Яншаоликлар дарё соҳилларида ярим ертўлаларда ва устунларга ўрнатилган синч уйларда яшаб, деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланганлар.

III минг йилликларда шарқий яншаоликлар Урта-Хитой текисликларида яшовчи жанубий қабилалар билан аралашиб илк Хитой тилига асос солинган. Кейинги минг йилликда қадимий хитой қабилалари — ся ва шан (инь)лар йирик қабилавий иттифоқлар тuzиб дастлабки синфий жамиятлар негзида илк давлатлар (энг кучлиги шан, кейин чжоу)ни яратган. Улар қўшни турли ирқдаги этник группалар билан яқин алоқада бўлганлар. Фарбий қўшнилари тибетлик цян этник бирикмаларнинг кейинчалик шаклланган тибет-бирма халқларининг негизини ташкил қилган эди. Шан даврида иероглиф типиди ёзув пайдо бўлган, унинг жез идишлари ва фолбинлар фол очадиган махсус суяклар (фольбин суяклари)га ёзилган намуналари бизгача етиб келган. Кейинчалик бу ёзув қўшни Корея ва Японияга тарқалган.

Шундай қилиб, эрамиздан аввалги I минг йилликнинг бошларида келиб Урта-Хитой текисликларида узоқ давр давом қилган қадимий хитой этносининг шаклланиш жараёни тугайди ва улар ўзларини «хуася» деб атай бошлайдилар. Қадимий хитойлар этник бирлигининг пайдо бўлиши ўша даврларда Хуанхэ ва Янцзи дарёлари воҳаларидаги давлатларнинг бирлашишига дастлабки туртки эди. Оқибатда эрамиздан аввалги III асрларга келиб марказлашган Цинь ва Хань империялари юзага келган. Жанубий Хитойда қадимдан ҳар хил қабилалар яшаган. Эрамиздан аввалги даврнинг сўнгги асрларида хитойлар жанубга ҳаракат қила бошлайди ва маҳаллий қабилаларни (айниқса Янцзи воҳасида) аста-секин хитойлаштира бошлайди.

Япон халқининг этногенези ҳалигача тўлиқ аниқланмаган. Япон тили, юқорида қайд қилинганидек, мустақил тил туркумига кирмайди. Япон оролларида илгари одам яшамаган. Японларнинг энг қадимги маданияти неолит даврига оид умумий «дземон» ми билан маълум бўлиб, келгинди аҳолиси — айнлар индонезия оролликлари ва қитъадан келган корейслар билан аралашиб мураккаб этник группани юзага келтирган. Эрамизнинг I асрларида Японияда жамоа — уруғ тузуми емирила бориб, синфлар пайдо бўлади ва VII асрда якка давлат ташкил топади. Уша вақтда Хитойнинг таъсири зўр бўлган, ёзуви ва маданий элементлари ўтган. Асли япон ва корейс халқларининг мустақил миллат сифатида шаклланиши VII—XII асрларга тўғри келади.

Корейсларнинг аجدодлари эрамиздан аввалги II минг йилликка келиб жойлашган. Улар жанубий Манчжурия, Шимолий Хитойдан материк орқали ва денгиз бўйлаб келганлар. Эрамизнинг бош-

ларида бир неча асрлар давомида ҳар хил қабилалар ўзаро уруш олиб борганлар, дастлаб, X асрда Чосон давлати пайдо бўлиб, Корё сулоласи ҳукмронлигида (мамлакатнинг номи ҳам шу ном билан боғлиқ) бирикканлар. Уларга хитойларнинг таъсири зўр бўлган, ёзувини қабул қилиб ўзларининг алфавитини ташкил қилганлар. XIII асрларда Хитой билан Корёя мўғуллар томонидан талон-торож қилинган. Урушлар мамлакатни анча орқага ташлаган. Фақат Япония сақланиб, ўзи Корёяга юриш қилиб турган. 1948 йили Корёя Халқ Демократик Республикаси, 1949 йили Хитой Халқ республикаси деб эълон қилинади ва социализм қуришга ўта бошлайди. Япония эса йирик капиталистик мамлакатга айланади.

Мўғуллар анча кейин пайдо бўлган. Уларнинг аجدодлари — кидонлар эрамининг I—II минг йиллиги ораллигида Марказий Осиёда ўз империясини ўрнатган ва ўз ичига ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитойни қамраб олган. Мўғулларнинг этногенезида эраמידан аввалги I минг йилликда яшаган, хунн, сяньбий қабилалари ҳам иштирок қилган. XII асрларда Мўғулистон чўлларида татар, найман, меркит каби йирик мўғул қабилавий иттифоқлари пайдо бўлади. XIII асрларда мазкур элат ва қабилалар Темучин (Чингизхон) бошчилигида бирикиб мўғул халқига асос солинади. XVII асрларда мўғуллар манчжур-хитой феодалларига бўйсунди ва 1911 йилларда қаҳрамонлик кураши натижасида озод бўлади. Асримизнинг 20-йилларида халқ революцияси ғалаба қозонади ва феодал тузуми емирилади, 1924 йилда эса Мўғулистон Халқ Республикаси пайдо бўлади.

XX аср бошларида японлар миллат сифатида шаклланган. Хитой, Корёя ва Мўғулистонда этник консолидация жараёни фақат халқ революциялари ғалабасидан кейин бошланади ва ҳозир ҳам давом этиб келмоқда.

Шарқий ва Марказий Осиё халқларининг хўжалик фаолияти ва маданиятининг турли хилда бўлиши унинг географик муҳити, табиий иқлим шароити билан белгиланиб, бир неча хилдаги хўжалик-маданий типларни юзага келтирган. Шу нуқтан назардан регионда туб фарқ қиладиган икки географик минтақа — иссиқ (субтропик ва қисман тропик) ва мўътадил иқлимли табиатга хос хўжалик-маданий типлар қадимий даврдан шаклланиб келган. Асли ҳозирги даврда тўртта йирик хўжалик-маданий типлар мавжуд эканлиги аниқланган ва улар ўзаро социал-иқтисодий даражаси билан фарқланадилар.

Энг қадимий хўжалик-маданий типлардан овчи, балиқчи ва теримчи группалар мезолит даврида пайдо бўлиб, соф ҳолатда сақланмаган. Иссиқ иқлимли зонада учрайдиган ўрмон теримчилари ва овчилари Хитой Халқ Республикасида мон-кхмер халқларида қисман (кава, бандун, булан) сақланган. Шимоли-шарқий районларда яқин даврларгача мўътадил иқлимга оид теримчи ва балиқчи элатлар (япон айнлари) яшаб келган. ХХРда яшовчи тунгус-манчжур халқлари баъзи пиёда тайга овчилик-хўжалик маданий хусусиятларини ҳам сақлаб қолган.

Иккинчи хўжалик-маданий типлар қўл ёки мотига деҳқончилик билан боғлиқ бўлиб, асосан Ўрта-Хитой текисликларида эрамиздан аввалги V минг йилликларнинг охирида пайдо бўлган. Улар чумиза ва тариқ каби қурғоқчиликда ўсадиган экин экканлар, тош ёки сопол пичоқлар ёрдамида уларни ўриб олганлар. Чўчқа ва ит боққанлар (гўшт учун), мазкур хўжалик типи анъаналари ҳозиргача Тайвань гаошанларида, Хайнандаги ли, қисман мяо ва яо номли элатларда сақланган. Улар илдизмевали экинлар (таро, ямс, ширин картошка) экканлар, шоликорликни билганлар. Ицзу ва тибет халқларида баланд тоғлиққа мослашган қўл деҳқончилик-хўжалик маданий типни мавжуд, улар асосан арпа, сули ва қорабуғдой (гречка) экиб кун кўрганлар.

Темир меҳнат қуролларининг пайдо бўлиши эрамиздан аввалги I минг йилликнинг ўрталарига келиб учинчи хўжалик-маданий типни шудгор деҳқончилигини дастлаб Шимолий Хитойда юзага келтирган эди. Кейинчалик бу тип бутун Хитойга, Корея ва манчжурларга тарқалган. Шудгор деҳқончилик хўжалигининг асосий белгилари темир тишли омовча ҳўкиз қўшиб ерни ҳайдаш, ҳосилни темир ўроқ билан ўриш, дон экинларидан ташқари дуккакли экинлар, пахта, рами, тут дарахлари экишдан иборат. Регионнинг жанубий районларида, Япония ва Кореяда шоликорлик билан бирга сабзавотчилик ва боғдорчилик ҳам ривожлана бошлаган. Ўсишқ иқлимли районлардаги шудгор деҳқончилигида пахта, чой ва ёр экинлари кенг тарқалган. Жанубдаги тоғли халқлар (тибет, ну, дулун, ицзу) да оғир кенг тишли омов ишлатган, қорабуғдой, сули ва арпа экканлар.

Тўртинчи хўжалик-маданий типни чорвачилик билан боғлиқ бўлиб, асосан мўғул, туркий ва қисман тунгус-манчжур халқларида тарқалган. Бу тип асли эрамиздан аввалги I минг йилликларда ҳозирги Мўғулистоннинг мўътадил иқлимли зонасида пайдо бўлган. Улар кўчманчи турмуш тарзига эга бўлиб қўй, йилқи, қисман йирик шохли қорамол ва туя боққанлар. Кейинчалик тибет тоғларида ҳам қўтос боқувчи кўчманчи-чорва элатлар пайдо бўладилар. Хитойнинг шимоли-шарқий қисмида (Қатта Хинган районида) ўзига хос тайга буғучилиги хўжалик-маданий типни (орогон, эвенк каби этник группаларда) диққатга сазовор.

Хитойларнинг асосий машғулоти қадимдан деҳқончилик бўлиб, эрамиздан аввалги III минг йилликда юзага келган ва юқорида тилга олинган яншао маданияти билан боғлиқ бўлган. Даставвал маҳаллий аҳоли сули эккан, кейин шоли эка бошлаганлар. Дон экинларидан: гаолян, дуккакли экинлар, чумиза, ловия экилади; чой плантациялари, пиллакашлик ва ипак ишлаб чиқариш уч минг йилдан буён маълум. Ерга ишлов беришда ёғоч ёки темир тишли омовдан фойдаланганлар, экинни тишли темир ўроқ билан ўриб, молга тепкилатиб ёки ёғоч билан янчганлар. Қадимдан экин экадиган саялкалар ҳам пайдо бўлган. Аммо кетмонча (мотига) ер озгина бўлганлиги учун муҳим роль ўйнаган. Ирригация ривожланган, далаларни ариқ тортиб ўз оқими билан, баъзан чигир ўрнатиб суғорганлар.

Уларда чорвачилик ҳам деҳқончиликка қўшимча сифатда ривожланган. Йирик шохли мол, жанубда буйвол (хўкиз) ишчи кучи сифатида, гўштга эса чўчқа, майда шохли мол, парранда ишлатилган. Хитойлар қадимдан балиқчилик, денгиз карами, трепанга, моллюска каби маҳсулотлардан емиш сифатида фойдаланганлар. Ҳунармандчилик ҳам қадимдан ривожланган; ипак қоғоз, чинни, лак маҳсулотлари, металл буюмлар ясаш кенг тарқалган. Транспорт воситалари: енгил икки гилдиракли одам тортиб юрадиган коляска — рикша, мол қўшилган ёки дастак арава, жанубда, сув йўлларида елканли кайиқ (жўнка) ишлатилган. Хўжаликда ишчи кучи сифатида асосан қўтос ва хўкиз ишлатилади.

Мўғуллар асрлар давомида чорвачилик билан шуғулланиб келган. Асосан қўй, от, туя ва қисман йирик шохли мол боққанлар. Ҳар бир гуруҳ аҳоли маълум бир ерда кўчиб юрган. Эски жамба тузуми — хотин ҳозир янгича маъно моҳиятига эга. Кооператив типда деҳқончилик пайдо бўлган ва ҳозир анча ривожланган, ҳатто чет элга дон маҳсулотлари чиқаради. Дон экинлардан буғдой, арпа, сули экилади.

Қадимдан эркаларнинг сеvimли машғулоти овчилик ҳисобланган: тулки, бўри, юмронқозиқ каби ҳайвонларга, илгари жайрон (дзерен)га ов қилганлар. Ҳозир жайрон ови ман қилинган. Мўғуллар металл, тери, ёғоч буюмлари ясаш, кигиз босиш ва тўқимачиликни билганлар.

Корейсларнинг асосий касби деҳқончилик. Улар асосан буғдой, шоли, арпа, гаолян, ловия ва ёғ экинлари, картошка ва батат экадилар. Техник экинлардан пахта, тамаки, жэншень ва тут дарахти ўстирадилар. Чорва кам ривожланган, асосан чўчқа, йирик шохли мол (ишчи кучи сифатида), парранда, гўшт учун ит парвариш қилинади. Балиқчилик катта роль ўйнайди.

Иқтисодий ва маданий жиҳатдан энг тараққий этган Япониянинг ярим аҳолиси қишлоқ хўжалигида банд. Асосий экин — шоли, аммо арпа, буғдой, ловия, батат, ҳар хил сабзавот, боғдорчилик, гулчилик, пиллачилик ҳам анча ривожланган. Ирригация, химизация, техникадан кенг фойдаланилади. Хоккайдо оролида от, йирик шохли мол, чўчқа боқилади. Балиқчилик энг йирик хўжалик ҳисобланади. Япония бу соҳа бўйича жаҳонда биринчи ўринда туради. Балиқ ва моллюска таомга ишлатилади, гўшт кам эйилади. Балиқни ҳаттоки ўғит сифатида ҳам ишлатадилар. Японияда марварид овлаш касби ривожланган. У билан асосан хотинлар шуғулланади. Сомон шляпалар тўқиш, ёғоч буюмлар ясаш, умуман бадий ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган.

Шарқий Осиё халқларининг моддий маданият хусусиятлари уларнинг хўжалик-маданий типлари билан бевосита боғлиқдир. Утроқ деҳқон аҳолисининг турмуш тарзи доимий бир жойда тикланган қишлоқ уйларида ўтса, кўчманчи чорвадор халқлар эса кўчиб юришга қулай бўлган ўтовларда истиқомат қилишади. Хўжалик фаолияти ва табиий географик шаронтига қараб уй қуриш материаллари ва конструкциясида фарқ бор.

Мўътадил иқлимдаги қўл (мотига) деҳқончилиги билан шуғулланувчи халқларда дастлаб ярим ертўлалар, кейинчалик лойдан қурилган уйлар, намли иссиқ иқлим аҳолисида ердан кўтарилган полли устунларга ўрнатилган уйлар характерли. Энг кенг тарқалган конструкция устунли синч уйлар хитой, корейс, япон, тай ва мон-кхмер халқларига хос бўлса, хом ғишт ва тошдан қурилган уйлар синьцзян уйғурлари, тибет ва ишзу халқларида кўп учрайди. Устунли уйларда лойдан қурилган ўчоқ, кўпчилик қисмида (япон ва хитойларда) доимий ўчоқ ўрнига манқал ишлатилади, шимолдаги хитойлар ва корейсларнинг уйлари махсус мўрили супа (кан) билан қизитилади. Баланд тоғларда яшовчи кўчманчи чорва элатларнинг уйлари асосан кигиз ёки жун мато билан қопланган чодирдан иборат. Кўпчилик чорвадор кўчманчи аҳоли йиғма ёғоч синчлардан қурилган ва кигиз билан ёпилган ўтовларда яшайди.

Масалан, хитойларнинг уйлари ёғочдан 2—3 хоналик синч қилиб орасига хом ёки пишган ғишт терилган, томи ва деворлари сомон ва япроқ билан ёпилган. Одатда ёғланган қоғоз ёпиштирилган бир-иккита ойна қўйилган. Хитойларнинг қишлоқ уйлари фанза деб аталади. Хона ўртасида кичкина деворлари доим исиб турадиган ўчоққа қозон қўйилади. Асосий рўзгор буюмлари ёғоч ёки сопол идишлар, стол, ётиб-туриш учун бўйра (кўрпа-тўшак ўрнида) дан иборат. Қишлоқлар йўл ва сув бўйида жойлашган.

Корейс уйлари табиий шароитига қараб турли хилда: тоғли районларда тўп уйлар, воҳаларда тўғри планировкали кўчали уйлар. Синч устунли уйлар кам учрайди. Тоғли жойларда ёғочдан, воҳада тошдан ёки гуваладан қурилган 2—3 хонали уйларнинг ойна, эшиклари ромли, қоғоз билан қурилган. Кўп уйларда иситиладиган супа (кан), ўтириб-туриш ва ётиш учун полда чипта тўшалган, фақат овқат вақтида стол киритилган. Уй-рўзгор буюмларидан сопол, ёғоч, мис идишлар мавжуд. Кийимлари сандиқда сақланади.

Япония шаҳарлари замонавий типда қурилган. Аммо зилзилага бардош берадиган енгил синч уйлар шаҳар ва қишлоқларда кўп. Анъанавий уйларининг поли одатда ердан кўтарилган устунларга қоқилади. Ички тузилиши бамбук кўчма деворлардан қурилган бўлиб, зарур вақтда кенгайтирилган (яъни деворлари ҳар томонга сурилади) хоналари ҳар хил расмлар билан безатилади, мебель деярли йўқ, идишлар тахмонларга жойланади, уйнинг бир қисмини қоғоз безаклар, ёғоч ўймакорлиги безайди. Европа маданиятининг таъсири кучли бўлса-да японлар миллий маданиятни қатъий сақлаб келмоқда.

Японларнинг кийимлари ҳам хўжалик-маданий хусусиятларига қараб белгиланади. Масалан, отга минишга қулай бўлган оддий шимни кўчманчи чорва халқлар кашф этган ва кейинчалик бутун ўтроқ аҳолига тарқалган. Шарқий Осиё кўчманчиларининг кийимлари — чакмон ва пўстин, малахай ва баланд тери ёки кигиз этик ҳам қўшни ўтроқ аҳолига ўтган. Иссиқ иқлимли территорияда яшовчи халқ дастлаб эркаклариде этакча белбоғ, аёлларида юбка

бўлган. Аммо ҳозирги барча элат ва халқлар миллий кийимларини сақлаб қолганлар.

Хитой традицион кийимларида эркак ва аёлларники кам фарқ қилади. Улар асосан кенг шим (иштон), яхтак кўйлак (кофта) ва енгсиз камзул (куртка) киядилар. Қишки кийими пахтали шим, куртка ва халат, бош кийимлари эса тери қалпоқ, ёзда рўмол ёки шляпадан иборат. Қўшни корейс эркакларини кенг шим, куртка, ёмғирда плашч, оёғига сандал, бошига сомон шляпа киядилар. Аёллари эса кенг лозим, кенг юбка, ятаксимон кофта, оёғига тўқилган ёки кигиз сандал кийиб юрадилар. Қариялари оқ кийим, ёшлари ранг-баранг матолардан тикилган кийимлар кияди. Мўғуллар ҳам кенг шим, узун халат ва тери этик киядилар. Қишда пўстин, малахай, жунли матодан тикилган ва тўқилган кийимлар кенг тарқалган.

Япон эркак ва аёлларининг асосий кийими узун, кенг енгли, белбоғли халат (кимоно)дан иборат. Улар кўпинча бошланг юрадилар, баъзан далада сомон шляпа, оёғига ёғоч тагчармли пойабзал (гета) ёки сандал киядилар. Фақат бой кишиларгина тери пойабзал кияди. Бутун Шарқий Осиёда ҳозирги европача кийимлар кенг тарқалган. Миллий кийимлар асосан қишлоқларда, тўй маросимлари ва байрамларда кўпроқ кийилади. Аммо энг тараққийлаган, индустриал мамлакат ҳисобланган Японияда миллий кийим анча мустаҳкам сақланиб келмоқда.

Шарқий ва Марказий Осиё халқларининг таомлари ўтроқ деҳқон аҳолиси билан чорвадор-кўчманчи халқларникидан анча фарқ қилади. Кўчманчи аҳоли рационада асосан гўшт ва сут маҳсулотлари муҳим ўринни эгаллайди. Мўғулларнинг тасавурида от ва қўй «ниссиқ дамли» ҳайвонлар бўлганлиги туфайли киши учун уларнинг гўшти молниқига нисбатан жуда фойдали эмиш. Сутни хом ҳолда ҳеч вақт истеъмол қилинмайди, ундан қатиқ, қимиз, пишлоқ, ёғ тайёрланади. Хитойликларнинг таоми асосан гуруч, ҳар хил донлардан ёрма, турли сабзавотлар, балиқ ва моллюскалардан иборатдир. Уларда энг сеvimли ичимлик чой ҳисобланиб, уни фақат иссиқ ҳолда ичилади. Утмишда таом ҳам социал характерга эга бўлган, бойлар хилма-хил парранда ва чўчқа гўштини кўп истеъмол қилганлар. Камбағаллар эса сабзавот ва чой-нон билан кун кечирганлар. Хитой таоми икки компонентга бўлинади: чжуши («асосий таом») ва фуши («иккинчи даражали таом»). Чжушига турли хамир таомлар (манти, угра ош, чучвара, варақи, патир), гуруч, сули ва буғдой ёрмаси, дуккакли экинлардан пишириладиган овқатлар киради. Фушига асосан сабзавот, гўшт ва балиқдан тайёрланиб, чжушига гарнир сифатида тортилади. Фушига кўпроқ сабзавот ишлатилади. Мол, чўчқа гўшлари, жанубда ит (ўрта асрларда ит гўшtidан тайёрланган таом бутун Хитойда энг сеvimли ҳисобланган) ва қурбақа гўшти кенг истеъмол қилинади. Жанубий Хитойда балиқ ва денгиз маҳсулотларидан турли таомлар тайёрланади, шунингдек товуқ ва ўрдак гўшти кенг тарқалган.

Япон таомининг асосини гуруч ташкил қилади, аммо камбағал оилаларда ҳосил олиш қийин бўлган йиллари унинг ўрнини арпа,

буғдой, тариқ эгаллайди. Гуручни кўпроқ ҳеч нима қўшмай (гўхан), тузсиз қайнатиб истеъмол қиладилар. Ҳар хил угра ошлар (буғдой унидан — удон, қора буғдой хамиридан — соба ва ҳоказо) кенг тарқалган бўлиб, у сюсёку, яъни «асосий таом» (хитойлардаги чжуши каби) деб аталади. Унга турли қўшимча таомлар (фукусёку) берилади (айниқса ўткир ловия соуслари турп билан аралаштириб). Балиқ ва бошқа денгиз ҳайвонлари (краб, денгиз типратикони, моллюска, кальмар, лангуст, трепанга, саккизоёқ ва ҳоказо)ни пишириб ейдилар. Мол, қўй, чўчқа, парранда ва ит гўшtidан турли қовурма таомлар тайёрланади. Овқатга ҳар хил зираворлар, тўғралган аччиқ турп, саримсоқ, горчица, имбир ва бошқа ўсимликлар қўшилади. Японлар асосан кўк чой ичадилар, қора (қизил) чой фақат европаликларнинг таъсирида тарқалган. XIX асрнинг ўрталаригача мол гўшти ва сут маҳсулотлари истеъмол қилиш гуноҳ ҳисобланган.

Корейларда ҳам асрлар давомида асосий таом тузсиз қайнатишган гуруч (пап) бўлган. Гуручни махсус идишларда паст оловда пишириб дамлаганлар. Майда гуруч (оқишоқ), арпа, буғдой, тариқ, чумиза ва маккадан атала пиширадилар. Гуруч ва буғдой унидан манти ва лағмонга ўхшаш таом (куксу) тайёрланади. Ловиянинг айрим турларидан махсус зираворли қайла (чан ёки канчан) гуручга ва бошқа овқатларга қўшиб берилади. Гўшт ва балиқдан турли таомлар тайёрланади. Тоза балиқни хом ҳолида ҳам истеъмол қиладилар (қалампир, сирка, ловия қайласи ва зираворлар қўшилган хом балиқ таоми хве дейилади). Краб, моллюска, трепанга, типратикон гўшти денгиз сувида пиширилади ёки ёғда қовурилади. Сабзавотдан ҳар хил таомлар ва салат (чхе) тайёрланади, мева, ёввойи ўтлар, илдизлар ва дарахт гуллари озиқ-овқатда муҳим ўринни эгаллайди. Севимли таомлардан бири ит шўрваси (кэчанкук). Байрамларда чўчқа, мол, ит ва парранда гўшtidан турли овқат пиширилган. Анъанавий таомларга сут маҳсулоти кирмаган. Чой ҳам илгари унча ичилмаган, унинг ўрнига дўлана япроғи билан занжабилни дамлаб ичганлар.

Кўчманчи чорвадор халқлар (мўғуллар, тибетликлар, қирғизлар)нинг таомлари асосан гўшт ва сут маҳсулотларидан иборат. Ёзда кўпроқ сут маҳсулотлари, хамир таомлари, қисман сабзавот ва балиқдан тайёрланган маҳсулотлар қишга ғамланади, қишда эса кўпроқ гўшт маҳсулотлари, пишлоқнинг ҳар хил турлари, ёғ ва хамир овқат истеъмол қилинади. Гўшт, қон ва ичак-чавақлар қайнатилган, қовурилган ва хом ҳолатда ҳам истеъмол қилинаверган. Мўғуллар ва тибетликлар молнинг қонини ичганлар, ичак-чавағидан турли таомлар, қази, ҳасил тайёрлаганлар. Айниқса қирғизларда молнинг қовурғасидан тайёрланган қази машҳур. Сигир, эчки, қўй сутидан узоқ сақланадиган маҳсулотлар (ёғ, қурт, пишлоқ, қатиқ, сузма) тайёрлаганлар, туя ва қўй сути чой билан ичилган, йилқи сутидан қимиз, туя сутидан шубет тайёрланади. Сут ва қимиздан ташқари қуввати 9° дан 30° гача бўлган махсус ароқлар ҳам тайёрланган (мўғулларда беш хил ароқ: архи, арз, хорз, шарз, дун).

Шарқий Осиё халқларининг кўпчилигида яқин даврларгача клан (патронимия) ташкилотларининг қолдиқлари сақланган бўлиб, у ижтимоий онг ва оилавий турмушга зўр таъсир қилиб келган. XIX аср охирилари—XX аср бошларида Хитойда патронимия ва патриархал тартиблари ижтимоий ва оилавий муносабатларни белгилаб турган. Қишлоқ жамоаси тузуми патроним ташкилот («цзунцзу») традициялари қавму қариндошлар ер мулки, умумий аждодлар ибодати билан характерли бўлган. Кўпчилик «цзунцзу» шажара китобига эга. Ҳар киши муайян «фамилия» (син)га тегишли ҳисобланган. Уларда экзогам никоҳ сақланган: Сунь фамилиясидаги йигит Сунь фамилиясидаги қизни олишга ҳаққи йўқ. «Син» уруғ («ши») ларга бўлинган (асли «ши» катта патриархал оила типи), оила бошлиғининг ҳукми мустаҳкам, аёллар эса бутунлай эркакларга қарам бўлган. Никоҳ ёшлиқда ўтказилган. Ижтимоий ва оилавий турмушга буддизм, даосизм, конфуцийлик динлари, қисман тарқалган ислом ва христиан зўр таъсир қилган. Шахсий (индивидуал) исм тартиби корейс ва японларда ҳам мавжуд бўлиб, асли клан тузумини акс эттирган.

Японларнинг ижтимоий тузумида кичик оила ва моногам никоҳ ҳукмрон, аммо айрим жойларда патриархал оилада феодал сарқитлари мавжуд. Феодал-дворян табақалари (самурайлар)да эскилик сарқитлари кучли сақланган. Ҳозиргача уларнинг ҳаётида диний эътиқодлар ва маросимлар кенг ўрин олган. Японларда маҳаллий анимистик тасаввурлар ва шаманийлик ибодати асосида илк феодализм даврида синтоизм пайдо бўлиб, уларнинг миллий динига айланган ва 1945 йилгача япон милитаризмининг идеологияси ҳисобланган.

Ҳозирги Хитой Халқ Республикаси кўп миллатли, унда хитойлардан ташқари жуда кўп майда миллатлар ҳам мавжуд. Майда миллатлар озчиликни (умумий аҳолининг 6,1%) ташкил қилса ҳам мамлакат территориясининг 60 процентига яқин қисмини эгаллайди. Масалан, энг йирик этнослардан чжуан, буи, тай, ицзу («и») жанубда, асосан тоғлиқ районларда, деҳқончилик билан шуғулланувчи яо-мяо тил туркумига оид халқлар (жами 4 млн.) жойлашган. Синьцянда туркий тил туркумига оид уйғурлар (2,5 миллионга яқин), қозоқлар, ўзбеклар, қирғизлар яшайди. Ислом динига ўтган хитойлардан дунганлар (хуэй) ҳам 4 миллиондан ортиқ. Улар антропологик тузилиши ва тили жиҳатдан хитойларга яқин. Уйғурларнинг асосий касби деҳқончилик ва ҳунармандчилик. Шимоли-шарқий Хитойда манчжурлар жойлашган. Тунгус-манчжур тил туркумига оид манчжурлар XVII асрда бутун Хитойни ўзига бўйсундирган. Цинь (манчжур) сулоласи 2,5 аср давомида то 1911 йилги Хитой революциясигача ҳукмрон бўлган. Ҳозир мазкур этник группадан ўз тилини сақлагани 2,9 миллионни ташкил қилади.

Тарихий этнографик жиҳатдан ўзига хос областни яратган тибет халқлари (3,3 миллионга яқин) Тибет ва қўшни провинциялар (Юннани, Гансу, Синчуань)да яшайдилар. Улар асосан деҳ-

қончилик ва чорвачилик (қўтос, майда шохли мол, йилқи боқиш) билан шуғулланадилар. Чорвадор аҳоли яйловларда кўчиб юради, ўтроқ аҳоли эса қишлоқларда 1—2 қаватли, баъзан 3 қаватли уйларда истиқомат қилади. Кўчманчи халқ палатқаларда яшайди.

Тибетлик эркак ва аёллар теридан тикилган шим ва жун халат киядилар. Аёллари бош кийимларига ҳар хил тангалар, чиганоклар қадайдилар. Уларнинг асосий таомлари қўтос гўштидан пиширилади ва сут маҳсулотлари истеъмол қилинади, дон экинларидан талқон (цзамба) тайёрланади, байрамда гуруч ёки бугдой унидан нон пиширилади. Қўтос транспорт вазифасини ўтайди. Тибетликларнинг сеvimли ичимлиги чой. Унга эритилган сарёғ ва туз солиб цзамба билан ичадилар. Ҳар хил ҳунармандчилик касблари — темир ва ёғоч буюмлар ясаш, чит ва гилам тўқиш, ўймакорлик (тошга, ёғочга) кенг тарқалган.

Бу ерда ҳозиргача феодал-патриархал муносабатлар, теократик бошқариш формаси сақланиб келмоқда. Ҳар бир тибет оиласи бир боласини монах қилиб монастырга бериши шарт бўлган. Буддизмнинг асосий тармоқларидан бири ламаизм ҳукмрон дин ҳисобланади. XVII асрда тибетда ламаизмнинг «сарик қалпоқликлар» мазҳаби ҳокимиятни қўлга олиб, 1951 йилгача ҳукмронлик қилган. Сўнги йилларда тибетликларнинг социал-иқтисодий ва маданий ҳаётида анча ўзгаришлар рўй берди.

Бутун Шарқий Осиёда халқ оғзаки ижоди анча тараққийлашган: ҳар хил дoston ва эртақлар, афсона ва латифалар, рақс ва қўшиқлар кенг тарқалган. Ўзига хос театр, балет ва цирк ривожланган. Музыка ҳам ўзига хос бўлиб, масалан, Хитойда музыка тарбияси давлат ихтиёридадир. Тасвирий санъат ниҳоятда кучли ривожланган, айниқса расмочилик, гравюра, бадий тўқиш, ҳайкалтарошлик қадимдан маълум бўлиб, архитектура ва диний иншоотларда ўзининг ёрқин ифодасини топган. Дostonлардаги қадимий қаҳрамонлик образларига жуда илиқ муносабатда бўлинади. Масалан, мўғул ва туркий халқларнинг эпосида куйланган Гэсэрхон ёки жасур баҳодир Хон-Хулуг билан Олдой-марган курашлари ва улар минган от образлари эрамиздан аввалги I минг йилликка оид «Ҳайвон стили»даги декоратив безакларда акс эттирилган. Хитой фольклори («Учподшолик» цикли), ицзу («Ашма» дostonи) ва бошқа халқларнинг ижодида қаҳрамонлик курашлари муҳим ўринни эгаллайди. Энг қадимий антология намуналари (хитойларнинг «Шицзин» ва «Юэфу», японларнинг «Манъёсю» ва «Қокинсю» тўпламлари) халқ поэзияси юксак даражага кўтарилганлигидан дарак беради. Шарқий осиеликларда халқ поэтик ижоди билан музыка санъати узвий боғланган. Ҳозиргача кенг тарқалган мяо халқларидаги бой маросим ва севги қўшиқларини, муҳаббат лирикасини музыкасиз тасаввур қилиш қийин.

Шарқий ва Марказий Осиё халқлари энг қадимий ёзув системасини яратганлар. Эрамиздан аввалги II минг йилликнинг бошларида пайдо бўлган хитой иероглиф ёзуви қўшни мамлакатларга

тарқалиб ўрта асрларда халқаро аҳамиятга эга бўлган (Европада латин тили сингари) муҳим маданий восита ролини ўйнаган. Хитой иероглифика системаси даставвал маънони ифодаловчи белгилардан иборат бўлиб, анча енгил ва тез тарқалишига имкон берган. Шу ёзув асосида вьетнамлар, японлар ва корейслар ўз ёзув системасини кашф этганлар. VI—IX асрларда туркий халқлар руник, кейин уйғур алфавитидан фойдаланганлар.

Албатта мустақил ёзув яратган халқларда фан ва маданият қадимий даврлардан бошлаб ривожланиб келган. Шарқий Осиё техникавий илмлар, аниқ фанлар, астрономия, халқ медицинаси ва фармакологияси соҳаларида ажойиб кашфиётлар яратган халқларнинг ватанидир. Аммо асрлар давомида регионда ҳукмрон бўлиб келган турли диний системалар илмий тафаккурни, ижодий фаолиятни бўғиб келган.

Шарқий Осиё халқларининг маданиятига энг зўр таъсир ўтказган динлардан бири буддизм динидир. У даставвал Хитойга, кейин Япония ва Кореяга эрамининг биринчи асрларидаёқ тарқалган. Ниҳоятда янги шароитга тез мослашадиган буддизм дини маҳаллий вазиятга қараб ўзгариб янги, турли мазҳабларни яратган. Барча келгинди динлар, шу жумладан, буддизм ҳам, маҳаллий диний тасаввурлар билан чатишиб ўзига хос синкретик диний эътиқодларни юзага келтирган. Масалан, хитой халқ тасаввурларида буддизм эътиқоди қадимий конфуцийлик — ахлоқ-этика таълимотининг элементлари ва кўп ҳудулик — даосизм ғоялари билан аралашиб кетган. Японияда маҳаллий заминда яратилган синтоизм дини билан буддизм таълимоти қўшилиб ўзига хос диний тасаввурларни пайдо қилган. Айрим тунгус-манчжур халқларида, қисман дахурлар ва корейсларда буддизм ва даосизм билан бирга шаманизм ҳам кенг тарқалган. Тибет ва мўғул халқларида ҳозиргача буддизм — ламаизм сақланиб келмоқда. Хуэй (дунган)ларда ва туркий халқлар (уйғурлар, қозоқ, ўзбек, қирғизлар)да ислом дини тарқалган. Жануби-ғарбий Хитойда маҳаллий қабилавий динлар ҳам сақланган. Корейсларда ҳам диний эътиқодлар ва ибодатлар турли ибтидоий тасаввурлар билан аралашиб кетган. Бу ерда қадимги табиатга сиғиниш ва анимистик тасаввурлар шаманизм элементлари билан чатишиб кетган. Кореяга IV—VI асрларда кириб келган буддизм X асрда давлат динига айланади, XIV асрга келиб конфуцийлик давлат дини деб эълон қилинади. Жанубий Кореяда расмий маълумотларга қараганда, аҳолининг 73 проценти диндор (47 проценти буддист, 19 проценти конфуцийлик ва ҳоказо). Японияда (1977 йили) аҳолининг 77,7 проценти ўзини синтоист ва 76,6 проценти буддист деб ҳисоблаган (баъзилари икки динга ҳам яқин туради). Айнлар асосан ўзларининг уруғ-қабилавий динларини сақлаб қолганлар. Мўғулларнинг қадимий динлари шаманизм бўлган. XVI асрда буддизмнинг ламаизм мазҳаби келиб эски динларни сиқиб чиқаради. Асли Шарқий Осиё халқларининг кўпчилигида диний эътиқодлар унча катта роль ўйнамаган.

АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Баъзан илмий ва сиёсий адабиётда Африкани «Қора қитъа» деб атайдилар. Аслида турли ирқ ва элатлар жойлашган бу қитъа ўзининг табиати ва иқлими билан ҳам, хилма-хил ўсимлик ва ҳайвонот дунёси билан ҳам ранг-барангдир. Африка қитъаси катталиги жиҳатдан Осиёдан кейин иккинчи ўринда туради. Унинг территорияси 30,3 млн. кв. км бўлиб, Европадан уч марта катта.

Африканинг аҳолиси, 1900 йилги маълумотларга қараганда, 120 млн. кишидан иборат (1955 йили 220 млн.). Бу ерда кўп миллионли миллатлар (мисрликлар, жазонрликлар, марокашлар, амхара ва ҳ. к.), катта халқ ва элатлар (хауса, фульбе кабилар) билан бирга майда териб-термачилик ва овчилик билан кун кечирувчи дайди ибтидоий қабилалар ҳам яшайди. Ҳозир Африкада тахминан 200—250 халқ мавжуд. Шулардан 83 таси 1 млн. кишидан ортиқ аҳолига эга бўлиб бутун қитъа аҳолисининг 86 процентини ташкил қилади.

Африка қитъасини тўрт томондан Тинч ва Атлантик океанлари ҳамда Урта денгиз сувлари ювиб туради. Уни Европадан Гибралтар бўғози (эни 14 км), Осиёдан Суэц канали ажратиб туради. Қитъани экватор тенг ўртасидан кесиб ўтиб, унинг энг Жанубий ва энг Шимолий қисмлари субтропик иқлимли, серунум, киши яшашга қулай жойлар. Асли Африканинг рельефи катта ясси тоғ шаклида бўлиб, атрофларида баланд тоғлар мавжуд. Унинг шимолида Атлас, шарқида Абиссин ва Шарқий Африка тоғ тизмалари жойлашган. Қитъанинг 30 процент территорияси баланд бўйли ўтлар ва онда-сонда учрайдиган ўзига хос бута ўсимликлардан иборат саванна, қолгани чангалзор, тропик ўрмон ва бепоён саҳродир. Энг катта дарёлардан Нил, Нигер, Конго, Замбези соҳилларига яқин жойлашган баланд тоғ тизмаларидан бошланиб қитъанинг ички қисмига катта-кичик ирмоқларини ёйган. Қўллар асосан шарқий қисмида жойлашган бўлиб, энг катталари — Виктория, Тангоньика, Ньяса, Мверу ва Марказдаги Чад кўли. Бошқа кўллар ёзга бориб жазирама иссиқда қуриб қолади. Энг катта саҳролардан Шимолий Африкада Саҳрои Кабир, Жанубда Калahari ва Намиб даштлари.

Ўсимлик дунёси жуда бой. Конго воҳасида ва Гвинея бўғози соҳилларида тропик ўрмонлар ўсмоқда. Саванна даштларини ҳам тропик ўрмонлар шимол, жануб ва шарқ томондан ўраб олган. Тропик иқлимли жойларда Жанубий Америкадан келтирилган какао, Шарқий соҳилларда кокос пальмаси, Шимолда қимматбаҳо пўкак дарахти, Нил воҳасида пахта экилади. Африка асли банан, емишли ямс илдизи, ер ёнғоғи (арахис) ва ер ловияси, хурмо ва ёғ пальмаси, ҳабаши нони (тэффа), кофе ва каучук дарахтининг (ландольфия) ватанидир. Чорвачиликка қулай, ем-хашакка бой саваннада молнинг ашаддий душмани цеце чивинининг ниҳоятда

кўплиги туфайли бу соҳа кам ривожланган. Аммо ҳайвонот дунёси бой, турли катта-кичик қушлар, фил, каркидон, оҳу, гиппопатам ва бошқа ҳайвонлар, йўлбарс, арслон каби катта йиртқичлар, кўп хил маймунлар, турли кемирувчи ва судралиб юрувчилар кўп учрайди. Африка энг кўп олмос, олтин, платина, уран, темир рудаси, мис, алюмин, кобальт, фосфорит, нефть, кўмир ва ҳоказо қазилма бойликларга эга.

Африка қитъасининг ранг-баранг табиати сингари аҳолисининг этник қиёфаси, жойланиши ва зичлиги ҳам турли-тумандир. 1979 йилги маълумотларга қараганда бу ерда 450 миллиондан ортиқ аҳоли бўлиб, шундан Ғарбда 137 млн., Шарқда 130 млн., Марказий қисмида 52 млн., Жанубда 32 млн. киши яшайди. Нил водийсида бир кв. км территорияга 700 киши тўғри келса, қитъанинг умуман бошқа қисмига ўртача 2—10 киши, Саҳрои Кабир қисмига эса 0,3 киши тўғри келади.

Айрим буржуа олимлари Африка аҳолисини бир-бири билан боғлиқ бўлмаган қабилалардан ташкил топган, асосан келгинди қурама элатлар, деб тасдиқлашга интиладилар. Аслида қитъанинг этник тузилишида қадимдан узоқ давр мобайнида шаклланиб келган халқлар асосий ўринни эгаллайди. Қабилаларнинг йирик этносларга бирикиб элат, халқ ва миллатларнинг шаклланиш жараёни ҳатто мустамлакачилик даврида ҳам давом этиб келган. Асримизнинг иккинчи ярмига келиб Африка мамлакатларининг кўпчилиги кўп йиллик миллий озодлик кураши натижасида мустақилликка эриша бошладилар.

Аммо ҳозиргача мустамлакачилар ўрнатган сунъий чегаралар жуда кўп этник группаларни, қабила ва элатларни бир-биридан ажратиб юборган. Масалан, 12 миллионли фульбе халқи Нигерия, Сенегал, Гвинея, Мали, Камерун, Нигерия, Юқори Вольта, Бенин, Мавритания ва Гамбия давлатларига тарқалган. Ёки 5 миллионга яқин мандинга халқи Сенегал, Мали, Фил Суяги қирғоғи, Гамбия, Сьере-Леоне, Либерия, Гвинея давлатларига тарқалиб кетган. Шунга ўхшаш экан, моси, эви ва бошқа этник группалар ҳам турли давлатларда тарқоқ ҳолда яшайдилар.

Антропологик жиҳатдан Африка аҳолиси учта йирик ирқ, ўрта ва аралаш типлардан иборат. Қитъанинг Шимолида Саҳрои Кабирнинг жанубигача европеоид ирқига оид қора кўз, тўлқинсимон қора соч, буғдой ранг танли, узунчоқ юзли, бир оз бургутсимон қирра бурунли араблар, барбарлар яшайди. Эфиопия ва Сомали ярим оролида ўрта ирқ ҳисобланган, бадан териси бир оз қорамтирроқ, юзи кичикроқ, лаби қалинроқ, ўрта ёки новча бўйли амхара, галла, тигре ва бошқа халқлар жойлашган. Африканинг асосий аҳолиси ҳисобланган кўп сонли асл негроидлар Саҳрои Кабирдан тортиб Жанубда Ғарбий ва Марказий Судан, Нилнинг юқори қисми, Конго воҳаси, Шарқий тропик Африка ва қитъанинг жанубида катта территорияга тарқалган. Улар қоп-қора тани, қора кўзи ва спираль (бурама) сочлари, ияги бир оз олдинга қўзилган (прагматизм), қалин лаби, кенг ва пучуқ бурни, соқол ва каммуйли белгилари билан ажралиб турадилар. Катта негроид

ирқ ичида узун бўйли (180 см га яқин) ва танаси ниҳоятда қора нилотлар типи Нил дарёси юқори оқимларида ва Буюк кўллар атрофида учрайди. Конго воҳасининг тропик ўрмонларидаги пакана бўйли (ўртача 141—142 см) бир оз қорамтирроқ танли, серсоқолли, пучуқ кенг бурунли, лаби кичикроқ пигмейлар ҳам фарқ қилади. Жисмоний тузилиши жиҳатдан Африканинг энг жанубий қисмида яшаётган бушменлар ва готтентотлар махсус антропологик типни ташкил қиладилар. Улар асл негроид белгиларидан ташқари баъзи монголоид белгилари (ялпоқ юзли, сарғиш танли) ва стеатопигия (сағрига кўпроқ ёғ тўпланганлигидан осилиб туриши) кўриниши, бадан ва юзига ажин эрта тушиши билан бошқа ирқлардан ажралиб турадилар. Мадагаскар аҳолиси ҳам негроид ва монголоид ирқлари аралашмасидан пайдо бўлган махсус типлардан иборат.

Африка қитъаси тил жиҳатдан кам ўрганилганлиги туфайли ҳозир бир неча система ва классификациялар мавжуд. Сўнгги тадқиқотларга биноан энг кенг тарқалган классификация асосида африка тиллари тўртта катта тил оиласи: семит-хамит ёки афро-сиё, нигер-кордофа, нил-сахара ва койсан тилларига бўлинган. Ўз навбатида улар ҳам катта-кичик туркум ва группаларга бўлинган. Шулардан энг кўп сонли семит-хамит тил оиласига оид халқлар қитъанинг учдан бир қисмини ташкил қилади ва бутун Шимолий ва Шимоли-шарқий Африкани эгаллайди.

Хамит тил оиласига кирган араб тилида сўзлашадиган аҳоли (мисрликлар, жазоирликлар, тунисликлар, ливияликлар ва ҳоказо) VII—VIII асрларда Арабистон ярим оролидан кўчиб келиб маҳаллий кўп сонли туб элат ва халқлар (қадимий мисрлик ва барбарлар) билан аралашиб кетиши натижасида пайдо бўлган. Улар ҳозир 83 млн. кишидан ортиқ бўлиб, Африка аҳолисининг бешдан бир қисмини ташкил қилади. Энг қадимий туб аҳоли авлодларидан барбарлар фақат Мағриб тоғлиқларида ва Саҳрои Кабир воҳаларида сақланиб қолган. Аммо уларнинг кўпчилиги (кабиллар, туареглар, риф ва ҳоказолар) ҳозир дастлабки тилларини йўқотиб араб тилига ўтганлар.

Семит группасига кирган энг йирик халқлардан амхара, тиграи ва тигре ҳозирги Эфиопия миллатининг негизини ҳосил қиладди. Хамит-семит тил оиласига оид кушит туркумига амхара халқига яқин галла, Эфиопия жанубида яшовчи сидамо ва сомали халқлари киради. Семитга оид чад группасига кирадиган нигерия халқлари ва уларга яқин хауса, баде, бура ва бошқалар қитъанинг анча территориясини эгаллайди.

Нигер-кордофа ёки конго-кордофа тил оиласидаги халқлар ҳам Африканинг Саҳрои Кабир жанубидаги катта территорияга жойлашган. Улар бешта туркум — бенуэ-конго, ква, монде, ғарбатлантика ва вольтадан иборат. Бенуэ-конго тилларида сўзлашадиган халқлар тропик ва Жанубий Африкада жуда кенг территорияга тарқалган бўлиб қитъанинг тахминан учдан бир аҳолисини ташкил қиладди. Бу туркумга кирган банту халқлари, масалан, Заир, Конго, Ангола, Уганда, Бурунди, Руанда, Кения, Танзания,

Малави, Замбия, Жанубий Родезия, Ботсвана, Лесото, Намибия, Свазиленд ва Жанубий Африка Республикаси аҳолисининг кўпчилик қисмини ташкил қилган. Танзаниядаги кичкина суахили халқининг тили бутун Шарқий Африка мамлакатларига иккинчи тил сифатида тарқалиб, 40 миллионга яқин банту халқлари шу тилда гапирдилар. Ғарбатлантика тил гуруписига оид халқлар (фульбе, волоф, киси ва ҳ.к.) Ғарбий Африка мамлакатлари — Гвинея, Гвинея-Бисоу, Сенегал, Сьерра-Леоне, Гамбия, қисман Ғарбий ва Марказий Суданда жойлашган. Ква туркумига кўп миллионли акан, йоруба, ибо, эве каби халқлар киради. Улар Гана ва Бенин аҳолисининг учдан икки қисмини, Нигерия, Того, Либерия ва Фил Суяги қирғоғи аҳолисининг ярмини ташкил қиладилар. Манде халқлари ҳам Гамбия, Либерия, Мали, Сьерра-Леоне аҳолисининг ярмидан кўпини ташкил қилади. Ғарбий Суданнинг ички районларида, Юқори Вольта, Гана, Того ва Бенинда вольта тил туркумига оид элатлар яшайди.

Нил-сахара тил оиласи учта йирик группа — сонгаи, сахара ва шари-нилга бўлинади. Мазкур оиллага учта ўзига хос тилга эга кичик элатлар — маба, фур ва кома киради. Сонгаи туркумидаги халқлар Нигер дарёсининг ўрта оқимидаги давлатлар — Мали, Нигер, Юқори Вольта ва Нигерияда, Саҳрои Кабир туркумига оид халқлар Чад кўли атрофидаги ва Марказий Саҳрои Кабирнинг чўл қисмида ва қисман Нигерияда яшайдилар. Шари-нил тил туркумидаги халқлар Юқори Нил воҳаларида, Виктория ва Рудольф кўллари атрофи (Судан Республикаси, Уганда, Кения) да жойлашган.

Африканинг жануби-ғарбий қисмида, асосан Намибия, Ботсвана ва Анголада, ўзига хос койсан тил оиласига оид халқлар — бушменлар, гуттентотлар ва тоғлиқ дамаралар яшайди. Улар ўтмишда Жанубий Африканинг жуда кенг территориясини эгаллаган, аммо XVIII—XIX асрларда кўпчилик қисмини европаликлар қириб ташлаган, қолганлари Калахари чўлларига ҳайдалган. Койсан тилларига Шарқий Африка (Танзания)даги сандаве ва хатса элатлари ҳам киради.

Мадагаскар оролидаги мальгашлар тили, антропологик тузилиши ва маданияти билан қитъа аҳолисидан анча ажралиб турадилар. Улар австронезия тил оиласига оид, антропологик жиҳатдан эса жанубий монголоидларга яқин.

Африка қитъасида яшовчи европаликлар бутун аҳолининг икки процентини ташкил қиладилар. Улар асосан инглизлар, бурлар, французлар, испанлар, итальянлар, португаллардан иборат бўлиб, айрим мамлакатлар (Жанубий Африка Республикаси, Жанубий Родезия)да камчиликни ташкил қилса-да, ўз экономикаси ва сиёсий тузумига эгадилар. Тили ва маданияти жиҳатидан европаликларга келгинди «оқ танлилар» билан маҳаллий гуттентотлар ва қисман банту халқлари ўртасидаги никоҳ (баъзан никоҳсиз ҳам яқинлашиш)дан пайдо бўлган авлодлар (баъзан метислар деб ҳам атайдилар) яқин туради. Лекин улар ҳам бошқа негроидлар қатори қаттиқ ирқий тенгсизликка ҳукм қилинганлар.

Эски голланд тили билан маҳаллий банту ва гуттентот тиллари аралашмасидан махсус африканс тили пайдо бўлган ва элатлар-аро муносабатларда восита ролини бажарган.

Айрим мамлакатларда, чунончи, Жанубий Африка Республикасида, Кения, Танзания ва айниқса Маврикия оролида сўнги йилларда келган осийеликлар ҳам ўрнашиб қолган ва ҳозирги этник жараёнга тортилган.

Ҳозирги Африка халқларининг этник қиёфасини, унинг тарихини ўрганмасдан туриб аниқ тасаввур қилиш мумкин эмас. Буржуа муаллифларининг ирқий назариялари африкаликларнинг мустақкам тарихий тараққиётини мутлақо инкор қиладилар, уларнинг фикрича маҳаллий аҳоли мустамлака давригача ижтимоий тараққиётга ноқобил ҳисобланган. 30 йил муқаддам айtilган бир мустамлакачи африкаликларни «тарих четлаб ўтган ваҳшийлар» деб атайди. Африка халқларини «ёввойи ҳайвонлар даражаси»даги кишилар қаторига киргизиб, қитъа тарихи фақат ташқаридан келган бир қанча тўлқиндан иборат маданият, шунинг учун маҳаллий халқлар умуман турғунликка ҳукм қилинган, деб таърифлайдилар. Асли Саҳрои Кабирдан жанубдаги африкаликларнинг тарихи ёт, келгинди маданий қатламлардан ташкил топган деган сохта фикрларни тарқатиб, фақат мустамлакачилар чинакам маданият келтирган «олий культурутрегер» ижтимоий тараққиётга етказмоқда, деб ёвуз ирқий сиёсатни оқлашга интиломқдалар.¹

Албатта, империалистик пропаганда мазкур сохта фикрларни ҳозир ҳам тарқатмоқдалар. Аксинча, улар замон талабига мослашиб тарихшуносликда ҳам, сиёсатда ҳам, анча ниқобланган йўл тутмоқдалар. Айрим буржуа олимларининг асарларида Африка тарихи нисбатан реалистик нуқтаи назардан тасвирланган ва анча бой материаллар келтирилган. Аммо уларнинг тадқиқ ва талқинлари барибир янги мустамлакачилик сиёсатига хизмат қиладиган назарияларга олиб келади.

Кейинги ўн йилликларда қилинган ажойиб археологик кашфиётлар Африка тарихининг узоқ ўтмишига оид катта бир даврни ойдинлаштириб берди. Даставвал Жанубий ва Шарқий Африкада австролопитеклар яшаганлиги аниқланиб, қитъа энг қадимий одамнинг ватани эканлиги тасдиқланди. Бу ерда 4 млн. йил муқаддам гоминидлар, яъни одамсимон мавжудотлар яшаганлиги, одамзод эса 2,5—3 млн. йиллар муқаддам пайдо бўлганлиги аниқланган. Илк палеолит даврига оид ибтидоий маконлар Луис Лики ва кейинчалик унинг ўғли томонидан Танзаниянинг Олдувай жарлигида топилганлиги, Эфиопияда Чад ва Рудольф кўллари атрофида, жанубий Африкада 60-йиллардан кейин қилинган кашфиётлар Африка қитъасида эрамыздан аввалги Х минг йилликлардан бошлаб юксак маданият яратилганлигини исботлаб берди. Олду-

¹ Қаранг: Теа Бюттнер. История Африки с древнейших времен. М., «Наука», 1981; Народы Африки. М., Изд-во АН СССР, 1958.

вай, стелленбош ва бошқа маданият ўчоқлари антропологик маълумотлар билан бирга қитъанинг шарқий ва жанубий қисмида қадимий тош даврида кенг территорияда анча такомиллашган тош қурооллар яратган ва қояларга ҳар хил расмлар чизган кўп сонли аҳоли яшаганлигини аниқ тасдиқлаган эди.

Неолит даврига келиб (тахминан эрамиздан аввалги V—I минг йилликлар) шимолий ва марказий Мисрда, Судана, Саҳрон Кабир марказида, Шарқий Африканинг баъзи районларида, Сенегал ва Конго воҳаларида, ҳозирги Нигерия территориясида янги хўжалик фаолияти, яъни деҳқончилик ва чорвачилик шаклланиб ўтроқ ҳолатга кўчиш рўй берган. Мезолит ва неолит давларида ҳозирги антропологик типлар шаклланиб бўлган, неолит даврига келиб ҳозирги тиллар ҳам асосан шаклланиб тугаган.

Мисрликлар қўшни элатлар тўғрисида муҳим маълумотлар қолдирган. Ёзма манбалар Нилнинг ғарбий қисмида оқ танли ливия қабилалари. Урта оқимида Куш кейин (Нубия) мамлакатида жигар ранг танли кушитлар, юқори қисмида қора танли нилотлар ва жануброқдаги Пунт мамлакатидаги негроидлар ҳақида хабар бериб, Африканинг ирқий тузилиши қадимдан ҳам турли-туман эканлигини исботлайди.

Африка қитъасида эрамиздан аввалги III—II минг йилликларда муҳим геологик ўзгаришлар рўй берган. Уша даврда Саҳрон Кабирда қурғоқчилик бўлган, I минг йилликлар даврига келиб катта территориядан бутун элат ва халқларни кўчишга мажбур қилган. Оқибатда Саҳрон Кабирнинг жанубида Шимолий Африка мамлакатларидан, чунончи, Мисрдан фарқ қиладиган янги, ўзига хос маданият шакллана бошлайди. Нигерия ва Бенуэ дарёсининг шимолида пайдо бўлган нок маданияти (эрамиздан аввалги IX эрамизнинг II асрлари) темир ва бошқа металлларни ишлаб чиқаришни билган ва дастлабки темир қуроолларни ясаганлар.

Темир эритиш ва ундан фойдаланиш Африка халқларининг ижтимоий тараққиётида муҳим роль ўйнаган эди. Дарё водийларидаги аҳоли билан саванна қабилалари орасидаги савдо-сотикнинг кўпайиши, катта савдо йўлларида ва чорраҳаларида шаҳарларнинг ва савдо марказларининг пайдо бўлиши, шу асосда ижтимоий меҳнат тақсимотининг юзага келиши ва бошқа факторлар Саҳрон Кабир жанубида давлатларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Узоқ давр давомида неолит ибтидоий тузумидан илк синфий дифференциация негизида йирик Африка давлатлари пайдо бўлиб, тропик Африка халқларининг тарихида эрамизнинг I минг йиллигига келиб сифат жиҳатдан янги бир давр бошланади. Энг дастлаб пайдо бўлган Судандаги Мероэ ва Эфиопия тоғлиқларидаги Аксум давлатлари, қўшни Миср ва Арабистон оролидаги илк синфий бирикмалар таъсирида эрамиздан аввалги I асрлардаёқ юксак ривожланиш даражасига кўтарилган. Ҳаттоки қадимги илк қулдорлик давлатини юзага келтирган Миср ҳам ташқаридан кириб келмаган, ўзига хос маданият яратган. Эрамиздан аввалги III минг йилликда бу ерда, айниқса Урта подшолик (II минг йил-

ликлар) даврида металлургиянинг пайдо бўлиши бутун қитъага зўр таъсир кўрсатган эди.

Эрамизнинг VIII—IX асрларига келиб Тропик Африкада эксплуатация ва синфий тузум муносабатларига асосланган бир неча йирик давлатлар шаклланиб, XVI асрларгача ривожланиб келган. Шулардан араб сайёҳлари, маҳаллий солномалар, дастлабки португал тадқиқотчилари ва жуда кўп оғзаки ривоятлар таърифлаган йирик давлат бирикмалари Гана, Мали, Сонгай, Дагомея, Хаусан шаҳар — давлатлари, Ғарбий ва Марказий Судандаги Канем-Борну, Бенин, Гвинея соҳилидаги йоруба давлати, қадимги Конго ва Эфиопия давлатлари, Шарқий Африка қирғондаги шаҳар-давлатлар, афсонавий Мвене Мутапа (Мономотана) подшолиги ва Зимбабве давлатларини эслаш мумкин. Улар анча ривожланган, ишлаб чиқариш кучларига эга бўлган ижтимоий мулк ва юксак маданият яратганлар. Муайян даврларгача Африка давлатларининг энг тараққий қилган қисмлари жаҳон тарихи билан қадамма-қадам тенг ривожланиб, ижтимоий тараққиётга ўз ҳиссасини қўшиб келганлар. Ҳаттоки қитъа мустамлака қилингандан кейин ҳам бу ерда XIII—XIX асрларда бир неча феодал давлатлар (Фульбе ва Тукулера теократик давлатлари, Руанда, Буганда, Бурунди) ва қабилавий иттифоқлар (зулу, матабеле) пайдо бўлган эди.

Демак, Африка халқлари буржуа тадқиқотчиларининг ғайри илмий назарияларига зид ўлароқ, қадимий даврлардан то ҳозиргача ҳеч вақт ижтимоий тараққиётдан четда қолмай, доимо ривожланиб келганлар. Аммо уларнинг анча орқада қолиб кетишига даставвал мустамлакачиларнинг қирғинлик келтираётган ваҳший сиёсати, раҳмсиз эксплуатацияси, қул савдоси ва капиталистик қулдорлик сабаб бўлмоқда. Айрим мамлакатларнинг ва элатларнинг ибтидий ва илк феодализм даври турмуш тарзининг сақланиб қолинишига бошқа ўлкалардаги сингари айрим объектив ва субъектив факторлар ҳам таъсир қилган. Мустамлака арафасида Африка халқлари турли ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасида турганлар, йирик юксак маданият яратган давлатлар билан бир қаторда ҳали ибтидий жамоа тузуми муносабатлари сақланган қабилалар ҳам мавжуд эди.

Африка қитъасида мустамлака XV аср охирларидан бошланади. Бу даврда келгинди европаликлар билан маҳаллий аҳоли орасида маданий тафовут унча сезилмаган. Энг фожиали воқеалар кейинги асрдан бошланган. Дастлабки капитал жамғариш натижасида XVI аср бошларидан кенг миқёсда авж олган қул савдоси Ғарбий ва Жанубий Африка халқларининг тарихий тараққиётини тўхтатибгина қолмай, балки бир неча асрлар орқага ташлаган эди. Аввал португалияликлар, кейин Англия, Голландия ва Франция давлатларининг мустамлакачилари қитъа ўлкаларини очиқдан-очиқ талаганлар, барча бойликларини йиртқишларча талон-торож қилганлар, оғир солиқлар солганлар ва минглаб кишиларни зўрлаб олиб кетиб қул қилиб сотганлар. Айрим ўлкаларда, айниқса Гвинея соҳилларида, Конго қўйи оқимида ва Анголада

қул савдоси натижасида аҳолиси камайиб, хўжалиги ва сиёсий иқтисодий ҳаёти турғунлик ва вайроналикка маҳкум қилинган, баъзи обод ўлкалар бутунлай харобага айланган. Ваҳший қулдорлик туфайли вафот этган ва Америкага олиб кетилган кишиларнинг сони 100 млн. дан ортиқ бўлган. Қитъадаги мустамлакачиликка қарши урушлар, ички зиддият ва курашлар ҳам минглаб африкаликларнинг ёстиғини қуритган ва қудратли давлатлар инқирозини кучайтирган эди. Мазкур воқеалар Африка халқларининг маданий жиҳатдан Европадан орқада қолишининг асосий сабабларидир.

XIX аср ўрталарида қул савдоси тугатилиб, қуллар озод деб эълон қилинган эди. Аммо ўша даврдан бошлаб капитализмнинг юқори босқичи — империализмга ўтган йирик давлатлар Африкани қайтадан бўлиб олишга киришадилар. Ўтган аср давомида бўлиб ўтган мустамлакачилик урушлари натижасида қитъа Англия, Франция ва Германия ўртасида талашиб бўйсундирилган, Бельгия эса бутун марказий қисми — Конгони эгаллаган. Биринчи жаҳон урушида Германия мағлубиятга учрагандан кейин унинг мустамлака қисмини ғолиб чиққан Англия ва Франция ўзаро бўлиб олишган. Асримизнинг бошларида тропик Африканинг 90,4 проценти мустамлака қилинган эди.

Ўтган асрнинг охириги чорагида пайдо бўлган монополистик бирикмалар ва молия капитали Африкани талашда ва кенг халқ оммасини эзишда эски мустамлакачилик сиёсатига янги усул ва формалар киритиб қитъа аҳолисини яна ҳам оғир аҳволга сола бошлаган. Империалистик мустамлака зулми маҳаллий халқларни қаттиқ исканжага олиб, миллионлаб кишиларни очлик ва қашшоқликка ҳукм қилган эди. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси империалистик занжирларни парчалаб ташлади, бутун мустамлака халқларга озодлик учун кураш йўлини кўрсатиб берди. Чидамсиз жабр-зулмга ва талон-торож келтирган мустамлакачилик сиёсатига қарши ўз озодлиги ва мустақиллиги учун курашга ўтган Африка халқлари айниқса иккинчи жаҳон урушидан кейин жуда катта муваффақиятларни қўлга киритиб, ўз тақдирини ўз қўлига ола бошлади. Ҳозир қитъанинг кўпчилиги қисми мустақил ва озод давлатлардан иборат.

Аммо ирқчилик сиёсатини олиб боришда ҳозиргача «намуна» бўлаётган Жанубий Африка республикасининг туб аҳолиси камситилмоқда ва ҳар томонлама эзилмоқда. Бу ерда африкаликлар европаликлардан айрим ҳолда яшайдилар, мактаблар, дам олиш жойлари ва транспортда бирга юриш мутлақо мумкин эмас. Улар барча ҳуқуқлардан, сиёсий фаолиятдан маҳрум қилинган, энг оғир ишларга маҳкум қилинганлар. Шу билан бирга бир хил қилинган меҳнатга европалик ишчи маҳаллий ишчига нисбатан кўпроқ ҳақ олади. Мазкур ирқий тартибларга риоя қилмаганлар қаттиқ жазоланади.

Албатта чексиз жабр-зулм, оғир шароит ва тенгсизликда яшаётган, мустамлака занжирининг охириги ҳалқалари ҳисобланган Жанубий Африка Республикаси, Родезия ва бошқа ўлкаларнинг

туб аҳолисининг кун сайин авж олаётган ўз озодлиги ва мустақиллиги учун кураши шубҳасиз, ғалаба билан тугайди. Улар ҳам Африканинг бошқа озодликка эришган халқлари сингари эркин тарққиёт йўлига ўтиб, янги турмуш қуришга муяссар бўладилар.

Африка қитъасининг этник тузилишини бир неча тарихий-маданий областларга бўлиб ўрганилади. Улар кенг территорияда жойлашган, ammo этнографик жиҳатдан умумий бирликка эга бўлган регионлардан иборат. Сўнги классификацияларга асосланиб бутун қитъа аҳолисининг табиий шароити, этник қиёфаси, тарихий тақдири ва ижтимоий-иқтисодий даражаси жиҳатдан Шимолий Африка, Ғарбий ва Марказий Африка, Шарқий ва Жанубий Африка халқларига бўлинган.

ШИМОЛИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Африканинг шимолида асосан араб тилида гаширадиган халқлар яшаганлиги учун уни араб африкаси деб атаганлар. Аслида бу ердаги халқ ва элатлар қадимий абориген аҳолининг авлодларидир. Ҳозирги даврда Шимолий Африка халқларига Миср, Судан ва катта Мағриб (Тунис, Жазоир, Марокаш, Ливия, Мавритания, Ғарбий Саҳрои Кабир) аҳолиси киради.

Қадимий юнон муаллифларининг асарларида Мағриб аҳолисини ливияликлар, деб тилга олинади. Уларнинг бир қисми кўчманчилик билан тирикчилик қилиб келган қабилалардан, иккинчи қисми деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолидан иборат бўлган. Улар эрамиздан аввалги I минг йилликда финикияликлар Шимолий Африка соҳилларига асос солган Утику, Карфаген каби давлатлар билан ўз мустақиллиги учун урушлар олиб борганлар. Ливиялик қабилаларнинг тинимсиз курашлари Нумидия ва Мавритания давлатларини юзага келтирган эди. Рим империяси Карфагенни қўлга киритиши билан (эрамиздан аввал II аср ўрталари) бу икки подшолик ҳам емирилади. Шу билан латин манбаларида ливия ва нумидия номлари ҳам йўқолиб, маҳаллий аҳоли маврлар ва кейин араблар келиши билан барбарлар деб атала бошлайди.

Бу даврда барбар қабилалари икки группани ташкил қилган: Занота ва Санхаж. Занота қабилалари Жанубий Мағрибда асосан даштларда, воҳа ва ярим даштларда жойлашган кўчманчи — туякаш аҳолидан иборат. Санхаж барбарларининг кўпчилиги аксинча ўтроқ деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланганлар. Айниқса XI асрлардан бошлаб арабларнинг сулайм ва хилол қабилаларининг Мағрибга оммавий кўчишлари натижа-сида барбарларни араблаштириш кучаяди. Мағрибни тўлиқ ўзига бўйсундирган Араб феодал давлатларининг (халифалик, идрислар, аглабийлар, фатимийлар, альморавийлар ва ҳ.к.) жиддий солиқ ва диний сиёсатларининг амалга оширилиши натижа-сида араб тили ва ислом дини кенг тарқалган эди. XIII асрда Шимолий Африкада (ҳозирги Мағриб чегарасида, яъни Марокаш, Жазоир, Тунисда) учта феодал давлатлар — Маринийлар, Зайя-

нийлар ва Хафсидийлар пайдо бўлиб, то XVI асргача, яъни турк истилосигача сақланиб келган.

Мазкур тарихий жараён негизда барбар ва араб қабилаларининг аралашishi натижасида мағриб халқлари — марокашликлар, жазонрликлар, тунислик ва ливияликлар кейинчалик мустамлакачиларга қарши актив миллий озодлик курашига тортилиб ҳозирги миллатлар шакллана бошлаган эди.

Миср халқи энг қадимий юксак маданият яратган этнослардир. Мисрликлар эрамиздан аввалги IV минг йилликлардаёқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликни билганлар. Археологик кашфиётларга ва хронологик далилларга қараганда (топилган ибтидоий кишиларнинг суяк қолдиқлари асосида) антропологик жиҳатдан Мисрнинг энг қадимий аҳолиси эрамиздан аввалги III минг йилликда Нил водийсида пайдо бўлган дастлабки Миср давлатининг аҳолисидан фарқ қилмайди. Ҳозирги мисрликлар ҳам буюк маданият яратган аждодларидан ирқий жиҳатдан кам фарқланадилар. Албатта уларнинг этник тузилишида эрамиздан аввалги I минг йиллик ўрталарида Мисрни босиб олган эрон истилочилари, кейин македониялик Искандарнинг истилоси туфайли уни юнон ва рум маданияти таъсирига ўтиши ўз изини қолдирган эди. VII аср ўрталарида Мисрни босиб олган араблар туб маҳаллий аҳоли билан аралашиб, унга ўз тили ва динини сингдира бошлаган. Мазкур жараён кетма-кет ҳукмронлик қилган Омейялар, Аббосийлар ва Фотимийлар халифалиги, Айюбийлар давлати даврида анча кучайиб ҳозирги миср халқининг шаклланишига замин яратган эди. 1517 йилда Мисрни Туркия босиб олиб, то XIX аср охирларигача ҳукмронлик қилган. 1882 йилги Англия истилоси натижасида Миср мустамлака қилиниб, инглиз капиталистларининг пахта плантациясига айланади. Турли найранглар ва шартномалар билан Буюк Британия қадимий Мисрни ўзига тўлиқ бўйсундиришга интилиб келган. Тинимсиз мустақиллик учун олиб борилган кўп йиллик кураш натижасида мисрликлар миллат шаклида етишиб иккинчи жаҳон урушидан кейин мустақилликка эришган эди. 1952 йил июль ойида қирол Фаррух тахтдан ағдарилиб Миср Республика деб эълон қилинди, ҳозирги миср миллатининг шаклланишига кенг имконият яратилди.

Мисрдан жанубда жойлашган Судан халқи ҳам миллий озодлик курашига актив тортилиб, 1956 йили 1 январда мустақилликка эришган ва ўз давлатини республика деб эълон қилган. Суданликлар (қадимги Нубия) мисрликлар сингари юқори маданият яратган қадимий элатлардан. Нубия тўғрисидаги дастлабки маълумотлар эрамиздан аввалги III минг йилликларда Миср солномаларида тилга олинади. Эрамиздан аввалги XVI—XIV асрларда ҳатто Нубиянинг анча қисми Миср провинцияси ҳисобланган. Бир-икки асрлардан кейин бу ерда мустақил Напата давлати пайдо бўлади ва эрамиздан аввалги IX асрга келиб у Нил водийсини босиб олиб қисқа давр ичида Миср устидан ҳукмронлик қилади. Кейинчалик Суданда кулдорлик Мероэ давлати ташкил топади. Эрамизнинг VI асрларида христиан дини тарқалиб Ўрта

асрдаги Нубия давлатининг расмий дини деб эълон қилинади. Бу ерда араблар XIII асрдан бошлаб бир-икки аср давомида аста-секин араб тилини тарқатиб христианликни сиқиб чиқаради, ислом дини ҳукмрон бўлади. Араблаштириш ва исломни сингдириш анча қийинчилик билан ўтган. Шарқий Судандаги Сеннаре ва Дарфуре султонликларида араб тили узоқ давргача фақат мусулмон алломалари, сарой ва зодагонлар тили бўлиб келган, аҳолининг кўпчилиги XIX аср бошларида ҳам ўз она тилида гапирганлар. Судан мусулмон султонликларида XVI—XVII асрларда қулдорлик тузуми сақланиб феодализм муносабатлари ривожлана бошлаган деҳқончиликка ўтган давлатлар эди. Ўтган асрнинг ўрталарида Шарқий Суданни миср лашкарлари истило этган. Нилнинг ғарбида араб тилида гапирадиган баккара, табибиш ва кушит тилидаги айрим кўчманчи қабилалар, шарқий қисмида жойлашган ўтроқ араб қабилалари ҳозирги шаклланиб келаётган судан халқининг таркибий қисмига айланган.

Шимолий Африка халқларининг хўжалиги жаҳондаги энг қадимий деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ бўлиб, унинг ажойиб анъаналари ҳозиргача етиб келган. Аммо деҳқончилик билан чорва хўжаликларининг нисбати турли районларда ўзаро фарқ қилади. Нил водийси ва денгиз соҳилларидаги серунум ерларда асосан деҳқончилик, саҳро ва ярим дашт районларда эса ярим кўчманчилик, асосий хўжалик тармоғи бўлиб, дарё ва денгиз соҳилларидан узоқлашган сайин чорва деҳқончиликдан устун туради. Агар мисрликлар ва суданликлар узоқ даврдан бошлаб суғориш деҳқончилиги билан шуғулланган бўлса, Жанубий Суданда мотиға деҳқончилиги билан балиқчилик, Мағриб мамлакатларида (айниқса қиргоқ бўйи ва Атлас тоғларида) деҳқончилик билан боғдорчилик ва сут чорвачилиги, бепоён саҳро районларида фақат майда чорвачилик билан кун кечирганлар. Пирик чорва яйловлари жуда кам бўлганлигидан чорвачилик унча ривожланмаган, кўп жойларда қорамолдан ишчи кучи сифатида фойдаланганлар.

Тарихий-этнографик нуқтан назардан миср деҳқончилиги муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уни ўрганиш умуман деҳқончиликнинг келиб чиқиши ва тараққиётини билишга имкон беради. Бу ердаги деҳқончилик энг қадимий неолит даврида пайдо бўлган ва қисман ҳозиргача сақланиб келган сунъий суғориш системаси Юқори Мисрдаги дарё тошқинларидан фойдаланиб экин экишдан иборат. Нил водийсида илгари бир неча минг гектар майдонни участкаларга бўлиб рош билан чек солган ва икки метргача етадиган дарё тошқини шу ерларни тўлдириб бир ярим ойгача сув сақланган. Сув сингиб қайтгандан кейин ажратилган ерларда Нилнинг серунум лойқасига уруғ сепилган. Одатда бугдой, арпа, ловия, беда ва бошқа экинлар экилган ва қиш бўйи ўсиб ёзга бориб ҳосил олинган. Бундай усулдан ҳозир кам фойдаланилади, асосан бой помешчик ва капиталистларнинг ерларида шу система ишлатилади. Оддий деҳқон (фаллоҳ) лар ўз ерларини примитив усулда, қудуқдан пақир билан сув чиқариб (шадуф орқали) ёки мах-

сус механизм — Хоразм чиғирига ўхшаш ҳайвон кучи билан ҳаракатга келтириладиган сакия орқали суғориб деҳқончилик қилганлар.

XIX асрга келиб суғориш системаси анча ривожланган, Миср-ни Англия ўзининг текстиль саноатининг пахта базасига айлантириш мақсадида фаллоҳлар кучидан фойдаланиб, аср бошларидан экин далаларини кенгайтирган, платиналар ва янги каналлар қурдирган. Суданда ҳам Оқ Нил ва Кўк Нил оролидаги Гезирада доимий суғориш системаси қурилиб серунум ерларда мустамлакачилар пахта плантацияларини яратганлар.

Иил бўйи суғориш имконияти пайдо бўлиши билан қишлоқ хўжалик экинларининг турлари ҳам кўпайган. Анъанавий дон, ловия ва пахта экинларидан ташқари фаллоҳлар шоли, шакарқамиш, макка, сули, зиғир, турли сабзавот ва полиз экинлари, молга ем учун беда (берсим) кабиларни экканлар. Ерни ҳайдашда қадимий темир учли омов ишлатилган, унга хўкиз, қўтос, эшак, хачир ёки туя қўшилган. Ерга ишлов беришда мотиға (кетмон) дан фойдаланилган, ҳосил ўроқ билан ўрилган ва махсус хода ёки чанага ўхшаш ёғочга ишчи ҳайвон қўшиб янчилган. Агар Мисрда асосан дон, пахта ва сабзавот экилса, Марокашда макка, Тунисда зайтун дарахти, Жанубий Мағрибда хурмо экилган, денгиз соҳилларида боғдорчилик ривожланган, бу ерда узум, анжир, бодом, цитрус ўсимликлари ва сабзавот ўстирилган.

Миср деҳқончилиги қадимий анъанага биноан уч фаслга бўлинган: қишки (шитви), ёзги (сайфи) ва Нилнинг тошқин даврига тўғри келган кузги (нили). Шитви (ноябрь — март) фаслида буғдой, арпа, пиёз, ловия ва берсим (беда) экилган, сайфи (апрель — август) да пахта, зиғир, кандир, шакарқамиш, шоли ва макка, Нил тошқини даври (сентябрь — ноябрь) да асосан шоли, макка ва сули экилган.

Шимолий Африканинг қишлоқ аҳолиси қадимдан турли уй ҳунармандчилиги билан ҳам шуғулланганлар. Улар қўлда ва чархда сопол буюмлар ясаганлар, бўйра ва чипта тўқиганлар ва ҳоказо. Чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли эса, жундан ҳар хил мато, гилам тўқиганлар, кигиз, тери пойабзал, эгар каби зарур буюмлар ишлаб чиқарганлар. Шаҳарларда йирик ҳунармандчилик, айниқса, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кўпчилик, кулолчилик анча ривожланган. Саноат кейинги йилларда ўса бошлаган.

Арабларнинг моддий маданияти жуда кўп умумийликка эга бўлса-да, айрим ўлкаларда ўз хусусиятларини сақлаб келган. Миср фаллоҳлари кичик қишлоқларда Нил водийсининг суғориладиган жойларида яшаганлар. Улар хом гиштдан ёки гуваладан бир қаватли текис томли уй қурганлар. Деҳқон уйлари асосан бир ҳужрали тўғрибурчак ойнасиз ва туйнуксиз, ярмисини супали печка (мўрисиз ўчоқ, тезак билан ёқилади) эгаллаган бўлиб, шунга тўшалган бўйрада ётиб-турилади. Бойлар катта ҳовлиларда яшаганлар.

Ўтроқ Мағриб аҳолиси катта йўл бўйидаги қишлоқларда тартибсиз жойлашган сомон аралаш лойдан тўғри бурчак шаклида

қурилган текис томли уйларда яшаган. Атлас тоғларида уйлар тошдан қурилган. Қишлоқ марказида минора қад кўтарган. Ҳар бир қишлоқ бир неча катта оилавий коллектив (жамоа)дан иборат бўлган. Мағриб аҳолисининг тўртдан бир қисми шаҳарларда яшаган. Баъзи шаҳарларда ҳозиргача ўрта асрлардагидек қинғир-қийшиқ тор кўчалар, ичкарига қаратилган ҳовлили баланд деворли бир-икки қаватли уйлар, минорали мачитлар, марказида ҳунарманд ва савдогарлар расталари жойлашган бозорлар сақланиб қолган. Дашт кўчманчи қабилалари жазирама иссиқ ва изғирин шамолдан сақланиш учун кўчишга қулай жундан тўқилган мато ёки кигиз ёпилган чодир (фалиж)ларда яшаганлар.

Фаллоҳлар оғир турмуш шаронтида тирикчилик ўтказадилар. Уларнинг таомлари асосан макка, сули ёки тариқдан ёпилган чучук нон ва атала, пиёз, қалампир ёки бодринг, баъзан қурт истеъмол қиладилар, денгиз соҳили ва Нил водийсидагилар балиқ қовуриб еганлар, гўшт жуда кам ишлатилган. Сабзавот ҳам истеъмол қилинган. Овқатланиш уч маҳал, иссиқ овқат одатда кечки пайт ейилади. Ичимликлардан қандсиз қора кофе, аччиқ чой, арпадан тайёрланган пиво. Мағрибда сабзавот ва мева кўпроқ истеъмол қилинган. Африка арабларининг энг севимли таоми бугдой ёки арпа унидан юмалоқ қилиб турли зираворлар сўлинган бугда пишириладиган кускус. Уни тайёрлаш учун катта санъат талаб қилинган. Кўчманчи қабилаларнинг таоми хурмо, чорва маҳсулотларидан — қатиқ, сузма, пишлоқ ва қисман гўштан иборат.

Фаллоҳларнинг анъанавий кийимлари оқ ёки кўк читдан (бутун бўйга) тикилган узун ва кенг энгли кўйлак ва калтароқ иштон, совуқ пайтларда туя жундан тўқилган матодан тикилган чакмон, бошида дўппи ёки салла. Аёллар ҳам кенг энгли юқориси бўғма, тик ёқали узун кўйлак киядилар, бошида шол ёки рўмол ёпинадилар, турли рангдаги мунчоқлар, мисдан, кумуш ёки олтиндан ишланган узук, сирға, билакузук тақадилар. Мағрибликлар, айниқса соҳилларда яшовчи шаҳар аҳолиси асосан европа кийимига ўтганлар. Аммо миллий кийимлар ҳам сақланган. Бой табақалар (руҳонийлар ва олимлар, помешчик ва савдогарлар) қимматбаҳо матолардан тикилган бурнус (яктак)ка ўхшаш кийим киядилар, камбағаллар эса бўз ёки читдан тикилган кенг кўйлак-иштон ва баъзан бурнус кийганлар. Марокашда бошига салла ўралса, Тунисда кўпроқ ҳожи дўппи (фас) кийилади. Аёллари кенг ва узун кўйлак устига плашч ёки шол, юзига оқ ёки кул ранг чачвон ёпинадилар. Қишлоқларда шаҳарга нисбатан юзини камроқ бекитадилар. Туарег қабилаларида аксинча эркаклар юзини бекитиб, аёллар эса очиқ юрадилар.

Шимолий Африка халқларининг ижтимоий тузумида турли укладлар мавжуд. Улар қулдорлик тузумини босиб ўтиб, мустамлака арафасида феодализмга эришган эдилар. Аммо Мағриб ва Шарқий Судандаги кўчманчи элатлар узоқ даврларгача уруғчилик муносабатларини сақлаб келганлар. Европа давлатлари мустамлака ҳумкронлигини ўрнатганларидан кейин Шимолий Афри-

ка мамлакатлари капитализм гирдобига тортилиб, феодализм тузуми емирила бошлайди ва унинг ўрнида янги капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари куртак ота бошлайди. Мустамлакачилик сиёсати халқ оммасини эзишда эски ва янги усуллардан кенг фойдаланиб, ижтимоий тараққиётнинг ровига айланади, меҳнаткашлар қашшоқ ва қолоқ ҳолатда яшайдилар.

Фақат иккинчи жаҳон урушидан кейин миллий озодлик кураши ғалабаси туфайли Шимолий Африка халқлари, айниқса Жазонир, Миср, Ливия мустақил тараққиёт йўлига ўтиб катта ютуқларга эришмоқдалар. Улар феодализм қолдиқларига барҳам бериб буржуа элементларининг фаолиятини чеклаб янги тузум яратишга интиломоқдалар.

Мағрибнинг ичкари районларида ярим патриархал, ярим феодал муносабатлари, жамоачилик тузуми қолдиқлари ҳозиргача сақланиб келмоқда. Жамоа бошлиқлари феодалларга айланган, қишлоқ жамоаси ўз-ўзини бошқариб туради. Саҳрон Кабирдаги туарегларда жамоани жамоа кенгаши бошқариб, унда аёллар ҳам иштирок этган. Судан кўчманчи қабилаларида ҳам ислом дини тарқалган бўлса-да (баккара ва ҳ.к.), матриархат муносабатлари анча сақланган. Уларда никоҳдан кейин келин икки-уч бола туғилгунча она уруғида яшайди, мерос ҳам она томонига ўтади. Баккара қабиласида қизлар ва эрли аёллар ҳам шахсий эркинликка эга. Нилот қабилаларида ҳам ибтидоий қабила ва уруғ муносабатлари анча мустаҳкам сақланган.

Шимолий Африка аҳолисининг 94—95 проценти мусулмонлар (тахминан 87 млн. дан ортиқ киши), 4 проценти христианлар (4,7 млн.), қолганлари ибтидоий ва бошқа динларга итоат қиладилар. Мағриб ва Судан кўчманчи қабилаларида турли сеҳргарлик урф-одатлари ва иримлари кенг тарқалган.

ҒАРБИЙ ВА МАРКАЗИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Африка бўйича Иқтисодий комиссияси таклифига биноан Ғарбий ва Марказий Африкага табиати, этник тузилиши, тарихи ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг умумий характериغا қараб 24 мамлакат киradi. Этник жиҳатдан бу ерда яшовчи халқларнинг кўпчилиги адабиётда ғарбий судан ва банту халқлари деган ном билан аталган. Буларнинг кўпчилиги яқин даврларгача Европа давлатларининг мустамлакаси бўлиб келган. Айниқса иккинчи жаҳон урушидан кейин бутун Африкани ларзага келтирган миллий озодлик ҳаракати жуда кўп халқларнинг мустақил ривожланишига йўл очиб берди. Тарихда «Африка йили» номи билан маълум. 1960 йилда Ғарбий ва Марказий Африканинг 15 мамлакати сиёсий мустақилликни қўлга киритган эди. Шулардан энг катталари Нигерия ва Зонир, кейин Сенегал ва Мали, Мавритания ва Бенин (илгариги Дагомея), Нигер ва Юқори Вольта, Фил Суяги соҳили ва Того, Чад ва Габон, Марказий Африка империяси ва Конго халқ республикаси, Камерун ва Сьера-Леоне. 1965 йилда Гамбия, 1968

йили Экваториал Гвинея, 1973 йили Гвинея-Бисау, 1975 йили Яшил Ороллар буруни ва Ангола мустақил республика деб эълон қилинди. Бу мамлакатларда ҳозир муҳим этник жараён рўй бермоқда.

Ғарбий ва Марказий Африка аҳолиси турли антропологик ва лингвистик гуруҳлардан иборат бўлиб, ўзларининг хўжалик фаолияти, маданияти ва динлари билан бир оз ажралиб турадилар. Ғарбий Африканинг Шимолида, Мали ва Нигер территориясида яшовчи туареглар катта европеоид ирқининг Урта денгиз типига оид. Европеоид белгилари Марказий Африканинг Шимолий районларидаги тубу, канури каби элатларда ҳам бир оз сезилади. Қолган барча халқлар катта негроид ирқига оид. Аммо улар айрим типларга бўлинган. Масалан, баданининг ранги, лабининг қалинлиги прогнатизми бўйи ва бошқа белгилари билан сенегал типи (волоф халқи), нигер типи (мондинго халқи), чад типи (хауса халқи), сахара типи (сахара халқи), пакана бўйли негриль типи (пигмейлар) бир-бирдан ажралиб турадилар.

Ғарбий Африкани этнолингвистик қиёфаси жуда ранг-баранг. Бу ерда ҳозир бир неча тил оилалари ва жуда кўп туркумларга оид этнослар яшайди. Афроосиё тил оиласига кирадиган барбар ва туареглар ва чад туркумига оид хауслар билан бирга нигер-кордофа, нил-сахара, бенуэ-конголез тил оилаларига оид жуда кўп халқ ва элатлар кенг территорияга жойлашган. Марказий Африканинг этнолингвистик картаси анча яхлит, умумийликка эга, асосан банту тилларида гапирадиган халқлардан иборат. Банту халқлари эраמידан аввалги 1 минг йилликнинг ўрталарида Марказий Африкада пайдо бўлиб, бу ерда қадимдан яшаб келган пигмей ва бушменларни сиқиб чиқарганлар. Ҳозир Марказий Африкада 32 млн. банту халқлари яшайди. Шулардан энг йириги балуба (4,4 млн. киши), баконга (4,4 млн.), овим бунду (2,3 млн.), бамбунду (1,7 млн.) ва ҳ. к. Ғарбий Африкада хауса ва унга яқин тилда гапирадиган халқлар 10 млн. киши, бенуэ-конголез тилида ҳам 1 млн., вольт тилида — 8 млн., ғарбий атлантик тилида — 10 млн. кишидан иборат.

Хўжалик жиҳатдан мазкур регион Шимолий Африкадан кейин анча ривожланган, синфий жамиятга ўтган. Бу ерда ҳам қишлоқ хўжалиги экономиканинг негизини ҳосил қилади. Океандан узоқда магистрал транспорт йўлларидан чеккада жойлашган Марказий Африка халқларининг анъанавий машғулоти деҳқончилик ва чорвачилик бўлиб, 80 процент аҳолининг ҳозиргача асосий тирикчилик манбаи ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида жамоачилик муносабатлари сақланиб келмоқда.

Маҳаллий деҳқончилик тропик иқлимга мослашган, ўрмонларни чопиб, очилган ерга қул аралаш мотиға (бутали ёғоч ходага темир тиш кийгизилган кетмонча) билан ишлов бериб экин экилади. Бўз ерга экин 5—6 йил, баъзан ер кўп бўлса 10—12 йилдан кейин қайта экилади. Асосий экинлардан шоли, макка, сули, бота, шакарқамиш, ловия экилади, тропик ўрмонларда ямс, маниока, таро, ерёнғоқ (арахис), нон дарахти, банан, қовун, қовоқ, цитрус ва мевали дарахтлар ўстирилади. Муҳим анъанавий «этник» ма-

ҳаллий экинлардан шולי гвинея-либерия зонасида яшовчи халқларга хос бўлиб, одатда суғорилмай экилади. Шоликорлик Нигер ва Гамбия дарёларининг соҳилларида 3,5 минг йиллар муқаддам пайдо бўлиб, бошқа жойларга тарқалган. Уни дарё ёқасидаги пастлик сув тошқини кўпроқ бўладиган ерларга ёки кўпинча экваториал иқлимни, нам, серёмғир тропик ўрмонларга экадилар. Ғарбий Африкада шолдан йилга 400 минг тоннага яқин ҳосил олинади.

Мустамлакачилик сиёсати натижасида айрим мамлакатлар экспорт учун махсус экинларни экишга мутахассислаштирилган эди. Доимий нам иқлимли ўлкаларда, асосан шимолий кенгликнинг 8 градуси жанубида жойлашган ўлкаларда энг фойдали экспорт экинлари маданийлаштирилган. Айниқса Гвинея бўғозига яқин жойлашган мамлакатларда какао, кофе, банана, гевея, ананас, кокос пальмаси каби ўсимликлар ўстирилади. Ғарбий Африкада жаҳонда етиштирилдиган кокоснинг учдан икки қисми, бутун қитъадаги кокоснинг 90 проценти ўстирилади. Гамбияда — ерёнгоқ, Нигерия ва Дагомеяда хурмо, Фил Суяги соҳилида кофе (жаҳонда учинчи ўринда, қитъанинг 90 процент ҳосили), Либерия ва Нигерия хурмо мойи ишлаб чиқаришга мутахассислашган. Марказий Африкада ҳам йирик плантация хўжаликларида экспорт учун хурмо ёғи, каучук, банан, шакарқамиш, кофе, какао, тамаки, ерёнгоқ (арахис) ва пахта етиштирилади. Бу ерда ўрмон қўп бўлганлиги туфайли қимматбаҳо дарахт турлари ҳам экспорт қилинади (бутун қитъанинг учдан бир қисми Марказий Африкада тайёрланади). Жаҳон бозорида окуме, махогани, ироко каби дарахтлар юқори баҳоланади. Юқори Гвинеянинг тропик ўрмонларида яшовчи йоруба, ибо, ашанти каби халқлар дон экинларига унча эътибор бермаган, асосан, ямс, маниока, таро, арахис, банан, цитрус ва бошқа мева дарахтлари етиштирилганлар. Волоф, серер, мандинго, хауса каби қадимий деҳқончилик касбига эга халқлар эса асосан дон экинлари — жўхори, сули, макка, буғдой, сув сероб жойларда шולי экканлар. Чорвачилик кам тараққий этган. Фақат Хауса, Мандинго соҳилларида яшовчи айрим этник гуруппаларда уй ҳайвонлари сақланган. Улар овчилик ва балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар.

Чорвачилик фақат шимолий ва жанубий районларда фульбе, туарег халқларида кенг тарқалган. Кўчманчи ва ярим кўчманчи турмуш тарзида яшовчи бу халқлар асосан зебу, кичкина хўкиз—ндама, от, туя, қўй ва эчки боқиб кун кечирадилар. Жанубий кенгликнинг 10-градуси пастида гвинея саваннасида қорамол боқиш мумкин эмас, чунки цеце пашшаси молга қирғин келтиради. Шунинг учун фульбе халқларининг кўчиш территорияси ҳам мазкур кенгликнинг шимолида чекланган. Қорамоллар асосан Судан-Соҳил мамлакатлари — Мали, Юқори Вольта ва Нигерияда мавжуд. Деҳқончилик хўжаликларида ҳам қисман мол сақланади, уни фақат байрамларда ва диний маросимларда сўядилар.

Ғарбий ва Марказий Африка қишлоқ аҳолисининг кўпчилиги қадимий даврлардан то ҳозиргача барча ишлаб чиқариш қурол-

лари, уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечак ва бошқа зарур маҳсулотларни уйда ишлаб чиқарганлар. Айниқса Ғарбий Африкада ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Тўқимачилик ва кўнчиликда хауса халқи жуда юксак санъатга эга бўлган. Турли газламалар, ажойиб тери маҳсулотлари, ҳар хил қоп ва идишлар, пойабзал, эгар, камар ва ҳоказолар зўр маҳорат билан яратилган ва узоқ юртларга чиқарилган. Фульбе, мандиго, хауса халқларининг темирчи ва мисгарлари омоч тиши, болта, бел, кетмон, ўроқ, пичоқ, қилич, ханжар, найза ва ҳар хил безаклар ишлаб чиқарганлар. Темирчилик энг ҳурматли касб ҳисобланган. Гвинея халқлари, Ганадаги ашанти, Нигериядаги йоруба, Камерундаги бамума каби халқларда бадий ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Улар сополдан, жез ва фил суюгидан жуда ажойиб ҳайкаллар ясаганлар. Бенин ҳунармандлари кичкина ҳайвон тасаввурларидан то йирик ҳажмдаги авлод-ажод ва подшоларнинг ҳайкалларини жездан қуйиш маҳоратига эга бўлганлар. Улар ҳатто кўшк ва саройларни безайдиган турли расм, безак ва ҳайкаллар ҳам қуйганлар. Банту халқлари турли хилдаги чипта ва саватлар тўқишда катта санъатга эришганлар. Ёғоч ўймакорлигида Ғарбий Африка халқларидан олдинга чиқадигани йўқ. Мустамлакачилик натижасида жуда кўп бадий ҳунармандчилик касблари инкирозга учраган, айримлари йўқотилиб жуда камайиб кетган.

Ҳозир Ғарбий ва Марказий Африканинг иқтисодий тараққиётида қазилма бойликларнинг кўплиги муҳим аҳамиятга эга. Яқин давргача бу ерда оғир саноат мутлақо бўлмаган. Мустақилликка эришгандан кейин, айниқса йирик порт шаҳарларида, аста-секин йирик саноат корхоналари пайдо бўла бошлади. Масалан, Дакара, Абиджон, Жантил, Луанда, Порт-Харкорте ва Заррида нефть ишлаб чиқариш заводлари, Гвинеяда алюмин учун зарур лой тупроқ заводи, Нигерияда симоб эритиш заводи, Гана ва Камерунда алюмин заводи, Зоирда тоғ кони саноати ва олмос қовлаб олиш корхоналари (жаҳонда энг катта олмос кони), Конгода қўрғошин ва олтин конлари, Габонда марганец ва уран конлари, Камерунда боксит, Габон ва Конгода юқори сифатли темир ишлаб чиқариш саноатлари пайдо бўлди. Ниҳоятда бой ва рангбаранг минерал ресурсларининг топилиши мазкур регионда энг муҳим саноат тармоқларининг ривожини таъмин қилмоқда. Марказий Африкада ёғоч ишлаб чиқариш, текстиль ва озиқ-овқат саноат соҳалари ҳам ривожланган. Аммо оғир саноатнинг асосий маҳсулотлари чет эл, яъни экспортга ишлайди.

Ғарбий ва Марказий Африка аҳолиси турмуш тарзи ва табиий шароитга мослашган уйларда яшайдилар. Барча мамлакатлар асосан аграр хўшаликка мослашганлиги туфайли ахслининг кўпчилиги қисми қишлоқларга жойлашган. Аммо Ғарбий Африка қадимий шаҳар маданиятига эга бўлиб, бу ерда ўрта асрлардаёқ 70 га яқин шаҳар мавжуд бўлган. Регионда кейинги даврларда шаҳарлар кўлайиб, миграцион жараён анча кучайган. Марказий Африкада аксинча шаҳарлар асосан сўнгги вақтларда пайдо бўла бошлаган, аҳоли миграцияси жуда паст. Умуман регионнинг

70—80 процент аҳолиси қишлоқда жойлашган, айрим мамлакатларда ундан ҳам кўп (Чадда 93 процент, Ангола ва Зоирда 80—90 процент, Нигер, Либерия, Мали, Гвинея-Бисау ва Юқори Вольтада 90—95 процент аҳолиси қишлоқда яшайди).

Турли шаклдаги уйлар асосан лой ва ёғочдан қурилади. Манде, хауса ва ғарбий банту халқлари лойдан доирасимон, ойнасиз конус шаклида қурилган, томи сомон билан ёпилган уйларда яшайдилар. Мали ва Гвинеяда яшовчи мандинго халқи 30—40 кишилик икки-уч авлоддан иборат катта оилалар бирикиб ёғоч деворлар билан ўралган бир неча уйларда истиқомат қиладилар. Бундай уй комплексига сукала дейилади. Ҳозир ҳам кўчманчи фульбе қабилалари доира қилиб жойлашган ўртаси мол сақлайдиган қўрага айланган уйларда катта қону қариндош оила аъзолари бўлиб яшайдилар. Бундай қурилган уйларга вуро деб ном берилган. Қишлоқ ўртасида одатда жамоа мажлислари учун катта уй тикланган. Кўпинча тропик ўрмонларда учрайдиган бундай жамоа уйларида эркаклар сават, бўйра ва бошқа буюмлар тўқиганлар, ўймакорлик ва ҳайкалтарошлик қилганлар. Жамоа суди ва бошқа муҳим масалаларни ҳал қилганлар. Қишлоқларда 200—300 киши яшаган. Нигер воҳасида мингга яқин кишилик қишлоқлар ҳам мавжуд.

Гвинея соҳилида яшовчи халқлар ёғочдан қурилиб лойдан урилган тўртбурчак шаклидаги текис сомон томли уйларда яшайдилар. Масалан, йорубаларнинг уйлари доирасимон қурилиб эшиклари ҳовлига қараб очилади. Уйларининг деворлари безатилган, устунларга ўйма нақшлар берилган. Гана халқида уйлари ичкари ва ташқарига бўлинган, ҳовлилар девор билан ўралган. Кўчманчи фульбе ва туареглар кўчишга қулай тери ёки чипта ёпилган чодирлар тиклаганлар. Малидаги сонгаи халқлари ўзига хос сомон чипталар билан эгилган чивикларга беркитилган уйларда яшайдилар. Бундай уйларни тошқин даврларида кўчиришга қулай бўлган.

Маҳаллий аҳолининг кийимлари ҳам табиий шароитга мослашган. Судан — соҳилликларининг эркаклари кенг кўйлак ва шаровар (чолвир), аёллари юбкага ўхшаш белдан юқори пасти тўпиққача бир неча марта ўралган рангли читдан иборат кийим киядилар. Тоғ этакларида яшовчи фульбе қабилалари совуқда кўйлак-иштон кийганлар, устидан жун матодан тикилган плаш ёпинганлар. Тропик ўрмонларда яшовчи аҳолининг кўпчилиги оддий белбоғ билан чекланган. Пойабзал деярли кийилмайди, фақат саҳрода иссиқ қумдаги қабилалар сандал кийганлар. Туарегларнинг эркаклари бошдан-оёқ қора матога ўранадилар. Шаҳарларда европа кийимлари тарқалган.

Деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолининг таомлари асосан гуруч, сули, маниока ва сабзавотдан иборат. Улар таомни гуруч, қўзиқорин, сабзавот, гўшт ёки балиқ билан тайёрлайдилар, сулидан атала, маниокадан нон пиширадилар. Чорвадор фульбе асосан сут маҳсулотларини истеъмол қиладилар, сули ёки маккадан атала пишириб ёғ қўшиб ейдилар.

Ижтимоий-иқтисодий тузуми хилма-хил. Ҳатто энг ривожланган гвинея туркумига кирадиган синфий жамиятга ўтган халқларда ҳам уруғчилик тузуми қолдиқлари аниқ сақланган. Масалан, XVI асрларда пайдо бўлган, кейинчалик инглиз мустамлакачилари томонидан емирилган Ашанти давлати бир неча областларга бўлиниб, уларни подшо томонидан тайинланган уруғ-жамоа бошлиқлари бошқариб турган. Жамоа қону қариндошлик принципи асосида тузилган, тахт ва оқсоқоллар вазифаси она уруғи томонидан бошқарилган, мерос ҳам матриархал типда бўлган. Бошлиқ (раис) вафот этса унинг ўрнига опасининг катта ўғли тайинланган. Диний эътиқодга биноан ҳар бир кишига отадан жонли, онадан қонли (ген) ўтар эмиш.

Йоруба мамлакатида давлат ишларида хотинлар иштирок қилган. Бош ҳоким қошида саройда олиј маслаҳатчи бўлиб аёл киши тайинланган. У «подшонинг онаси» деб эълон қилинган, ҳокимнинг чинакам асл онаси эса ўғли тахтга чиқиши билан қатл этилган. Бу ҳам матриархат муносабатларининг қолдиқлари. XVII асрда Дагомеяда ҳатто аёллар гвардияси мавжуд бўлган. Айрим олимларнинг фикрича, Судан — соҳил халқларининг анча қисми синфий жамиятга патриархатни чеклаб тўғри матриархатдан ўтган. Чунки Атлантика океан соҳиллари ва ўрмон чеккаларидаги айрим қабилаларда то XIX асргача уруғ-қабила тузумда матриархат белгилари аниқ намоён бўлган. Патриархал муносабатларининг типик формалари эса XVII аср бошларида йирик сиёсий бирикма — имомат ташкил қилган кўчманчи фульбе қабилаларида сақланган.

Ибтидоий тузум қолдиқларидан регионда энг кенг тарқалган ижтимоий тузум формаларидан Океаниядаги сингари махфий иттифоқдир. Эркаклардан ташкил топган мазкур иттифоқлар дастлаб матриархат уруғига қарама-қарши сифатида пайдо бўлиб, синфий жамиятга келиб мураккаб функцияни бажаради. Махфий иттифоқлар жамиятга зўр таъсир қилиб келган. Масалан, Либерияда пайдо бўлган Поро номли эркаклар иттифоқи, Камерундаги Эгба ва Нгуа иттифоқлари ниҳоятда мураккаб ташкилотлардан иборат бўлиб, асосан зодагонлардан ташкил топган ва унинг бошида маҳаллий қирол турган. Синфий жамият шароитида эркаклар иттифоқи примитив давлат (суд қилиш, полиция) вазифаларини бажарганлар. Улар қўпол кучга таяниб, дин билан ниқобланган ҳолда ҳар хил хурофий анимистик ва сеҳргарлик билан тўла маросимлар ўтказиб аҳолини ваҳимага солиб турганлар, ҳокимларга солиқ тўплаш, бойлик орттириш, сиёсий душманларни йўқотишда зўр таянч бўлган. Ваҳимали ниқоб ва кийимларда даҳшатли арвоҳлар шаклида кутилмаган пайтда пайдо бўлиб ўз қора ниятларини амалга оширганлар. Мустамлакачилик даврида реакцион моҳиятга эга бўлган бундай иттифоқлар меҳнаткаш оммани эзишда ва қул қилишда яхши хизмат қилган.

Махфий иттифоқларга кириш учун мураккаб, махсус мактабларни тугатиш зарур. Масалан, Либериядаги Поро иттифоқи

12—14 ёшли болалар қабул қилинган, махсус таълим-тарбия бериб, оғир синовдан кейин аъзоликка ўтказилган. Бола бир неча ой ўқитилган, унга жасорат кўрсатиш, сабр-тоқат қилишни, ҳар хил ҳунар ҳамда ривоятларни ўргатганлар, турли синовлардан ўтказганлар. Қурол ишлатиш, ов қилиш, балиқ тутишни эгаллагандан кейин ўрмоннинг энг қалин ва узоқ жойида махсус маросимлар ўтказиб фотиҳа берганлар. Онда-сонда ваҳимали ниқобланган иттифоқ аъзолари шовқин-сурон билан қишлоқларда пайдо бўлиб аждодларнинг арвоҳларига бағишлаб диний маросимлар ўтказганлар. Либерия ва Суданда аёлларнинг ҳам махфий иттифоқи борлиги аниқланган. Унда ҳам махсус мактабларда кекса аёллар таълим-тарбия берганлар, маросимлар ўтказганлар.

Одатда Африкани аждодлар ибодатининг классик намунаси деб ҳисоблайдилар. Бу бежиз эмас, чунки бутун Африкада, айниқса унинг ғарбий ва жанубий қисмида аждодларга сиғиниш ниҳоятда кенг тарқалган. Аммо бу ерда ислом ва христиан динлари ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Ғарбий Африкага ислом IX—X асрларда кела бошлаган ва маҳаллий динларни сиқиб чиқара бошлаган. Ҳозир бу ердаги аҳолининг 32 проценти (61 млн. дан ортиқ киши) мусулмон, тахминан 18 проценти (21,4 млн. киши) христиан динида (XIX асрда тарқала бошлаган), қолгани маҳаллий диний эътиқодларга риоя қилади. Масалан, Либерияда аҳолининг тўртдан уч қисми, Фил Суяги соҳилида учдан икки қисми, Юқори Вольта ва Ганада тўртдан уч қисми, Нигерия ва Гвинея-Бисауда — ярмига яқини маҳаллий анъанавий динларга, айниқса аждодлар арвоҳига сиғинадилар. Сунна мазҳабидаги ислом Ғарбий Африканинг асосан шимолида ва соҳил зонасида, айниқса Сенегал, Гамбия, Гвинея, Мали, Нигер каби мамлакатларда ҳукмрон динга айланган. Масалан, Нигерда 96 процент аҳоли, Сенегал ва Гамбияда 80 процент аҳоли мусулмон. Маҳаллий анъанавий диний эътиқод ва ибодатларга риоя қилувчилар Ғарбий Африкада 38 процент (52,3 млн. дан ортиқ киши)ни ташкил қилади. Марказий Африкада эса маҳаллий диндагилар 14 процентдан ортиқ аҳоли (19,2 млн. киши)ни ташкил қилади. Бу ерда мусулмонлар асосан шимолий ва шарқи-жанубий қисмларда жойлашган бўлиб, тахминан 5 процент аҳолини ташкил қилади. Аммо исломга нисбатан христианлик кўпроқ тарқалган ва анча мустаҳкам сақланган. Марказий Африка аҳолисининг 20 процентдан ортиғи (23,7 млн. киши) христиан динида. Булардан ташқари регионда христиан-африка аралашма диний эътиқодлари ҳам кенг тарқалган. Бундай синкретик динлар таъсирига Ғарбий Африканинг 26 процент аҳолиси, Марказий Африканинг 17 процент аҳолиси ўтган¹.

Ғарбий ва Марказий Африка халқларининг бадий ҳунармандчилик санъати нақадар юксак бўлса, унинг оғзаки ижоди, ўйин ва музыка санъати ҳам ниҳоятда ривожланган. Ажойиб

¹ Барча рақамлар Г. А. Шпажников. Религии стран Африки. Справочник. М., «Наука», 1981 китобидан олинган.

архитектура намуналари, гўзал кўшк ва саройлар, афсонавий образлар тасвири берилган ҳайкал ва устунлар, қуйма металл ва ўйма ёғоч санъати намуналари билан бир қаторда бой оғзаки адабий меросни авлодма-авлод сақлаб келган бахши (гриот)лар, ашулачи ва раққосалар жаҳон маданиятига зўр ҳисса қўшиб келмоқдалар. Ҳозир ҳам халқ ижоди заминиди пайдо бўлган профессионал архитекторлар ва адабиётчилар, актёр ва раққосалар, музикант ва ашулачилар, рассом ва ҳайкалтарошлар ўзларининг ажойиб санъатини намойиш қилмоқдалар. Илгари ислом ман қилган тасвирий санъат (жонли нарсаларни тасвирлаш) янгидан равнақ топди, кинематография пайдо бўлди. Кўп мамлакатларда ташкил топган фольклор ансамбллари ўз санъатини на фақат Африкада, чет элларда ҳам намойиш қилмоқдалар.

ШАРҚИЙ ВА ЖАНУБИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Африка қитъасининг Шарқий ва Жанубий қисмида ҳар хил ирқдаги ўзига хос маиший турмуш ва маданият яратган турли этнослар яшайди. Бу ерда ўз мустақиллигини сақлаб мустамлака бўлмаган якка давлат — Эфиопия ва ҳозиргача ирқчилик тузуми ва мустамлакачилик занжирида яшаб келаётган Жанубий Африка республикаси ва Намибия ҳам жойлашган. Шарқий Африкага (Эфиопиядан ташқари) Сомали, Жибути, Кения, Уганда, Танзания, Руанда, Бурунди, Замбия, Малави мамлакатлари киради. Қитъанинг энг жанубий қисмида ЖАР ва Намибиядан ташқари Ботсвана, Свазиленд, Лесото давлатлари, Мадагаскар, Комор, Сейшель, Реюньон, Маврикий оролларидаги ўлкалари жойлашган.

Қадимий ирқлардан Шарқий Африкадаги эфиоп, негроид, негрить ёки пигмей ва бушмен типлари сўнгги 12—10 минг йиллар муқаддам шакллана бошлаган. Бу ерда чорва ва деҳқончилик маданияти Нил воҳасига нисбатан кейинроқ эрамыздан аввалги VI минг йилликларда неолит даврида юзага келган. 4—5 минг йиллар муқаддам Эфиопия тоғ этакларида уй ҳайвонларини қўлга ўргатиб, дон эка бошлаганлар. Неолитик маконлар, дала ва каналлар Шарқий Африканинг қурғоқ районларида, Буюк қўллар атрофида топилган. Шимоли-Шарқий қисмида кушит тилида гапирадиган қадимий абориген аҳоли, бутун шарқда тарқоқ ҳолда темир металлургияси билан таниш, деҳқончиликни билган банту халқлари («нту» — одам, «ба» — лар, яъни «одамлар» деган маънода) яшаган.

Мустамлакачилар келиш арафасида XIV—XVIII асрларда бантулар йирик илк феодал давлатлари (Китара, Қарава, Рианда, Урунди, Буганда, Анколе кабилар)ни яратганлар. Эрамызнинг I минг йиллиги охирида Ҳинд океани соҳиллари ва оролларида араб маданияти таъсирида ўзига хос суахил маданияти пайдо бўлади. Бу ерда турли элатлар яшайдиган шаҳар — давлатлар (Пате, Ламу, Момбаса, Килва ҳ. к.) ташкил топади. Асли суахил халқи бантулар билан келгинди оснелик-

ларнинг аралашмасидан пайдо бўлган. Улар ислом динига ўтиб ўз маданий хусусиятларини сақлаб қолганлар. Суахил халқи ҳозир Кения ва Танзаниянинг соҳил районларида, Занзибар, Пемба ва Мафия оролларида яшайдилар. Шарқий Африканинг шаҳарларига осийлик араблар ва ҳиндлар кўплаб келиб ўрнашган.

Жанубий Африканинг туб аҳолиси асосан бушменлар ва гуттентотлар. Улар қадим замонларда бутун Жанубий ва қисман Шарқий Африканинг чексиз тропик ўрмонларида кенг жойлашган. Ҳозиргача уларнинг ибтидий аждодлари яратган қоятош расмлари сақланиб қолган. Уларда ёввойи ҳайвонлар, ов қилиш, теримчилик ва уруш манзаралари, турли маросимлар тасвирланган.

Бушменлар (асли маъноси «бутазор одамлари», деб европаликлар ном берган) на деҳқончилик, на чорвачиликни билганлар, фақат овчилик ва теримчилик билан кун кечирганлар. Улар муайян территорияга эга бўлган қабилаларга бўлиниб, дайдиликда кичик группа бўлиб овқат излаб кўчиб юрганлар. Эркаклар ўқ-ёй, чўқмор ва найзача билан ов қилганлар, аёллар эса оддий учи ўткир таёқ билан ер ковлаб емишли илдизлар, чувалчангларни топиб тирикчилик қилганлар.

Гуттентотлар бушменларга нисбатан бир оз юқори маданиятга эга бўлган. Улар фақат бир неча аср муқаддам чорвачиликка ўтганлар, қўй, эчки ва қорамолларни боқиб кун кечирганлар. Улар ҳам тропик ўрмон аҳолисидек уйларини доирасимон қўра қилиб (крааль типиди) қурганлар ва катта патриархал оилаларга бўлиниб жойлашганлар. Гуттентотлар қўшни банту халқларидан кулолчилик, темир эритиш ва ишлаб чиқариш, темир қуроллардан фойдаланишни қабул қилганлар.

Ҳозир Жанубий Африканинг асосий аҳолиси ҳисобланган негроид, банту халқлари, юқорида кўрсатилганидек, эрамининг I минг йилларида шимолдан кўчиб келиб энг серунум ерларни, шарқий соҳилларни эгаллаб олганлар. Асосий банту қабилавий бирикмаларидан коса, зулу, басуто, тевана, шона, розви кабилар маҳаллий қабилаларни аста-секин сиқиб чиқарган ва қисман ассимиляция қилинган. II минг йиллик бошларида Замбези ва Лимпопо дарёлари оралиғида Мономотапа номли юқори маданиятли илк синфий банту давлати пайдо бўлган.

Жанубий Африка мустамлакаси XVII асрдан бошлаб кенг миқёсда ташкил топади. Дастлаб Мозамбик ва Зимбабве португаллар томонидан босиб олинади, XIX асрдан бошлаб Жанубий Африкага инглизлар, голландлар кўплаб кела бошлайди. Банту қабилавий бирикмалари мустамлакачиларга жиддий қаршилик кўрсатганлар. Мустамлакачилик урушлар маҳаллий демографик ва этник жараёнга катта путур етказган эди.

Африка қитъасининг жанубий қисмининг этник қиёфаси анча мураккаб. Жанубий Африка мамлакатларининг бешдан тўрт қисми (61 млн. киши) турли этнослардан қурамалашиб келган африкаликлардан иборат. Энг кўпи банту халқлари (умумий аҳолининг 78 проценти), бушмен ва гуттентотлар — 0,5 процент,

европаликларнинг авлодлари метислар билан—19 процент, келгинди осийликлар ва уларнинг авлодлари—2 процент.

Мазкур территорияда яшовчи халқларнинг ичида энг биринчи социалистик тузумга қадам ташлаган кўп сонли (31 млн.) аҳолига эга бўлган Эфиопия этник жиҳатдан алоҳида ўринни эгаллайди. Бу ерда антиимпериалистик, миллий демократик революция 1974 йил сентябрида ғалаба қозониб ҳокимият муваққат ҳарбий административ кенгаш қўлига ўтган эди.

Эфиопия энг қадимий маданият марказларидан бири. Бу ерда топилган тошдан ясалган меҳнат қуроллари 3 млн. йиллар муқаддам пайдо бўлган. Ибтидий маконлардан палеолит ва айниқса неолит даврига оид обидалар кўп топилган. Эрамизнинг бошларида пайдо бўлган Аксум подшолиги IV—XI асрларда энг гуллаб-яшнаган, Миср, Рим — Византия империяси ва Шарқ мамлакатлари билан савдо алоқаси ўрнатилган, V асрлардан христиан дини тарқалган эди. Жанубий Арабистон семит тилидаги қабилаларнинг кўчиб келиб маҳаллий аҳоли билан аралашishi натижасида Эфиопияда йирик халқлар (амхара, галла, тиграи ва ҳ. к.) шакллана бошлаган. Утган асрнинг иккинчи ярмидан умумий Эфиопия давлати пайдо бўлади ва Эфиопия халқларининг бирикишига замин яратилади. Ҳозир мамлакатда йигирмадан ортиқ йирик халқлар яшайди. Шулардан энг каттаси амхара бутун аҳолининг ярмини, галла — 23 процентини, тиграи — 9,2 процентини, сомали — 7,3 процентини, сидамо — 3,2 процентини ташкил қилади.

Европеоид ва негроид ирқлари ўрталигида шаклланган Эфиоп ирқига тегишли халқлар асосан семит-хамит (Афроосиё) тилларида гапирадилар. Ҳозирги Эфиопияда яшовчи энг катта халқлар амхара ва орома, жануби-шарқий районлардаги сомалийлар ва бошқа элатлар семит тил оиласида. Марказий қисмида ва жанубда кўп сонли галла, сидамо, кушит тилида гапирадиган халқлардир. Булар асосан деҳқончилик билан шуғулланадилар.

Эфиопия энг қадимий деҳқончилик марказларидан бўлиб, унинг марказий ва ғарбий-шимолий қисмларидаги ҳайдаладиган ерларга асосан ғалла экилган. Ғарбий, жанубий қисмидаги районларда яйловли чорва хўжалиги билан мотиға деҳқончилиги бирга олиб борилган. Асосий экинлардан буғдойнинг айрим турлари, теффа (майда уруғли дон), дурра (жўхора тури), макка, арпа, сули, шולי, ловия турлари, нўхат, чечевица, нут, пахта экилади. Эфиопия кофе ватани (кэфа провинцияси номи билан боғлиқ), энг сеvimли ичимлик ҳам кофедир. Турли сабзавот экинлар: қаламбир, пиёз, саримсоқ, карам, бодринг, қовоқ ҳам етиштирилади. Кейинги вақтларда помидор, лавлаги, рангли карам, сабзи ҳам кенг тарқалган. Боғдорчилик ривожланган, апельсин, лимон, мандарин, анор, банан ўстирилади. Деҳқон хўжалигида қўл тўқимачилигининг кенг тарқалганлиги туйфайли ва кейинги даврларда экспортнинг кенгайishi натижасида пахта энг муҳим экинлардан ҳисобланади. Фақат шимолий областларда ва Эритрияда темир тишли плуг билан ерга ишлов берилади. Эфио-

пиянинг ғарбида яшовчи галла халқи 1,5 метр узун ходанинг учига тош боғлаб ерни ковлаб экин экади. Асосан деҳқончилик қуроллари анча примитив, оддий агротехника усуллари қўлланилади, кўпинча мотига ва йўнилган ёғоч, ўроқ ва қўл омочи ишлатилади.

Деҳқонларнинг асосий таомлари ҳар хил чучук нон ва патирилар, энг сеvimли таоми нон билан ёғли ва қалампирли ловия қайласи — шуро. Гўшт кам ишлатилади. Аммо Эфиопия молнинг кўплиги жиҳатидан жаҳонда энг биринчи ўринларда туради. Масалан, 1978 йили 27 млн. қорамол, 40 млн. қўй ва эчки, 15 млн. чўчқа бўлган. Ишчи мол сақлашда ҳам Эфиопия жаҳонда биринчи ўринлардан бирини эгаллайди. Мамлакатда от, туя, эшак жуда кўп. Асалчилик ҳам кенг тарқалган. Асалдан махсус вино — тежа ва шам тайёрланади. Дарё ва кўлларда, денгиз соҳилларида балиқчилик мавжуд.

Хунарандчилик ниҳоятда ривожланган. Темир буюмлар ишлаб чиқариш, заргарлик биринчи ўринда туради. Қадимий даврлардан эфиоплар темир буюмлари, билакузук, сирға ва бошқа турли безакларни нозик орнаментлар билан ишлаганлар. Ҳатто кийимлар, металл, айниқса олтин ва кумуш буюмлар қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Ўсимлик орнаментлари қадимий қўлёзмаларда ҳам ишлатилган. Кулолчиликда зўр маҳорат билан спираль усулида чўзиб ажойиб буюмлар ишлаб чиқарилади. Сопол идишлар ўтда пишириб сирланган. Чорва билан шуғулланувчи аҳолида кўнчилик ривожланган, турли тери маҳсулотлари ишлаб чиқарилган.

Қишлоқ аҳолиси хўжалик характериға қараб жойлашган. Амхара, галла, кэффа халқлари тартибсиз планда қурилган қишлоқларда яшайдилар. Тиграи халқида қавму қариндошлар маҳалла (квартал) бўлиб жойлашган. Уйлари доирасимон синч ёки девори тўқима лой билан урилган конус шаклдаги том сомон билан ёпилган. Бундай уйлар тукули деб аталган ва баланд деворлар билан ўралган. Тукули ойна-эшикли, ўртасида ўчоқ, бир чекада ётиш учун супа. Уй жиҳозлари асосан бамбукдан тўқиб ишланган паст стол (хонтахта шаклида), турли чипта ва бўйралар, ғўладан ясалган скамейкалар. Дон уй ичида қурилган махсус ғўра (гота)да сақланади. Нонни юпқа хоразм нонига ўхшаш қилиб инжаро деб атайдилар ва тэффа унидан катта товада пиширадилар. Таомни деҳқонлар баланд доира шаклидаги сават столларда истеъмол қиладилар. Бундай столлар одатда ҳовлида сақланади. Фақат овқат вақтида ичкариға киритилади. Уйда сўқи, турли қовоқ, сопол ва металл идишлар, махсус кийим сақлайдиган саватлар мавжуд.

Эфиопиянинг шимолий ва шарқий районларида яшовчи аҳоли тўғри бурчак шаклида майда тош ва шағалдан тупроқ ва тезак аралаш лойдан қурилган текис томли уйларда яшайдилар. Кўчманчи чорвадор аҳоли (масалан, сомалийликлар) ўзига хос панжара синч деворли, тухум шаклида қалин қуруқ хашак билан ёпилган, устиға туя ёки ҳўкиз териси қопланган уйларда яшай-

дилар. Кейинги йилларда кўчманчиларнинг ўтроқ турмуш тарзига ўтаётган қисми тукули уйларни тикламоқдалар.

Эфиопияда шаҳар жуда кам. Аҳолининг фақат 10 проценти шаҳарларда яшайди. Қадимий йирик шаҳарлардан Аксум, Гондар, Харар. Мамлакатнинг пойтахти Аддис-Абебада 1,5 млн. (1980 й.) киши яшайди, холос. Бошқа шаҳарлар асли кагта қишлоқларга ўхшаб кетади.

Кийимлари анъанавий, эркаклар читдан узун тик ёқали кўйлак, тор иштон киядилар, устига шамма (чопон) ёпинадилар, совуқда капюшонли жундан тикилган бурнус киядилар. Аёлларнинг кийимлари ҳам узун тор энгли кўйлак, шамма ва бурнусдан иборат. Одатда аёл ва эркаклар бош ва оёқ яланг юрадилар, аёллар баъзан рўмол ёпинадилар. Фақат саҳрода қайноқ кумда тери сандал кийилади. Сўнгги вақтларда европа кийимлари кенг тарқала бошлаган.

Мамлакатда революциядан илгари узоқ даврлар феодал-патриархал муносабатлари ҳукмрон бўлиб келган. Расмий равишда бутун ер император мулки ҳисобланган, капитализм элементлари пайдо бўла бошлаган. Аҳолининг 95 проценти феодал ва ярим феодал зулми остида эди. Император ва феодал зодагонлари бутун экономикани ўз қўлига олган ва кенг оммани ҳар томонлама эксплуатация қилиб келган. Жаҳонда энг қолқ мамлакатлардан бири ҳисобланган Эфиопия сўнгги 15 йил ичида ўртача ҳар йили ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг ички бозорга етказадиган қисми 2 процентдан ошмаган, натурал хўжалик асосий ўринни эгаллаган, ички бозорга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 20 проценти тушган, қолгани хўжаликларда истеъмол қилинган. Феодал мулкчиликнинг ҳукмрон бўлганлиги туфайли узоқ даврлар феодализм тузуми тартиблари сақланган. Мамлакатнинг серунум ҳайдаладиган ерларининг 85 проценти император, феодаллар ва черковнинг мулки ҳисобланган, бу ерларда камбағал қашшоқ чоракорлар хизмат қилган. Шу билан бирга барча провинцияларда жамоа мулки ҳам сақланиб келган.

Революцион ҳокимият ўрнатилгандан кейин социал-иқтисодий, маиший ва маданий ҳаётда зўр ўзгаришлар рўй бера бошлади. 1975 йилдан кейин барча йирик корхоналар давлат ихтиёрига ўтказилган, ер реформаси амалга оширилиб феодал мулки тугатилган, ер ҳам давлат мулки деб эълон қилинган. Давлат саноатни ривожлантириш, модернизация қилиш ва янги корхоналар қуриш ишларига катта эътибор бермоқда.

Эфиопия қишлоқларида анъанавий турмуш тарзи, моддий ва маънавий маданиятнинг қадимий хусусиятлари сақланиб келмоқда. Аммо шаҳарларда ва йирик қишлоқларда анъанавий маиший турмуш формалари билан бирга янги шаҳар ҳаёти белгилари сезилмоқда. Аёлларда нозик матолардан бурма қилиб тикилган каштали оқ кўйлақлар, ёшларда эса юпка ва блузкалар пайдо бўлмоқда. Байрамларда ҳамма оқ либослар (Эфиопияда оқ ранг севимли) киядилар. Бутун ҳаёт очиқ ҳавода ўтади. Ҳовлида

овқат пиширилади, чит тўқилади, ип йигирилади, нон ёпилади ва ва кофе қайнатилди.

Амхара, тиграи, орома, гураге ва бошқалар кичик оила бўлиб яшайдилар ва мустақил хўжаликка эга. Яқин даврларгача қизларни эрта—12—13 ёшларидан турмушга берганлар, энди никоҳ ёши анча юқори. Марказий ва Ғарбий Эфиопияда моногам оила кенг тарқалган. Қўчманчи аҳоли орасида полиган никоҳ сақланган, бой чорва хўжаликларда кўпхотинлик ҳам учрайди.

Император замонасида Эфиопия аҳолиси мутлақо саводсиз бўлган, фақат шаҳарлик эркаклар ўқиш-ёзишни билган. Революциядан кейин ҳамма ерда мактаблар очилиб, саводсизликка қарши ҳужум бошланган. 1975—76 йилларда мактаб черковдан ажратилиб шахсий ўқув юртлари давлат ихтиёрига ўтган. 1961 йили Аддес-Абебада олий ўқув юртлари бирикиб (биринчи олий коллеж 1950 йилда пайдо бўлган), Миллий университет ташкил қилинган. Бахр-Дара шаҳрида педагогика фанлари Академияси очилган. Давлатни бошқариш учун зарур кадрларни тайёрлайдиган олий ўқув юрти—Аддес-Абебадаги Сиёсий мактаб муҳим вазифани бажармоқда.

Эфиопия халқларида фольклор, музика, рақс ва куйлар жуда ривожланган. Турли халқ ривоятлари, масал ва мақоллари, эртақ ва ашулалари амхара, тиграи, орома ва бошқа халқларнинг турмуш тарзининг турли томонлари билан таништиради, социал ҳаётини очиб беради. Тасвирий санъат, адабиёт, куй ва ўйинлар яна ҳам равнақ топмоқда. 1955 йили пойтахтда биринчи профессионал (70-йиллардан—Миллий) театр пайдо бўлган. Диний эътиқодларга қараб христиан ва мусулмон байрамлари тантанали нишонланади. Бутун мамлакатда янги йил (11 сентябрь), «Маскал» номли ҳосил байрами (27 сентябрь), революцион байрамлар, айниқса халқ революцияси кунини умумхалқ тантаналарига айланган.

Илгари соғлиқни сақлаш давлат системаси мутлақо бўлмаган. Ҳозир революцион ҳокимият ҳар томонлама медицина хизматини кучайтиришга катта эътибор бермоқда. Аддес-Абебада ва барча провинцияларда касалхоналар, клиника ва медицина пунктлари ташкил қилинган.

Аҳолининг 19 млн., яъни ярмидан кўпи (66,5%) христиан динида асосан (амхара, тиграи, қисман орома, агоу ва бошқа халқларда), қолгани (28%) мусулмонлар (сомали, афари, чорва оромо, тиграи, баджа, войта, жабирти каби халқлар) ва маҳаллий анъанавий диндаги (5%) элатлар ва группалар (асосан ғарбий, шимолий ва жануби-ғарбий районларда) аجدодларга сиғиниш, анимизм каби эътиқодлар сақланган.

Сомали ярим оролида яшовчи шу номдаги аҳолининг (3,5 млн. дан ортиқ киши) турмуш тарзи эфиопияликларга анча яқин. Эрамиздан аввалги II минг йилликларда бу ўлкани қадимий мисрликлар Пунт мамлакати деб атаганлар. VII асрдан бошлаб Сомали араб маданияти таъсиринга ўтади. X—XII асрларда пайдо бўлган Адал султонлиги йирик транзит савдо мар-

казига айланган ва XII асрларгача гуллаб-яшнаган. Кейин сомалий соҳилидаги султонлик ва имоматлар Мисрга ва Португалияга қарам бўладилар. 1869 йилда Суэц канали очилгандан сўнг империалистик давлатлар стратегик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган Сомалини ўзаро бўлиб олишган. Фақат иккинчи жаҳон урушидан кейин кўп йиллик озодлик кураши натижасида 1960 йил — июль ойида бўлинган мустамлака ўлка бирикиб мустақил Сомали республикаси деб эълон қилинди.

Мамлакатнинг 96 процент аҳолиси эфиопия ирқи, сомалийликлар кушит тил группасига киради. Жануби-ғарбий қисмида негроид ирқига мансуб банту тилидаги вагоша, бажуни қабиалари яшайди. Улар асосан деҳқончилик, овчилик ва балиқчилик билан шуғулланидилар. Йирик порт шаҳарлари ва савдо марказларида қисман араблар, суахили, амхара, ҳиндийлар ва италияликлар жойлашган.

Сомалийларнинг асосий қисми (жанубий районларда 60 проценти ва шимолда 90 проценти) чорва хўжаликлари билан ҳамда озчилиги деҳқончилик билан шуғулланидилар. Айниқса туякашлик кенг тарқалган бўлиб, туя билан бойлик белгиланган. Ундан ортиқ туя, бир-икки юз қўй ва эчкига эга бўлган киши бадавлат ҳисобланади. Айрим бой оилалар бир неча юз ва ҳатто мингта туяга эга. Сомалийлар группаларга бўлиниб, қўпинча қавму қариндош оилалар бирикиб кўчиб юрганлар. Узоқ даврга мўлжалланиб қурилган макон (гури)ни қолдириб, ўспирин ва ёшлар туякашлик қилиб узоқ жойларга кўчиб бир неча ойгача пода билан яшаган. Утроқ ҳолатда фақат аҳолининг учдан бир қисми яшайди. Булар асосан водийларда жойлашган деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар ва соҳиллардаги балиқчилар.

Кўчманчи аҳолининг ижтимоий тузумида уруғ-қабилавий муносабатлар, деҳқончилик билан машғул аҳолининг ижтимоий тузумида феодал-патриархал муносабатлари ҳукмронлик қилган. Ибтидоий уруғ-қабила муносабатлари қолдиқлари сомалийликларнинг ижтимоий тараққиётига катта ғов бўлмоқда. Аммо йирик шаҳарларда пайдо бўлган ишчи синфи ва миллий буржуазия кам бўлса-да, баъзи янгиликларнинг куртак отишига ҳисса қўшмоқда.

Агар миллий маҳсулотнинг қишлоқ хўжалигидаги ҳажми 80 процентдан ортиқ бўлса, саноатда фақат — 8 процентни ташкил қилади. Бутун мамлакатда ҳозир тахминан 3 млн. туя, 3 млн. қорамол, 2,1 млн. қўй ва 4,5 млн. эчки бор. Жонли мол экспортнинг учдан икки қисмини эгаллайди. Деҳқончиликда фақат хўжаликка зарур экинлар (жўхори, макка, кунжи, арахис, ловия, пахта) экилади. Экспорт учун қисман плантациялардан банан, шакарқамиш етиштирилади. Ҳар йили 110 тоннага яқин банана экспорт қилинади.

Сомалийликларнинг кўчманчи чорва қисми муваққат лагерлар тиклаб, тухум шаклидаги қисмларга бўлиниб йиғиштирилган ўтов (акал)ларда, деҳқонлар ва балиқчи ўтроқ аҳоли цилиндр шаклидаги томи сомон билан ёпилган конус (мундулло)ларда истиқомат қиладилар. Йирик қишлоқларда тўғри бурчакли

чипта деворлардан қурилган, пальма япроқлари билан ёпилган нишаб томли уй (ариш)лар тикланган. Қийимлари қўшни эфиопияликларникидай узун яхлит читдан бутун баданини тўпиғига-ча ўрайдиган сарпо, оёғига сандал (дас), бўйинларига қуръон суралари ёзилган тумор осадилар. Чорва аҳолисининг асосий таоми сут, қатиқ, қурт, онда-сонда гўшт ва атала, деҳқонларнинг таоми нон, атала, сариёғ ва сут. Аҳолининг кўпчилиги диний эътиқодга таяниб «харом» ҳисобланган балиқ, парранда ва тухумни истеъмол қилмайдилар.

Сомали аҳолисининг 99,8 проценти ислом динида. Улар барча мусулмон байрамларини ва наврўз (сомалийча дабишд байрами)ни тантанали равишда нишонлайдилар. Мустақиллик эълон қилингандан кейин революция куни (21 октябрь), 1 май каби кунларни ҳам тантанали нишонлайдиган бўлдилар.

Шарқий Африканинг йирик мамлакатларидан Кения (15,4 млн. аҳоли), Уганда (13,2 млн.), Танзания (17 млн. киши)нинг этник қиёфаси ранг-баранг. Масалан, Кенияда яшовчи аҳолининг асосий қисми (95 проценти) негроид irqда, айниқса нилот типи кўпчиликни ташкил қилади. Бу ерда банту, нилот, кушит тилларида гапирадиган турли элатлар яшайди. Шулардан энг кўпи (65 проценти) банту тилидаги этнослар (кикйую, эмбу, камба, тарака, лухья, касик, покомо, иверине, суахили ва ҳ. к.). Нилот тил туркумига оид халқлар (аҳолининг 30 проценти)дан энг каттаси жолуо ёки луомлгари кўчманчи чорвадорлар бўлиб кейин ўтроқ деҳқончиликка ўтган. Ҳозиргача ярим кўчманчиликда яшаб келаётган нилотлар кўп. Уларнинг тасаввурида ерга ишлов бериш, яъни деҳқончилик қилиш кишига номуносиб касб. Бундай фикрдаги масам, санбуру, туркана, тесо номли чорвадор қабиалар ҳозир ҳам қадимий одатларига биноан айрим яшайдилар.

Кения республикаси ўсиб келаётган кўп тармоқли қишлоқ хўжалигига эга мустақил мамлакат. Бу ерда капиталистик плантация хўжалиги анча ривожланган. Аммо хўжаликларнинг тўртдан уч қисми ярим натурал типда бўлиб, барча ўзига зарур анъанавий маҳсулот ишлаб чиқаради. Ўрмон ва саванна қисмида яшовчи халқларда оғир шароитда примитив қўл меҳнатига асосланган жамоачи дўхқон хўжаликлари сақланган. Кенг тарқалган экинлардан макка, жўхори, маниока, ямс ва батат, банан. Емишли илдизлар ва бананни ун қилиб, қовуриб ёки пишириб истеъмол қиладилар. Кушит халқлари молни асосий бойлик деб ҳисоблайди ва кам сўяди, асосан сут истеъмол қилинади. Қон аралаштирилган сут сеvimли таомлардан.

Нилот ва кушит халқларининг кўпчилиги кейинги асрларда мустамлакачилик занжирида ва ундан олдин давом этиб келган қул савдоси туфайли ўзининг анъанавий маданий хусусиятларини бир оз йўқотганлар. Банту, нилот ва кушитлар ўзига хос тарихий-маданий областларга бўлинади.

Африка, араб ва ҳинд маданиятларининг кўп асрлик яқин алоқалари ва улар аралашмасидан пайдо бўлган ёрқин ва оригинал суахили маданияти халқаро аҳамиятга ва жуда кўп этнос-

ларга манзур бўлган маданиятга айланган. Уй қурилишида, кийимларида, бадний ҳунармандчилик буюмларида, маънавий маданиятида ниҳоятда гўзал ва ранг-баранг ўзига хос хусусиятларни сақлаб келган. Кения халқларининг соҳил қисмидаги аҳолиси ҳозиргача ажойиб заргар, мискар, ёғоч ва суяк ўймакорлиги санъати анъаналарини давом қилдирмоқдалар. Суахилликларнинг оқ халат (галабей)лари, кумуш билан кашталанган чиройли дўппилари, аёлларнинг қуюқ кўк ўзига хос парда ва чойшаплари, турли таомлари шарқи-жанубий соҳил аҳолиси орасида кенг тарқалган.

Танзанияда маҳаллий банту халқларининг ўтроқ деҳқончилик маданияти билан ҳунармандчилик ҳамда соҳиллардаги суахили савдогарларининг маданий анъаналари қадимий даврлардан аралшиб шаклланиб келган ва кўп умумийликка эга қўшни Уганда, Бурунди, Замбия халқларида ҳам бу жараён сезиларли. Замбияда бир неча ўн қўшни қишлоқлар бирикиб бир жамоа (чифдом)ни ташкил қиладилар. Одатда 5—10 минг кишидан иборат чифдомга анъанавий оқсоқол бошлиқ қилиб сайланади. Мазкур жамоаларнинг сони мамлакатда 400 га яқин. Танзанияда бола вояга етганда, никоҳ ва кўмиш маросимида қадимий урф-одатлар сақланиб, уларни қоҳинлар ва фолбинлар бошқариб келган. Чорва — масаи аҳолиси паст эллипс шаклдаги хашак ва чивиклардан тикланган уйлардан иборат 20—50 хонадонлик қишлоқларда жамоа бўлиб яшайдилар. Уганда аҳолиси яшил банан («метакс»)ни бошқа бантулар сингари қайнатиб, димлаб истеъмол қиладилар, сули, жўхори ва кассавадан таомлар пиширадилар, чигиртка ва термит (қирчумоли)ларни ҳам қовуриб ейдилар.

Ҳозирги Кениянинг 48 процент аҳолиси маҳаллий анъанавий диний эътиқод ва ибодатларга амал қиладилар, 30 проценти христиан динида, 15 проценти мусулмон. Танзанияда маҳаллий динларга 44 процент аҳоли, ислом динига 25,7 процент, христиан динига 28,8 процент аҳоли итоат қилади. Уганда аҳолисининг 43,8 проценти анъанавий динларда, 47,7 проценти христиан, 3—5 проценти мусулмон, маҳаллий дин ва ибодатга амал қилувчилар Руандада кўпроқ (55,5 процент), қолгани асосан христианликка ўтган. Қўшни Бурундида аксинча кўпчиликни христианлар (54,7 процент), қолгани маҳаллий ибтидоий дин таъсирида. Шарқий Африкада ҳам синкретик аралаш христиан — Африка черковлари ва мазҳаблари пайдо бўлган.

Жанубий Африканинг этник қиёфаси лингвистик тузилиши ва социал тузуми ҳар хил. Туб аҳоли африкаликлар регионнинг бешдан тўрт қисмини ташкил қилади (1980 й. 61 млн.), аммо энг жанубда яшовчи элатлар ирқчилар томонидан ҳалигача қаттиқ зулмга ҳукм қилинган. Бу ердаги африкаликларнинг кўпчилиги банту халқлари (тахминан умумий аҳолининг 78 проценти) энг қадимий этнос ҳисобланган бушмен ва гуттентотлар ярим процент, келгинди европаликлар метислар билан 19 процент, осиеликлар — 2 процент. Ирқчилар асосий серҳосил ерларни эгаллаб маҳаллий элат ва қабилаларни яшаш учун ноқулай бўлган жойларга ҳайдаб резервацияларда сақламоқдалар.

Турли маҳаллий этнослар регионда Мозамбик, Зимбабве, Жанубий Африка республикаси (ЖАР), Намибия, Ботсвана, Свазиленд, Лесото давлатлари, Мадагаскар, Комор, Реюньон, Маврикий ва Сейшель оролларида тарқоқ ҳолда жойлашган. Региондаги мамлакатлар орасида ўзининг ижтимоий тузуми ва этник состави жиҳатдан Мозамбик халқ республикаси алоҳида ўринни эгаллайди.

Юқорида қайд қилинганидек, Мозамбик территориясида эрамининг V—IX асрларида пайдо бўлган деҳқончилик ва чорвачилик банту халқлари маҳаллий овчи ва теримчи қабилаларни жануб ва ғарбга сиқиб чиқариб ўз ҳукмронлигини ўрнатганлар. Улар эрамининг II минг йиллиги бошларида Замбези ва Лимпопо дарёлари оралиғида ўзига хос йирик Мономатапа давлатини ташкил қилган. Улар темир ва мис эритишни, металл ва сопол буюмлар ишлаб чиқаришни билганлар, кесилган гранит бўлақлардан катта иншоотлар тиклаганлар, қўшни араб, ҳинд ва хитой ўлкалари билан савдо қилганлар. XV аср охирида Мозамбик соҳилларида пайдо бўлган атоқли денгизчи Васко де Гама бошчилигидаги португал экспедициясининг қатнашчилари бу ердаги кемалар, карта ва компаслар европаликларниқидан юқори туради, деб таъкидлаганлар, жуда кўп олтин, мис, темир, фил суяги буюмлари, мунчоқ, чинни ва металлларни кўриб ҳайрон қолганлар. Бундай бойликлар мустамлакачиларнинг кўплаб келишига сабаб бўлган ва ўлкани португалиянинг мустамлакасига айлантирган. Португаллар то XX асрларгача Мозамбикни талаб келганлар, минглаб қулларни зўрлаб олиб кетиб Бразилияга олиб бориб сотганлар.

Кўп йиллик миллий озодлик кураши натижасида империалистик мамлакатларнинг «коллектив мустамлакаси» ҳисобланган аммо расмий жиҳатдан Португалияга қарам бўлган Мозамбик озодлик fronti (фрелимо) партияси раҳбарлигида мустақилликка эришиб, 1975 йилда халқ республикаси деб эълон қилинган. 10 млн. дан ортиқ аҳолига эга бўлган бу мамлакат аграр характердаги кам тараққий этган ўлкаларга киради. Бу ерда мустамлака даврида уч хил ер мулки мавжуд эди: чет эл концессияларга тегишли йирик плантациян хўжалик, португал мустамлакачиларнинг фермер хўжаликлари ва маҳаллий туб аҳолининг ярим натурал хўжаликлари. Ишланадиган серунум ерларнинг 60 проценти плантатор ва фермерлар қўлида бўлган. Асосий экинлар маниока, маккажўхори, пахта, кашью ёнғоғи, шакарқамиш, чой, шоли кокос ёнғоғи, банан, сизаль ва ҳоказо. Экспортнинг 80 проценти қишлоқ хўжалик маҳсулотлари айниқса кашью ёнғоғи, пахта, чой ва шакарқамиш. Мамлакатда чорва кам ривожланган, соҳилларда балиқчилик мавжуд, айрим халқлар (маконде) овчилик ва асаричилик билан ҳам шуғулланадилар.

Бошқа банту халқларидагидек бадий ҳунармандчилик айниқса мисгарлик, заргарлик, ўймакорлик кенг тарқалган. Маконде халқ ҳунармандларининг ёғоч ҳайкаллари жаҳонда машҳур. Уларда пастки лабига ва ҳалқа бурнига қалайи ёки баъзан кумушдан

булоқи тақиш одати бўлган, ҳар хил ниқоб кийиниб рақсга тушиш кенг тарқалган. Аҳолининг учдан икки қисми маҳаллий анъанавий диний ибодатларга, тахминан 18 процентга яқини христиан динига, 11,6 проценти ислом динига итоат қилади.

Жанубий Африканинг нисбатан ривожланган кўп тармоқли хўжаликка эга бўлган мамлакатларидан ҳисобланган Зимбабве халқларида анъанавий турмуш тарзи элементлари анча сақланиб келган. Масалан, аҳолининг учдан икки қисмини ташкил қилувчи шона халқи ҳозиргача деразасиз доирасимон конус шаклидаги сомон томли уйларда яшайдилар, уларнинг бутун фаолияти ва тирикчилиги очиқ ҳовлида ўтади. Овқатлари дондан пиширилган атала сабзавот қайласи билан, гўшти фақат оилавий ёки диний байрамларда истеъмол қиладилар. Теридан тикилган белбоғ ёки этакча, баъзан кандирдан тўқилган этик киядилар. Уларда ҳозиргача қадимий қабилавий тартиблар сақланган. Қатта этнотерриториал бирикмадан иборат қабила жамоаси — «ньяка»ни анъанавий оқсоқоллар бошқаради. Улар муайян даврда жамоа мулки ҳисобланган ерларни қайта тақсимлаш, ҳашар ташкил қилиш, маросимлар ўтказишга бош бўладилар. Қишлоқ оилаларида ҳар бир оила аъзоси ҳурматига қараб таом истеъмол қилишда ўз ўрнини аниқ билган. Ҳар киши дала ишларидан ташқари уйда бир касбни билиши, масалан, чипта ёки сават тўқишни, сопол идиш ясашни, ўймакорликни ёки бошқа бир касбни эгаллаши шарт бўлган. Уларнинг севимли музика асбоблари турли ноғоралар, най ва сурнайлар, ўзига хос ёғоч, резонаторга ўрнатилган туникали инструмент «мбира». Жуда нозик геометрик нақшлар берилган сопол буюмлар, тўқималар, аппликация усулида тўқилган гиламлар шона халқига хос декоратив санъат намуналаридир.

Зимбабве аҳолисининг кўпчилигида (64 проценти) анъанавий диний эътиқодларга, айниқса табиат кучларига, уруғ ва қабила аждодларига сиғиниш сақланиб келган. Бу ерда ҳам христианлик ўтган аср ўрталаридан тарқала бошлаган. Ҳозир христиан динида аҳолининг 24,7 проценти, қурама христиан — африка черков ва мазҳабида 10,7 процент бўлиб, диннинг таъсири кучли. Эндигина (1980 йили) мустақилликка эришган Зимбабве республикаси мустамлакачиликдан қолган оғир иқтисодий-маданий меросни тугатиб кенг тараққиёт йўлига ўта бошлаган ўлка.

Қўшни Ботсвана республикасини баъзан «сахро» мамлакати дейилади. Чунки бепоён Қалахори сахросининг кўп қисми республика территориясига киради. Ботсвана табиати ўзига хос флорага эга: бу ерда мимоза акациялари, турли алоэ ўсимликлари, ўнлаб метр чуқурликка илдиз отган кактус шаклидаги талаба номли ўсимлик, қовоқнинг ҳар хил турлари ва нон дарахти ёввойи ҳолатда ўсади. Фақат Қалахорида тухум ҳажмида ёввойи тарвуз ўсади, унинг таъми аччиқроқ ва нордон. Шимолий саваннада одам ва ҳайвонлар истеъмол қиладиган ғалати баобаба ва мерула дарахтлари мевалар етиштиради. Уч-тўрт йилда бир марта ҳосил берадиган мерула меваси кайф кўтаради. Ҳатто уни еган филлар маст ҳолатга тушиб хавфли бўладилар.

Ботсвана аҳолисининг 90 проценти банту тилида гапирадиган тевана халқи, қолгани шона, гереро элатлари. Калахори ичкари-сида бушменлар дайдичиликда овчилик ва теримчилик билан кун кечирадилар. Тевана аҳолиси асосан чорвачилик ва қисман деҳқончилик билан шуғулланадилар. Йиртқич ҳайвонлардан сақла-ниш учун уйларни баланд ёғоч деворлар билан ўраб оладилар. Улар жуда моҳир ҳунарманд, чиройли ёғоч ва сопол буюмлар ясайдилар, теридан кийим ва **гилам**чалар тўқийдилар. Тевана-ларнинг миллий кийимлари теридан белбоғли этакча (каросс) ҳамда телпака ўхшаш бошни ҳам бўйинни бекитадиган жундан тўқилган бош кийим.

Этник жиҳатдан ўзига хос Койсан тил туркумига оид бушмен-ларнинг қурол ва буюмлари ўқ-ёй, ўқдон, ёғоч сўқи ва сопи, страус тухуми қобиғидан ва ёввойи ҳайвонларнинг ош қозонидан ишланган сув идишлари. Ёй-ўқининг учи тошдан ёки қўшни бан-ту ва гуттентотлардан алмашиб олган металлдан ясалган. Улар ўқ-ёйни музика асбоби сифатида ҳам ишлата биладилар. Сехр-гарлик маросимларида музикантлар чалқанча ётиб куй ижро этадилар. Бушменлар ота уруғидаги қавму-қариндош группалар-га бирикиб дайдичилик қилиб кўчиб юрадилар. Уларда доимий уйлар бўлмасдан, тураргоҳларида қумни ковлаб ёки ертўла қи-либ сомон тўшаб ётганлар, баъзан ҳашақлардан чайла қурган-лар. Окаванго воҳасида бир неча ўтроқ бушменларнинг қишло-ғи учрайди. Улар йиғим-теримчилик ва овчиликдан ташқари мо-тига деҳқончилиги билан ҳам шуғулланадилар.

Ботсвана аҳолисининг кўпчилигида ҳозиргача қабила бошлиқ-лари арвоҳларига, табиатга сифиниш, тотемистик тасаввурлар сақланиб келган. Турли маросимлар, айниқса инициация билан боғлиқ урф-одатлар кенг тарқалган ва жуда тантанали равишда нишонланади. Христиан ва аралашма (христиан-африка) динлар ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Саводсизлик оммавий бўлганлиги туфайли диний эътиқод ва маросимларнинг мустаҳкам сақлани-шига асосий замин яратган.

Мустамлакачилик ва ирқчиликнинг охириги таянчи бўлган Жанубий Африка республикаси ва Намибия (зўрлик билан ЖАР томонидан босиб олиб бўйсундирилган) мамлакатларининг туб аҳолиси энг фожиали тақдирга эга. ЖАР жуда катта территория-ни эгаллайди (1,2 млн. кв. км), унинг аҳолиси 29,2 млн. кишидан иборат (1979 й.), Намибия аҳолиси 1млн. дан ошиқ (территория-си 824,3 минг кв. км).

ЖАР тараққий қилган капиталистик мамлакатлар қаторига киради. Унга фашистик типдаги ҳокимият бошчилик қилади. Дастлаб бу ерга XVII аср ўрталарида голландияликлар (бурлар, яъни деҳқонлар ёки африканерлар) кела бошлайди. Улар ташкил қилган фермаларда Осие (Ява), Мадагаскар ва Фарбий Афри-кадан келтирилган қулларни ишлатганлар, кейинчалик маҳаллий гуттентотларни аср қилиб ишлата бошлаганлар. XVII—XVIII аср-ларда Жанубий Африкага француз гугенотлари ва немислар кўчиб келиб, маҳаллий аҳоли (бушмен, гуттентотлар)нинг сер-

унум ерларини босиб олиб, ўзларини кўплаб қириб юборганлар.

Кейинги асрларда инглиз мустамлакачилари келиб ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Мустамлакачиларга қарши маҳаллий халқлар қўзғолон кўтариб қаттиқ қаршилик кўрсатадилар. Айниқса жанговар зулус халқи икки йил давомида кураш олиб борган, аммо кучлари тенг бўлмаганлигидан 1883 йил зулу лашкарлари тор-мор қилиниб, минглаб аҳоли қирилган, тирик қолган зулулар шимолий ботқоқ ерларга ҳайдалган. Тортиб олинган серунум, қулай ерлар Буюк Британияга қарам «мустақил» Зулуданд давлати деб эълон қилинади.

Шундай қилиб, XIX аср ўрталарида ҳозирги ЖАРнинг бутун территорияси бурлар ва инглизлар томонидан бўлиб, эгаллаб олинган. Айниқса ўтган асрнинг 60-йилларида бу ерда энг катта олмос кони, 80-йилларда олтин кони очилгандан сўнг бир неча талон-торож урушлардан кейин тоғ-кон саноати ва бошқа саноатлар ҳам гуркираб ўса бошлайди ва ташқаридан европаликларнинг келиши яна кучаяди. Чорак аср ичида келгинди оқ танлиларнинг сони 20 марта кўпайган. Иммиграция ҳозир ҳам давом этмоқда. Ҳар йили келаётган иммигрантларнинг сони умумий оқ танли аҳоли сонининг 1 процентини ташкил қилади.

1910 йили Жанубий Африка Йттифоқи пайдо бўлади ва у Британия империясининг доминиони, деб эълон қилинади. Уша даврдан бошлаб африкаликларни ҳар томонлама эзиш, ирқий камситиш, социал тенгсизлик қонуний даражага кўтарилади. Мамлакатнинг тўртдан уч қисмини ташкил қилувчи маҳаллий аҳолининг қўлида 13 процент ер қолган, холос. Бутун серунум ерларни мустамлакачилар эгаллаб туб аҳоли резервацияларга кўчирилган. Қора танликларни барча ҳуқуқлардан маҳрум қилувчи кўп қонунлар қабул қилинган. 1950 йили Коммунистик партия тақиқ этилган. Милитаризация ва босқинчилик сиёсатини амалга ошираётган ҳозирги Жанубий Африка республикасининг ҳокимияти қитъанинг бошқа мамлакатларига ҳам хавф келтирмоқда.

ЖАР да миллий масала энг мураккаб ва жиддий характерга эга. Бу ердаги европалик бўлмаган барча халқ ва элатлар оғир жабр зулмга ҳукм қилинибгина қолмай, тирикчилик учун энг қийин ишларда ишлашга ёки иш ахтариб бошқа ерларга кетишга мажбур. Бутун аҳоли расмий равишда 4 гурппага бўлинган: африкаликлар (1979 й. 21,1 млн. киши), оқ танликлар (4,7 млн.), метислар ёки «ранглилар» (2,6 млн.) ва келгинди осиеликлар (0,8 млн). Африкаликлардан энг катта этник гурппа банту (аҳолининг 70 проценти), айниқса зулу, коса, суто, тевана ва свази халқлари ўзига хос маданиятини сақлаб келмоқда. Уларнинг ижтимоий тузумида анча ўзгаришлар рўй берган. Катта патриархал оилалар ўрнига кичик оилалар пайдо бўлган, диний эътиқодлари анча ўзгарган, кўпчилик аҳоли христианлаштирилган (47 процент), маҳаллий диндаги аҳолининг учдан бир қисмида (35,5 процентида) сақланган, қурама христиан-африка черкови ва маз-

ҳаблари тарафдорлари эса 13,7 процент аҳолини ташкил қилади. Ислом бу ерга дастлаб XVIII асрда Индонезиядан мусулмон қуллар билан келган ва XIX асрнинг иккинчи ярмидан анча кўпайган. Ҳозир аҳолининг 1,4 проценти мусулмон динида.

Жанубий Африка банту халқларининг анъанавий хўжалиги чорвачилик ва мотиға деҳқончилиги. Қўшимча равишда овчилик ва теримчилик билан ҳам шуғулланганлар. Овчиларнинг асосий қуроллари отиладиган найза, болта, чўқмор, ўқ-ёйдан иборат, овда тузоқ ва пистирма ҳам ишлаганлар. Йирик ҳайвонлар (фил, каркидон, қўтос)га коллектив бўлиб ов қилганлар. Барча банту халқлари темир ва мис эритиш, металл — қурол-аслаҳа ва безаклар ясаш санъатини эгаллаган. Темирчилик энг ҳурматли касб ҳисобланган. Чархсиз ажойиб сопол идишлар ясаб, ўтда куйдириб, қизил бўёқ ва графит билан нақш берилган ва сийқалаб ялтиратилган.

Бантулар тўқимачиликни билмаса ҳам териларга яхши ишлов бериб кийим тикканлар. Улар антилопа (оҳу), шағал, зодагонлар эса шер ва қоплон терисидан миллий плаш типидаги пўстин (каросс) тикиб кийганлар, эркаклар тери белбоғча, аёллар барра терисидан этакча боғлаганлар. Басута халқида каросса жуда ёрқин нақшлар билан безатилган, баъзан бошига телпак кийган. Зулу аёллари турмушга чиққанда сочини чўққайтириб ўради ва қизил (оҳра) рангга бўйяйди, ндебела аёллари эса аксинча сочини онда-сонда қирқиб, бир-икки кокил қолдиради. Пондо халқининг аёллари сочларини жуда мураккаб қилиб ўради. Бутун банту халқларида турли мунчоқлар, коури чиганоғи, мис ёки темир узук тақиш кенг тарқалган. Мунчоқлардан ҳар хил шода, этакча, декоратив безаклар ясаганлар. Эркак ва аёллар орасида меҳнат тақсим қилинган. Чорвачилик, овчилик, металл буюмлар ясаш, ёғоч ўймакорлиги билан эркаклар, аёллар деҳқончилик (ер ковлаш эркакка юкланган), теримчилик, кулолчилик, уй хўжалиги, чипта тўқиш кабилар билан шуғулланганлар.

Бутун банту аҳолиси Африкада кенг тарқалган доира (қўра) шаклида қурилган қишлоқлар (краал)да катта патриархал оила бўлиб яшаганлар. Зулус ва коса халқларида ота уруғининг классик намунаси сўнгги даврларгача сақланган бўлиб, катта оила жамиятнинг иқтисодий ҳужайраси ҳисобланган. Ҳар бир қабила бир неча уруғларга бўлинган, ҳар бир уруғ ер мулкига эга ва айрим сайланган оқсоқол томонидан бошқарилган. Йирик қорамол катта патриархал оиланинг мулки ҳисобланган. Тўйда қорамол билан қалин тўланган. Куёв бўлмиш қалин тўлашга уруғдошларидан мол тўплаган. Банту халқларида умуман асосий бойлик йирик қорамол ҳисобланган. Уларда сут маҳсулоти ишлатилган, бўштни кам истеъмол қилганлар. Гуттентотларда чорвачилик билан овчилик бирга олиб борилган, бушменлар эса овчилик ва теримчилик билан шуғулланганлар.

Гуттентотларнинг уйлари эгилган дарахт новдаларидан гумбаз шаклида қурилиб, уларнинг устини терилар билан қоплаган ёки лой билан суваган. Уларнинг ов қуроллари металл, учли най-

за, ўқ-ёй, узун чўқмор («кирри») бўлган. Жанубий Африка банту халқларининг уйлари доира шаклида қурилиб, томи қамиш ёки сомон билан ёпилган, уйлар ҳам доира қилиб тизилган бўлиб мол кўраси вазифасини бажаради. Уйга яқин хўжалик чайлалари ошхона, гумбаз шаклида чивикдан ясалган дон сақлайдиган катта сават. Зулу халқларида шарга ўхшаш устунларга ўрнатилган тўқима уйларнинг ташқари ва ичкарисини лой билан сувалган. Сого халқининг уйлари турли хилда: конус томли тухум шаклида ёки тўғри бурчакли икки, тўрт нишабли бўлади. Тоғлиқ районларда уйлар тошдан ёки гуваладан тикланиб баъзан безак берилган. Айниқса ндебеле халқининг уйлари тухумсимон бир-бирлари билан нақш берилган гумбазли ва устунли деворлар билан ёпишган, деворлари қора, кул ранг, қизил, сариқ ва кўк рангли геометрик орнаментлар билан безатилган. Уй-рўзғор буюмлари ёғ ва сут сақлайдиган ёғоч идишлар, қовоқдан ишланган сувдонлар, дон ва тўшт соладиган саватлар, ерга тўшаладиган чипта ва бўйралардан иборат.

Халқ ижодида бадий ҳунармандчилик анча ривожланган. Жанубий африка бантулари чиройли чўзма усулда сопол буюмлар, ўйма нақшли ёғоч идишлар, ҳўкиз қўшиладиган айри шохли ёғочдан ясалган чаналар, темир учли найза ва бошқа қуроллар ишлаб чиқарганлар. Жўшқин рақс ва куйлар энг севимли томошалар, барча тантанавор маросимлар уларнинг энг севимли анъаналаридир. Музыка асбобларидан катта-кичик ногоралар («маримба», «нгома») ҳамда ёғоч, шох ёки қамишдан ясалган сурнай, найлар ва камончалардан фойдаланганлар. Ёмғир ёндириш маросимида банту халқларида ўйин-кулги, рақс, ашуалар билан бирга қора қўй ёки бузоқ қурбонликка сўйилиши шарт бўлган. Бушменлар бешиктерватарга сигинадилар (тотемизм).

Жанубий Африка халқларининг энг қадимий маданиятидан қояларга расм ясаш ҳозиргача сақланган. Фил, каркидон, илон, ҳўкиз, жирафа каби ҳайвонлар, ов маросими ва уруш манзаралари бушмен расмларида тасвирланган. Бўёқлар минерал ва кўмирга мол ёғи аралаштириб ишланган. Кейинги қоя расмларида елканли кемалар, милтиқли шляпа кийган европалликлар ҳам тасвирланган. Гуттентот, герор ва овамбо халқларининг қоя расмлари ҳам чуқур реалистик ва таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Айрим қабилаларда чиройли безатилган ниқоб ясаш санъати сақланган.

Қўшни Намибия катта территорияга эга бўлсада, аҳолиси кам (1 млн. киши), аммо табиати бой ва қазилма бойликлари кўп. Бу ердаги аҳоли 9 этник группадан иборат (6 таси банту тилларида, 3 таси қойсан тилларида). Сахро қисмида яшовчи қойсан тилидаги дамара, гуттентот, нама ва бушменлар дайдилик, чорвачилик, теримчилик ва овчилик билан кун кечирганлар. Улар ЖАР ирқчилари томонидан ноқулай ерларга ҳайдалган. Қўпчилиги христиан динига ўтказилган (56,8 процент), маҳаллий анъанавий динлар ва ибодатларга 38 процент аҳоли амал қилган (айниқса, аждодлар арвоҳи, уй ўчоғига сифиниш). Гуттентотлар-

да олий худо Тсуи — Гоаб, герерода — Карунга бўлган. Аждодлар арвоҳига қурбонликлар қилганлар.

Капиталистик дунёда Намибия қорақўл териси ишлаб чиқаришда биринчи ўринда туради (ҳар йили 2,5—3,5 млн. тона экспорт қилинади). Уларда ангор эчкиси олий даражадаги мохер жунини беради. Қорақўл қўйлари аслида 1907 йили немислар томонидан келтирилиб кўпайтирилган. Мамлакатда 2,8 млн. қорамол, 5 млн. қўй ва 2 млн. эчки бор. Экспортнинг кўпчилиги ЖАРга жўнатилади. Европаликлар мавжуд ер фондининг 60 процентини эгаллаганлар.

Ирқчилар ҳатто маданият соҳасида ҳам апартейд сиёсатини амалга оширишга интиладилар. Оқ танликлар учун бошланғич ва ўрта маълумотлар олиш мажбурий, маҳаллий аҳолининг эса 70 проценти саводсиз. Агар европаликлар учун 480 кишига бир врач тўғри келса, африкаликларнинг резервацияларида 9 минг кишига бир врач. Жанубий Африка республикасида оқ танликларнинг 440 тасига бир врач, туб африкаликларнинг 44 мингига бир врач. Ваҳоланки, ЖАРда медицина фани анча ривожланган, аммо даволаниш мушкул, ниҳоятда кўп ҳақ тўланади.

Бушменларнинг сони 50 минг кишидан иборат, шулардан 33 минги Ботсвана давлатида яшайди. Мустақилликка эришган Ботсвана республикаси бушменларни мамлакатнинг тенг ҳуқуқли граждандари деб эълон қилинган. Уларнинг бир оз қисми ўтроқ ҳолатга ўтган. Аммо кўпчилиги ҳали ҳам Қалахари чўлларида яшамоқда. Ўтроқ ҳолатда яшаётган тевана халқи чорвачилик билан шуғулланади (мамлакатнинг 90 процент аҳолисини ташкил қилади), улар сув ҳавзалари бўйида бир неча юз ҳовлили қишлоқларда жойлашган. Уларнинг оиласида одатда 8—10 бола, бушменларда эса 2—3 бола бўлган. Бушменлар оғир шароитда яшаб болаларини 3 ёшгача эмизган. Моддий ва маънавий турмуши кўшни банту халқларига анча яқин.

Мадагаскар Демократик Республикасининг аҳолиси (1979 йилда 9 млн. бўлган) ўзининг этник тузилиши ва турмуши билан африкаликлардан ажралиб туради. Туб аҳоли ҳисобланган малагасий (мальгаш)лар ташқи кўриниши, тили, моддий ва маънавий маданияти ва урф-одатлари билан Жануби-Шарқий Осиё халқларига яқин туради. Аммо уларнинг орасида ҳам монголоид, ҳам негроид типлари учрайди. Тиллари малайя-полинезия оиласига киради. Малагасийлар аҳолининг 97—99% ини ташкил қилади.

Этногенези кам ўрганилган. Аниқ маълумотларга қараганда Мадагаскарга эрамыздан аввалги X—XI асрларда Жануби-Шарқий Осиё оролларида монголоидлар кўчиб келган. Улар бу ерга илгари келиб жойлашган бушмен ва гуттентотларга яқин аҳоли ва кейинги оқим Шарқий Африкадан кела бошлаган соҳил бантулари билан аралашиб ҳозирги малагасий халқининг шаклланишига асосий замин яратган.

Моддий маданияти жиҳатидан мазкур аҳоли индонезия халқига

яқин. Малагасийлар худди индонезияликлар сингари ерга ишлов бериб шоли экканлар, жуда ўшаш кийимлар кийганлар, темир эритиш, пуфак қуrol ишлатиш, балансирли кема ҳам худди индонезияликларникига сингари. Қўмиш маросими, сахана қуриш, қабрларга, деворларга қушларнинг тасвирлари ёки ҳайвон шохларини ўрнатиш кабилар ҳам ҳиндихитой, филиппин ва полинезияликларникига ниҳоятда ўхшаб кетади. Малагасийларнинг жуда бой ривоятларида узоқ ўтмишда аجدодларининг шарқий мамлакатлар билан боғлиқ эканлиги тўғрисида ҳикоя қилинади. Умуман Мадагаскар аҳолисининг тарихини асосан озгаки ривоятлар, тарихий солномалар орқали тиклаш мумкин. Хуллас, малагасийларнинг аجدодлари тахминан эрамыздан аввалги I минг йилликда Жануби-Шарқий Осиёдан келиб жойлашган ва маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетган.

Дастлаб Мадагаскар оролида давлатлар мустамлакачилар келишдан олдин пайдо бўлган. XIV асрда орол марказида Имерин давлати ташкил топади ва унинг аҳолисининг кўпчилиги мерина халқидан иборат бўлган. XVI—XVII асрларда Мадагаскарда учта мустақил турли этник группалардан ташкил топган давлатлар пайдо бўлади. XIX асрга келиб улар бирикиб, «Мадагаскар короллиги»га асос солади ва уни Имерин ҳокимлари бошқаради. Ўтган асрнинг 40-йилларида Мадагаскар экономикаси ва маданияти анча ривожланиб, мамлакат равнақ топади. 1876 йилда 8 ёшдан 16 ёшгача болаларни мажбурий ўқитиш жорий қилинади. Савдо-сотик кучаяди, саноат корхоналари пайдо бўлади, капиталистик муносабатлар куртак ота бошлайди. Малагасий тилида газета ва журналлар чиқа бошлайди, маҳаллий интеллигенция юзага келади.

Мадагаскарни босиб олиш нияти XVII асрлардан бошлаб то ўтган аср охириларигача давом қилган. Европа давлатларининг ёвуз ниятлари малагасийларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келиб, пучга чиқади. Фақат 1883 йилда бошланган икки йиллик қонли урушлардан кейин Франция оролни ўзига бўйсундиради. Бир неча йил халқ қўзғолонлари давом этиб, 1896 йилги шартнома асосида Имерин ҳокимлиги тугатилади, қиролича мамлакатдан ҳайдалиб йирик давлат арбоблари ва қирол вакиллари қатл этилади.

Бутун мустамлака даврида малагасийларнинг босқинчиларга қарши озодлик кураши давом этиб келган. Бу жасуруна кураш 1960 йили мустақил Малагасия республикасини ташкил этилишига олиб келди. 1975 йили унга Мадагаскар Демократик Республикаси деб ном берилади ва янги ҳокимият Олий революцион совет мамлакатда социализм қуриш программасини ва янги конституцияни эълон қилди.

Оролнинг 98,8 процент аҳолиси малагасийлар. Улар 18 та этник группаларга бўлинган. Буларнинг ичида энг йирик группалардан: мерина ёки мерна (аҳолининг 23—25 процентини), бецимсарака (15—16 процентни), бецилеу (13—14 процентни) ва ҳоказони ташкил этади. Бундан ташқари мамлакатда чет элликлардан

французлар, ҳиндийлар, покистонликлар, хитойлар, араблар, макуа, суахил ва коморликлар яшайди. Барча элатлар Ғарбий Индонезия шевасидаги бир-бирига яқин диалектлардан иборат маласия тилида гапирадилар. Аҳоли миграциясининг орол ичида жуда жиддий бўлганлиги туфайли этник ва тил бирлиги тез суръатлар билан рўй берган, натижада умумий малгасий халқининг шаклланишига замин яратилган.

Ҳозир Мадагаскарда яшовчи аҳолининг 80 проценти қишлоқ хўжалиги билан банд. Асосан мустамлака даврида улар ҳам товар муносабати гирдобига тортилган. Бундай хўжаликларда мажбурий равишда товар маҳсулотлари (ваниль, қалампир, шакарқамиш) етиштирилган. Экспорт маҳсулотларини йирик плантация хўжаликларда ишлаб чиқарадилар. Ҳозиргача сақланиб келган анъанавий қишлоқ жамоаси (фуқунулуна) иқтисодий ҳаётида муҳим роль ўйнамоқда. Ижтимоий муносабатларни бошқаришда территориал ташкилот вазифасини бажарувчи фуқунулуна сайлаган умумий кенгаш 5 йилгача маҳаллий олий ҳокимият ролини адо этади.

Асосий озиқ-овқат маҳсулоти шоли бўлиб, бутун суғориладиган ернинг 95 процентини эгаллайди. Шоли кўчатларини кичик поллизларда етказиб, кейин далаларга экканлар. Экинзорларга сувни каналлар, кичик платиналар орқали етказиб берганлар. Баъзан ёмғир сувларини ҳам тўғонлар қуриб экинга ишлатганлар. Одатда ботқоқ ҳолатига келган далаларга зебу (ўрқачли африка хўкизи) подасини юбориб бостирилган сўнгра тупроққа уруғ сепганлар. Оролнинг жануби-шарқий қисмида ҳозиргача ўрмон (чангалзор)ларни кесиб қуриб қуйдирилган кулли тупроққа экин экканлар. Ерга узун дастали, темир учли мотиға (кетмон) билан ишлов берилган. Шолини йилнинг охирида, ёмғир кўп ёғадиган пайтда экиб, апрелда йиғим-терим бошланади. Ҳосилни қўлда йиғиб олиб, тошга уриб ёки хирмонда мол ҳайдаб янчилади. Одатда қуйдирилган ерга икки йил экин экилади, кейин 8—10 йил партав қилиб қолдирилади, янги ер очилади.

Жануби-ғарбий районларда маккажўхори, водийларда картошка, ловия, жўхори, маниока, банан, сабзавот, мевали дарахтлар ҳам экилади, асалари ва пилла етиштирилади. Марказий адирларда, шимоли-шарқий соҳилларда кофе, ваниль, қалампир, ёғли экинлар, шакарқамиш каби товар маҳсулотлари экилади. Чорва районларида эса йирик қарамол-зебу, чўчқа, эчки, турли парранда боқилади. Мадагаскарни баъзан «зебу ороли» деб атайдилар, чунки бу ерда 10 млн. га яқин зебу боқилади. Аммо чорва бойликни белгиловчи соҳа бўлсада асосий роль ўйнамайди, мол гўшти кам ишлатилади, фақат тўй ва маросимларда мол сўйилади.

Аҳолининг кўпчилик қисми (90 проценти) қишлоқларда яшайди. Уйлари тўғри бурчакли қилиб қамишдан қурилган томлари пальма япроқлари билан ёпилган, деворлари қамишдан тўқилиб лой билан сувалган. Марказий тоғлиқ районларда тошдан ва ғиштдан қурилган уй жиҳозлари, ёғочдан ўйма нақш берилган мебеллар, чиройлик тўқилган чипта ва бўйралар, чипта дастур-

хон ва салфеткалар, турли орнаментли ёғоч идишлар, ҳайкалча-лар ва ҳоказо. Эркакларнинг кийими белбоғча, аёлларда қўлда тўқилган газламадан тикилган юбка. Миллий кийимлардан эркак ва аёл киядиган оқ ёки гулли читдан бошдан оёқ ўрама қилиб кийиладиган мата-ламба кенг тарқалган. Қизил ипақдан бичилган ламба киши ўлганда кафан вазифасини бажарган.

Мадагаскар аҳолисининг ярминдан кўпи (54 проценти) маҳаллий анъанавий динларга, айниқса аждодларга сиғиниш ибодати-га амал қиладилар. Одамнинг ҳаёти туғилишидан то ўлимигача уруғ ибодати маросимлари ва одатлари билан тўла, ҳосил тўплаш ва молни болалаши ҳам турли урф-одатлари билан нишонланади. Малагасийларнинг турмушида, дафн қилиш ва хотиралаш маросимлари алоҳида ўринни эгаллайди. Хотира маросимларида музика, ритуал рақслар, милтик отишлар, катта харажатли худоилар ва ҳафталаб давом қиладиган зиёфатлар жуда кенг тарқалган. Айниқса, қабр устига қўйиладиган ёдгорлик устулари ўйма нақшлар ва ҳўкиз шохлари билан безатилиб, ўрнатилади. Қариндошларни дафн қилиш ва улар қабрига бориб хотиралаш энг муҳим одатлардан ҳисобланади. Шунинг учун соҳил аҳолисида қабристонларни ободлаштириш, сағана ва қимматбаҳо ҳайкаллар қўйиш кенг тарқалган. Малагасийлар ўлимни ҳаётнинг давоми деб тасаввур қиладилар.

Орол аҳолисининг 41 проценти христиан динига ўтган бўлса-да, асли қадимий анъанавий маросимларни ва урф-одатларни ўтказадилар. Уларнинг тасаввурида аждодларнинг арвоқлари бирга уйда яшайди, қолган авлодларнинг турмушини, ҳўжалиқда, кундалик ҳаётда ва диний маросимларда анъанавий удумларга амал қилишини кузатадилар. Тахминан 10 процент малагасийлар сунна мазҳабидаги ислом динига, озгина қисми эса шиа мазҳаби-га итоат қиладилар.

Малагасийларнинг тасвирий санъати амалий характерга эга бўлиб, тош ёки ёғоч ўймакорлиги, сопол идишлари ва газламада-ги тасвирлар, чипта ва саватлардаги нақшлардан иборат. Музика асбобларидан бамбукдан ясалган ноёб ноҳинли қўшимча торли инструмент, ноғора ва найлар овози баъзан мотам муносабати билан икки-уч сутка тинмай профессионал ансамбль ижросида янграйди. Оғзаки ижод ҳам анча ривожланган.

Қўшни Комор, Реюньон, Маврикий ва Сейшель оролларида яшовчи этник группалар ҳам ўзига хос моддий ва маънавий маданият яратганлар. Уларнинг турмушида келгинди европаликлар билан малагасийларнинг таъсири жуда кучли бўлган. Масалан, Комор ва Маврикий оролларида жуда тантанали ва ранг-баранг ўтказиладиган анъанавий байрамларида африка рақс ўйинларига ўхшаш жўшқин темпераментли рақс шизана, жозибадор маврикий рақси — сега кишини ўзига мафтун қилади. Маврики давлатининг ярмиси индуистлар, учдан бир қисми христианлар, 16 проценти мусулмонлар бўлса, сейшель ва реюньоннинг кўпчилик аҳолиси (90 проценти) христиан, коморликлар эса аксинча, асосан мусулмонлар (99 процент). Аммо барча оролликлар ораси-да ҳозир кенг маърифат тарқалмоқда.

АМЕРИКА ХАЛҚЛАРИ

Америка қитъаси ўзининг территорияси билан фақат Осиёдан бир оз кичикроқ. Унинг майдони Гренландия билан 44,5 млн. кв. км ни ташкил қилади. Атлантик ва Тинч океанлари оралигида жойлашган шимолдан жанубга 15,5 минг км узунликка чўзилган бу қитъа аслида иккита мустақил қуруқликдан иборат. Унинг 24,3 млн. кв. км (Гренландиясиз) га эга бўлган шимолий қисми трапеция шаклида, жанубий қисми катта нотекис учбурчакка ўхшайди (майдони 18 млн. кв. км). Американинг шимолдаги энг кенг қисми экватордан пастроқда 4,5 минг км келса, энг тор қисми Панама территориясида жойлашган 100 км га ҳам етмайди. XX асрда шу ерда қазилган 80 км лик Панама канали Тинч ва Атлантик океанларини боғлаган муҳим халқаро савдо йўлига айланган эди.

Эски қадимий дунё ҳисобланган Европа, Осиё ва Африкага нисбатан Янги Дунё деб аталган Американинг табиати ва иқлими ниҳоятда ранг-баранг. Тинч океани соҳиллари бўйлаб шимолдан жанубга томон бутун икки қитъага чўзилган Кордильер номли энг йирик тоғ тизмалари Тинч океанида рўй бераётган тектоник жараён билан боғлиқ. Шунинг учун бу тизмалар сейсмик жиҳатдан нотинч ҳисобланади. Бу ерда энг баланд тоғлиқлар ва ҳозиргача қайнаб турган вулқонлар мавжуд. Қитъанинг ички қисмидаги бепоён тайга, тундра ва тропик ўрмонлар, чексиз дашти биёбон ва прерийлар, катта-кичик кўллар ва дарёлар инсон учун зарур маҳсулотлар етказиб беради.

Американинг ҳайвонот дунёси Европа ва Осиёга нисбатан бир оз камроқ. Мустамлакачилар келгунча бу ерда индейслар томонидан фақат альпака, лама (маҳаллий туя), курка каби жониворлар қўлга ўргатилган (хонакилаштирилган). Жанубий ва Марказий Американинг тропик ўрмонларида бурни кенг маймунлар яшайди, аммо одамсимон турлари учрамайди. Демак, олимларнинг фикрича янги дунё антропогенезга кирмайди.

Ўсимлик дунёси анча бой ва ранг-баранг. Қитъанинг кўп маданий ўсимликлари — маккажўхори ёки маис, картофель, томат, какао кабилар ўзининг сифати ва кишига фойдалилиги билан Эски Дунёниқидан устун туради. Америка баъзи фойдали ўсимликларнинг ватани ҳам ҳисобланади. Унинг бағридаги хилма-хил қазилма бойликлар ҳозирги илмий-техника тараққиётига жуда қўл келган.

Янги Дунёнинг аҳоли сони 1980 йилда 600 миллионга етди. Шундан 250 миллионга яқини Шимолий Америкада, 350 миллиони Латин Америкасида яшайди. Европаликлар келиш арафасида қитъада турли ижтимоий тараққиёт поғонасида ўзаро яқин қариндош бўлган индейс қабила, элат ва халқлари яшаган. Улар-

нинг кўпчилиги Мексиканинг Жанубий қисми, Марказий Америка ва Анд тоғларида жойлашган бўлиб, юксак деҳқончилик маданияти яратган, юқори ижтимоий-иқтисодий даражада турган халқларнинг авлодлари ҳисобланади. Шимолий ва Жанубий Американинг жуда катта территориясида тарқоқ ҳолда жойлашган кам сонли майда қабилалар теримчилик, овчилик ва балиқчилик билан шуғулланиб ибтидоий-жамоа тузумидан кўтарилмаган. Американинг кашф этилиши арафасида унинг туб аҳолиси тахминан 80—90 миллион кишига яқин бўлган.

Индейсларнинг келиб чиқиши узоқ давр фанда сир бўлиб, турли гипотеза ва мулоҳазаларни юзага келтирган. Айрим олимлар Америка аҳолиси автохтон, яъни шу ерда пайдо бўлган, деган фикрни кўтариб чиққанлар. Лекин хозиргача бу ерда на ибтидоий палеантроп кишилар яшаган маконлар, на одамсимон маймунларнинг излари аниқланган. Америкага одамларнинг Осиёдан келганлиги, унинг шимолдан жанубга томон аста-секин кўчиб тарқалганлиги тасдиқланган. Бу кўчиш Беринг бўғози бўлмаган Осиё ва Америка қитъаси қўшилган бир даврда рўй берган. Сўнгги 20 йил ичида қилинган кашфиётларга таяниб олимларнинг кўпчилиги бу ерда одам 30—25 минг йиллар муқаддам пайдо бўлган деган фикрга келганлар. Атоқли антрополог Л. Лики Америкага дастлаб осиеликлар ҳатто 50—100 минг йиллар илгари кела бошлаган, деган фикрни айтмоқда. Жанубий Америкага эса одамлар дастлаб 17—11 минг йиллар илгари келган, дейлади.

Туб америкаликларнинг аجدодлари бутун қитъада шимолий Аляскадан то жанубдаги Оловли Ергача осиеликлардан келиб чиққанлигини археологик далиллардан ташқари антропологик тузилишлари ҳам тасдиқлайди. Уларнинг ҳаммаси монголоид ирқига оид бўлиб, баданининг нисбатан жигар ранглиги, калласида қаттиқ тўғри тукли сочлари, баданининг кам туклилиги, қора кўзлилиги, кенг ялпоқ юзлилиги ва ёноқ суягининг чиққанлиги билан умумий ўзига хос типни пайдо қилган. Аммо индейслар Осиё монголоидларидан баланд, бургутсимон бурни, эпикантус (кўз қиячиғи) нинг камлиги ва узунчоқроқ юзи билан ажралиб туради. Улар балки, айрим олимларнинг фикрича, ўзларининг осиелик аجدодларининг антропологик тузилишини сақлаб қолгандир. Индейслардан шимолий Америка ва Гренландияга тарқалган алеут эскимослари анча ажралиб туради. Уларда монголоид белгилари жуда кучли ва ҳозирги Шимолий-шарқий осиеликларга анча яқин. Демак, алеут эскимослари Америкага келган аҳолининг охириги оқими билан боғлиқ.

Қолган барча индейслар бир неча асрлар ва ҳатто минг йиллар давомида аста-секин шимолдан жанубга ва кейин қитъанинг ички территориясига тарқалган ва турли элат ва халқларнинг шаклланишига асос бўлган. Баъзи умумий белгиларига қараб уларни одатда уч катта группага: шимолий америкалик, марказий америкалик ва жанубий америкаликларга бўладилар. Улар ўзаро фақат бўйи ва бадан терисининг ранги билан фарқланади-

лар. Шимолий америка индейлари бўйининг баландлиги, кўзининг тўғри қийғи ва бургутсимон бурни билан ажралиб туради. Марказий ва Жанубий америкалик индейлар энг қадимий ирқий белгиларини сақлаб қолганлар, одатда улар паст бўйли, очиқ жигар ранг баданга эга. Бадиий адабиётда, айниқса Ф. Купер асарларида индейларни «қизил танлилар» деб ҳам атайдилар.

Америка туб жой аҳолисининг тиллари кам ўрганилган. Аммо улар жуда кўп майда тил группаларига бўлиниб кетган. Олимларнинг аниқлашига қараганда, бу ерда индейларнинг тахминан икки мингдан ортиқ тиллари мавжуд бўлиб, уларни 110 тил оиласига бўлиш мумкин. Ўз навбатида мазкур тиллар оиласи бешта энг йирик тил группаларига бириктирилган: макрокариб, макроаравак, макрокечуа, макромайя ва баск-дене. Балки бу классификация индейларнинг кўчи келиш жараёни, яъни миграцион тўлқинни акс эттириши ҳам мумкин. Булардан ташқари ўзига хос хусусиятга эга бўлган яна учта тил туркумига бирлаштирилган тарқоқ қабилалар борки, улар Жанубий Америкада жойлашган бўлиб, энг дастлабки миграция билан боғлиқдир.

Сўнги даврларгача кўпчилик қабул қилган классификация асосида маҳаллий тилларни 20 га яқин тил оилаларига бириктирилган. Шулардан энг йириклари қуйидагилар:

1) Американинг Шимолида Аляскадан Гренландиягача Тинч, Шимолий Муз ва Атлантик океанлари соҳилларида жойлашган аллеут ва эскимослар ўзига хос эскимос тил оиласини ташкил қилган.

2) Алгонкино-вакаш тил оиласига бириктирилган бешта группага Шимолий Американинг шимоли-шарқий қисмидаги, асосан АҚШ ва Канадада ҳозиргача яшовчи индейс қабилалари киради.

3) Атапаск ёки «на-дене» («одамлар» деган маънони англатади) тил оиласи. Бу оилга кирган 50 дан ортиқ турли қабилалар Шимолий Америкада Аляскадан то Калифорниягача тарқалган. Шулардан энг йириклари навахи ва апачи қабилалари.

4) Сиу-хока тил оиласига кирган машҳур ирокез, мускоги, сиу (дакота) каби жуда кўп қабилалар Буюк Қўлларнинг жанубидан Мексика бўғозигача чўзилган катта территорияни эгаллаган.

5) Ўтмишда АҚШ нинг жанубий ва ҳозирги Мексиканинг шимолий районларида жойлашган жуда кўп қабилалар юто-таньоактек тил оиласига бириктирилган. Уларнинг кўпчилиги ҳозир ҳам ўз тилларини сақлаб қолганлар.

6) АҚШ нинг шимоли-ғарбий районларида ва Канаданинг жануби-ғарбий қисмида пенути тил оиласига оид элатлар яшаган.

7) Отоми-миштеко-сапотек тил оиласига оид қабилалар Марказий Америкада Юкатан ярим оролининг шимолида жойлашган. Ҳозир ҳам бу тилда бир миллионга яқин киши гапиради.

8) Қадимий юксак маданият яратган майя-соке тил оиласига кирган турли халқлар (майя, киче, хуастеки, соке ва ҳоказо) ҳозиргача Жанубий Америка ва Юкатан ярим оролида яшайдилар. Уларнинг сони бир неча миллионга етади.

9) Ҳозирги Колумбия, Жанубий Американинг шимолидаги районларда ва Панама бўғозига яқин жойларда яшаётган чибча тил оиласига оид халқларнинг аجدодлари ҳам қадимий маданият яратганлардан.

10) Испанлар келиш арафасида шимолдаги Флоридадан жанубдаги Парагвайгача ғарбда Тинч океани соҳилларидан шарқда Амазонка тармоқларигача кенг территорияда аравак тилида гапирадиган кўп қабилалар яшаган. Антил оролларида аравакларни испанлар бутунлай қириб юборган. Уларнинг ҳозирги авлодлари Ориноко дарёси воҳасида, Амазонканинг юқори қисмидаги тармоқларида, Венесуэла, Колумбия, Перу, Бразилиянинг айрим қисмларида яшайдилар.

11) Араваклар билан бирга кенг территорияга тарқалган Кариб тил оиласига оид кўп сонли элатлар Вест-Индия (Кариб денгизи) оролларида, ҳозирги Бразилиянинг Шимоли-шарқий қисмида, Ориноко дарёсининг қуйи оқимида жойлашган. Ҳозир уларнинг авлодлари фақат материкда (Вест-Индиядагилар испанлар томонидан қирилган), асосан Гайана, Франция Гвианаси, Бразилия, Венесуэла ва қисман Колумбияда яшамокдалар.

12) Тўрт шохобчадан иборат тупи-гуарани тил оиласига оид қабила ва элатлар Марказий Американинг анча қисмига тарқалган бўлиб, гуарани тили ўтмишда ва ҳозир ҳам «қабилалараро» тил вазифасини бажариб келган. Парагвай аҳолисининг кўпчилиги ҳозир ҳам шу тилда гапиради.

13) Латин Америкасидаги энг кўп сонли маҳаллий тилдан кечуа тилида Перу, Эквадор, Боливия, Аргентина ва Чили индейларининг кўпчилик қисми (13 миллиондан ортиқ киши) гапиради.

14) Баъзан кечуа тил оиласига аймара тилидаги элатлар ҳам кирган. Улар асосан Боливия ва Перуда, қисман Шимолий Чилида яшайдилар.

15) Бир вақтлар катта территорияни эгаллаган, энди фақат Жанубий Чилида қисман сақланиб қолган араукан тилида гапирадиган қабилалар (улар ўзларини «Мапуче» — «Ер кишилари» деб атайдилар) ҳозир жуда оз қолган.

Жанубий Аргентина, Чили ва қисман Оловли Ерда чон ёки патагон тилларидаги қабилалар, амалда йўқолиб кетган пуэльче, она, алакулуф ва яган тиллар оиласига оид элатлар ниҳоятда паст примитив тузум даражасида турганлар. Мазкур тиллардан ташқари Шимолий ва Жанубий Америкада ўтмишда ва қисман ҳозир ҳам сақланган айрим тил туркумлари борки, улар ўзига хос мустақил оилаларни ташкил қилади.

Ҳозирги даврда индейс тилларининг асосий қисми айрим мамлакатларнинг давлат тиллари томонидан сиқиб чиқарилган ёки

сиқиб чиқариш арафасида. Фақат энг йирик тил оилалари — кечуа, аймара, майя ва уларга яқин тиллар ўз мавқеини сақлаб қолганлар. Бу тилларда Перу ва Боливияда ҳатто мактаблар ва адабиётлар мавжуддир. 1975 йил 27 июнда биринчи марта Америка қитъасида Перу ҳокимияти кечуа тилини давлат тили деб эълон қилди. Парагвайда испан тилини энгиб биринчи даражага кўтарилган гуарани тилида адабиёт ва матбуот асарлари чиқади ҳамда радиоэшиттиришлари олиб борилади.

Европа мустамлакасига айниқса XVI аср бошларидан бошлаб испан ва португалларнинг кела бошлаши, Америка қитъасидаги туб аҳолининг тақдирида муҳим роль ўйнади. Мазкур воқеа қисқа муддат ичида индейсларнинг лингвистик, антропологик ва этник қиёфасида жиддий ўзгаришларга олиб келди. Аммо энг катта фожиа шундан иборат бўлдики, оқибатда индейсларнинг жуда кўп қисми ё жисмоний меҳнат туфайли, ё европаликлар келтирган касалликлардан қурбон бўлган. Дастлаб Вест-Индиянинг туб аҳолиси бу фожиани бошидан кечирган, уларнинг кўпчилиги XVI асрнинг биринчи ярмидаёқ қирилиб кетган.

Америка қитъасига европаликларнинг қачон келганлиги тулиқ аниқ эмас. Айрим олимларнинг фикрича, бепоен океан сувлари билан ҳар томондан ювилиб турган бу қитъага Эски Дунёдан кишилар бир неча минг йиллар муқаддам келиб жойлашган. Бундай бўлиши мумкинлигини норвег сайёҳ олими Тур Хейердалнинг «Ра» номли папирус кемасида ўтказган экспедицияси ҳам тасдиқлайди. Тахминан минг йиллар муқаддам Американинг шимоли-шарқий соҳилларида ва Гренландияда норманнларнинг яшаганлиги («Винланд») аниқланган.

Аслида Американи мустамлака қилиниши испан ҳокимияти хизматидаги генуялик Христофор Колумбнинг 1492 йил 12 октябридаги кашфиёти билан боғлиқ эди. Уша куни буюк сайёҳ Ҳиндистонга ғарбий йўл билан ахтариб Қариб денгизидagi Багам архипелагига етиб келиб, уни Ғарбий Ҳиндистон (Вест-Индия), деб ўйлаган. Жуда қийинчиликлар билан кашф этган ўлкани Сальвадор (испанча «халоскор») деб атаган. Колумб кейинроқ бир неча марта Венесуэла, Гондурас ва Панама соҳилларига келган бўлсада, бу ерларни ҳиндларники деган фикрини ўзгартирмади. Аммо унинг айрим замондошлари янги кашф этилган ерлар Осий эмаслигини тез аниқлаб олдилар.

Айниқса бу масалага ўткир қаламли истеъдодли флоренциялик испан хизматидаги денгиз саркардаси Америго Веспуччи муҳим аниқлик киритган эди. У ҳам 1497 йилдан кейин бир неча марта янги қитъага келган экспедицияга бош бўлган. Веспуччи 1501—1502 йиллардаги саёҳатидан кейин: «бу ўлкани Янги Дунё деб аташ лозим... Чунки бизнинг аجدодларимиз бу ерлар тўғрисида ҳеч тасаввур қилмаганлар». Унинг Европага ёзган машҳур хатларини ўқиган атоқли географ ва картограф Мартин Вальдземюллер ўзининг 1507 йилда чиққан «Космографияга кириш» номли асарида янги очилган дунё қисмини «Америго ёки

Америка мамлакати» деб аташни ҳеч ким ман қилмайди, деб биринчи ёзган эди. Шундай қилиб, Колумб кашф этган янги қитъа, кейинги сайёҳ номи билан тарихга қиради.

XVI аср бошларида испан истилочилари Шимолий Американинг Жанубий қисмини босиб оладилар. Янги Дунёнинг афсонавий бойликлари тўғрисида турли ҳикояларни эшитиб сайёҳлар кетидан келган испан конкистадорлари индейсларни аёвсиз қириб талон-тарож қилганлар. Айниқса 1519 йилда Эрнандо Кортес юришлари натижасида ҳозирги Мексикада ацтеклар давлати босиб олинади. 15 йил кейинроқ Франсиско Писарро бошчилигида испан лашкарлари ҳозирги Перу, Боливия ва Эквадор ерларидаги Инк давлатини ўзига бўйсундирадилар.

Испанлар кетидан жиддий равишда бойлик ахтариб португаллар, инглизлар, французлар ва голландлар кела бошлайдилар ва Янги Дунёни бўлиб мустамлакага айлантирадилар. Оқибатда Шимолий Америка Рио-Гранде дарёсининг шимолидан инглиз ва французлар қўлига, Мексика, Марказий ҳамда Жанубий Америка испанлар ва португалларнинг қўлига ўтади. Вест-Индия ороллари испан, инглиз, француз ва голланд истилочилари ўзаро бўлиб олишган. Ҳатто Дания ҳам бир қисмини эгаллаган. Оқибатда индейслар серунум ерларидан маҳрум бўлиб, уларнинг бир қисми қулга айланган, анча қисми эса қирилган. Испания ва Португалия қироллари, йирик феодаллари ва черковларининг хазиналари бойликка тўлган. Айрим маълумотларга қараганда, қисқа муддат ичида, яъни XVI асрнинг биринчи ярмида 15 миллион индейслар қириб ташланган. Ваҳоланки, мустамлакачилар келиш арафасида Янги Дунёда туб аҳоли, яъни индейслар сони 90—100 миллион кишига етган¹. Агар мустамлака арафасида ҳозирги АҚШ территориясида 400 қабиладан иборат 2—3 миллионга яқин индейслар яшаган бўлса, XX аср бошларига келиб Америка Қўшма Штатларида 200 мингга яқин индейслар қолган, холос². Ҳозир Латин Америкасида индейслар аҳолининг 15 % ини ташкил қилади.

XVI асрнинг охирларида португалияликлар қул «овлаш» ниятида Жанубий Американинг ички қисмига юришлар қилиб, бир неча минг индейсларнинг ёстигини қуритганлар. Шу даврдан бошлаб Америка, Европа тарихида энг фожиали ва даҳшатли саҳифалар бошланади. Бой плантаторлар ишчи кучига муҳтож бўлиб қирилган индейслар ўрнига қўшимча қул олиб келишга мажбур бўладилар. XVI асрнинг биринчи чорагидаёқ Вест-Индия ва Бразилияга Африкадан зўрлаб минглаб негрларни келтира бошлайдилар. Уша даврда Африка негрларига чинакам ов бошланади. Куч билан босиб олиб келинган бир неча минг қора танлилар ҳалок бўлиб кетган. Негр қулларни зўрлаб келтириш

¹ Қаранг: Североамериканские индейцы. М., Изд-во, «Прогресс», 1978, 15-бет.

² Уша асар, 16- ва 21-бетлар.

тө XIX аср бошларигача давом этган. Африкадан келтирилган қулларнинг умумий сони ҳалигача маълум эмас. Баъзи маълумотларга қараганда, фақат Бразилиянинг ўзига Африканинг асосан ғарбий қисмидан 10 миллионга яқин негрларни қул қилиб келтирилган. Ҳозирги АҚШ да 25 миллионга яқин негр яшайди. Американинг айрим мамлакатларида (асосан Вест-Индия оролларида) негрлар ҳатто аҳолининг кўпчилик қисмини ташкил қилади.

Ўтган асрнинг ўрталарига келиб Америка қитъасининг этник қиёфаси анча ўзгариб кетган. Шимолий Америка аҳолисининг асосий қисми Шимоли-Ғарбий Европадан дастлаб Британия оролларида келган элатлардан иборат эди. Мексикада ва бутун Жанубий Америкада испанлар, фақат Бразилияда португал тили ҳукмрон бўлиб, ҳозирги даврда 200 миллиондан ортиқ киши испан тилида гапирадиган элатлардир. Бутун Америкада инглиз тилида гапирадиган аҳоли сони ҳам шунча. Француз тилини 15 миллион, итальян тилини 8 миллион киши ўз она тили деб ҳисоблайдилар.

Шундай қилиб, мустамлака қилинган Америка қитъасининг туб аҳолиси бир неча асрлар давомида қирилиб, келгинди элатлар билан аралашиб жуда камайиб кетган ва янги этнослар пайдо бўлган. 1775 — 1783 йиллардаги мустақиллик учун курашдан кейин ташкил топган АҚШ Шимолий Американинг анча қисмини босиб олиб, катта территорияда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бутун АҚШ ва Қанадада индейслар ҳозирги даврда аҳолининг 0,5 процентини ташкил қилади, холос.

Одатда Америка халқларини ўрганиш даставвал уларни хўжалик-маданий зона ёки типларга бўлиш классификацияси принципага асосланади. Бу принцип асосан табиий шароитга мослашган хўжалик ва маиший турмуш хусусиятлари билан белгиланади.

ШИМОЛИЙ АМЕРИКАНИНГ АҲОЛИСИ

Сўнги чорак аср давомида тўпланган археологик маълумотлар Шимолий Америка территориясида кетма-кет изчил алмашиб, тараққий қилиб келган индейслар жамиятининг тахминан ўн бир минг йиллик тарихини аниқлаб олиш имконига эга бўлинди. Археологлар қитъада иккита — энг қадимий палеоиндейс маданий анъаналарни аниқлаганлар: 1) марказий дашт зонада жойлашган йирик қуш овчилари маданияти ва 2) Шимоли-Ғарбий Тинч океани овчи, териб-термачловчи кордильер маданияти¹. Бу маданиятлар эрамиздан аввалги VIII минг йилликкача давом қилиб келган ва кейин бутун қитъага кенг территорияга тарқалган турли локал маданиятларнинг негизини ҳосил қилган.

¹ Қаранг: Североамериканские индейцы, 9-бет.

Айниқса, индейслар тарихи қитъанинг шарқий қисми ва жануби-ғарбида, Шимолий Американинг ўрмон зонасида (ҳозирги Аризона ва Нью Мексико штатларида) жиддий ўрганилган. Айни шу ерда ҳозирги тарихий ва этнографик манбаларга кирган юксак даражадаги маданиятли шимолий америка индейс қабила-ларининг шаклланиш маркази бўлган ва уларнинг кейинги тараққиётига зўр таъсир кўрсатган. Шарқий ўрмон зонасида яшаган индейсларнинг тарихига оид учта давр аниқланган. Бу биринчидан, мўътадил иқлимли ўрмон ва сув ҳавзалари маҳсулотларини овлаб ва териб-термачлаб ўзлаштириш хўжалигига эга бўлган архаик давр (эрамиздан аввалги VIII — I минг йилликлар), шу заминда пайдо бўлган иккинчи маданият — Жанубий Канададан то Мексика бўғозигача, Атлантикадан то Америка даштларигача катта территорияга тарқалган вудлэнд маданияти илгариги маданий анъанани давом қилдириб, ўзининг янги деҳқончилик ва кулолчилиги билан ажралиб туради (эрамизнинг VII асрларига келиб, айниқса Огойо дарёсининг воҳасида, бу маданият ниҳоятда гуллайди ва дашт районларда X асрларгача, шимоли-шарқий қисмида европаликлар келгунча сақланган). VII асрнинг охири-ларидан бошлаб маданият маркази аста-секин Миссисипи дарёсининг ўрта ва пастки оқими водийларига ва Мексика бўғози соҳилларига кўча бошлайди. Миссисипи маданияти деб аталган бу давр (VII — XV асрлар) илгариги маданий ютуқларни ўзида мужассамлаштирган ўтроқ деҳқончилик хўжалиги, қалъали шаҳар ва қўрғонлар, ибодат ва сарой типидagi иншоотлар билан ажралиб туради. Вудлэнд маданиятидан миссисипиликлар ўзининг сопол буюмлари ҳамда янги формадаги нақшлар, ёғоч, тош ва чиганоқлардаги юксак бадийий ўймакорлик ва наққошлик санъати, металл буюмлар ясаш маҳорати билан ҳам фарқ қилганлар.

Демак, европаликлар Шимолий Америкага келгунга қадар индейслар юксак маданият яратганлар. Индейслар жамияти бу даврдан бошлаб синфий тузумга ўта бошлаганлар. Тадқиқотчилар бу даврни икки муҳим босқичга бўладилар: энг ривожланган ибодат қўрғонларини тиклаш босқичи (VII — XII асрлар) ва қўрғон иншоотларининг периферия районларига тарқалиш босқичи, яъни юксак индейслар маданиятининг бошқа шарқий ўрмон зонаси ва дашт, дарё водийларига зўр таъсир қилиб ўз ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатган босқичи (XII — XV асрлар). Мазкур маданият маҳаллий анъаналар билан қўшилиб индейсларнинг ўзига хос ривожланган деҳқончилик хўжалигини ҳосил қилган.

Археологик тадқиқотларга қараганда Шимолий Американинг жануби-ғарбий районларида деҳқончилик даставвал эрамиздан аввалги III минг йилликда пайдо бўлган. Шу асосда археологлар «кочиз», «могольон» «хохокам» ва «анасази», деб аталган индейс маданиятнинг локал типларини ажратадилар. Энг биринчи деҳқончилик маданиятини Шимолий Америкада кочизликлар яратган бўлиб, улар дастлаб маккажўхори, кейинроқ қовоқ ва ловия

экканлар. Кочизликлар ғорларда яшаб, ёввойи ўсимликлар йи- гиш ва овчилик билан ҳам шуғулланганлар.

I минг йилликка келиб кочизлар маданияти анча ривожлан- ган, улар маккани янги навларини яратганлар, ертўлаларга кўч- ган ва тўртбурчак ҳам доирасимон уйлардан иборат қишлоқлар- га эга бўлган могольон (эрамиздан аввалги III аср — эрамизнинг XV асрлари) маданияти пайдо бўлади. Аризонанинг жануби-ғар- бий қирғоқ районларида такомиллашган суғоришга асосланган деҳқончилик системасини яратган, ўндан ортиқ макка турлари, пахта, қовоқ, ловия, тамаки, қалампир етиштирган хохокам ма- данияти (I — XVI асрлар) яна ҳам юқори даражага кўтарилган. Уларнинг лой ва тошдан қурилган катта (жамоа) уйлардан таш- кил топган яхлит қишлоқлари (испанлар «пуэбло» деб атаган- лар) зўр маҳорат билан яратилган бадий сопол буюмлар ва ҳай- калчалар, пахта, ип газламалар тўқши санъати Марказий Аме- рика индейсларининг юксак маданиятига яқин эканлигидан дало- лат беради. XIV асрга келиб, бирданига бу маданият вакиллари бутунлай йўқолиб, фақат бўм-бўш пуэбло (қишлоқ) ларини ва тошдан ишланган кўп тармоқли суғориш иншоотларини қолдир- ганлар, холос.

Хохокам ва могольон маданиятидан 300 — 700 йиллар кейин пайдо бўлган анасази номли ривожланган деҳқончилик мадания- ти анча такомиллашган ва қўшни элатларга зўр таъсир ўтказган. Мазкур маданият излари ҳозирги АҚШ нинг Аризона, Нью-Мек- сика, Юта ва Колорадо штатларида ва қўшни районларда топил- ган. Анасази маданияти тарихи икки даврга: «ривожланган пуэб- ло» (эрамизнинг VII—X асрлари) ва «буюк пуэбло» (X—XIII асрлар)га бўлинган. Биринчи давр индейслари макка, қовоқ, ло- вия, пахта экканлар, илгариги сават идишлари ўрнига геомет- рик орнаментли сопол идишлар яратганлар, кўп хонали (6 — 14 хужрали) тошдан ва хом ғиштдан катта уйлар тиклаганлар.

«Буюк пуэбло» даврида қурилиш техникаси яна ҳам юксак даражага кўтарилади. Индейслар бу даврда кўп қаватли ва кўп хонали минг ва ундан ҳам кўп киши сиғадиган катта уй (асли шаҳар)лар тиклаганлар. Бундай бир уйдан ташкил топган ша- ҳарлар қумтош ёки туф қояларда, дарёларнинг катта даралари- да пайдо бўлган. Улар асосан Колорадо ва Сан-Хуан дарёлари- нинг дараларида қурилган. Баъзан табиий ғорлардан ҳам фойдаланилган. Оилалар ўсган сайин хонага-хона қўшилиб ари уясидек шаҳар катталашиб бораверган. Бунга мисол, Колорадо дарасидаги 200 хонали ва 36 ибодатхона (кива)ли «қоя қўшки» (XI аср) ҳаробалари. Ёки ҳозиргача сақланиб қолган Чака да- расидаги (XII асрга оид) девор билан ўралган 650 хужрали ва марказида 20 ибодатхона жойлашган ҳовли-қаср ҳам мазкур юксак маданият намунасидир. Аммо XII асрга келиб индейслар ўзларининг қоя уй-қасрларини ташлаб текис адрларга кўчиб ҳовли-қишлоқларини тиклай бошлаганлар.

Мазкур археологик кашфиётлар XIX аср охирлари — XX аср

бошларида буржуа фанида тарқалган индейслар маданиятини камситиш, уларни мустамлака арафасида ниҳоятда ибтидоий примитив даражасида турган қолоқ қабилалар, деган фикрларини бутунлай рад қилди. Энди яхши аниқ бўлдики, Шимолий Американинг туб аҳолиси қитъа кашф этилишидан ва мустамлака қилинишдан олдин узоқ ва мураккаб юксак маданият яратган даврни босиб ўтганлиги илмий жиҳатдан тасдиқланди. Мустамлака арафасида, яъни XV аср охирларида Шимолий Американинг индейс аҳолиси тахминан 9—10 миллион кишига етган ва жуда кўп турли тилдаги қabila ва элатлардан иборат бўлган¹.

Маҳаллий индейсларнинг хўжалик фаолияти ҳам турли хилда бўлиб, олимларнинг аниқлашига қараганда, ўша даврда Шимолий Америкада олти хўжалик маданий типлари ташкил толган. Булар: 1) денгиздаги мўйнали ҳайвонлар ва арктика соҳилларидаги ҳайвонларни овлайдиган эскимос ва алеутлар; 2) Шимоли-ғарбий соҳилларида ва Жанубий Флорида штатида жойлашган ўтроқ балиқчи, денгиз овчилари, моллюска, ёввойи ўт ва мевалар йиғувчи тлинкит, ҳайда, квакуитли, нутка, калуза каби қабилалар; 3) Шимолий Канададаги тайга овчилари ва балиқчилари — атапаск ва алгонкин қабилалари; 4) Калифорния ва Буюк Қўллар атрофидаги ёввойи дон терувчилар ва овчилар; 5) қитъанинг шарқида яшовчи ирокес, алгонкин ва мусгок қабилалари деҳқончилик ва ўрмон овчилиги билан шуғулланганлар; 6) сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик хўжалиги билан шуғулланувчи жануби-ғарбий районлардаги индейслар; 7) Америка кашф этилгандан кейин XVII—XVIII асрларда қитъанинг дашт зонасида йилқичи ва отда бизон овлайдиган янги хўжалик — маданий (комончи, докота) тип қабилалари пайдо бўлган.

Шимолий Америка индейс қабилаларининг социал-иқтисодий ривожланиши ҳам турли даражада бўлган. Уларнинг кўпчилиги мустамлака арафасида ибтидоий жамият тузумининг турли погонасида бўлган, қитъанинг жанубий-шарқий ва ғарбий қисм районларидаги қабилалар синфий жамиятга ўтиш арафасида бўлганлар. XV аср охирларидан Шимолий Америкага оқ танлилар, яъни европаликларнинг (асосан, Франция, Испания, Голландия ва Англиядан) келиши билан мустамлака даври бошланади. XVIII аср бошларидан эса қитъага кўплаб негрлар келтирилиши билан Шимолий Американинг этник қиёфаси тубдан ўзгара бошлайди.

Мустамлака арафасида ҳозирги АҚШ территориясига 400 га яқин индейс қабилалари жойлашган. Улар 200 га яқин тилда гапирадиган 2—3 миллион кишидан иборат турли элат ва қабилалар бўлиб, мустамлакачиларга қарши жиддий курашганлар. Индейсларнинг барча қаршиликлари ва қўзғолонлари ваҳшиёна ва раҳмсиз бостирилган Оқибатда минглаб индейслар қирилган, серунум ерларидан ҳайдалган, қулга айлантирилганлар. Айниқса, XIX асрнинг 1-ярмида ҳозирги Жоржия, Мэриленд, Жанубий Каролина

¹ Қаранг: Североамериканские индейцы. 15- бет.

штатларидаги индейс қабилаларининг тақдири фожиали бўлган. Уларни она ерларидан кўчирилиши Америка тарихида «кўз ёшли йўллар», деб аталган минглаб индейсларнинг ёстиғини қуритишга сабаб бўлган энг қора саҳифалардир. АҚШ нинг марксист тарихчиси Г. Аптекер таърифича: «Индейсларни бўйсундириш ва қириш ҳокимият сиёсатини амалга оширишдаги ҳаддан ошиқ ваҳшиёна усуллар илгари ҳеч вақт ишлатилмаган»¹.

XIX аср охирларига келиб индейс қабилаларининг кўпчилиги тор-мор қилиниб, тўлиқ бўйсундирилган ва резервацияларга жойлаштирилган эди. Ҳозир Шимолий Америкада яшовчи индейсларнинг, яъни туб аҳолининг сони 1,5 миллиондан ортиқ². АҚШ конгрессининг 1871 йилдаги махсус қарори асосида резервацияларга жойлашган индейслар «ички, қарам, ҳокимият васийлигидаги миллат ва қабилалар», деб аталган. Улар Америка федерал ҳокимияти васийлиги остида ҳозиргача ўзларининг иқтисодий, социал ва ҳатто оилавий масалаларини ҳал қилишдан маҳрумлар. Индейслар 1924 йилда гражданлик ҳуқуқига эга бўлсада, АҚШ ҳокимияти туб аҳолини зўрлик асосида қиргин ва ассимиляция қилиш йўли билан бутунлай йўқотиш мақсадидаги сиёсатини индейслар масаласи бўйича Бюро орқали амалга оширмоқда.

Аммо индейслар ўз ҳуқуқлари учун доимо курашиб келмоқдалар. Айниқса сўнгги ўн йилликда уларнинг ижтимоий-сиёсий активлиги кучайди, оқибатда индейслар масаласи мамлакатнинг энг муҳим сиёсий масалаларидан бирига айланди. Индейслар ҳозир ўзларини ягона этник бирлик деб тан олиш учун курашиб, уларда миллий уйғониш рўй бермоқда.

Арктика овчилари ва балиқчилари

Арктиканинг асосий туб аҳолиси эскимос ва алеутлар. Аляска ва Шимолий Муз океани соҳилларида, Лабрадор ярим ороли ҳамда Гренландияда қадим даврлардан эскимослар яшайди. Улар ўзларини инунг («одамлар») деб атайдилар. Аслида «эскимос» сўзи алгонкин тилида «хом гўшт ейдиганлар», деган маънони англатади. Чунки қадим замонларда цинга касалидан сақланиш учун хом гўшт истеъмол қилинган. Улар азалдан тюлень, кит, морж, қутб айиғи ва шимол тулкисини ов қилиш ва балиқ тутиш билан шуғулланиб келганлар. Ов қилинган ҳайвонлардан зарур буюмлар, овқат тайёрлаганлар; гўшти ва ёғи таомга ишлатилган, терилари кийимга, кема ясашга ва уй-рўзгор ишларига сарфланган, тюлень ва морж ёғи билан уйларни қизитганлар ва ёритганлар, суякларидан эса меҳнат қуроллари ясаганлар, уй ва кема қуришда ишлатганлар.

Эскимослар жаҳондаги энг шимолий халқ сифатида қутбнинг оғир шаронтига жуда мослашган. Уларнинг ов қуроллари махсус тюлень ва морж териларидан ясалган байдарка типидagi кичик ке-

¹ Қаран: Североамериканские индейцы, 20- бет.

² Страны и народы Америка. Общий обзор, Северная Америка. М., 1980, 58-бет.

ма (каяк) ҳамда катта кема (умиак), узун ипга боғланган ёғоч сопли санчқи, тош ёки суяк учли найза (баъзан уни отадиган махсус қурол сифатида ҳам ишлатилган) ва ўқ-ёй, турли хилдаги тузоқлар ва суякдан ясалган қармоқлардан иборат. Баъзан қурол ясашда қўшни жанубий индейс қабилаларидан алмашиб олган мис ҳам ишлатилган.

Арктикада ўрмонлар йўқ бўлганлиги туфайли эскимослар қишда зўр маҳорат билан муздан уй тиклаганлар. Иглу деб аталган муз уйларда тюлень териси тўшалган ва деворларга осилган, ёғи билан иситилган ҳам ёритилган. Ҳозиргача сақланиб келган бундай уйларда энди примус, керосин ёки электр лампалар ҳам ишлатилади. Илгари гўштни, асосан хом ҳолда истеъмол қилганлар. Қутбнинг қисқа ёзида аёллар материкда ўсадиган турли емишли кўкат ва илдишлар, клюква каби тундра мева-чеваларини териб-термачлаганлар. Киши организмга ўсимлик витаминлари етмаганлиги туфайли буғу ошқозонида тўпланган ютқидан махсус таом тайёрланган. Бу таом эскимосларнинг энг сеvimли таомларидан бири ҳисобланган. Баъзи эскимос оилалари қисқа ёз фаслида материкка кўчиб қонуш шаклида тери ёки ёғоч пўстлоғи билан қопланган чайлалар тиклаганлар. Уларнинг кийимлари ҳам маҳаллий шароитга мослашган бошдан-оёқ денгиз ҳайвонларининг терисидан яхлит комбинезон ёки капюшон шаклида тикилган бўлиб, эркак ва аёлларники деярли фарқланмайди. Аммо болали аёлларда эгнига осилган гўдакни солиб кўтариб юрадиган тери халтаси ҳам бўлган. Оёғига теридан тикилган пайпоқ ва этик кийганлар. Баъзан кийимлари қурама, турли рангли терилар ёки жун билан безатилган.

Ҳозирги даврда эскимослар, айниқса Гренландияда, замонавий жиҳозланган электр ва иссиқ сув билан таъминланган кўп қаватли уйларда яшайдилар; кийимлари ва таомлари ҳам анча ўзгариб европалаштирилган. Анъанавий транспорт воситаси сифатида чанғи ва итлар қўшилган каналардан фойдаланилган. Сўнгги йилларда моторли кема ва каналар, милтиқ ва темир қопқонлар ишлатилмоқда.

Эскимосларнинг ижтимоий тузумида XIX асргача уруғ-жамоачилик муносабатлари сақланиб келган. Улар ота уруғига ўтиш даврида икки-уч оиладан ташкил топган кичик коллективдан иборат бўлиб яшаганлар. Аммо уруғ-қабилачилик муносабатлари оғир табиий шароит туфайли унча мустаҳкам бўлмаган. Оғир шароит эскимосларнинг динларида ҳам ўз аксини топган. Киши устидан ҳукмронлик қилиб турган табиат кучлари ҳар хил табиий ҳодисаларга, турли арвоқларга ва «денгиз хўжайини»га сиғиниш, сеҳргарлик (магия) ва шаманизм каби ибтидоий динларни яратган. Уларда шаманийлик ибодати ва турли мифологик тасаввурлар ривож топган. Ҳозир эскимослар орасида христиан дини кўп тарқалган.

Эскимосларда қадимий даврлардан амалий санъат тараққий қилган бўлиб, ҳозиргача суякка нозик ўйма нақш бериш ва суякдан турли буюмлар ясаш сақланиб келган. Улар ўзига хос қабила ҳаётидан олинган айрим воқеалар ва ҳайвонларни овлаш қанзара-

ларини зўр маҳорат билан тасвирлаганлар. Узоқ қутб кечалари муз ва қордан тикланган қоронғи ёғ чироғли уйларда ўз халқининг келиб чиқиши тўғрисида ривоятлар, қуёш, ой, тоғлик ва музликлар, турли ҳайвонлар ва девлар тўғрисида афсона ва эртаклар айтишганлар.

Сўнги чорак аср давомида рўй берган ўзгаришлар туб аҳолининг фақат моддий турмушдагина эмас, маиший ва маънавий ҳаётига ҳам зўр таъсир ўтказди. Айниқса Гренландия эскимосларида замонавий маърифат куртак отиб она тилида ёзма адабиётнинг турли жанрлари пайдо бўлди, газета ва журналлар чиқа бошлади, радиоэшиттиришлар олиб борилди. Аммо оролнинг Данияга қарамлиги унинг иқтисодий ва социал аҳволида ўз аксини топган, бу ҳолат данияликлар билан эскимослар орасида тенгсизлик, турмуш даражасининг пастлиги ва сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум эканлигида ёрқин намоён бўлмоқда. Аляска ва Қанада эскимосларида гўшт ва ёғ истеъмол қилиш чекланган, медицина хизмати жуда кам, улар миллий ёзувга эга эмаслар. 70-йиллардан бошлаб эскимослар мустақиллик ва тенглик учун актив курашга киришдилар. Айниқса гренландияликларда бу кураш уюшқоқлик билан олиб борилмоқда ҳам яхши натижалар бермоқда.

Тинч океанда, Аляска ярим оролидан жанубга чўзилиб кетган Алеут оролларида ва Алясканинг гарбий қисмида эскимос-алеут тил оиласига оид қадимий элатлар яшайди.

Эскимосларга маиший турмуш ва маданияти жиҳатидан яқин алеутлар XIX аср бошларида денгиз ҳайвонларига ов қилиб кун кечирганлар. Уларнинг ов қуроллари эскимосларникидай, аммо ўзига хос теридан ясалган байдарка, денгиз ҳайвонларининг ичагидан тикилган сув ўтмайдиган плаш, ёғочдан ясалган шляпа, моддий ва маънавий маданият хусусиятлари билан ажралиб турдилар.

Алеутларнинг тарихий тақдири эскимосларники сингари Шимоллий Америка, айниқса АҚШ капитали билан боғлиқ. Улар XIX аср охирларигача уруғчилик тузумидаги қабилалардан бўлиб ҳар қабила ўзига тегишли ов қиладиган жойларда ўтроқ ҳолда яшаганлар. Уйлари ярим ертўла шаклида, катта оилага мўлжалланган бўлиб, унда 30—40 қон-қариндош кишилар истиқомат қилган.

Алеутларнинг озгина қисми ҳозиргача бизнинг мамлакатда Командор оролларида яшайди. Улар совет ҳокимияти туфайли эркин иқтисодий, социал ва маданий ривожга эришдилар.

Шимол-гарбий соҳил индейлари

Шимолда Берингов бўғозидан то жанубда — Хуанде-Фука бўғозигача Тинч океани соҳилларида кўп асрлар давомида индейларнинг ўзига хос балиқчи ва овчи маданияти шаклланиб келган. Жуда нам ва юмшоқ иқлимли, ниҳоятда бой ўсимликларга, фаунага эга бўлган бу территория инсон яшаши учун анча қулай бўлган. Бу ерда асосан тлинкитлар, квакуитли, ҳайда, калуза индейлари яшаган ва уларнинг тирикчилиги денгизда ва дарёнинг қуйи оқимида балиқ овлашдан иборат бўлган. Улар баъзан тоғ эчкилари, бўғулар,

денгиз ҳайвонлари, қушларни ов қилганлар, ёввойи ўрмон мевалари ва денгиз кўкатларини ҳам терганлар. Аммо лосось ва шамбалиқ асосий ов маҳсулоти ҳисобланган. Тлинкитлар деҳқончилик ва чорвачиликни билмаганлар, лекин овда ўргатилган итдан фойдаланганлар.

Маҳаллий индейсларнинг овчилик санъати анча ривожланган. Айниқса балиқчиликда турли техника ва такомиллашган қуроолар ишлатганлар. Улар уч-тўрттадан то юзтагача киши сиғадиган яхлит ёғочдан ўйиб кема ясаганлар ва бу кемаларда саёҳатга ва овга чиққанлар. Балиқни тош, суяк, ёғочдан ва унинг толаларидан ясалган ҳар хил қармоқ, санчқи, найза, тўр, саватлар билан турли тўғонлар қуриб овлаганлар. Металлдан фақат мисни билганлар, ундан баъзи қурооллар ва безаклар ясаганлар, пул ўрнида ишлатганлар. Овқатни ёғоч идишларда ўтда қиздирилган тош солиб пиширганлар.

Индейларда тўқув станогни (дўкони) бўлган. Улар ёввойи қўй ва эчкиларни махсус ҳайдаб қамаб олиб жунини қирқиб кейин бўшатиб юборганлар, ипидан наққошлик плаш тўқиганлар, куйлак тикканлар. Матони ўсимлик толаларидан ҳам тўқиганлар, теридан пўстин ҳам кийганлар. Ёғочдан нақш берилган совут ясаганлар, кедр дарахти толасидан кенг этакли шляпалар тўқиганлар.

Хўжалик ва савдонинг ривожланиши натижасидан меҳнат тақсимоти ҳам пайдо бўлган: кема яшаш, кийим тикиш, уй-рўзғор ва бошқа буюмлар ишлаб чиқариш айрим касб ҳисобланган. 15—20 метр баландликдаги тотем устунларини зўр маҳорат билан ўйиб безатадиган усталар бўлган.

Маҳаллий индейслар ўтроқ турмуш кечирганлари учун ёғочдан тикланган уйлардан иборат қишлоқларда истиқомат қилганлар. Уйлари ойнасиз, туйнукли ва кичкина эшикли, узунасига катта жамоа оиласига мўлжалланиб тош қурооллар билан йўнилган ёғочлардан қурилган. Ёз фаслида балиқ овлаб дарёларнинг юқори оқимига кўчиб вақтинчалик чайлалар қурганлар, қишда қишлоқларга қайтганлар. Балиқчиликда ниҳоятда зўр маҳоратга эга бўлган тлинкитлар лосось балиқларидан тежамкорлик билан фойдаланиб зарур маҳсулотларни ғамлаганлар. Қўшимча маҳсулотни бозорга чиқариш натижасида савдо-сотиқ анча ривожланган. Оқибатда бойлик тўпланиб синфий тенгсизлик пайдо бўла бошлаган. XVIII аср охирларига келиб она уруғи ўрнига ота уруғи ташкил топа бошлаган. Патриархал типдаги катта онла жамоаси дуал характерга эга бўлиб хусусий мулкка таянган. Патриархал никоҳ тартиблари билан бирга турли она уруғи тартиблари ҳам сақланиб келган. Аммо уруғ ҳисоби ва мерослик ота уруғига ўтган. Деҳқончилик хўжаликларидида қишлоқ жамоасига ўхшаш патриархал типдаги кўп уруғлик қишлоқ жамоаси пайдо бўлган.

Хусусий мулк пайдо бўлса ҳам асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган ер коллектив мулки ҳисобланган. Хусусий ва умумий мулк тўлиқ ажратилмаган, улар уруғ ва қабила бошлиқлари ихтиёрида бўлган. Мустахлак давригача савдо-сотиқ ва бойлик натижасида патриархал қуллик ҳам пайдо бўлган. Қуллар асосан урушларда

қўлга тушганлар. Улардан балиқ овлашда, хўжалик ишларида фойдаланилган. Қуллар ўз эгаларига анча фойда келтирганлар, уруғ бошлиқлари қуллардан ташқари ўз уруғдошларини ҳам эксплуатация қилганлар.

Қабилалар фратрий ва уруғларга бўлинган, улар тотем номи билан аталган. Махсус тотем тасвирланган ёғоч устунлар ўрнатилган. Масалан, тлинкит фратрий группалар Қарға ва Бўри номи билан аталган ва улар орасидаги муносабатлар экзогам никоҳи билан белгиланган. Ундан ташқари фратрийлар территориал жиҳатдан ҳам бўлинишган. Матрилокал типдаги катта оила иқтисодий жиҳатдан (10—40 кишидан иборат) бир хўжалик бўлиб, ўз тотем номига эга бўлган уйда яшаганлар. Масалан, Айиқ номи уруғга тегишли оила ҳар қишлоқда шу ном билан уй қурган. Уруғнинг муайян территорияга эга эканлиги ривоятлар билан тасдиқланган. Асосий диний тасаввурлар тотемизм билан боғлиқ бўлганлиги туфайли тотем символларидан ташқари ҳар хил диний маросим ва байрамлар ўтказилган. Уларни ўтказиш шаман ва уруғ бошлиқлари ихтиёрида бўлган.

Шимоли-ғарбий соҳил индейсларнинг ҳаётида потлач («ўйинчоқ») номи мураккаб маросим муҳим роль ўйнаган. Асли катта базм сифатида бир неча кун баъзан ойлаб ўтказиладиган потлач маросимида бой жамоа аъзолари ва уруғ бошлиқлари ўз бойликларини тарқатиб берганлар, ҳатто қулларини қурбон қилганлар. Ўз навбатида жамоа аъзолари ҳам базм эгасига катта совғалар қилишлари шарт бўлган. Умуман уруғ бошлиқларига уруғдошлари томонидан ҳар хил совғалар бериб туриш мажбурий одат тусига айланган бўлиб, уруғчилик ичида дастлабки солиқ (рента) шаклида намоён бўлади. Шу йўл билан эркин жамоа аъзоларини ўзига қарам ва эксплуатация қилишнинг иқтисодий замини яратилган. Потлач маросимида сарфланган харажат ва тарқатилган бойлик ўрнини совғалар орқали яна тўлдирилган. Ким базм ва байрамни зўр ўтказса шу катта ном қозонган. Аслида потлач ибтидоий жамоа тузумидан синфий жамиятга ўтиш даврига хос маросим бўлиб, энди куртак отаётган иқтисодий ва социал тенгсизлик, бойлик ва камбағалликни ижтимоий ҳодиса сифатида пайдо бўлганлигини ифодаловчи маросимдир.

Мустамлака даврида савдо-сотиқ яна ҳам ривожланиб социал муносабатлар чуқурлаша бошлайди. АҚШ ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин маҳаллий аҳолининг асосий тирикчилик манба ҳисобланган балиқчилик мустамлакачилар қўлига ўтиб, ўз ерларидан ҳайдалиб резервацияларга кўчирилган индейслар қашшоқлашиб ёлланма ишчи кучига айланганлар. Ҳозир улар қаттиқ эзилиб, ирқий жиҳатдан ҳам қувғин қилинмоқдалар.

Ўрмон овчи қабилалари

Шимолий Американинг шарқий қисмидаги субарктика ўрмонларида Алясканинг ички районлари ва Канаданинг тайга зонасида алгонкин ва атапаск тил оилаларига оид овчи, балиқчи ва териб-термачловчи қабилалар яшаганлар. Улар, асосан ёввойи буғу (ка-

рибу), лось айиқ, ёввойи қўй ва буқа (бизон), тюлень, кит ва бошқа ўрмон ҳам денгиз ҳайвонларини овлаганлар, ўрмонларда ҳар хил мева ва этилдизли ўсимликларни териб кун кечирганлар.

Жониворларни овлашда асосан суяк ёки учли тош ўқ-ёй ва найза, пичоқ, полохмон, турли тузоқ, қопқон ҳамда тўрлардан фойдаланганлар. Балиқ овида қармоқ, тери ва ўсимлик толасидан тўқилган тўр ва саватлар ишлатилган. Қишда теннис ракеткасига ўхшаш чанғи ва ит қўшилган ёғоч чаналар билан кўчиб ов қилганлар. Кўчманчи индейслар қишда тери қопланган конус шаклидаги, ёзда эса ёғоч қобиғи билан қопланган кўчишга қулай чайлаларда яшаганлар. Айрим атапаск қабилалари қишда ертўлаларда истиқомат қилганлар. Дарахт қобиғидан уй-рўзғор буюмлари ва ҳатто кема ҳам ясаганлар.

Қарибу ва лось терисидан аёллар кийимлари, махси (мокасин) ва қўлқоплар тикканлар, майда жониворларнинг териси ва жуни билан кийимларни безатганлар, бош кийими тўқиганлар. Баъзан ишлаб чиқариш қуроллари ва уй-рўзғор буюмларига ҳам нақш берилган. Эркак ва аёллар асосан бир хилда энги узун кўйлақлар кийганлар, қишда копюшонли пўстин ёпинганлар.

Шимолий ўрмон индейслари мустамлака арафасида уруғчилик муносабатларини сақлаб коллектив бўлиб яшаганлар ва ов қилганлар. Қишда улар айрим группаларга бўлиниб кўчиб юрганлар, ёзда одатда дарё бўйларидаги қароргоҳларга тўпланишиб савдо қила бошлаганлар. XVII асрлардан бошлаб мустамлакачилар билан яқин алоқалар ўрнатилиб мўйначилик махсус соҳага айланади ва мўйна савдоси товар айрибошлашни кучайтиради. Субарктика овчилари бошқа индейслар сингари европаликлар томонидан зўрлик билан ўз ерларидан ҳайдалмаган ва қирилмаган. Чунки шимолий америка ўрмонлари чорвачилик ва деҳқончиликка ноқулай бўлганлиги туфайли мустамлакачилар бу ерга бостириб кирмаганлар. Улар аксинча қимматбаҳо мўйнага муҳтож бўлиб мўйначиликни ривожлантириш мақсадида овчи индейс қабилаларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаганлар. Европаликлар келтирган темир қуроллар (пичоқ, болта, искана, кейин милтиқ ва ҳ. к.) индейсларнинг оғир меҳнатини анча енгиллаштирди. Шунинг учун дастлаб мўйна савдоси европаликлар билан индейслар орасидаги муносабатларни асосан катта фожиасиз ривожланишга сабаб бўлган эди. XVII асрнинг 30-йилларидан бошлаб миссионерчиликнинг кучайиши бу муносабатларни яна ҳам мустаҳкамлади. Маҳаллий атапаск, кри қабилалари билан келгинди канадалик французлар ва шотландликлар орасидаги никоҳлар натижасида бир-икки аср ичида янги этник группа—метислар ҳам пайдо бўла бошлайди.

Ҳозиргача алгонкин ва атапаск қабилаларида ҳам матрилокал, ҳам патрилокал никоҳ тартиблари сақланиб келган. Бир неча жуфт оилалардан ташкил топган кичкина уруғ-жамоа кўчиб юришга одатланган. Айрим вақтларда байрам ёки диний маросим муносабати билан бир муайян жойда бир неча никоҳдаги группалар тўпланишганлар. Одат бўйича, никоҳдан кейин маълум давр куёв хотин уруғида яшаб, келин ҳақи учун хизмат қилган. Жамоа экзогамия

тартибларига рию қилиши шарт бўлган. Барча қабилаларда муҳим масалаларни муҳокама ва ҳал қилишда ҳамма тенг ҳуқуққа эга бўлган. Аммо энг кекса донишманд кишилар раҳбарлик қилганлар. Ички жамоа муносабатларида «ҳар ким ўзига ўзи хўжайин» деган ахлоқ нормасига рию қилинади.

Шимолий ўрмон овчи қабилаларида ибтидоий дин формалари — тотемизм, шаманизм, сеҳргарлик, арвоҳларга сиғиниш кенг тарқалган. Улар арвоҳлар кишиларга «куч-қувват», касалликларни даволашга, ов қилишга ёрдам беради, деб ишонганлар. Алгонкин қабилаларида одамсимон худолар ва одамхўр Виндиго номли баҳайбат маҳлуқ тўғрисида тасаввурлар, мураккаб маросимлар, айиққа сиғиниш этиқоди муҳим ўринни эгаллаган. Кўп асрлар миссионерларнинг диний ташвиқоти ҳам зое кетмаган. Маҳаллий индейслар орасида христиан дини ҳам тарқалган. Христианчилик айниқса никоҳ муносабатларига зўр таъсир қилиб, ҳозир индейсларда моногам никоҳ ўрнатилишига сабаб бўлган. Атапаск қабилаларида индейс ва христиан диний тасаввурлари, одат ва одоб нормалари аралашмасидан ташкил топган янги диний ҳаракатлар ҳам пайдо бўла бошлаган.

Мустамлакачилик сиёсатининг амалга оширилиши натижасида, айниқса шаҳарларга кўчирилган индейслар орасида салбий социал оқибатлар бўй бермоқда. Масалан, овчи қароргоҳларини ташлаб шаҳарга кўчган чинппевайя қабила жамоаси сўнгги ўн беш йил ичида ниҳоятда оғир социал шароитда руҳсизлик, ичкиликбозлик, авлодлар адовати, майда хиёнат ва қашшоқлик, саводсизлик ва хурофот каби фожиали аҳволни бошдан кечирмоқда¹.

Калифорния индейслари

АҚШнинг Калифорния ва қисман Невада ҳам Юта штатларида яқин даврларгача турли тилларда гапирадиган, аммо хўжалик-маданий бирликка эга бўлган қабилалар яшаганлар. Индейслар деҳқончиликни билмаса ҳам, овчилик ва теримчиликка асосланган анъанавий хўжалиги уларни барча зарур нарсалар билан таъмин қилиб келган. Бу ернинг табиати мевали дуб дарахтининг жуда кўп турларини, ҳар хил истеъмол қилинадиган ўсимлик ва илдизларни, ёввойи ловия, пиёз ва ёнғоқни, дарё ва денгиз ҳайвонлари каби ниҳоятда бой озиқ-овқат маҳсулотни етказиб берган.

Маҳаллий индейслар айниқса дуб меваларини тозалаб, қуритиб, янчиб унидан атала пиширганлар. Дуб мевасининг уни асосий таом бўлибгина қолмай, балки қабилалар орасидаги савдо маҳсулотларининг энг муҳими ҳам ҳисобланган. Улар ҳар хил ўрмон ўсимликларининг уруғлари, денгиз соҳиллари ва ички дарёлардан тутилган моллюскалар, қисқичбақа, балиқлар ва бошқа жониворларни ҳамда сув ўсимликларини истеъмол қилганлар. Барча қабилалар учун озиқ-овқат йил бўйи табиатда мавжуд бўлсада, улар йиғиб, ғамлаб ишлаб-чиқариш учун доимо меҳнат қилганлар. Уларнинг асосий ишлаб чиқариш қуроллари овчиликда ўқ-ёй, балиқчиликда санҷи, сават, яхлит дарахтдан ўйиб ясалган кема бўлган. Бутун

¹ Қаранг: Североамериканские индейцы, 396- бет.

Қалифорнияда зўр маҳорат билан сават тўқиш кенг ёйилган. Илди ва уруғларни йиғиб-териш учун оддий учи йўнилган ёғочдан фойдаланилган. Тош пичоқ, турли чиганоқлар, мунчоқлар бойлик ҳисобланган. Асосий касби теримчилик бўлганлиги туфайли уларда меҳнат тақсим қилинмаган. Лекин овчилик билан асосан эркаклар шуғулланган.

Шимолий Калифорния индейслари ярим ертўлалардан иборат кичик қишлоқларда яшаганлар. Қолганлари кўчиб юришга қулай бўлган дарахт пўстлоғи билан ёпилган конус ёки гумбаз шаклидаги чайлаларда истиқомат қилганлар. Деярли барча қабилалар кийим-оёз юрганлар, аммо байрамларда жуда кўп безаклар таққанлар. Қизлар фақат воғга етгандан кейин ўсимлик толасидан юбка ёки теридан этакча кийганлар, эркаклар эса буғу терисидан қилинган белбоғ билан чекланган. Совуқда эгнига тери ёки бошқа ёпинчиқлар ёпинганлар.

Шимолий ва марказий индейсларнинг ижтимоий тузумида жамоа тузуми, кўпчилигида фратриал тузуми сақланиб келган. Она уруғидан патриархат уруғига ўтиш муносабатларига хос тартиблар кучли бўлган. Воҳалардаги ва тоғ этакларидаги индейслар йирик қишлоқларда яшаб, анча ривожланган социал ва сиёсий тузумга, мураккаб диний системага эга бўлганлар. Тотемизм ва шаманизм кенг тарқалган. Шаманийлик маросимлари даволаш характерида эга бўлган. Ҳар қишлоқда маҳфий жамиятлар мавжуд бўлиб, омавий маросимлар (ҳар хил ўйинлар, тантаналар, безакли кийимлар билан) намойиш қилинган. Ибодат маросимларида ижро этиладиган ўйинларда ҳар ким ўз бойлигини кўрсатган. Жанубий Калифорния қабилаларида ўспиринларни уруғ аъзолигига ўтказиш ва бошқа диний маросимларда кайф ёки қайт қиладиган ўтларни истеъмол қилиш одат бўлган.

XVI асрдан европаликлар Калифорнияга кела бошлайдилар, XVIII аср ўрталарида мустамлакачиларнинг истилоси кучаяди. Улар дастлаб соҳилга яқин водийларда миссионерлик маконларини ўрнатганлар, индейслар билан алоқани мустаҳкамлаб, ўз маконларига жалб қилиб христианлаштира бошлаганлар. Мазкур алоқалар индейсларнинг турмуш тарзини емириб, антисанитария ва оғир касалликларнинг тарқалишига сабаб бўлган. Айниқса юқумли касалликлар минглаб индейсларнинг ёстигини қуритган.

1848 йилда Калифорнияда олтин топилгандан кейин, маҳаллий аҳолининг ҳаётида энг қоронғу кунлар бошланади. Кўплаб кела бошлаган олтин изловчилар индейслар қишлоқларини талон-торож қилиб раҳмсиз қирғин келтирганлар. 1850—1880 йиллар ичида бўлиб ўтган «урушлар» натижасида ожиз бегуноқ индейсларга чинакам ов бошланган ва уларни ваҳшиёна қириб ташлаганлар. Агар 1770 йилда 138 мингдан ортиқ индейслар мавжуд бўлган бўлса, ўтган асрнинг охирларига келиб деярли ўн ҳисса камайган. Расмий маълумотларга қараганда ҳозир Калифорния штатида 40 мингга яқин маҳаллий индейслар (бутун штатда 18 млн. аҳоли) яшайди. Қолганлари қирилиб бошқа миллат ва элатлар билан аралашиб кетганлар.

Шимолий Американинг шарқий ва жануби-шарқий районларида, Буюк кўллар атрофидаги АҚШнинг Гурон, Эри, Онтарио, қисман Нью-Йорк ва Пенсильвания штатларида ирокез ва алгонкин қабилалари яшайди. Улар ўзларининг хўжалик, маданий ва ижтимоий турмуши хусусиятлари жиҳатидан бир группани ташкил қилади. Турли тилда гапирадиган мазкур қабилалар этник тарихини таърифловчи бой мифологияга эга. Ирокез солномачилари ўз тарихини бир неча даврларга бўлиб, турли афсона ва ривоятлар билан тўлдирган. Тарихий ва этнографик жиҳатдан ирокезлар анча батафсил ўрганилган. Машҳур америка тадқиқотчиси Л. Морган ажойиб асарлари туфайли ирокезларнинг турмуш тарзи, ижтимоий тузуми, матриархат уругининг классик тадқиқотчиси, деб танилган. Унинг асарларидан марксизм асосчилари кенг фойдаланиб, инсониятнинг болалик, ибтидоий коммунизм даврини батафсил таърифлаб берганлар.

Ирокезлар Шимолий Американинг шарқий қисмида кейин пайдо бўлса-да, археологларнинг айтишича, бу ерда маданият беш минг йиллар муқаддам ташкил топган. Ирокезларнинг этногенези эра-миздан аввалги I минг йилликда шакллана бошлаган вудлэнд маданияти билан боғлиқ эканлиги аниқланган.

Маҳаллий индейслар қадимдан майда дарахтли ўрмон ва тўқайзорларни куйдириб деҳқончилик қилиб келганлар. Улар қирқилган дарахтларни қуришиб ёққанлар, мотиға, ёғоч билан ерни ковлаб, ишлов бериб кул аралаш тупроққа уруғ сепганлар. Ирокезларнинг асосий экинлари — маис (маккажўхори), ловия ва қовоқ. Бу экинлар («Уч опа-сингил») билан уларнинг диний тасаввурлари ҳам боғлиқ. Уй олди томорқада тамаки, тарвуз, нўхат, кунгабоқар, ер ноки ва бошқа экинлар ҳам экилган. Аммо маккажўхорининг ҳар хил турлари ирокезларни бутун зарур озиқ-овқат билан таъмин қилиб, ҳатто қўшимча маҳсулот етказиб берган. Маккадан гўшт қўшиб сопол идишларда турли таомлар тайёрлаганлар. Клен дарахти шарбатидан баҳор фаслида қанд пиширганлар. Индейслар ёввойи мева, уруғ ва емишли илдизларни теришга жуда моҳир бўлганлар. Кўл бўйида яшовчи айрим алгонкин қабилалари ёввойи шолيني кемада йиғиб, бошоғини янчиб, ёғоч билан туйиб гуруч олганлар.

Деҳқончиликда ерни чопиб ишлов бериш эркаклар зиммасига, бошқа барча хўжалик ишлари аёлларга юкланган. Овчилик ҳам эркаклар касби бўлиб, уларга гўшт, чарм ва тери етказиб берган. Бир гуруҳ эркаклар куз ва қиш ойларида ўрмонларга кетиб ов қилиб баҳорда қайтиб келганлар. Улар буғулар, қундуз, сувсар ва савсар каби ўрмон ҳайвонларини ва қушларни овлаганлар, куз пайтларида асал йиғганлар. Балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар. Ҳунармандчилик анча ривожланган, кулдолчиликни билганлар. Ҳунармандчилик қўшимча маҳсулот етказиб берган. Натижанда савдо-сотиқ ривожланган.

Ишлаб чиқариш қуролларидан деҳқончиликда асосан мотиға (кегмонча), тош болта, мис тиғли пичоқ, найза ва ўқ-ёй, чўқмор таёқ (тош ўрнатилган махсус қурол томагавк) ва полохмон, дарахт қобиғидан ясалган кема, санчқи, тўр ҳамда саватлардан фойдаланганлар. Турли нақш берилган сопол чилимлар ирокезларга хос санъат бўлган.

Терига ишлов бериш, айниқса буғу терисидан замша ишлаб чиқариш жуда ривожланган. Кийимлари замшадан, қундуз ва сувсар терисидан тикилган. Эркакларнинг кийими замша плаш ва юбкадан иборат, оёғига махси, тўпиғи ва белига гетра, узун юбка ва кўйлак кийганлар, плаш ёпинганлар ва турли безаклар таққанлар.

Ирокез қабилаларининг жамоа уйлари бир неча оилага мўлжалланган бўлиб тўғри бурчакли ёғочдан тикланиб дарахт қобиғи билан ёпилган. Л. Морган таърифича бу «узун уйлар» 6—8 метр кенгликда, ички томони даҳлиз билан иккига бўлинган, девор бўйлаб узунасига ярим метр кўтарилган ёғоч супаларда эни 4 метр келадиган «хоналар» ҳар бир оилага ажратиб қурилган. Баъзан бундай уйларда бутун бир уруғ яшаган. Уйланган янги келинкуёвларга шу уй ёнига янги хона қўшиб қурганлар. Даҳлиз ўртасида тўрт оилага мўлжалланган бир неча ўчоқ ўрнатилган. Қозон меҳмондорчилик белгиси ҳисобланган. Ҳар қишлоқда мазкур «узун уйлар» сони 10—30 гача етган. Айрим алгонкин қабилаларининг уйлари эгилган махсус дарахт шоҳларидан гумбаз ёки тўртбурчак шаклида тикланиб ёғоч қобиғи ёки чипта билан ёпилган. Қишлоқлар 500 дан то 1000 кишигача етадиган аҳолига эга бўлган.

Ирокезларнинг ижтимоий тузуми уруғчиликдан иборат бўлиб, бир неча қону қариндош оилалар бир аёл бошчилигидаги жамоа (овачир) ни ташкил қилган. Овачир дастлаб умумий хўжаликка эга бўлган матриархат уруғи ҳисобланган. Никоҳ экзогам тартибда бўлганлиги туфайли куёв болалик бўлгунча айрим ўз уруғи билан яшаган, хотини олдиға фақат қоронғи кечаси борган. Мерос ҳам аёл уруғига ўтган. Қабилалар уруғларга бўлиниб, фратриал тартиб ўрнатилган. Уруғ ва қабилаларнинг катта-кичиклиги қитъанинг шимоли-шарқий қисмидаги ўрмонларнинг шаронтиға мослашган хўжаликка боғлиқ бўлган. Асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланган ер бутун қабилла ёки уруғники бўлиб, аммо ҳар бир овачирға тақсим қилинган. Кекса уруғ аъзолари муҳим масалаларни ҳал қилишда маслаҳатға тўпланишган. Уруғ оқсоқолларидан фратрий бошлиқлари тайинланган, улар қабилла кенгашиға тўпланиб очиқ мажлислар ўтказганлар.

Индейс қабилаларининг жипслиги ирокезларнинг 1570 йилда пайдо бўлган машҳур «Бешта қабилла иттифоқи» ёки «Ирокезлар лигаси»да ўз ифодасини топган эди. Бунга энг кучли қабилалардан бештаси — Могаук (Чақмоқтош), Онейда (Гранит ёки Ҳарсангтош), Онондага (Тоғликлар), Қайюга (Трубка ёки соҳилликлар) ва Сенека (Буюк тепаликлар элати) бириккан. Иттифоқ 50 та уруғ оқсоқол (сахем)лардан иборат махсус умумий кенгашға эга бўлиб,

унда уруш ва тинчлик, қабилалараро муносабатлар каби муҳим масалалар ҳал қилинган. Ҳарбий ишларни бошқариш учун кенгаш 2 та лашкарбоши сайлаган. Ирокезлар лигаси жуда зўр кучга эга бўлган. XVIII асрга келиб унга Буюк кўллар атрофидаги бошқа қабилалар ҳам бўйсунган. Мустамлакачилар ҳам Иттифоқнинг фикри билан ҳисоблашганлар ва ҳатто дипломатик муносабатлар ҳам ўрнатганлар (Англия ва Франция короллари билан бўлган муносабатлар).

АҚШнинг мустақиллик учун олиб борган урушидан кейин Ирокез иттифоқи тугатилади. 1779 йилда бўлган урушда ирокезлар қаттиқ мағлубиятга учраб ўз она ерларини ташлаб кетишга ва аста-секин мол кўрасидек ўралган махсус резервацияларга кўчишга мажбур бўладилар. Аммо айрим қабилалар партизанлик урушини давом кўчирганлар. Уруғ-қабила муносабатлари емирилиб моногам оила муносабатлари пайдо бўлади, бир вақтлар даҳшатли бўлган ирокезлар гражданилик ҳуқуқларидан маҳрум ҳолда камбўғал фермер ва ишчиларга айланадилар. Шимолий Американинг алгонкин ва мусгок тиллар оиласига оид қабилаларнинг ҳам тақдири фожиали тугаган. Мазкур қабилалардан ташкил тошган иттифоқлар (айниқса кучли Крик Конференцияси) ҳам емирилиб, 1820 йилларда АҚШ ҳукумати томонидан улар-ғарбий томондаги ноқулай жойларга зўрлик билан кўчирилган. Ирокезларнинг бир қисми Канадага кўчиб резервацияларга жойлашган.

Маҳаллий индейсларнинг динлар қибтидоий эътиқодлар билан боғлиқ. Буларда кенг тарқалган тотемизм, шаманизмдан ташқари табиат кучлари, ўсимлик дунёси ва жониворлар билан боғлиқ турли анимистик тасаввурлар муҳим ўринни эгаллаган. Ирокезларда «Уч опа-сингил» (маис, ловия ва қовоқ) ибодати кучли бўлган. Улар йилни уч даврга бўлиб (овчилик, йиғим-теримчилик ва деҳқончилик фаолияти билан боғлиқ) турли маросимлар ўтказганлар. Энг катта байрам маросимлари қишнинг ўртасида нишонланган. Улар айнақса момақалди роқ ва қуёшга сиғинганлар. Семинола қабилалари «сеҳрли буюмлар»дан иборат муқаддас тугига итоат қилганлар ва шунга бағишланган йилда бир марта байрамлар ўтказилган. Чиппева қабилаларида ўсимлик ва ҳайвонларнинг арвоҳлари билан яқин алоқада бўлиш мумкин, деган тасаввурлар кенг тарқалган. Уларнинг шаманлари дуоғўйлик йўли билан яхши овни таъминловчи примлар қилганлар, турли ўтлар билан касалликларни даволаганлар. Кейинги даврларда миссионерларнинг актив фаолияти туфайли маҳаллий индейсларнинг орасида христиан дини кенг тарқалган. Ҳатто ибтидоий динлар билан христиан дин мазҳаблари аралашмасидан янги диний йўналишлар ҳам пайдо бўла бошлаган.

Халқ ижоди анча ривожланган. Эртак ва ашулаларда, тарихий афсона ва ривоятларда индейсларнинг ҳаёти поэтик тасвирланган. Машҳур америка ёзувчиси Г. Лонфелло ёзган «Гайават тўғрисида қўшиқ» номли қисса ирокезларнинг бой эртакларига асосланган. Турли рақс ва ўйинлар, ҳайкалтарошлик, тотемистик образларни тасвирлаш халқ ижодининг ажойиб намуналаридир.

Прерия (дашт) овчи қабилалари

Узоқ даврлар Миссисипи дарёси тармоқларининг шимоли-шарқий қисмидаги ўзига хос табиатли бепоён дашти биёбон (прерия)да одам кам яшаган. Бу ерга XVIII аср бошларидан Шимолий Американинг Шарқий қисмида яшаган мустамлакачилар томонидан сиқиб чиқарилган индейс қабилалари Миссисипининг ғарбига кўчиб келиб, ўз навбатида маҳаллий кўп сонли ярим ўтроқ овчилик ва деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолини сиқа бошлайди. Маҳаллий қабилалар аста-секин прерияга кўча бошлайди. Улар турли тил туркумига оид, айниқса сиу, алгонкин, юто-ацтек ва атапаск қабилаларидан иборат бўлган. Мазкур элатлар тилларининг хилма-хиллигига қарамай, умумий маданий бирликка эга бўлганлар.

Мустақиллик учун курашдан кейин бошланган капитализмнинг бурқираб ўсиши натижасида қўшимча ерларга муҳтожлик пайдо бўлади. 1803 йилда АҚШ конгресси ҳатто индейсларни Шарқий районлардан ғарбга—Миссисипи орқасига кўчириш планини тасдиқлаган эди. Бу план 1816—1850 йилларда амалга оширилиб, Америка тарихида «индейсларни кўчириш» даври деб аталган. Аслида индейсларни зўрлик билан қабила бошлиқларини сотиб олиб ва маст қилиб турли найранглар билан шартнома тузиб «расмийлаштириб» она ерини ташлаб ғарбий дашт районларга жойлашишга мажбур қилганлар. Шартнома тузишга қарши бўлган қабилаларга қарши «адолат урушини» эълон қилиб, қурол кучи билан ҳайдаб чиқарганлар. Айниқса ҳозирги Жоржия, Мэриленд, Жанубий Каролина штатларининг индейсларини кўчириш ваҳшиёна зўрлик билан амалга оширилган. Крик, чокто, чикасо каби қабилаларнинг «кўз ёши йўли» деб аталган кўчиши Америка тарихининг энг фожиали саҳифаларидан бўлиб, индейс халқига энг катта мусибат келтирган, йўлда очлик, совуқ ва зўрликдан минглаб кишиларни қирилиб кетишига сабаб бўлган¹.

Прерия индейсларининг асосий касби ёввойи ҳўкиз (бизон)ларга ов қилишдан иборат эди. Бизон гўшти ва ёғи таомга, териси кийим, пойабзал ва чайлаларга ишлатилган. Индейслар дастлаб пийёда, ит ёрдамида, ўқ-ёй ва баъзан найза билан коллектив бўлиб ов қилганлар. Шахсий ов қилиш ман қилинган, бу тартибни бузганларни қаттиқ жазолаганлар. Европаликлар келгандан кейин пайдо бўлган йилқилар XVIII аср ўрталаридан овчиларнинг муҳим ёрдамчисига айланади. Мустамлакачилардан ажралиб, ярим ёввойи ҳолатга тушган йилқи (мустанг)ни қайта қўлга ўргатиб, овда ва юк ташишда фойдаланганлар. Теримчилик, мўйна ва қуш овлаш, балиқчилик ҳам муҳим соҳа ҳисобланган.

Металлни билмаганлар, ўқ-ёй ва найза учлари, болта ҳамда бошқа қуролларни тош, суяк ва шохдан, уй-рўзғор буюмларини

¹ Қаранг: Североамериканские индейцы, 18—19- бетлар.

тери ва ёғочдан ясаганлар. Ҳайвонларни бутун ёз бўйи, баъзан бўри ёки бизон териси билан ниқобланиб, махсус тўр билан ёки чуқур қазиб ов қилганлар.

Уйлари (типи) кўчиб юришга мослашган, конус шаклида ёғочдан қурилиб, бизон териси билан ёпилган ва тўшалган. Уйнинг ўртасида ўчоқ-гулхан ёқилган. Ҳар бир оила ўзига айрим чайла (палатка) қурган, қавму қариндошларнинг чайлалари бир-бирига яқин доирасимон ўрнатилиб, ўртада қабила кенгашига мўлжалланган махсус катта чайла қурилган.

Даштли овчи индейсларнинг ижтимоий тузуми матриархатдан патриархатга ўтиш даврига тўғри келади. XIX аср охирларигача кўп қабилаларда матрилокал жойланиш ва никоҳ тартиблари сақланиб келган. Европаликлар билан алоқаларнинг кучайиши, йил-кичиликнинг пайдо бўлиши ижтимоий муносабатларнинг ўзгаришига жиддий таъсир қила бошлайди, социал табақаланиш ривожланиб ота уруғи ҳукмронлиги кучаяди. Овчиликда муҳим роль ўйнаган от бойлик белгиси бўлиб қолади. Юзлаб отларга эга бўлган жамоа аъзолари камбағал отсиз уруғдошларини эза бошлайдилар. Босқинчилик билан шуғулланувчи отрядлар пайдо бўлади, оқибатда уруш бойлик орттириш манбаига айланади. Ҳарбий ишга эътибор кучайиб, қабила бошлиғи қилиб машҳур лашкарбошилари сайлаш одат бўлган.

Маънавий маданиятда ҳам анча ўзгаришлар рўй беради. Кийимларга, уйлари бекитадиган териларга, уй-рўзгор буюмларига нақш бериш жуда ривожланган. Ҳар йили ўтадиган муҳим воқеаларни тасвирловчи пиктографик расмлар билан солномалар ёзилиб борилган, ўзига хос календарга эга бўлганлар. Табиат кучларини илоҳийлаштирувчи арвоқлар орасида ҳам табақаланиш натижасида энг муҳим ва иккинчи даражали авлиёлар пайдо бўлади. Энг катта маросимлар қуёш ибодати билан боғлиқ, ундан кейинги поғонада турган ер, сув, олов, ҳаво каби табиат кучларига ҳатто бизон, ит ва бошқа ҳайвонларнинг руҳларига сиғинганлар. Диний маросимларни ўтказишда дуохонлик ва табиблик билан шуғулланувчи шаманлар ажралиб туради. Бой фольклор мотивлари ҳам диний ривоятлар билан суғорилган. Тасвирий санъат ривожланган. Чайлаларга ёпиладиган териларда, замш кийимларда ва бошқа буюмларда киши ва ҳайвон образлари реалистик равишда тасвирланган.

Даштли индейсларнинг ерларини торттириб олиш XIX асрда кучайди. Капитализм кенгайиб ривожланиши натижасида бойликка ўч мустамлакачилар «ёввойи ғарб» деб ҳисобланган дашт районларини босиб олиб, маҳаллий аҳолини ерларидан ҳайдаб, кўпчилигини қириб ташлаган. 1830 йилдан кўплаб кела бошлаган «оқ танли» овчилар милтиқ билан оммавий равишда бизонларни қириб (охирги ёввойи бизон 1881 йили ўлдирилган), индейсларни асосий ҳаёт манбаидан маҳрум этиб, табиий ўлимга ҳукм қилганлар. Уларнинг барча қаршиликлари аёвсиз бостирилган. Тирик қолган индейслар ноқулай унумсиз ерларга ҳайдалиб, резервацияларга жойлаштирилган.

Марказий ва Жанубий Америка халқлари

Америка қитъасининг АҚШ билан Мексика чегарасидан жанубий қисмини одатда Лотин Америкаси деб атайдилар. Баъзан этногеографик жиҳатдан Мексика, Марказий Америка ва Вест-Индия махсус район қилиб ажратилган ва унга Мезоамерика (Урта ёки Марказий Америка) деб ном берилган. Бу ерда 30 та мустақил давлат ва бир неча ҳозиргача мустамлака ҳолатдаги мамлакатлар мавжуд. Лотин Америкаси 20,1 миллион км² майдонни эгаллаган ва 1980 йилларга келиб аҳоли сони 360 миллион кишига етган эди.

Латин Америкаси давлатларининг учдан икки қисмида испан тили расмий тил деб қабул қилинган. Бразилия (регион аҳолисининг қолган учдан бир қисми) да португал тили тарқалган. Фақат 3% аҳоли яшайдиган кичкина давлатларда француз (Гаити), инглиз (Гайана, Тренидад, Барбадос, Ямайка, Багам ва бошқа ороллarda) ва голланд (Суринам) тиллари ҳукмрон. Мамлакатлар тиллари ва тарихий тақдири билан умумийликка эга бўлсада, ўзининг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, этногеографик маданияти ва хўжалик хусусиятлари билан фарқ қиладилар. Масалан, Аргентина, Бразилия, Мексика ва Венесуэла анча тараққий қилган капиталистик мамлакатлар қаторига киради. Аксинча энг кам ривожланган Гаити иқтисодий кўрсаткичларига қараганда юқорида қайд қилинган мамлакатларга нисбатан ўнлаб, балки юз ҳисса орқада қолган. Ёки энг катта территорияга эга бўлган Бразилия Сальвадорга нисбатан 400 ҳисса кўп майдонни эгаллайди, қўшни Гайана аҳолисига нисбатан 150 ҳисса кўпроқ аҳолига эга.

Латин Америкаси аҳолисининг этник қиёфаси ҳам турлича. Узоқ йиллар давомида маҳаллий туб аҳоли билан келгинди европаликлар ва миллионлаб қул қилиб келтирилган африкаликлар авлодларининг аралашмасидан пайдо бўлган ҳозирги мамлакатлар аҳолисининг ўзига хос миллий маданияти, меҳнат ва халқ ижоди анъаналарини шакллантирган. Регионнинг ранг-баранг табиати, уларнинг хўжалик типлари маданият хусусиятларига зўр таъсир ўтказган. Ниҳоятда зўр табиий бойликларга эга бўлган мазкур регионни «жаҳоннинг хазинаси» деб ҳам атаганлар. Аммо бой табиатли Латин Америкаси умуман анча қашшоқ ва қолоқ ўлкалардан. Расмий маълумотларга қараганда бу ерда яшовчи аҳолининг ярмига яқини оч ёки ярим оч, яъни тўйиб овқат емайди. Айниқса маҳаллий индейслар оғир аҳволда. Ҳозир Латин Америкасида 30 млн. га яқин индейслар яшайди.

Маҳаллий туб аҳоли ўтмишда юксак маданият яратиб, фақат латин америкаликларгагина эмас, балки жаҳон маданиятига ҳам зўр ҳисса қўшганлар. Индейс қабилалари биринчи бўлиб жаҳонга картошка, томат, макка, маниока, пахта; кунгабоқар, какао ва бошқа муҳим экинларни экиб танилган. Улар дастлаб каучук ширасидан фойдаланиш, кураре заҳарини ишлаб чиқариш ва медицинада фойдаланишни ўргатганлар, гамакни кашф қилиб жаҳонга ёйганлар. Ажойиб, гўзал, қадимий архитектура, катта ҳаша-

матли шаҳарлар ва дабдабали пирамидалар, афсонавий ўйма ва бўртма расмлар билан безатилган кўшқу саройлар, турли шакл ва ҳажмдаги гўзал ҳайкаллар, ранг-баранг бўёқли сопол идиш ва буюмлар, тилладан қўйилган ҳар хил ҳайкаллар индейсларнинг жаҳон маданиятига қўшган зўр ҳиссасидир. Латин Америкаси индейслари яратган куй ва ўйинлари ҳам узоқ элатларга тарқалиб, жаҳонга донғи кетган. Бу ерда европаликлар келгунча илк синфий жамият, юксак санъат ва ҳунармандчиликка эга бўлган давлатлар пайдо бўлган.

Мексиканинг туб аҳолиси

Тадқиқотчиларнинг фикрича, ҳозирги Мексика территориясига одамлар 15—20 минг йиллар муқаддам кела бошлаган. Улар Тинч океан соҳиллари бўйлаб келганлар, кейин ички водийларни эгаллаганлар. Дастлаб Мексикада овчилик, балиқчилик ва териб-термачлаб кун кечирувчи майда дайди қабилалар яшаган. Эра-миздан аввалги IV минг йилликлардан бошлаб деҳқончилик юзага келади ва биринчи бўлиб макка, ловия ва қовоқ эка бошлайдилар. II мингинчи йилга келиб деҳқончилик асосий хўжалик соҳасига айланади. Уша даврдан бошлаб Мексика территориясида юксак маданият яратган элатлар яшайди.

Эра-миздан аввалги I минг йилликнинг охирларида ва эра-мизнинг биринчи асрларида бу ерда неолит даражасидаги альмеклар ва сапотекларнинг деҳқончилик маданияти шаклланган эди. Бу маданият Қуёш ва Ойга атаб қурилган дабдабали пирамидалар, деворлари расмли ибодатхоналар ва зодагонларнинг саройлари, тош тўшалган кўчалар, лойдан қурилган ўй кварталлари билан ажралиб туради. Уларнинг ўрнига келган тольтеклар то XII асрларгача теварак-атрофдаги элатларга ўз таъсирини ўтказиб келган.

IX—X асрларга келиб мазкур маданиятлар аста-секин инқирозга учраб, Мехико водийсида янги элатлар — теночка ёки ацтек қабилалари пайдо бўла бошлайди. Улар XIV аср бошларида шимол-ғарбий районлардан бостириб кириб, қадимий маданият марказларини эгаллаб, ўз тилларини сақлаб қолганлар. Ацтеклар қудратли давлат бирикмасига асос солган ва эски маданий анъаналарни давом қилдирганлар. Улар кучли қўшинга эга бўлган ва қисқа муддат ичида қўшни қабилаларни бўйсундириб, солиқ тўлашга мажбур қилган.

Ацтеклар ўзига хос суғориш ва мелиорация системасига асосланган деҳқончилик хўжалигини яратганлар, ловия, томат, батата (ширин картофель), какао, тамаки ва пахта экканлар. Ер ўғитланган йўнилган ёғоч билан ишлов бериб экилган. Махсус қамишдан сол ясаб, устига тупроқ тўкиб сузадиган оролчаларда деҳқончилик қилганлар. Пахта ва агава толасидан ип йигириб турли мато тўқиганлар. Уй ҳайвонларидан ит ва қурка сақлаганлар. Буғу, қуён, ёввойи қушларни ўқ-ёй, найза, тузоқ билан ов қилганлар, кўл ва дарёларда балиқ тутганлар. Мис ва тошдан

болта, найза учи ва пичоқлар, нақш берилган чархсиз сопол идишлар, олтиндан ҳар хил безаклар ясаганлар. Ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган бўлса-да, аммо меҳнат тақсимооти бўлмаган. Зарур буюмлар ҳар бир оилада ишлаб чиқарилган.

Қудратли ацтеклар давлатининг пойтахти Теночтитлан катта кўлнинг ўртасидаги оролда қурилган ва ўзининг гўзаллиги, улугворлиги ва хашаматлилиги билан испан истилочиларини ҳайратда қолдирган. Пойтахтни кўл соҳили билан учта 10 метр кенгликдаги дамба боғлаб туриб, иккита махсус тарнов орқали сув ўтказилган. Кўл атрофида асосий экин далалари жойлашган, қишлоқлар ҳам далалар билан ўралган.

Ацтекларнинг уйлари одатда қамишдан қурилиб, деворлари лой билан сувалган, томи сомон билан ёпилган. Бой табақалар уйларини хом ғиштдан, текис томли, ички ва ташқи ҳовлили қилиб қурганлар. Пойтахтдаги баъзи уйлар устулларга тикланган. Пирамида шаклидаги ибодатхона ва жамоа иншоотлари тошдан дабдабали қилиб қурилган, ҳайкаллар ва ўйма нақшли тошлар билан безатилган. Қишлоқ жамоаси (кальпулли) умумий ерга эга бўлган ва бу ерларни айрим оилаларга тақсим қилганлар.

Эркакларнинг кийимлари этакли белбоғ ва плашдан иборат, аёллар юбка, енгсиз узун кўйлак кийганлар. Пойабзал теридан тикилган ёки агавадан тўқилган сандалдан иборат. Қийимлари безатилган, билагузук ва булоқилар таққанлар, баданни бўяганлар. Таомлари ҳам турли хилда, ҳар хил зира аралаштириб, хушхўр қилинган. Тош ёрғич билан маккадан ун тортириб таом пиширганлар. Ацтеклар шоколадни кашф этганлар. Аммо улар «чочолатль»ни ичимлик сифатида истеъмол қилганлар.

Ацтек ва бошқа қабилалар мустамлака арафасида синфий жамиятга ўта бошлаган. Бутун ҳокимият ва бойлик зодагонлар ва коҳинлар қўлида бўлган. Давлат бошида 2 ҳоким сайланиб қўйилган, муҳим масалаларни қабила кенгаши ҳал қилган. Зодагон ва коҳинларга ажратилган ерларни жамоа аъзолари экиб, йиғиб-териб берган. Қулчилик одат тусига кириб, қуллар ҳарбийлардан ва қарздор уруғдошлардан тўлдирилган. Уларни ижтимоий қурилишларда, зодагон ва оқсоқоллар ҳўжалигида ишлатганлар. Қул савдоси кенг ажв олган. Бўйсундирилган қабилалар ҳам солиқ тўлаганлар. Савдо-сотик анча ривожланган. Какао уруғи ва тилла қум солинган найча пул вазифасини бажарган.

Илк қулдорлик тузумига мос келадиган ацтек маданияти шаклланди. Тольтеклар майя халқидан ёзувни, йил ҳисоби ва календарни, астрономия ва математик билимларни қабул қилганлар. Дин мустақил ажралиб чиқиб, диний масалаларни зодагон ва коҳинлар бошқариб турган. Қуёш худоси ва, айниқса, қабила-нинг уруш худосига бағишланган мураккаб ибодатлар ишлаб чиқилган. Катта маросимларда ҳатто одам қурбон қилинган. Бундан ташқари турли тотемистик ва сеҳргарлик тасаввурлар ҳам тарқалган.

Расмий маълумотларга кўра ҳозир Мексикада яшовчи аҳоли 70 миллион киши, шулардан индейслар тахминан 30 процентни

ташкил қилади, яъни 20 млн. гача етади. Марказий районларда жойлашган, бир вақтлар қудратли халқ ҳисобланган ацтеклар бир миллион 300 мингдан ортиқ, жануброқда майя 650 мингга яқин, тоғ водийларида юқори маданият яратган сапотеклар 450 мингга етади.

Майя давлати

Эрамизнинг бошларида Юкатан ярим оролининг жанубий қисмида ҳозирги Гватемала территориясида бир қанча майя шаҳар-давлатлар пайдо бўлади. V—VI асрларга келиб бундай давлатларнинг сони яна ҳам кўпаяди ва шимолий районларга тарқалади. Бу давлатлар ўзаро курашиб турганлар. Аммо жанубий давлат-шаҳарларнинг кўпчилиги XI асрга келиб бирданига бўшаб қолади. Юкатан ярим оролининг шимолида ўша даврда майя халқларининг бош шаҳри Майяпан кучайиб, юксак маданият яратган қудратли давлатга айланади ва то испанлар истилосигача ўз ҳукмронлигини сақлаб келган.

Майя анча ривожланган деҳқончилик хўжалигига эга бўлиб, ўрмонларни тошболталар билан кесиб, дарахтларни куйдирганлар, кул босган далани ёғоч билан ковлаб уруғ сепганлар. Асосий экинни маккажўхори ҳисобланган, ундан ташқари ловия, помидор, қалампир, қовоқ ва пахта экилган. Гўштга ит ва курка боқилган, бундан ташқари ов қилиб ҳам гўшт етказганлар. Балиқчилик ва асалчиликни билганлар. Майя индейслари биринчи бўлиб какао дарахтини ўстириб, мевасидан ичимлик тайёрлаганлар.

Майя давлатида руда бўлмаганидан металл қурооларни, айниқса темирболта ва найза учлари, мис билан олтин қотишмасидан ёки соф олтиндан ясалган безакларни Мексикадан ва қўшни мамлакатлардан келтирганлар. Пахта ва агава толаларидан нолик маталар тўқиганлар, улардан плаш, юбка ва бошқа кийимлар тикканлар, чархсиз сопол идишлар ясаб, уларга турли нақшлар берганлар. Савдо-сотиқ анча ривожланган, ловия ва какао уруғлари пул вазифасини бажарган. Қул савдоси ҳам бўлган.

Қишлоқлар енгил тўқима ёпилган, чўққайган томли уйлардан ташкил топган. Қишлоқ марказида тошдан қурилган ибодатхона қад кўтарган, унда зодагон ва қоҳинлар яшаган. Жамоа ери уйланган эркакларнинг сонига қараб, яъни ҳар оилага уч йилгача тақсимланган. Зодагонларга ажратилган маҳсус далаларда жамоа аъзолари хизмат қилган ва ҳатто садақа бериб турганлар, урушда иштирок қилганлар. Солиқ тўлашдан бош товлаганлар худо йўлига қурбонлик қилинганлар. Қуллар зодагонларнинг хўжалигида, жамоа иншоотларини, кўшк, саройлар ва йўлларни қуришда, юк ташишда ишлатилган. Қуллар асирлардан, қарздорлар, ҳукм қилинганлар ва ҳатто етимлардан тўлдирилган.

Майя давлати бошида чексиз ҳуқуққа эга бўлган ҳоким («халач-виник» — буюк одам) турган. Олий қоҳин унинг ўнг қўли ва маслаҳатчиси ҳисобланган. Халач-виник солиқ тўплаш ва қозилик қилиш учун қишлоқларга маҳсус бошлиқ (батаб) тайинла-

ган. Астрономия ва бошқа билимларни яхши эгаллаган қоҳинлар катта обрўга эга бўлган.

Майя юксак маданият яратган халқлардан. Улар ўзига хос ёзувни кашф этиб, ижобий билимларни чуқур эгаллаганлар. Айнақса аниқ билимлар, чунончи, астрономия ва математика ниҳоятда ривожланган, йил ҳисобини бир минутгача аниқлаб календарь тузган. Уларда йил 365 кунга бўлинган, календарь 20 кунлик ойдан ва 13 кунлик ҳафтадан иборат бўлган. Иероглиф системасига асосланган майя ёзувларида қоҳинлар турли афсоналар, дуо ва тарихий солномалар ёзиб қолдирганлар. Шу ёзувда ҳар 20 йилда тарихий воқеалар баён қилинган махсус тош устунлар ўрнатилган. Ниҳоятда зўр санъат билан тасвирланган ўйма ва бўрттириб ясалган ажойиб расмли мураккаб ибодат ва граждандлик иншоотлари ҳозиргача кишини мафтун қилади. Мазкур юксак маданият қўшни мамлакатларга ҳам зўр таъсир қилган.

Диний тасаввурлар, синфий муносабатлар муқаддаслаштирилган жуда мураккаб серҳашам маросим ва ибодатлардан иборат бўлган. Муқаддас китоблар фикус қобиғидан ишланган қоғозларга ёзилган ва рангли расмлар билан безатилган. Афсуски, деярли барча қўл ёзмалар испан мустамлакачилари томонидан куйдирилган. Асосий эътиқодлари деҳқончилик билан боғлиқ аҳоли осмон, ёмғир, ўсимлик ва бошқа табиат ҳодисаларини ифодаловчи худоларга сиғинганлар. Қоинот ва охират тўғрисида турли ривоятлар мавжуд.

Чибча-Муисқлар давлати

Майя давлатининг жанубида ҳозирги Колумбиянинг кўпгина қисмида чибча тил оиласига оид юқори маданиятли қабила ва элатлар яшаган. Уларнинг энг қудратлиси чибча-муиск халқи мустамлакачилар келиш арафасида синфий жамиятга ўта бошлаган, ривожланган маданиятга эга бўлган. Муисқлар тропик деҳқончилиги билан шуғулланганлар. Маниока ва батата экинларини экканлар, кока дарахтини ўстириб меваси ва япроғидан наркотик ичимлик (наша) тайёрлаганлар. Гўшт топиш учун овчилик қилганлар. Уй ҳайвонларидан фақат ит сақлаганлар. Экинлардан макка, картошка, ловия, помидор, пахта ва мевали дарахтлар экканлар.

Ишлаб чиқариш қуроллари тош ва ёғочдан ясалган мотиға, 1,2—2 метр узунлигида найза, палахмон, болта ва пичоқ. Улар мис қуйишни билганлар, мис билан олтин қоришмасидан турли безаклар ва бадний буюмлар ясаганлар. Қулолчилик, йнгирув ва мато тўқишни билганлар. Матодан этакли белбоғ, плашлар тикканлар. Тўп газлама ва олтин тангача пул вазифасини бажарган. Савдо ривожланган.

Ижтимоий муносабатларида ота уруғи ҳукмронлик қилган, аммо матриархат қолдиқлари сақланган. Улар жамоа бўлиб жойлашганлар ва катта оилаларга бўлинганлар. Полигамия кенг тарқалган, зодагонлар ўнлаб хотин ва чўриларга эга бўлганлар. Қушлар пайдо бўлган ва синфий муносабатлар ўрнатилган. Бой

табақалар безатилган кўшқларда, оддий жамоа аъзолари лой билан сувалган тўқима кулбаларда яшаганлар. Безакларни фақат зодагонлар тақишга муяссар бўлганлар. Айниқса бош ҳокимга итоат қилганлар, унга турли совға-саломлар келтириб ҳузурига кирганлар.

Ҳокимни сайлаш маросими турли афсоналар билан боғлиқ. Ҳоким смола суртилган баданига олтин қум сепиб, солга тушиб кўлнинг ўртасига сузиб бориб чўмилар эмиш. У худога атаб олтин ва зумраддан ясалган ҳайкалчаларни сувга ташлар экан. Бундай ривоятлар мунск давлатини «Эль—дорадо» (испанча «зарҳалланган» ёки «олтин одам») деб ном чиқаришга ва мустамлакачиларни «олтинга бой» ўлкага кўплаб келишига сабаб бўлган.

Чибча халқларининг динлари деҳқончилик билан боғлиқ қуёш, ой ва ер худоларига, аждодларнинг арвоқларига сифинишдан иборат. Бойларнинг жасадлари мўмиёланган, хотинлари ва қуллари қатл қилиниб бирга дафи қилинган, қабрига қурол, қимматбаҳо буюмлар қўйилган. Қоҳинлар бой табақалардан тайинланган. Табиблар даволаганлар ва фолбинлик қилганлар. Испан истилочилари тарқоқ чибча князликларини XVI асрнинг биринчи ярмида босиб олиб, ўзига тўлиқ бўйсундирганлар.

Инклар давлати

Жанубий Америкадаги Анд тоғларининг ҳозирги Колумбия, Эквадор, Перу, Боливия, Шимолий Чилида, яъни катта территорияда кечуа тил оиласига оид турли элат ва қабилалардан ташкил топган юксак маданиятли Инк давлати бўлган. Бу ерда I мингинчи йилликда кечуа ва аймара тилларидаги кўплаб майда қабилалар яшаган. Ривоятларга қараганда, XIII асрларга келиб шу қабилалардан Қуско воҳасида жойлашган Инклар кучайиб 1438 йилдан қабилалар иттифоқига бош бўлади ва олий каста деб танилади. Бошқа барча элатлар унга бўйсуниб солиқ тўлаб турган.

Инк давлатида аҳоли асосан деҳқончилик билан шуғулланган. Асли Анд тоғларида деҳқончилик хўжалиги эрамиздан аввалги III мингинчи йилликда пайдо бўлган. Инклар эрамиздан аввалги VI асрда шаклланган чанапата маданиятининг меросхўридир. Улар марказлашган суғориш системасини яратганлар, асосан макка, картошканинг кўп турларини етказиб, Европага биринчи шу ердан олиб борилган. Далалар тош билан беркитилган каналлар орқали суғорилган, сув омборлари тўлдирилган. Ерга жез учли маҳсус таёқ (такля) ва тош ёки бронза учли мотиға билан ишлов берилган, ҳосил жез ўроқ билан ўрилган. Умуман 40 га яқин экин турларини билганлар.

Андлик индейслар Америка қитъасига мансуб чорвачиликни билган ягона элатлардан ҳисобланган. Кечуа ва аймара халқлари лама ва альпака номли ҳайвонларни қўлга ўргатиб, юк ташишда фойдаланганлар, гўшти, ёғи, териси, жуни ва суюгидан хўжаликда кенг фойдаланганлар. Ламанинг ёввойи турини уч йилда бир марта мол қўраларга ҳайдаб, жунини олиб, кейин эркинлик-

ка чиқариб юборганлар. Гўштга денгиз чўчқаси ва ўрдакларни овлаганлар. Уй ҳайвонларидан фақат итни сақлаганлар.

Инк давлатида ҳунармандчилик ривожланган. Улар металлни руда конлардан қазиб олганлар. Мис, кумуш, олтин, симоб ва бошқа рангли металлларни, ҳатто жезни ҳам ишлаб чиқарганлар, турли қурол (ўроқ, болта, пичоқ), безаклар ва диний буюмлар ясаганлар. Чархсиз нақш берилган ажойиб сопол идишлар ва ҳайкалчалар ишлаганлар, пахта ва жундан чиройли, нозик матолар тўқиганлар. Ҳеч қандай қоришмасиз йирик кесилган тош блоклардан дабдабали ибодатхона ва қасрлар тиклаганлар. Оддий кишиларнинг уйлари тошдан ёки хом ғиштдан қурилиб, қамиш ёки сомон билан ёпилган, ойнасиз ва чипта эшикли кичкина хоналардан иборат бўлган.

Инкларда ғилдиракли транспорт бўлмаса ҳам йўлларга катта эътибор берганлар. Бизнинг давримизгача етиб келган денгиз соҳили ва тоғ этакларида қурилган тоғ йўллар, туннель ва кўприклар ҳозиргача кишини ҳайратда қолдиради. Улар енгил сол кемаларда узоқ масофаларга саёҳат қилганлар. Пулни билмаганлар, аммо натурал савдо-сотиқ ривожланган. Ҳокимлар энг моҳир усталарни пойтахтга тўплаганлар. Бўйсундирилган қишлоқлардан ёш қизларни зўрлаб келтирганлар ва тўрт йўл давомида тўқимачилик ва бошқа касбларга ўргатганлар, кейин улар 30 ёшгача эрга тегмасдан инк зодагонларига хизмат қилганлар.

Асосий ижтимоий бирлик қишлоқ жамоаси (айлю) ҳисобланган. Ер бош ҳокимнинг мулки ҳисобланса ҳам, ҳар йили жамоа аъзолари (оилалар)га тақсим қилиб берилган. Олий ҳокимга («Инка даласи») ва қоҳинларга («Қуёш даласи») махсус ерлар ажратилиб берилган, уни жамоа аъзолари ишлаб ҳосилини йиғиб берганлар.

Давлат тузуми ўзига хос деспотизмга асосланган қулдорлик, империя ҳисобланган. Инклар юқори табақа деб танилиб, меҳнатдан озод бўлиб бошқа қабилалар ҳисобига яшаганлар. Солиқдан кечуа қабиласи ҳам озод бўлган, бошқа қабилалар инкларга қарам бўлиб солиқ тўлаганлар, қул етказиб берганлар. Аммо уруғчилик муносабатлари (фратрийлик) сақланган. Инклар ҳатто кийим ва безаклари билан ажралиб, ҳукмрон кастага айланган, ҳокимлар ва қоҳинлар ҳам улардан сайланган. Олий Инка (Сана Инка) қуёш ўғли ҳисобланган, унга бошқалар итоат қилганлар.

Инк давлатида политеистик (кўп худолик) динлар кенг тарқалган. Қуёшга ибодат қилиш энг муҳим ҳисобланган, шунинг учун Сана Инка ҳам худо даражасига кўтарилган. Она-ерга, табиатга сиғинганлар. Макка ва Қартошка худолари бўлган, аждодлар арвоҳларига ҳам сиғинганлар. Катта байрамларда ёки офат келса асирлардан ёки бўйсундирилган қабилаларнинг болаларидан қурбонлик қилганлар. Қоҳинлар диний маросимлардан ташқари астрономик кузатишларни ҳам бошқариб турганлар. Инкларда икки хил йил ҳисоби — Қуёш (366 кун) ва ой (354 кун) календари бўлган. Тарих ва генеалогия илми билан шуғуланувчи махсус донишманд (амута)лар бўлган. Табибчилик-

дан ташқари хирургия тажрибасига эга бўлганлар, трепанация қилишни билганлар. Иероглиф ёзуви билан бирга ўзига хос рангли иплардан тизилган тугма ёзув ҳам бўлган. Аммо ноёб ёзув намуналарини испан истилочилари бутунлай йўқ қилганлар.

Испанлар Писарро бошчилигида инклар давлатини 1531—1533 йилларда талаганлар. Лекин мағрур инклар қўзғолон кўтариб қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Фақат 1572 йилда қўзғолон бостирилиб, бутун мамлакатни истилочилар эгаллаган. Ҳозиргача кечуа ва аймара халқлари ўз маданиятларини ва тилини сақлаб қолганлар. Улар бир неча мамлакатларга бўлинган. Масалан, кечуа халқлари 5 давлатда яшайди, айниқса улар Перу, Эквадор ва Чилида кўпроқ.

Чилининг жанубий районларида бир неча группаларга бўлинган араукан қабилалари яшайди. Улар ҳам инклар сингари деҳқончилик қилиб картошка, маис, ловия, сули экканлар, чорвачилик ва теримчиликни билганлар, қисман овчилик билан ҳам шуғулланганлар. Кийимлари газламани иккига буклаб, ўртасини бош сиғадиган қилиб кесиб, плаш (панчо) шаклида, унинг тагида теридан шим кийганлар. Ҳар хил чиганоқ ва металлдан ясалган безаклар таққанлар. Арауканлар қамишдан тўқилиб, лой билан сувалган конус шаклидаги сомон ёки қамиш томли уйларда яшаганлар. Ижтимоий тузуми матриархатдан ота уруғига ўтиш даврига тўғри келади. Улар инкларнинг қаттиқ таъсирида бўлиб, инк маданиятининг кўп томонларини, жумладан, металл ишлаб чиқаришни, тугма ёзувни қабул қилиб олганлар. Чили давлати арауканларни 1883 йили катта куч билан ўзига бўйсундирган. Сўнги даврларгача улар баъзи жамоатчилик муносабатларини сақлаб келганлар. Ҳозир кўпчилик арауканлар резервацияларга жойлаштирилган.

Тропик ўрмон зонасидаги индейс қабилалари

Жанубий Американинг Шимоли-шарқий ва Марказий қисмида мустамлака арафасида аравак, тупи-гуарани ва кариб тил оиласига мансуб турли қабилалар яшаган. Улар ниҳоятда қоқоқ ибтидоий жамият даражасидаги ўтроқ элатлардир. Асосий касби тропик деҳқончилиги бўлиб, майда бутазорларни тош болталар билан қирқиб, куйдириб, кул аралаш тупроқни ёғоч таёқ билан ковлаб макка, батата, ловия, тамаки ва пахта экканлар.

Амазонка ва Оринока дарёларининг тропик ўрмонларида ов қилганлар, дарё ва кўлларда балиқ тутганлар. Тош болталар ҳам қурол, ҳам савдо воситаси ролини ўйнаган. Овда парли ўқ-ёй, суяк, чиганоқ ва ёғочдан ясалган турли қуроллар ишлатилган. Маймун ва қушларни овлашда учи қурара номли ўсимлик заҳари суртилган бамбукдан ясалган пуфак найча қурол (сарбакан) ишлатилган. Умуман маҳаллий индейслар зўр маҳорат билан ўсимлик заҳарларидан фойдаланганлар. Балиқ овида турли тўр ва сават ишлатилган, ёғочдан кичик кемалар ясаганлар. Балиқни ўқ-ёй ва санчи билан ҳам овлаганлар.

Тўр тўқишда тропик ўрмон индейслари зўр маҳорат кўрсатганлар. Ёғочга осиб қўядиган каравот — гамакни кашф қилиб бутун дунёга ном таратганлар, безгак касалини даволашда энг зарур дармон — хинин дарахтини кашф қилган ҳам индейслар. Улар доирасимон ёки тўрт бурчакли пальма япроғи ва булоқлар билан ёпилган уйларда яшаганлар. Деворлари ҳам булоқлар билан тўқилган ёки бўйра билан беркитиб устини лой билан суваганлар.

Амазонка ва Оринока воҳаларидаги индейслар уруғ-жамоа бўлиб яшаганлар ва умумий хўжаликка эга бўлганлар. Оилалар матрилокал типидagi жуфт никоҳ тартибда бўлса ҳам группа никоҳ қолдиқлари сақланган. Ов қиладиган ва балиқ тутадиган умумий территория жамоа мулки ҳисобланган, овлаган нарсаларни тенг тақсим қилганлар. Ҳар бир қишлоқ ўз-ўзини бошқарувчи жамоага эга бўлиб, унга оқсоқол раҳбарлик қилган. Ҳар бир қабилада эркаклар иттифоқи мавжуд. Қабилалараро алоқалар табиий шароит туфайли унча мустақкам бўлмаган.

Диний тасаввурлари ҳам моддий шароитга боғлиқ бўлган. Теварак-атрофдаги табиат яхши ва ёмон арвоҳлар билан тўла, уларни юмшатиш учун худойилар қилиб туриш зарур бўлган. Шаманизм кенг тарқалган, шаманлар арвоҳлар билан воситачи бўлибгина қолмай, табиблик ҳам қилганлар. Диний маросим ва байрамларда оддий музика асбоблари (шоҳ, най) жўрлигида турли ўйинларга тушганлар, баданларини бўяганлар, қуш пати, ёнғоқ, тиш ва бошқа буюмлар билан безаганлар.

Европаликлар келиши билан тропик ўрмон индейслари овга қулай жойларини ташлаб чангалзор ўрмонларнинг ичкарисига чекинишга мажбур бўлганлар. Ҳозир ҳам мустамлакачилар пайдо бўлган жойда жабр-зулм, касалликлар ва қирғин келтирмоқдалар.

Шарқий ва Жанубий Бразилия индейслари

Бразилиянинг қалин ўрмонларида ва қурғоқ ясси тоғликларда ботокуда, жес ва бошқа тил туркумига оид турли қабилалар яшаган. Улар деҳқончиликдан хабардор бўлса ҳам, асосан теримчилик, овчилик ва балиқчилик билан кун кечирганлар. Бир неча катта оилалардан ташкил топган локал группалар қирларда кичкина ерларда маниока, ботата экиб ҳосилни йиғиб-териб олгандан кейин бошқа жойларга кўчиб теримчилик қилганлар. Уларнинг асосий қуроллари ўқ-ёй ва найза бўлган, аёллар оддий ёғоч билан ковлаб емишли илдизлар, уруғ ва меваларни терганлар, эркаклар буғу, страус ва бошқа ҳар хил майда ҳайвон ва қушларни овлаганлар, санчқи ва тўр билан балиқ тутганлар, уларда тошдан ясалган болта ва пичоқлар ҳам бўлган.

Ботокуда қабилалари қароргоҳларида бутун группага мўлжалланган пальма япроқлари билан ёпилган катта чайлалар тикланганлар. Уларда сув сақлайдиган саватлар, махсус уй-рўзғор буюмлари бўлган. Улар кийимни билмаганлар, баданларини бўяб безанганлар, қулогига зирак, лабига ёғоч ҳалка таққанлар.

Ижтимоий тузум кам ўрганилган бўлса-да, мазкур қабилаларнинг уруғчилик тузумида яшаганлиги аниқ, улар дуал ташкилотга эга бўлганлар, группа никоҳи ва экзогамия, жамоада эса она уруғи тартиблари сақланган, аммо эркаклар иттифоқи ижтимоий ҳаётда муҳим роль ўйнаган. Улар қўшни тропик индейсларидек табиий кучларга сизгинишганлар.

XVIII—XIX асрларда бразилиялик ўрмон индейс қабилалари португаллар томонидан қирилган, резервацияларга кўчирилиб, очлик ва касалликларга чидамай ўлиб кетганлар. Иккинчи жаҳон уруши арафасида ботокуда қабилаларида бир неча ўнлаб киши қолган бўлса, жес тил оиласига оид қабилалардан ҳеч ким қолмаган.

Пампа индейслари ва Оловли ерликлар

Жанубий Американинг жанубидаги кенг дашт районларни одатда патагония, бепоён текисликларни пампа деб атайдилар. Бу территорияда ҳар хил тилда гапирадиган овчи қабилалар (асосан чон, араукан, тэхуэльче) яшаганлар. Улар дастлаб пиёда, европаликлар келгандан кейин отда гуанака (ламанинг ёввойи бир тури)га ов қилганлар. Ов қуроллари ўқ-ёй, бўла (тери жалтага тош солиб икки-учтасини арқон учига боғлаб полоҳмонга ўхшатиб ҳайвонга отганлар, оёғи ёки бўйнига ўралган бўла уни қўлга туширган) билан тез югурадиган гуанакани, страус ва бугуларни овлаганлар. Улар турли ўсимлик, уруғ ва илдизларни ҳам териб-термачлаганлар.

Пампа овчилари бекитма ёки гуанака териси билан қопланган чайлаларда яшаганлар. Териларга ишлов берганлар белбоғли плаш кийганлар отни ёки гуанака оёқ терисини шилиб хомлигича маҳсига ўхшаш пойабзал қилиб, совуқ ва ёмғир пайтларида устидан тери ковуш кийганлар. Шунга қараб испанлар пампа овчиларини «патагонлик» (катта оёқли)лар деб атаганлар.

Патагонликлар 30—40 оиладан иборат қавм-қариндошлар группасини ташкил қилган. Группа бошида оқсоқол турган ва коллектив ўтказиладиган овни бошқарган. Қароргоҳлар патрилокал типда бўлиб, келин учун қалин тўпланган. Асосий мулки от ва қуролдан иборат бўлиб, эркакларга мансубдир, уй-рўзғор буюмлари енгил ёғоч ва теридан ясалган. Эри ўлган бева хотинга мерос қолмаган, ўликдан қолган барча буюмлар тарқатиб юборилган. Инициация маросимлари жуда тантанали байрам кийимларида (бўялган тери, пар, ҳайвон суяги ва шохлари билан), чайлаларни безатиб ва турли рақслар, ноғора ва сурнайлар билан ўтказилган.

Диний тасаввурлар тотемиз ва анемизм билан боғлиқ. Шаманчилик ҳам маълум, шаманлар вазифасини хотинлар бажарган, эркак шаманлар хотинча кийиниши шарт бўлган. Авлодлар арвоқларига сизгиниш кучли бўлган.

XVIII аср охирларида мустамлакачилар Аргентина жанубидаги серҳашам даштларни эгаллашга киришиб пампа индейсларини қириш сиёсатини амалга ошира бошлаган. 1878—1883 йилларда

Аргентина ҳокимияти ўтказган «жануб компанияси»да индейларнинг кўпчилиги қирилиб кетган, қолган озгина қисмини Патагониянинг энг жанубига ҳайдаганлар. Асримизнинг бошларида бир неча ўн араукан ва пуэльче вакиллари қолган, холос.

Ўтган асрнинг ўрталаригача Оловли Ер архипелагида ўна, алакулуф ва ямана номли қабилалар ибтидоий турмуш тарзини сақлаб қолганлар. Ниҳоятда оғир табиий шароитда яшаган мазкур қабилалар дайдиликда гуанака, тюлень, балиқ ва қўшларни овлаб, ҳар хил ўтлар ва моллюскаларни териб кун кечирганлар. Улар қароргоҳларда, вақтинча тери ёки дарахт қобиғи билан қопланган бекитма ва чайлаларда истиқомат қилганлар, ҳайвон териси билан ёпинганлар, оловдан фойдаланганлар. Овчилик қуроли ўқ-ёй ва санчқи, дарахт қобиғидан ясалган кичкина қайиқ бўлган.

Ямана қабилаларида қавму қариндошлар группаси бир жамоа (уруғ) ҳисобланган ва уни «укур» деб атаганлар. Жамоа бошлиқлари коллектив ов ташкил қилганлар, қўшни қабилалар билан мунозара юргизганлар. Қабилалар экзогам уруғ группаларига бўлиниб, уруғ ҳисоби ҳам она, ҳам ота томонидан белгиланган жуфт оила ҳукмронлик қилса-да, полигам никоҳ тартиблари сақланиб келгак. Табиблар муҳим роль ўйнаган, улар касалларни даволаган, об-ҳавони айтиб берганлар. Тотемизм ва сеҳргарлик, ибодат ва арвоҳларга сиғиниш кенг тарқалган.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмида, аниқса 1870 йилларда мустамлакачи — чорвадор европаликлар кўплаб кела бошлаган. Оловли Ер нам, юмшоқ табиати билан қўйчиликка қулай бўлган, мустамлакачилик тез вақт ичида қўйчиликни ривожлантирган. Коллективизм тартибларига ўрганган ибтидоий қабилалар қўйга ов қила бошлаганлар. Мустамлакачилар ўз навбатида индейларни чинакам овлашга ўтиб, ҳар бир ўлдирилган индейс калласига беш фунт стерлинг ҳақ тўлаганлар, Чилида эса бир фунт тўланган. Бундай ваҳшийлик сиёсати туб аҳолининг қисқа муддат ичида қирилиб кетишига сабаб бўлган.

Американинг ҳозирги этник қиёфаси

Америка қитъаси ўзининг табиати сингари ранг-баранг этник қиёфага эга. Қашф этилгандан кейинги беш асрлик тарихи давомида қитъага жуда кўп хилма-хил элат ва халқлар келиб унинг этник тузилишида туб ўзгаришларга сабаб бўлган. Уларнинг географик жойлашишида ҳам катта ўзгаришлар рўй берган. Бу ерда йирик халқлар фақат Янги даврда шаклланган. Европаликлар келгунча Америка туб аҳолисининг асосан қадимий деҳқончилик, маданият марказлари Жанубий Мексика ва Анд тоғларида бўлган. Шимолий ва Жанубий Американинг кўпчилик майда қабилалари овчилик, теримчилик ва балиқчилик билан шуғулланган.

Ҳозир АҚШ ва Бразилияда 100 дан ортиқ турли халқлар, Канада, Мексика ва Аргентинада 50 дан кўпроқ, Боливия, Венесуэла, Перу, Колумбия ва Чилида 25 га яқин халқ ва элатлар яшайди.

30 дан ортиқ халқ бир миллиондан кўп аҳолига эга. Энг кўп сонли аҳоли АҚШда (220 млн.), Бразилияда (115,5 млн.), Мексикада (66,9 млн.), Колумбияда (25,6 млн.), Канадада (23,5 млн.), Аргентинада (26,3 млн.), Перуда (16,8 млн.), Венесуэлада (13,1 млн.), Чилида (10,8 млн.) яшайди¹. Туб аҳоли ҳисобланган индейсларнинг авлодлари бутун аҳолининг тахминан олтидан бир қисмини ташкил қилади. Шулардан энг кўп сонли халқлар: кечуа — 13,2 млн. (Перу, Эквадор, Боливия), гуарани — 2,9 млн. (Парагвай), аймара — 2 млн. (Боливия, Перу), ацтеклар — 1,3 млн. (Мексика), алгонкинлар — 350 минг, атапасклар — 285 минг, чибчамуиска — 270 минг ва бошқалар².

Олимлар ҳозирги Америка аҳолисини тил жиҳатдан икки катта гурппага бўладилар: келгинди ҳинд-европа тиллари (асосан инглиз, испан, француз) ва маҳаллий индейс тиллари (майя, ацтек, аймара, кечуа, гуарани, пенути, чибча ва ҳоказо). XVI—XVIII асрлар давомида Африкадан зўрлик билан келтирилган миллионлаб турли элатлар (банту, йоруба, хуаса, эва ва ҳоказо) ҳам қитъанинг этник қиёфасига муайян таъсир ўтказган. Ҳозирги Американинг айрим мамлакатларида негрлар ҳатто кўпчилиكنи ташкил қилади.

Европа мустамлакачиларининг таъсири натижасида индейсларнинг кўп асрлик мураккаб этник жараёни туб аҳолининг фақат лингвистик ва антропологик тузилишидагина эмас, унинг турмуш тарзида ҳам жиддий ўзгаришлар бўлганлигини тасдиқлайди. Албатта мазкур жараён табиий бир ҳолат бўлмасдан, балки зўрлик ва ваҳшийлик билан амалга оширилган. Мустамлакачиларнинг индейсларни очиқдан-очиқ жисмоний қириб ташлаш сиёсати америка тарихининг энг фожиали саҳифаларидан ҳисобланади. Истилочилар келтирган қирғин, оғир меҳнат ва турли юқумли касалликлар миллионлаб индейсларнинг ёстиғини қуритган эди. Айниқса Вест-Индия аҳолиси XVI асрнинг биринчи ярмидаёқ фожиали тақдирни бошдан кечирган, оқибатда индейслар ўша даврда деярли бутунлай қирилиб кетган ва уларнинг авлодларидан ному нишон қолмаган. Американинг бошқа қисмидаги индейсларни қириш жараёни XIX асргача давом этган. Фақат кўп сонли қадимий юқори маданият яратган халқлар (аймара, гуарани, Жанубий Мексика индейслари) ва Жанубий Американинг ички тўқайзорларида, Амазонка ва Оринико дарёларининг воҳаларидаги тропик ўрмонларда яшайдиган индейслар қисман этник территориясини ҳам, маданий хусусиятларини ҳам сақлаб қолганлар.

Келгинди европаликларнинг этник тарихи анча мураккаб ва нотекис. Улар Америка қитъасининг турли қисмида турлича жойлашганлар. Дастлаб келгинди европаликлар Шимолий Америкага Англия, Ирландия ва Шотландиядан кела бошлаган. Келгиндиларнинг кўпчилиги ирқий томонига эътибор қилмай, маҳаллий қабилалар билан оила қурганлар. Кейинчалик Германия ва Шве-

¹ Қаранг: Атлас мира. М., 1981.

² С. И. Брук. Население мира. М., «Наука», 1981, 693—695-бетлар.

циядан келаётган иммигрантларнинг сони кўпайди. XIX асрнинг II ярмида Австро-Венгрия, Италия ва ҳатто Россиядан, кейин Япония ва Хитойдан ҳам иммигрантлар кела бошлайди. Аммо иммигрантлар қитъанинг қулай жойларини ахтариб, турлича жойлашганлар. Европаликлар кўпинча АҚШ ва Канаданинг шарқий ва марказий қисмларига ҳамда Марказий ва Жанубий Америкага ўрнашганлар, японлар ва хитойлар асосан Тинч океани соҳилларига жойлашганлар.

АҚШнинг аҳолиси қурама бўлиб, унинг асосий тили инглизча, фақат 10% аҳоли ўз она тилида гапирди. Бир неча асрлик ассимиляция натижасида ҳозирги инглиз тилида сўзлашувчи америка миллати шаклланди. Шуниси қизиқки, қитъада яшовчи роман-герман тилларида гапирадиган кишиларнинг сони шу тилларнинг ватанидаги аҳолига нисбатан бир неча марта кўп. Масалан, инглиз тилининг ватани Англияда 56 млн. киши шу тилда гапирса, Америкада инглизча 200 млн. га яқин киши гапирди. Испанияда 36 млн. дан ортиқ киши испанча гапирса, шу тилда гапирадиган кишилар Америкада 200 млн. дан ошади, Португал тили ватанида 10 млн. га яқин киши португалча гапирса, Бразилияда шу тил 115,5 млн. аҳолининг тилига айланган. Умуман қитъадаги аҳолининг кўпчилиги роман тилларида (испан, португал ва французча — 54% дан ортиқ) ва герман тилларида (инглизча 35%) га халқлар, қолган аҳоли индейлар ва бошқа келгинди майда миллатлар.

Американинг этник тарихида ирқий жиҳатдан ҳозиргача қувғиндаги негрлар алоҳида ўринни эгаллайди. Улар XVI асрнинг I чорагидан бошлаб Африкадан минглаб келтирилган. Уч аср давомида зўрлик билан асосан Вест-Индия ва Бразилияга плантация хўжаликларда ишлатиш учун қул қилиб келтирилган сон-саноқсиз негрлар маҳаллий этник жараёнга ўз таъсирини ўтказган, албатта Негрлар дастлаб юзлаб келтирилса, XVII асрда бир неча миндан иборат бўлган, XIX аср бошларида 1 млн., 1860 йилларда 4 млн. га яқин негр куч билан келтирилган. Ҳозир АҚШ аҳолисининг 12% и, Латин Американинг 9—10% аҳолиси негрлардир. Улар асосан антропологик ва баъзи миллий хусусиятларини сақлаб, жойлашган ўлкалардаги ҳукмрон тилларни эгаллаганлар.

Бутун Америкада 3—4 асрлик мураккаб ассимиляция ва консолидация жараёни натижасида турли қурама этник группалар пайдо бўлган. Бу ердаги Испания ва Португалия мулкларига кўчиб келган испаниялик ва португалиялик дворянларининг авлодлари «креоллар» деб ном қозонган. Улар маҳаллий бош табақалари ҳисобланиб, қавм-қариндошлик алоқаларини ўрнатганлар. Креоллар метрополия аҳолиси билан бир оз зиддиятда бўлганлар, айрим ҳуқуқлар (масалан, ҳукмронлик қилиш) дан маҳрум қилинган. Шунинг учун улар XIX асрнинг I чорагидан бошлаб мустамлакачилик тугагандан кейин мустақиллик учун курашга бош бўлиб, янги пайдо бўлган республикаларда ҳокимликни ўз қўлига олганлар.

Аслида ирқларнинг аралашуви мустамлакачилик даврида бош-

ланган эди. Оқибатда жуда кўп метислар пайдо бўлади. Улар европаликлар билан индейсларнинг авлодларидир. Метислар айниқса Мексикада, Жанубий Американинг ғарбий соҳилларида, Марказий Америка мамлакатларида, Колумбия ва Венесуэлада кўп.

Европаликлар билан негрлар аралашмасидан пайдо бўлган авлодлар — «мулат», деб ном олган. Улар негрлар кўпроқ бўлган районларда тарқалган. Вест-Индияда бундай авлодлар ҳатто махсус терминлар билан аталган. Масалан, авлодда тўртдан бир қисми негр ҳисобланса «квартерон», саккиздан бир қисми — «октрон», ўн олтидан бир қисми — «мусти», ўттиз иккидан бир қисмига — «мустефино», деб ном берилган. Мазкур система асосида кишининг социал ўрни белгиланган. Агар «оқ танли» билан мустефинодан бола туғилса, у оқ танли, деб танилган ва эркинлар қаторига кирган (ҳатто ота-онаси қул бўлса ҳам).

Марказий Америка, Колумбия ва Эквадорда индейс билан негрлар никоҳидан пайдо бўлган авлодларни «самбо» деб атаганлар. Булардан ташқари XIX асрнинг 30 йилларида қулик ман қилингандан кейин Америкага Ҳиндистон ва Ҳитойдан контракт асосида ёлланма ишчилар келтирила бошланди. Уларнинг кўпчилиги Вест-Индия мамлакатларига жойлашиб янги этник группаларининг шаклланишида иштирок қилганлар.

Индейсларнинг ҳозирги географик жойланиши ҳам нотекис. Агар Шимолий Америкада эскимос ва индейсларнинг сони 1,5 млн. дан ортиқ бўлса, Вест-Индия ва Уругвайда соф индейслар мутлақо йўқолиб кетган, Коста-Рика ва Аргентинада жуда кам қолган. Латин Америкасида яшовчи аҳолининг 55% ини метислар ташкил қилади. Мексикада эса метислар аҳолининг бешдан тўрт қисмидан иборат. «Оқ танлилар» фақат Аргентина, Уругвай ва Коста-Рикада кўпчилик аҳолини ташкил қилади, қолган латин мамлакатларида нисбатан кам. Антропологик ва этнографик маълумотларга кўра бутун Латин Америкасида соф европеоид («оқ танлилар») ирқига оид типлар аҳолининг бешдан бир қисмини ташкил қилади, холос. Айрим давлатларда, масалан Доминикан республикасида эса аҳолининг кўп қисми мулатлардан иборат.

Ҳозирги даврда Америка мамлакатларида барча элат, қабила ва халқлар миллат бўлиб шаклланмоқда. Муайян иқтисодий, территориал, психика ва маънавий маданият бирлиги негизида америка, канада, мексика, бразилия, венесуэла, куба, колумбия ва бошқа ўнлаб замонавий миллатлар пайдо бўлмоқда. Америка аҳолисининг, айниқса Марказий ва Жанубий қисмида жойлашган давлатларнинг тарихий тақдири, тил бирлиги, бир дин (католицизм)га мансублиги ва табиий шароитининг нисбатан яқинлиги мазкур жараёни анча тезлаштирмоқда. Лекин Шимолий Америка билан Латин Америкаси орасидаги социал-иқтисодий, этник ва маданий тафовутлар қитъа аҳолисининг ўзига хос хусусиятларини белгилаб, уларнинг демографик ривожига ҳам зўр таъсир қилиб келмоқда. Ҳозирги даврда Латин Америкасининг аҳолиси Шимолий Америкага нисбатан уч ҳисса тез суръатлар билан ўсмоқда. Латин Америкаси жаҳонда энг ёш регион, унинг аҳолисининг ярмидан

кўпи 20 ёшга ҳам етмайди. 1960 йилларда Американинг Шимолий қисми билан Латин Америкаси аҳолисининг сони тахминан тенг бўлган бўлса, 1975 йили шимолига nisбатан учдаг бир қисм кўпайган. Асримиз охирига бориб Латин Америкасининг аҳолиси Шимолга қараганда икки баравар ошади. Бундай ҳодиса қитъанинг этник қиёфасига ҳам таъсир қилмай қолмайди, албатта.

V б о б

ЧЕТ ЭЛ ЕВРОПА ХАЛҚЛАРИ

Ярим миллиардга яқин ҳозирги чет эл Европа халқлари бутун жаҳон маданияти тарихида муҳим роль ўйнаган. Улар энг қадимги замонлардан юксак маданият яратган, айниқса кўҳна Греция ва Рим даврларидан бошлаб деярли оламга тарқалган бугунги Европа маданиятига асос солган элатларнинг авлодларидир. Бу қадимий маданий мерос буюк географик кашфиётлардан кейин уйғониш даврларидан бошлаб капитализмнинг гуркираб ўсиши натижасида қайта тикланиб, бошқа қитъаларга ҳам тарқалган эди. Замонамиз маданиятини Европада пайдо бўлган қадимги ажойиб Греция ва Рим маданиятисиз тасаввур қилиш қийин. Ф. Энгельснинг таърифича «...Қуллик бўлмаганда, грек давлати, грек санъати ва грек фани ҳам бўлмас эди; қуллик бўлмаганда Рим давлати ҳам бўлмас эди. Греция билан Рим қуриб берган пойдевор бўлмаганда эса — ҳозирги Европа ҳам бўлмас эди»¹.

Бутун ер юзидаги қуруқликнинг озгина қисми (4,9 млн. кв. км, яъни 4 проценти)ни эгаллаган чет эл Европасида 1979 йилги маълумотларга биноан 486 млн. киши, яъни тахминан жаҳон аҳолисининг 13 проценти яшайди. Бу ерда ҳозирги даврда 50 дан ортиқ катта-кичик халқлар мавжуд. Уларнинг этник қиёфаси ва хусусиятлари, иқтисодий ва маънавий тараққиёти табиий географик муҳит билан ҳам бевосита боғлиқ бўлган.

Қадимги даврлардан Европа инсон яшаши учун ниҳоятда қулай шароитга эга. Унинг бошқа қитъалардан фарқи шундан иборатки, мамлакатлар орасида табиий ғов ҳисобланган баланд тоғлар ва бепоён сахро-ю даштлар йўқ, аксинча кўпчилиги зич аҳолига эга бўлган давлатлар бир-бирлари билан серунум тупроқли водийлар ва ўрмонли адрлар орқали чегарадош. Европанинг энг шимолий қисми (Шпецберген соҳиллари) Субарктика ёки ҳатто, арктика кенглигига етса, жанубий қисми эса (Крит ороллари гача) субтропик поясга тақалади (тахминан 5000 км узунасига). Кенглиги ғарбдан шарққача, яъни Пирений ярим оролининг Атлантика соҳилларидан Болқон ярим ороли, Қора денгиз соҳилларига (3100 км га) ча чўзилган.

Чет эл Европасида одамнинг узоқ даврларда пайдо бўлиши,

¹ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг, Ўздавнашр, 1957, 228- бет.

аҳолининг зичлиги, саноат ва қишлоқ хўжалигининг гуркираб ўсиши унинг табиий шароитини анча ўзгаришига сабаб бўлган. Ҳозирги европаликларнинг ҳаётида ва табиатида йирик саноат марказларининг шаклланиши, бир-бирига чатишиб кетган экин далалари ва қишлоқларнинг, сунъий ўрмонлар ва турли транспорт воситаларининг яратилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ҳозиргача Европа мамлакатларининг кўпчилигининг океан ва денгизлар билан боғлиқ бўлиши уларнинг экономикаси ва маданиятида катта роль ўйнаб келмоқда. Айниқса денгиз савдоси, океан ва денгиз маҳсулотларидан фойдаланиш бу мамлакатларнинг тараққиётига зўр таъсир қилиб келган.

Европада кема сузадиган қулай дарёлар ҳам кўп. Дунай, Висла, Одер, Эльба, Рейн, Сена, Луора, По, Рона каби дарёлар мамлакатлараро муҳим алоқа воситаси вазифасини бажарибгина қолмай, халқ хўжалигини турли соҳаларида кенг фойдаланиб келинган. Айниқса энг катта дарёлардан Дунай, Рейн, Рона, Одер ва Висла бир неча мамлакатлардан оқиб ўтиб, уларни иқтисодий жиҳатдан боғлаб келган. Улар Шимолий Балтика, Урта Ер денгизларигача олиб чиқадиган кема сузадиган муҳим артерия вазифасини бажариб келмоқда. Иқлими ҳар хил бўлиб, шимолда Скандинавия тоғликларидаги тундра совуқлигидан Дунай даштларидаги жазирама иссиқ ва Урта денгиз соҳилларидаги майин иқлимли табиат маҳаллий аҳолининг хўжалик фаолияти ва турмуш тарзида ўз аксини тонган.

Мазкур регионнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси кўп асрлик хўжалик фаолияти туфайли дастлабки даврларга нисбатан тубдан ўзгариб кетган. Асрлар давомида қадимий ўрмонларни аёвсиз кесиб бепоён экин майдонларининг пайдо бўлиши, кўпгина ботқоқликларнинг қуритилиши, бошқа қитъалардан янги ўсимлик турларини келтириб ва сунъий ўрмонлар яратиш натижасида тубдан янги бир табиий манзара яратилган. Айрим Европа мамлакатларининг ўсимлик турларининг ўндан тўққиз қисми ўзгартирилган. Албатта шимолий совуқ районларда, масалан, Скандинавия мамлакатларида, ўрмон ва экинзорлар жанубий субтропик районларга нисбатан анча фарқ қилади. Жанубий қисмида, масалан, Урта денгиз ва Дунай соҳилларидаги водийлар, Урта Европа текисликларидаги водийлар, Урта Европа текисликларида энг қадимий деҳқончилик ва чорва марказлари жойлашган. Бутун серунум тупроқли ерлар эски ўрмон ва дарахтзорлардан тозаланиб экин далаларига, тоғ ёнбағирлари мол боқадиган яйловларга айлантрилган. Ҳозир чет эл Европаси территориясининг тахминан учдан икки қисмини табиий ва сунъий яратилган ўрмонлар эгаллайди. Аммо улар ниҳоятда нотекис жойлашган. Масалан, агар Финляндия ва Швеция территориясининг ярмини ўрмонлар эгалласа; бошқа мамлакатларда (Англия, Дания, Нидерландия ва ҳоказо) ўндан икки қисмини қоплайди. Саноатнинг ўсиши, шаҳарларнинг кўпайиши, темир ва автомобиль йўлларининг тараққиёти ҳатто ноқулай камунум ерларни ўзлаштиришга мажбур қилган. Европанинг қурғоқчил ярим оролларида суғоришга асосланган деҳқончи-

лик пайдо бўлган ва ҳозир ишлов бериладиган ерларнинг ҳар учинчи гектари суғорилади. 1970 йилларнинг ўрталарида қишлоқ хўжалиги ерлари бутун чет эл Европаси майдонининг ярмидан кўпини, яъни 30 проценти экин майдонлари, 20 проценти чорва боқадиган яйлов ва далалар эгаллайди.

Чет эл Европасининг ҳайвонот дунёси ҳам флораси каби ўзгарувчан. Қитъада муз давригача бой тропик фауна мавжуд бўлган, аммо иқлимнинг совиши билан иссиққа ўрганган ҳайвонларнинг кўп қисми қирилган, анчаси жанубий илиқ ўлкаларга кетиб қолган, бу ерда совуққа мослашган жониворлар (мамонтлар, кучли каркидонлар, кўчқор буқалар, гор айиқлари ва ҳоказолар) пайдо бўлган. Уларнинг кўпчилиги тарихий даврларгача йўқолиб кетган, айрим қисми ўрта асрларгача етиб келган, қолганлари қирилиб кетган. Ҳозирги ҳайвонот дунёси муз даври тугагандан кейин пайдо бўлган иқлим ва ўсимликларга мослашган, Арктика оролларидаги қашшоқ тундра ўсимлик дунёсига хос айрим ҳайвонлардан буғулар, соҳил сувларида тюленлар, ҳар хил балиқчи қушлар сақланган. Чет эл Европа ўрмонларида ҳар хил туёқли ва йиртқич ҳайвонлар, овланадиган ва сайрайдиган қушлар, айиқ ва ёввойи чўчқа, мўйна, кийик, бўри, тулки ва бошқа турли жониворлар кўп-лаб яшаган. Аммо ўрта асрлардаги қирол ва рицарларнинг оммавий сайиллари кўп ҳайвонларнинг уруғини қуритган. Айниқса, жанубий Европада ёввойи ҳайвонлар кўпроқ қирилган. Оқибатда чет эл Европасининг қадимий фаунасида ном-нишон деярли қолмаган. Фақат айрим ҳайвонларнинг турлари ҳозирги ҳайвонот боғларида сунъий равишда сақланиб келмоқда. Уй ҳайвонларидан қўй, қорамол, чўчқа, паррандаларни парваршиш қилиш қишлоқ хўжалигининг муҳим соҳасига айланган.

Табийий-географик жиҳатдан Европа қитъасининг геологик тарихи, рельеф ва иқлимнинг умумий белгилари, биологик бирлиги, сув ресурслари ва бошқа табийий шароитига қараб бир неча областга бўлинган. Этнографик нуқтаи назардан кейинги классификацияга биноан Чет эл Европаси асосан тўрт группани ташкил қилади: Шимолий Европа (Финляндия, Швеция ва Норвегия, Дания ва Исландия), Шарқий Европа (Польша, ГДР, ЧССР, Венгрия, Руминия, Болгария, Югославия, Албания), Ғарбий Европа (Англия, Ирландия, Франция, ФРГ, Бельгия, Нидерландия, Швейцария, Австрия, Моноко ва Люксембург) ва Жанубий Европа (Португалия, Испания, Италия, Греция, Гибралтар, Мальта, Сан-Марино). Тарихий жиҳатдан бу мамлакатлар ниҳоятда мураккаб турли воқеаларга бой даврларни босиб ўтган, жаҳон миқёсида Буюк географик кашфиётлар ва Уйғониш давридан, кейин бутун инсоният тақдирини белгилаб берган оламшумул ҳодисаларнинг сабабчиси ва гувоҳи бўлган. Аммо энг қадимий юксак маданият ўчоғи бу ерда эмас, эразмиздан аввалги V—III минг йилликларда Шимолий Африка, Жанубий (Ғарбий ва Жанубий) Осиё территориясида пайдо бўлган. Уша даврларда Европада овчилик ва теримчилик билан шуғулланган ибтидий қабилалар яшаган.

Инсоният Жанубий Европа ва унинг ўрта қисмини энг қадимий даврлардан ўзлаштира бошлаган. Кейинги асрда ўтказилган жуда кўп тадқиқотлар шуни кўрсатдики, кўпчилик Европа мамлакатларида илк палеолит даврдан одамлар яшаган. Франция ғорларида топилган тош қуроллар, археологларнинг таърифича, бу ерда кетма-кет палеолит маданияти шаклланиб келганлигини тасдиқлайди. Масалан, шель, ашель ва мустье қўйи палеолит маданиятига оид (эрамиздан аввалги 400—300 минг йиллар муқаддам) гейдельберг ва неандерталлар яшаганлигини, кейин эса ориньяк, сольютре, мадлен, юқори палеолит маданиятини яратган (эрамиздан аввалги 30—8 мингинчи йиллар) қабилалар мавжудлигини исботлаб берган. Қўйи палеолит маданиятининг ижодкорлари — гейдельберг ва неандерталь деб аталган мавжудотлар ҳали ҳозирги замон одами шаклига етмаган бўлса, кейинги юқори палеолит маданиятини яратганлар тафаккурли одам (*sapiens*) даражасига кўтарилган. Кейинги вакиллар деярли бутун Европага (Шимолий қисмидан ташқари) тарқалган. Уларни антропологлар ирқий жиҳатдан ҳозирги европаликларга яқин кроманьон ирқий типига таърифлайдилар. Демак, ҳозирги европаликларнинг бевосита аجدодлари тахминан эрамиздан аввалги 30 минг йиллар муқаддам пайдо бўлган. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, Европанинг жанубий районлари ҳатто антропогенез (одам ватани)га киради.

Ибтидоий аждодлар дастлаб йирик ҳайвонларга ов қилиб кун кечирганлар, ғорларда, чайла ва ертўлаларда яшаганлар, тошлардан, ёғоч ва суякдан турли қуроллар ясаганлар, теридан кийим тикишни билганлар. Улар кичик уруғ туркумларга бўлинган, қояларга реалистик расмлар ясаганлар, турлича хўжалик типларини яратганлар. Масалан, Балтика бўйларида асосан балиқчилик (маглемос маданияти), Шимолий денгиз соҳилларида денгиз теримчилиги (кёккемеднинг маданияти), ички районларда буғу овчилиги (тарденуаз, свидер каби маданиятлари) хўжаликлари пайдо бўлган.

Европа маданиятининг кейинги ривожидида неолит даври катта аҳамиятга эга. Эрамиздан аввалги IV—II минг йилликларни ўз ичига олган бу давр тош қуролларни ишлаб чиқаришнинг такомиллашиши, ўқ-ёйнинг кашф этилиши, кулолчилик ва тўқимачиликнинг пайдо бўлиши, аста-секин деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиklarининг вужудга келиши, ўтроқ аҳолига хос қишлоқларнинг ташкил топиши билан белгиланади. Турли районларда хўжалик мутахассислаши анча кучаяди, маҳаллий табиий шароитга мослашган маданиятлар шаклланади. Аммо турли маданият яратган элатларнинг қайси тилларда гапирганлиги ҳозиргача ноаниқ. Фақат эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликдан бошлаб бутун Европа қитъасига Ҳинд-Европа тилларида гапирадиган қабилалар тарқала бошлайди. Улар аста-секин жанубда Балқон ярим оролини ва Крит оролини, кейин (эрамиздан аввалги I минг йилликларда) Италиянинг кўп қисмини эгаллайди. Энг катта тўлқин (кельт қабилалари) Ғарбий Европага етиб ҳозирги Франция ва Бельгияга жойлашган. Пиреней ярим оролига келган кельтлар иберлар билан аралашиб «кельтибер» аҳолисига асос солган, Британия оролини эгаллаган.

Шундай қилиб Ҳинд-Европа тиллари эраміздан аввалги II—I минг йилликларда бутун Европага тарқалган. Аммо бу тилларнинг асли келиб чиқиши қандай эканлиги ҳалигача қоронғи. Кейинги халқларнинг буюк кўчиши даврида чет эл Европа аҳолиси яна ҳам кўпроқ аралашиб кетган. Шарқдан кўчиб келган гуннлар, аварлар, булғор ва венгерлар маҳаллий ҳинд-европа халқларини ҳаракатга келтирган. Уша даврда герман қабилалари ғарб томон силжиб кенг территорияда жойлашган, Днепр ва Висла воҳаларида яшаган славян қабилалари эса Болқон ярим оролига ва Шарқий Европага кўчиб келиб ўрнашган. Бу этник жараён кейин ҳам давом қилиб ҳозирги европа халқларининг шаклланишига асос солган эди.

Чет эл Европа халқларининг кўпчилиги Ҳинд-Европа — славян, герман, роман ва кельт тилларида гапирадилар. Славян тил туркумига ғарбий славянлардан чехлар, словаклар, поляклар ва жанубий славянлардан серблар, болгарлар, хорватлар, словенлар, черногорлар, македонияликлар ва боснийлар киради. Роман тил туркумига жануб ва ғарбда яшовчи итальянлар, французлар, валлонлар, испанлар, португаллар, руминлар киради. Қадимги даврда кенг тарқалган кельт тилида гапирадиган элатларнинг авлоди ҳозир фақат Ирландияда, қисман Шотландияда, Англия ва Франциянинг Бретан ярим оролида яшайди. Кельтларнинг кўп қисми Рим империяси ҳумкронлик қилган даврда роман тиллари билан аралашиб, кейинчалик герман қабилалари тарқалиши билан герман тилига сингиб кетган. Герман халқларига немислар, австрияликлар, голландлар, фламандлар, шведлар, норвеглар, данияликлар, исландлар, инглизлар ва қисман швейцарияликлар киради. Ҳинд-Европа тилларида греклар ва албанлар ҳам гапиради. Венгерлар ёки мадьярлар, финнлар, соамлар ва лопарлар финноугор тил оиласига оид. Болқон ярим оролида яшовчи турклар ва гагаузлар эса туркий тилларда гапирадилар. Фақат Мальта оролида араб тили сақланган.

Энг йирик халқларнинг этник тарихи тўғрисида қисқача гапириб ўтиш зарур. Ғарбий славянлардан поляклар X асрларга келиб поляклар, вислянлар, поморянлар, мазовша ва силезликлардан ташкил топган давлат территориясида халқ сифатида шаклланган. Уша даврларда Буюк моравия князлиги чегарасида чех, словак, морава қабилалари бирикиб ҳозирги Чехословакия халқларига асос солган эди. Аммо XI асрларда словаклар венгер давлатига киритилади ва то XX асргача уларга бўйсунган. Чех ва морава қабилалари бирикмасидан ташкил топган чех халқи XIII—XVI асрларда немисларнинг мустамлакасига айланди, XVII асрлардан Австрия давлатига киради. Уша даврда уларга нисбатан мустамлакачилар немислаштириш сиёсатини амалга ошира бошлайдилар. Венгерлар ва словакларни мадьярлаштиришга интилганлар. Фақат 1918 йилда Чехословакия давлати пайдо бўлгандан кейин мустамлакачилик таъсиридан қутилган чехлар мустақил ривожлана бошлайди. Социалистик Чехословакияда ҳамма халқлар тенг, словаклар ўзининг миллий автономиясига эга.

Ҳозирги болгар халқи V—VI асрларда Болқонга келган жанубий славян қабилалари билан маҳаллий фракий аҳолиси ҳамда VII асрларда шарқдан босиб кирган ва ўз номини берган туркий тилдаги кўчманчи булғорларнинг аралашishi натижасида пайдо бўлади.

Югославия халқларининг славян аجدодлари VII асрларда жуда кенг территорияда — Қора денгиз қирғоқларидан Адриатикагача жойлашган. Улар қадимги маҳаллий иллирия ва фракиялик роман халқлари билан тўқнашиб қисман сиқиб чиқарган ёки аралашиб кетган. Аммо Югославия халқлари кетма-кет Византия, Венгрия, Австрия, Туркия давлатлари томонидан истило қилиниб, фақат 1918 йилда мустақил давлат бўлиб бирикадилар.

Эрамиздан аввалги 1 минг йилликка оид ёзма манбаларда тилга олинган Дунай қирғоқларида яшаган қадимий дакофракий қабилалари Рим империяси даврида романлаштирилган. Лекин халқларнинг буюк кўчиши жараёнида руминларнинг маданиятида славянлар чуқур из қолдирган. Тил ва маданияти жиҳатидан анча ажралиб турадиган ҳозирги венгерларнинг аجدодлари асли Урал орқасида яшаган угор халқлари билан боғлиқ. IX аср охирида Паннонияда пайдо бўлган кўчманчи — чорвадор венгерлар маҳаллий турли элат ва халқлар билан аралашиб, ўзига хос этносни ҳосил қилади.

Ҳозирги энг катта миллатлардан ҳисобланган немисларнинг этногенезида қадимги элатлардан кельтлар, сўнгра сакс, бавар, тюринг, гэсс, франк каби қабилалар муҳим роль ўйнаган. X асрда немислар мустамлакасига айланган Одер ва Эльба дарёлари бўйларига яшовчи славянлар ҳам немислар билан аралашиб кетиб, ўз маданий таъсирини ўтказган. Урта асрлар даврида тарқоқ ҳолатда яшаган немис халқи ўзига хос маданият яратган. Герман тилига яқин инглизларнинг келиб чиқишида ҳам дастлаб Британия оролига кўчиб келган кельтлар, эрамизнинг биринчи минг йиллиги ўрталарида жойлашган кўп сонли герман қабилалари — англосакслар, юта ва фриزلар, кейинчалик қўшилган данияликлар, норвеглр ва айниқса французлашган норманлар муҳим ўринни эгаллайди.

Француз халқининг шаклланишида ҳам кельт тилида гапирадиган галлар асосий роль ўйнаган. Улар эрамиздан аввалги I асрларда римликлар томонидан босиб олинган ва романлаштирилган. Кейин вестгот, бургунд ва франк каби герман қабилалари француз халқининг муҳим компоненти бўлиб роман элатлари билан аралашиб кетган, франк қабилаларидан эса француз халқининг номи келиб чиққан.

Италян халқига даставвал эрамиздан аввалги 1 минг йилликда Аппенин ярим оролига келиб жойлашган италий қабилалари, айниқса, латинлар асос солган. Рим империяси емирилгандан кейин V асрлардан бошлаб бир неча юз йиллар давомида варвар қабилалари босиб келадилар ва юксак маданиятли италияликларга қўшилиб сингиб кетган. Эрамизнинг иккинчи минг йиллигига келиб, ҳозирги итальян халқи шакллана бошлайди.

Пиреней ярим оролида энг қадимги аҳоли иберлар ва басклар яшаган. Улар билан эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда келган кельтлар, кейинчалик Рим империяси босиб олгандан сўнг латин тилида гапирадиган элатлар аралашishi натижасида ҳозирги испан ва португал халқлари пайдо бўлади. Аммо ҳозир ҳам Пиренейда қисман Францияда яшовчи қадимий баскларнинг авлодлари ўз тилларини сақлаб қолганлар. Улар ўзига хос она тилидан ташқари қайси мамлакатда яшаса, масалан, Испаниядагилар испан тилини, Франциядаги басклар француз тилини ҳам тўлиқ эгаллаганлар. Юқорида таъкидланганидек, чет эл Европасининг этник қиёфасидаги миллий тузилиши мураккаб ва кўп асрлик жараён маҳсулидир. Ҳозирги даврда бу ерда 60 га яқин этнослар яшайди. Шулардан 38 таси, яъни 67,5 проценти бир миллиондан зиёд аҳолига эга. Чет эл Европасининг халқлари бошқа қитъа халқларига қараганда миллий жиҳатдан олдинроқ шакллана бошлаган. Ўтган асрнинг ўрталарига келиб кўпчилик халқлар миллат сифатида асосан ўз миллий давлати чегарасида шаклланган. Айрим халқлар (масалан, италянлар ва немислар) XIX асрнинг 70 йилларига келиб, баъзилари (Жануби-Шарқий Европадаги Габсбург ва Усмон империялари томонидан эзилиб келган элатлар) биринчи жаҳон уруши тугагач миллий шаклланиш жараёнини бошидан кечирган.

Ҳозир Европа аҳолисининг ярмисига яқини (Дания, Венгрия, Италия, Польша, ГДР, Португалия, Исландия, Греция, Ирландия ва ҳ. к.) бир миллатлик, яъни 95 процентдан ортиғи асосий туб миллат вакиллари яшайдиган мамлакатлар. Айрим давлатларда майда миллатларнинг йирик группалари жойлашган (Франция, Финляндия, Болгария ва Руминия), баъзилари эса кўп миллатли мамлакатлар қаторига киради. Масалан, Югославияда серблар, хорватлар, черногорлар, босний («мусулмон»)лар, словенлар, македонликлар, албанлар, венгерлар, Бельгияда фломандлар ва валлонлар; Буюк Британияда инглизлар, шотландлар, ирландлар, уэльскликлар, галлар; Чехословакияда чехлар ва словаклар, Испанияда испанлар, каталонликлар, налисийлар, басклар.

Чет эл Европасининг турли қисмида, айниқса, чегарадош районларда, аралаш этник группалар, кўп миллатли областлар ҳам учрайди. Аммо кўп мамлакатларнинг миллий лингвистик тузилиши анча яхлит. Ярим миллиард регион аҳолисининг асосий қисми (95 проценти) Ҳинд-Европа тилларининг вакиллари бўлиб, улар тўртта тил оилаларига — герман, роман, славян ва кельт тилларига оид. Бу тиллардан энг каттаси 17 халқдан иборат герман группаси бўлиб, унда 178 млн. га яқин киши гапиради ва у бир неча йирик шеваарга бўлинган. Нисбатан анча яхлит ҳисобланган роман тил группасига кирадиган 15 та халқлар (177 млн. киши) зич жойлашган. Славян тилларида (чет элда фарбий ва жанубий славянлар яшайди) гапирадиган 11 та элатларнинг сони тахминан 79 млн. киши. Жуда кам аҳолига эга бўлган кельтлар (7,4 млн. дан ортиқ) энг қадимий Европа халқларининг авлодлари ҳисобланади.

Ҳинд-Европа тил оиласига кирадиган қадимги фракия (иллирия) ликларнинг авлодлари ҳисобланган албанлар (4,2 млн. киши) ва антик даврдаги юнонлар билан ўрта асрларда шимолдан кўчиб келган славянлар ва албанлар билан аралашиб кетган ҳозирги греклар (9 млн. дан ортиқ) мустақил гурпуага ажралиб тилида ва турмуш тарзида ўзига хос хусусиятларни сақлаб қолганлар. Бутун Европага майда гуруҳларга бўлиниб тарқалган лўлилар (асли улар X—XII асрларда Ҳиндистондан келиб, XIV—XV асрлар давомида турли мамлакатларга жойлашган) ҳам Ҳинд-Европа тилларининг вакилларидир. Дайдичилик турмуш тарзига ўрганган лўлиларнинг кўпчилиги ҳозир Болгария, Руминия, Венгрия ва қисман Чехословакияда яшайди.

Европа мамлакатларида яшовчи яҳудийлар асосан ўша мамлакатнинг тилида гапирадилар, аммо диний ибодатда қадимий яҳудийлар тили (иврит)дан фойдаланадилар. Бошқа тил оилаларининг вакилларидан урал тили оиласига оид (тахминан 18 млн.) учта халқ: финлар, венгерлар ҳамда кўчманчи лопар (саам) лар, туркий тил гурпуасига тегишли Болқон ярим оролидаги усмон турклари ва гагаузлар ўз тилларида гапирадилар. Мальта ва Сицилия жанубидаги Чоқо оролларида аҳоли семит тил оиласига мансуб тунис шевасига яқин араб тили вакилларидир. Аммо уларнинг тилларида итальян ва инглиз сўзлари кўп учрайди.

Европада қадимий даврлардан маҳаллий табиий шароитга мослашган европеоид ирқининг ҳар хил типлари жойлашган. Аслида бу ерда иккита ирқий тип фарқланади: оқ танли, малланг сочли, кўк кўз (блондин) белгилари билан ажралиб турган шимолий европеоид ва қора сочли, қора кўзли (брюнет) типдаги жанубий европеоид ирқлари. Мазкур типларнинг ўрта тип (шатен) иккаласининг белгиларини сақлаган. Кейинчалик Европага мўғулларнинг кириб келиши айрим этносларда қисман ўз таъсирини қолдирган. Бунга Скандинавияда яшовчи монголоид белгиларига эга бўлган лопарлар мисол бўла олади. Кейинги йилларда Европа мамлакатларида, айниқса Англия, Франция ва Германия Федератив республикасида, кўплаб негроидлар пайдо бўлган. Уларнинг анча қисми маҳаллий халқлар билан аралашиб мулатлар гурпуасини яратган

ХУЖАЛИК ҲАЕТИ ВА МОДДИЙ МАДАНИЯТИ

Ниҳоятда мураккаб этник жараён Европа аҳолисининг хўжалигида ва моддий маданиятида ҳам ўз аксини топган. Бу ерда яшовчи турли халқ ва элатлар ўзига хос умумий хусусиятлар билан бир қаторда умумевропа маданиятини яратганлар. Европа халқларининг хўжалик типлари деярли бир хил. Чунки бутун Европа асосан мўътадил иқлимли зонада жойлашган. Энг қадимий даврлардан неолит ва бронза замонида пайдо бўлган деҳқончилик хўжалиги барча халқ ва элатларнинг экономикаси ҳамда турмушини белгилаб берган ва кўп асрлардан бери хўжалик фаолиятининг негизини ҳосил қилган.

Антик даврлардаги чет эл Европаси ниҳоятда юксак хўжалик маданиятини яратган эди. Аммо варварлар истилосидан кейин Рим империяси емирилиб хўжалик ҳаёти бутунлай тушкунликка учрайди. Албатта ажойиб анъаналар замини кучли бўлганлиги туфайли қисқа муддат ичида ўрта асрлар экономикасида қайтадан тикланиш намоён бўлди. Масалан: Италия ва Жанубий Франция виночилиги, Англиянинг қўрғошин конлари, Венециянинг шиша ишлаб чиқариш саноати қадимий Рим ва Византия анъаналарини ўрта асрларда ҳам давом қилдирган. Лекин илк ўрта асрлардаги умумий иқтисодий тушкунлик XIV—XVI асрларга келиб муайян тарихий сабабларга кўра бутун Европада социал иқтисодий тараққиётни жуда тезлаштириб, хўжалик жиҳатдан бутун жаҳондаги мамлакатларга нисбатан олдинга ўтиб олиш имкониятини яратиб берган эди. Шубҳасиз унинг экономикаси юқорида қайд қилинганидек, хўжалигида пешқадам бўлишига қитъанинг қулай географик жойланиши, кенг миқёсда денгиз соҳиллари ва жуда кўп қулай алоқа воситасини бажарувчи дарёлар, нисбатан бой табиий шароитнинг мавжудлиги муҳим роль ўйнаган. Оқибатда Буюк географик кашфиётлардан кейин Чет эл Европа мамлакатлари сўнги тўрт аср давомида бутун дунёдаги хўжаликка бош бўлиб, жаҳон капитализмининг раҳбари бўлиб танилган. Фақат кейинги ўн йилликларда, чексиз мусибат, қирғин ва харобалик келтирган иккинчи жаҳон урушидан кейин, жаҳон капиталистик хўжалигининг авангарди вазифаси АҚШ билан Японияга ўтган эди...

Урушдан кейин Европада бир неча социалистик мамлакатларнинг пайдо бўлиши унинг хўжалик тараққиётига зўр таъсир кўрсатди. Иккита қарама-қарши социал-иқтисодий тузумларнинг хўжалик, даставвал саноат соҳасидаги жиддий мусобақаси социалистик ишлаб чиқаришнинг энг мураккаб халқ хўжалиги ва социал вазифаларни ҳал қилишда ўзининг афзаллигини ёрқин намойиш қилди.

Ҳозирги даврдаги Чет эл Европасининг хўжалик ҳаёти даставвал, унинг индустрияси билан белгиланади. Жаҳондаги 22 та энг йирик индустриал давлатларнинг 12 таси ушбу регионда жойлашган: капиталистик мамлакатлардан Бельгия, Буюк Британия, Испания, Италия, Франция, Нидерландия, ГФР, Швейцария ва Швеция, социалистик мамлакатлардан ГДР, Чехословакия ва Руминия. Аммо айрим давлатларда бошқа соҳалар ривожланган. Масалан, Австрия, Швейцария ва ҳоказода саноатга нисбатан хизмат кўрсатиш соҳаси миллий даромаднинг асосини ташкил қилади, Скандинавия хўжалигининг ҳукмрон соҳаси балиқчилик ҳисобланади ёки Дания, Нидерландия, Франция ва социалистик Венгрия, ривожланган саноатга эга бўлса-да, экспорт маҳсулот етиштирадиган йирик қишлоқ хўжалигига эга мамлакатлардир.

Чет эл Европадаги социалистик мамлакатлар дастлаб. но-текис ривожланган. Энг тараққий қилган ЧССР ва ГДР эски саноат базасига эга бўлган бўлса, Болгария, Руминия, Югосла-

вия ва Албания анча орқада қолган. 50-йиллардан бошлаб тез суръатлар билан ўсаётган социалистик мамлакатлар 70-йилларга келиб жаҳон ишлаб чиқариш ҳажмига кўтарилган. Оқибатда иқтисодий жиҳатдан социалистик мамлакатлар ўртасидаги но-текис ривожланиш тугатилиб саноатнинг самарадорлиги ва унинг социал аҳамияти ҳам ҳал қилинган эди. Планлаштирилган социалистик хўжалик туфайли аҳолининг турмуш фаровонлиги ҳам яхшиланган. Мазкур жараённинг муҳим омилларидан бири УИЁК доирасидаги социалистик мамлакатларнинг яқин иқтисодий ҳам-корлиги эди.

Ҳозирги Европа саноатининг барча соҳалари юксак ривожланган, аммо, энг йирик тармоғи машинасозлик ҳисобланади. Европадаги капиталистик давлатлар жаҳондаги капиталистик машина ва ускуналар ишлаб чиқаришнинг учдан икки қисмини эгаллаган. Энг кўп экспорт маҳсулотларидан ҳар хил станоклар, технология, электротехника ва тўқимачилик ускуналари, илмий ва контрол ўлчов асбоблари, энгил ва юк автомобиллари, тракторлар ва бошқа машинасозлик товарлари. Европа кемасозлик ва маиший электроника (телевизор, приёмник ва ҳоказо) асбоблари экспорт қилишда Япониядан, самолётсозлик, ҳисоблаш машиналари, радио ва телеаппаратуралар ишлаб чиқаришда АҚШдан орқада, холос. Жаҳон бозорида Европанинг майда машинасозлик маҳсулотлари АҚШнинг йирик машинасозлик маҳсулотларига нисбатан юқори туради. Бу соҳада социалистик мамлакатларнинг ҳам ҳиссаси катта. Айниқса, ГДР, Венгрия, Польша, Чехословакия машинасозлик маҳсулотлари жаҳон бозорида юксак баҳоланади.

Сўнгги йилларда Чет эл Европасида химия саноати ниҳоятда тез суръатлар билан ўса бошлаган. Европанинг капиталистик мамлакатлари жаҳон бозорида пластик материаллар, синтетика ва сунъий толалар, фармацевтика, лак ва бўёқлар, азот ўғитлар каби химия маҳсулотларини чиқаришда биринчи ўринга кўтарилган. Айрим мамлакатлар (Швейцария, Бельгия, Нидерландия) тор соҳада мутахассислашса-да (асосан фармацевтика ва нефть маҳсулотлари ишлаб чиқаришда), ташқи бозорга ишлаб чиқараётган маҳсулотларининг учдан икки қисмини етказиб беради. Химия саноати социалистик мамлакатлар индустриясининг ҳам муҳим соҳаси ҳисобланади, айниқса, энг йирик база ГДР да.

Европанинг аънавий саноат тармоқларидан металлургия, кемасозлик, тўқимачилик, тикувчилик, шиша, чинни, кўнчилик ва пойабзал, ўрмон ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш капиталистик мамлакатларда камайиб, социалистик давлатларда тез суръатлар билан ўсмоқда. Масалан, 70-йилларда капиталистик Европада пўлат ишлаб чиқариш анча камайиб кетган бўлса, социалистик мамлакатларда металлургия соҳалари жуда тез ривожлана бошлаган ва умумевропа металл ишлаб чиқаришнинг тўртдан бир қисмини эгаллаган. Европанинг капиталистик қисмида энгил саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам анча камайиб, социалистик мамлакатларда анча ўсган, оқибатда

текстиль, тикув, пойабзал ва бошқа энгил саноат маҳсулотларини европалик капиталистик мамлакатлар социалистик ўлкалардан импорт қилишга мажбур бўлган.

Ҳозирги энг йирик саноат соҳаларидан озиқ-овқат ишлаб чиқариш қишлоқ хўжалиги билан узвий боғланиб агросаноат комплексини ҳосил қилмоқда. Мазкур жараённинг бугунги аҳволи ва унинг тараққиёти қишлоқ хўжалигининг ўсиш даражаси билан бевосита боғлиқдир.

Ниҳоятда зич аҳолига эга бўлган Чет эл Европаси деҳқончиликка мос ерлардан анча сиқилган ва унга муҳтож бўлса-да юқори маҳсулотли қишлоқ хўжалигини ташкил қилишга муяссар бўлган. Европа қишлоқ хўжалиги аҳолининг озиқ-овқатга, даставвал инсон учун энг муҳим бўлган гўшт, сабзавот ва мева маҳсулотларига эҳтиёжини асосан қондириш имкониятини яратганлар. Бу имкониятга қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини индустрлаштириш, даставвал химиялаштириш ва механизациялаш орқали эришилган.

Умуман Чет эл Европасида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш саноатга нисбатан секинроқ ривожланган бўлса-да, урушдан кейинги ўн йиллик ичида унинг абсолют ҳажми ўртача икки ҳисса, социалистик мамлакатларда эса деярли уч ҳисса ўсган. Кўпчилик Европа мамлакатларида чорвачилик нисбатан кўпроқ ривожланган. Ҳатто деҳқончилик чорвачиликка бўйсундирилиб, ем-хашак етиштириш асосий тармоққа айланган. Кейинги йилларда ем-хашакка деҳқончилик маҳсулотларидан ташқари баликчилик маҳсулотлари ҳам ишлатилмоқда.

Европа деҳқончилиги мамлакатлар орасида экиладиган экинлари билан бир оз фарқ қилади, холос. Мисол, Марказий қисмдаги мамлакатларда асосан буғдой, арпа, картошка, лавлаги; ғарбида — даставвал арпа, жавдар, буғдой, сули, сўнгги асрдан бошлаб картошка; жанубий районларида, айниқса Чехословакия, Руминия ва Болгарияда маккажўхори, Италияда шоли ва бошқа дон ҳамда полиз экинлари экилади, боғдорчилик ва узумчилик жуда кенг тарқалган. Жанубий Европада узумзорлар, зайтун дарахти, анжирзорлар кўп учрайди. Грецияда пахта ва тамаки етиштириш муҳим хўжалик соҳаси ҳисобланади. Шимолда техника экинларидан зигирпоя ва каноп экилади. Асли грекларда қадимий даврлардан узумчилик, бодом ва ҳар хил мевалар кўп етиштирилади. Зайтун экинлари Эллинлар томонидан Пиреней ярим оролига қадимий даврларда келтириб экилган, ҳозир Испания зайтун ёғи ишлаб чиқаришда жаҳонда биринчи ўринда, узумзорлар майдони бўйича иккинчи ўринда, узум етиштириш ва вино ишлаб чиқаришда учинчи ўринда (аҳоли жон бошига ҳисоблаганда вино ишлаб чиқаришда Португалия биринчи ўринда) туради.

Чорвачилик ҳамма халқлар орасида тарқалган. Италия, Карпат, Болқон ва Альп тоғли районларида қўйчилик муҳим хўжалик соҳасидир. Скандинавия мамлакатларида, французлар, ирландиялар, валлийлар ва британларда қорамол чорваси ривож-

ланган ва шу асосда сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш тараққий этган. Чорвачиликда асосан гўшт ва сут олинади, турли юқори сифатли маҳсулотлар етиштирилади. Кельт халқлари деҳқончиликда асосан ем-хашак етиштириш бўйича биринчи ўринни эгаллайди. Чет эл Европасида буғучилик билан шуғулланадиган ягона халқ саамлар ҳозиргача ярим кўчманчи ҳолатда яшайди. Финларнинг ҳам анъанавий хўжалиги қорамол боқиш, гўшт, сут маҳсулотларини ишлаб чиқаришдан иборат. Уларда экин далаларининг учдан икки қисми ем-хашак экинлари билан банд.

Денгиз соҳилларида яшовчи норвеглар, исландияликлар, голландлар, Ўрта ва Шимолий денгиз аҳолиси — немислар, инглиз, грек ва испанлар ҳаётида балиқчилик энг муҳим хўжалик соҳаси бўлиб, уларнинг асосий тирикчилик манбаидир. Қадимги даврларда катта роль ўйнаган овчилик ҳозир фақат спортнинг бир турига айланган. Ўрта асрларда феодаллар учун овчилик маишат ва лаззат манбаи ҳисобланган, деҳқонлар ундан маҳрум бўлган, у қонулар билан чекланган. Хунармандчиликнинг бадиий соҳалари ҳар бир европа халқида қадимдан ривожланиб келган ва улар асосан шаҳарларда цех тартибиде жойлашган. Қишлоқларда эса деҳқончилик эҳтиёжини қондирадиган касблар ривожланган. Капиталистик ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлиши билан йирик фабрика- заводлар вужудга келди, хунармандлар қашшоқликка учраб пролетариат синфи сафларини тўлдирди.

Ҳозир анъанавий майда хунармандчиликнинг бадиий соҳалари, масалан, кулолчилик, шиша ишлаб чиқариш, заргарлик, каштачилик, музика асбоблари ва ўйинчоқлар ишлаб чиқариш, гилам ва полос тўқиш кабилар айрим мамлакатларда сақланган холос. Норвеглар, шведлар, немислар, швейцарияликлар ва австрияликларда ёғоч устунлар, эшик, ром ҳамда уй-рўзғор буюмларига ўйма нақшлар бериш анча ривожланган.

Маиший турмушнинг анъанавий хусусиятлари кўпроқ уй ва уй-рўзғор буюмлари, кийим ва таомларида намоён бўлмоқда. Энг қадимий антик замонларда пайдо бўлиб ҳозиргача ўсиб келаётган шаҳарлар Европанинг ўзига хос маданиятини юзага келтирган ва бутун жаҳонга тарқатган. Чет эл Европасида урбанлаштириш туфайли шаҳарларда ҳозир бутун аҳолининг бешдан уч қисми жойлашган. Бельгия, Швеция ва ГФР нинг шаҳар аҳолиси бешдан тўрт қисмини ташкил қилади. Жанубий Европа мамлакатларида саноат жиҳатдан кам ривожланган Португалия ва Грецияда бутун аҳолининг тахминан 40 проценти шаҳарларда жойлашган. Социалистик мамлакатларнинг шаҳар аҳолиси иккидан бирнинг тўртдан уч қисмини, ГДР да 76 процентини, Чехословакияда 67 процентини ташкил қилади. Айрим ўлкаларда шаҳар типига 5 минг аҳолига эга бўлган қароргоҳлар (Нидерландия, Австрия, Бельгияда), айрим жойларда эса (ГДР, ГФР, Франция ва Норвегияда) икки мингдан ва баъзиларида ҳатто 200 дан ортиқ аҳолига эга бўлган қишлоқлар (Дания, Швеция, Финляндия) киритилган. Чет эл Европасида қишлоқлар ҳам қадимий даврларда

пайдо бўлган. Улар ўзининг жойлашиши, қурилиш типлари ва планировкаси билан бир-биридан фарқ қиладилар. Тор, зич, тўп бўлиб қурилган уйлардан иборат қишлоқлар ўтмишда Жанубий Польшада, Германияда, Испанияда, Болқон ярим оролида ва бошқа ерларда пайдо бўлган. Чехларда, баъзан немис ва полякларда ҳам қадимги чорва аҳолисининг қўра теварагида жойлашганидек марказида майдонли доирасимон қурилган қишлоқларни ҳали ҳам учратиш мумкин. Тўғри кўчали қишлоқлар кам бўлган. Айрим мамлакатларда уйлари йўл бўйида қурилган қишлоқлар, хутор типидagi айрим ҳовлили қароргоҳлар ҳам учрайди. Қишлоқ марказида қад кўтарган черков теварагида доирасимон шаклда тартибсиз қурилган уйлар ҳам сақланиб қолган.

Қишлоқлар ҳозир ҳам ўзининг планировкаси ва типлари билан фарқланадилар. Бутун Европада бир ҳовлили ёки икки-уч ҳовлили қишлоқлар кўп учрайди. Айниқса Франциянинг тоғлиқ районларида, Шимолий Испанияда, Шимолий Италияда, ГФРнинг Шимоли-ғарбида, Норвегияда ва Англиянинг шимолида бир ҳовлили қароргоҳлар кўпроқ учрайди. Марказий Европа, Франция, Италия ва ички Испаниянинг текисликларида қадимий жамоа ҳаёти билан боғлиқ кўп ҳовлили қишлоқлар ҳозиргача сақланган.

Агар қишлоқларни қурилиш материалига қараб классификациялашгирсак бутун Европани тахминан икки қисмга бўлиш мумкин. Жанубий қисмида уйлар асосан тошдан, шимолий қисмида ёғочдан қурилган. Аммо Шимолий Европанинг айрим мамлакатлари, масалан, Англияда, қадимдан тош уйлар, баъзан жанубда ҳам (айниқса ўрмонлар кўп бўлган даврда) Ўрта денгиз соҳилларидаги мамлакатларда, ёғочдан қурилган қароргоҳлар учрайди. Масалан, қадимги Грециянинг классик архитектура-сида илгари ишлатилган ёғоч устунлар ўрнини тош устунлар эгаллаган ва ниҳоятда зўр санъат намунасига айланган. Тош қурилишнинг намуналари ҳозиргача Ўрта денгиз соҳилларидаги мамлакатларнинг баъзиларида ва Франциянинг ғарбий қисмида учрайди.

Қишлоқлардаги замонавий уйлар шаҳарлардаги сингари пишиқ ғишт, бетон ва шунга ўхшаш ҳозирги қурилиш материалларидан қурилмоқда. Яшаш хоналарининг хўжалик ҳужраси билан бирлиги ёки хўжалик иншоотларининг айрим қурилиши билан бир оз фарқ қилади. Масалан, ГДР ва ГФР, Альп тоғлари ва Жанубий Францияда асосан турар-жой ва хўжалик қурилиши бир жойда жойлашган. Скандинавия мамлакатлари, Шимолий Франция, Болқон ярим ороли мамлакатларида хўжалик иншоотлари киши яшайдиган уйлардан айрим ҳолда қурилган.

Уйлар ҳам қурилиш материалларига, плани ва томининг шаклига, яшаш ва хўжалик хоналарининг тузилишига қараб бир неча типларга бўлинган. Бутун Европада горизонтал бир хонали планировкага эга уйлардан бир неча қаватли кўп хонали дабдабали иморатлар кўп учрайди. Масалан, Жанубий Европада, яъни Ўрта

денгиз соҳилларига яқин районларда тошдан қурилган катта икки-уч қаватли уйлар кенг тарқалган, одатда бундай уйларнинг пастки қавати хўжалик хоналари, Швейцария, Шимолий Италия, Югославия, Австрия, Жанубий Германияда пойдевори тошдан, ўзи ёғочдан қурилган альп уйлари анча ажралиб туради. Хўжалик ва яшаш хоналари комплекс қилиб қурилган иморатларни франкон ёки юқори немис уйлари деб атайдилар. Шимолий ва Шимоли-Ғарбий Германия, Дания ва Голландия томонларда бир қаватли, катта ҳовли ва дарвозали хўжалик қурилиш комплекси билан синч уйлар ёки ғишт билан урилган саксон уйлари ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Тоғлиқ районларда ёғоч ва буталардан қурилган оддий уйлар ҳам учрайди. Умуман архаик қурилиш санъати асосан хўжалик хоналарда кўпроқ сақланган.

Уйларни жиҳозлаш миллий анъаналар билан боғлиқ. Умумий буомлардан, ҳар хил ёғоч мебеллар, темир, шиша, чинни ва сопол идишлар, турли безаклар ва пардалар билан безаганлар, Европа мебель ва сервислари ҳозиргача жаҳон миқёсида замонавий маданий намуна бўлиб келмоқда.

Чет эл Европа халқларининг кийимлари энг оддий палеолит давридаги этакчалардан то ҳозирги замонавий кийимларгача бўлган даврни босиб ўтган. Энди бутун Европага тарқалган шаҳар сарполари деярли барча ерда миллий кийимларни сиқиб чиқарган, Европа костюмлари ўзининг ноқулайлигига қарамай, ҳатто иссиқ тропик мамлакатларга ҳам тарқалмоқда. Халқ кийимларини асосан байрамларда, фестивалъ ёки карнавалларда, хор ва ансамблларда учратиш мумкин. Илгари, айниқса ўрта асрларда ҳар бир табақа ўзининг кийим формасига эга бўлган. Ҳозир миллий, табақаланиш кийимларда сезилмайди, балки улар космополитик тусга кирган.

Албатта айрим халқларнинг қишлоқ аҳолисида шаҳар кийими кенг тарқалса-да, миллий сарполар сақланган. Масалан, Италия қишлоқларида ҳалигача эркаклар калта тизадан пастгача шим (панталон), оқ узун энгли кўйлак (камича), калта куртка (жакка) ёки энсиз жилет (панчотто), бошига шляпа ёки беретто (халтасимон телпак) киядилар. Аёлларда узун кенг юбка (чўнна) ва этак (гребмуиле), каштали оқ кўйлак (камича) белгача калта кофта (корсетто) ва жилет (жакатто ёки жубетто), бошига рўмол (фацолетто), Альп тоғларида таги михли ёғоч туфли ёки хом теридан тикилган энгил сандал (чочи) кийилади. Француз аёлларининг кийимлари ҳам Италия аёллариникига ўхшаб кетади. Эркаклари эса узун тор шимлар, тик ёқали кўйлаклар, жилет ва бўйнига рўмол, фетра ёки сомон шляпа киядилар. Кейинги йилларда блузка кийиладиган бўлган.

Герман халқларида эркаклар энгли ёки энгсиз икки буклам матодан тикилган кўйлак, узун иштон, камараста тери ўлтонли ковуш кийилади. Аёлларнинг ҳам уст кийими икки буклам матодан тикилиб махсус фибула билан эгнига боғланган, кейинчалик энг тикиладиган бўлган. Уларда эскидан капюшонли плаш маълум бўлган. Жанубий германларда энгил кийим, шимолда эса ис-

сиқ ва қалин жун матодан корсаж, кофта, юбка этак (фартук) тикканлар. Ҳозир ҳам Гессен (ГФР) аҳолиси орасида бир ёки бир неча қаватли (баъзан 20 қаватли) юбка кийилади. Франкония аёлларининг анъанавий кийимлари қизил ёки жигар ранг матодан юбка ёки этаклар тикилиб кашталанеди. Швейцария аёллари аксинча қорамтир ёки франконлар сингари қизил рангли юбка ва фартук; кумуш безакли қора корсаж, кенг кашта англи кофта киядилар. Норвегия аёлларининг байрам кийимларининг турлари 120 дан ортиқ. Бутун герман халқларида ҳозирги даврда умумий Европа кийимлари тарқалган бўлса-да, миллий элементлари (ранги, орнаменти, безаклари ва ҳ. к.) мустақкам сақланган. Айниқса кельт элатларида байрам вақтида миллий сарполарга безаниш одат тусига кирган. Масалан, бретонликларда 66 тур аёл кийимлари мавжуд.

Ғарбий ва жанубий славянларнинг миллий кийимлари ниҳоятда ранг-баранг. Уларда илк ўрта асрлардан бошлаб аҳоли табақаланган ва синфларга қараб кийимлари фарқ қилган. Утмишда эркак ва аёлларда кийимлари асосан канождан тикилган тўғри ёки бурма ёқали кўйлак. Айрим халқлар (Моравия, Словакия, Ғарбий Прикарпатье) да аёллар энгсиз эгнига ип боғланган кўйлақлар кийган. Энг қадимий кийимларидан ҳозиргача этакча (фартук) сақланган. XIX аср биринчи чорагида славянларда Европа юбкеси кенг тарқалган. Қадим славянларда устки кийим — ярим пўстин, кафтан, энгсиз жилет, плашнинг ҳар хил турлари мавжуд. Бош кийимларига қараб айрим этносларни аниқлаш мумкин (кенг славян тери телпаклари, турли рўмоллар, шляпа ва фескелар, жун мовутдан тикилган дўппилар). Пойабзаллар турли хилда (бродня, тери башмак, юмшоқ туфли, таги ёғочли сандал, жунли ноговица ва ҳоказолар). Ҳозир миллий кийимлар Марказий ва Жанубий Европанинг айрим районларида учрайди ва улар асосан санъат фестиваллари, фольклор коллективларининг бадий чқишларида намойиш қилинади.

Чет эл Европа халқларининг миллий хусусиятлари кўпроқ таомларида намоён бўлади. Масалан, роман халқларида итальянларда сеvimли таомлардан макарон маҳсулотлари (паста) жуда кенг тарқалган. Уларда кундузги овқатга биринчи томат қайласи ёки ёғ ва сузма, баъзан қийма гўшт солинган хўрда. Деҳқон шўрваси (дзуппаси)га ловия ва сабзавот солиб пиширилади ва унга нон тўғралади. Кейин полента (маккажўхори аталаси), қовурилган сабзавот, салат, мева, сузма истеъмол қилинади. Кундузги овқатга албатта узум виноси ёки сеvimли ичимлик кофе берилади. Французларнинг миллий таомлари ниҳоятда бой ва ранг-баранглиги билан машҳур. Таомларида сабзавот ва емишли илдизли маҳсулотлар, қуён ва парранда гўшти, жанубда каптар гўшти муҳим ўринни эгаллайди. Анъанавий сеvimли таомлардан қайнатилган ўсимлик ёғига пиширилган гўшт билан бифштекс ва картошка, пиёзли қайнатма шўрвага сир (пишлоқ) солиш кенг тарқалган. Провансда қалампирли турли балиқлардан пиширилган шўрва (буйабез) анча обрў қозонган. У ерда

денгиз жонивори — улиткани саримсоқ ва нон билан истеъмол қилишни яхши кўрадилар. Жанубда ҳар хил зайтун ва дориворлар таомга ишлатилади. Қунига икки марта таомга узум вноси бериш шарт. Умуман французлар вино истеъмол қилишда жаҳонда биринчи ўринни эгаллайдилар. Қадимги кельт халқларида, масалан, Буюк Британияда, европа таомларидан унча фарқ қилмаса ҳам, ўзига хос миллий таомлар, айниқса дон солиб пиширилган шўрвалар, сули аталаси, гэл ва ирландияликларда, балиқ ва сутли таомлар мавжуд. Улар шўрвага қўй ёки мол ичак-чавоғи ва қатқоринларини солиб, сули уни билан пишириб (хаггис) қалампир, пиёз солиб ейишни яхши кўрадилар. Энг сеvimли ичимликлари пиво (эль) ва виски. Жанубий халқлар кўпроқ сабзавот (карам, помидор, саримсоқ, пиёз, сабзи, картошка) ва мевани кўпроқ истеъмол қиладилар. Венгерларда чўчқа гўштидан турли таомлар тайёрланади. Славян халқларининг таомларидан хамир овқат маҳсулотлари кўпроқ ўринни эгаллайди. Денгиз ва дарё соҳилларида яшовчи элатлар балиқдан турли хил таомлар тайёрлайдилар.

ИЖТИМОЙ ТУРМУШИ, ОИЛА-НИКОҲ МУНОСАБАТЛАРИ ВА МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТИ

Чет эл Европа халқларида ҳозирги даврда бир-бирига қарама-қарши бўлган капиталистик ва социалистик тузум билан боғлиқ ижтимоий ва оилавий муносабатлар қарор топган. Италия ва Франция аҳолисининг кўпчилиги, айниқса, ишчи синфи социал туқнашувларда тобланиб бутун ижтимоий ҳаётда сиёсий активлиги билан ажралиб туради. Бу ердаги аҳолининг сиёсий ва маданий ҳаётида коммунистик партияларнинг аҳамияти жуда катта. Социалистик мамлакатларда ижтимоий ва оила-никоҳ муносабатлари антагонистик зиддиятлардан холи ҳолда ижтимоий мулк формаси, коллективизм, интернационализм ҳам тенглик асосида ўрнатилган.

Ҳозирги Чет эл Европасининг социал қиёфаси ҳам иккита тузум билан белгиланади. Умуман иқтисодий жиҳатдан олганда бутун Европа аҳолисининг ўртача 44 проценти (1980 йили) актив қисмини ташкил қилади. Шундан эркаклар ҳисобига тахминан 58 процент тўғри келади, аёлларнинг иқтисодий актив қисми деярли икки ҳисса кам (29 процент). Ваҳоланки, капиталистик мамлакатларда иқтисодий актив аҳолига ижтимоий ишлаб чиқаришда бевосита иштирок қилаётган қисмидан ташқари ишсизлар отряди ҳам киради. Сўнгги йилларда айрим анъанавий касбларнинг (айниқса ҳунармандчилик ва ҳоказо) тугатилиши натижа-сида уларни профессионал жиҳатдан қайта ўқитиб ўргатиш капиталистик шароитда имконият йўқлигидан технологик ишсизлик жараёни пайдо бўлган. Ҳатто профессионал ишчилар, айниқса ёшлар ўртасида ҳам ишсизлик кун сайин кучайиб бормоқда. Масалан, капиталистик Европада ёшлар орасидаги ишсизлик умумий ишсизликка нисбатан ўрта ҳисобда 1,5—2 марта зи-

ёдроқ. Янги ижтимоий тузум ҳисобланган социалистик мамлакатларнинг энг катта ютуқларидан бири ишсизликнинг бутунлай тугатилиши ва меҳнат ҳуқуқини таъмин қилишдан иборатдир. Бу мамлакатларда иқтисодий актив аҳоли билан ишлаб чиқаришда банд қисми тўғри келади ва умумий аҳолининг тахминан ярмидан кўпини ташкил қилади.

Регионда индустриал тараққиёт юксак бўлганлиги туфайли иқтисодий актив аҳолининг асосий қисми саноат ва қурилишда банд эканлигини алоҳида қайд қилиш лозим. Масалан, 1970 йилларнинг бошларида бундай аҳоли умуман 35—45 процентни ташкил қилган бўлса, айрим мамлакатлар (ГДР, Чехословакия, ГФР ва Швейцария)да 50 процентга яқинлашган. Энг тараққий қилган индустриал мамлакатларда қишлоқ ва ўрмон хўжалигида ҳамда балиқчиликда иқтисодий актив аҳолининг 10—12 процентини ташкил қилади, холос. Қишлоқ хўжалиги соҳасида энг кам банд аҳолига эга бўлган ўлкалардан Буюк Британия (3 процент), Бельгия (4 процент), Швеция ва ГФР (6 процент). Аммо Жанубий Европада қишлоқ хўжалиги ҳали ҳам муҳим ўринни эгаллайди (Италияда 15 процентдан то Грецияда 40 процентгача). Социалистик мамлакатлардан ГДР да қишлоқ хўжалигида 10 процент аҳоли банд бўлса, Руминия ва Югославияда 40 процентга тўғри келади. Кейинги йилларда асосан қишлоқ хўжалиги ҳисобига аҳолининг хизмат кўрсатиш соҳасида яшовчи қисми анча кўпайган.

Европа капиталистик мамлакатларида энг катта социал категория ёлланма меҳнат ходимлари — ишчилар ва зиёлилардан иборат. Улар бутун иқтисодий актив аҳолининг тахминан ўртача 80 процентини, Буюк Британияда ҳатто 90 процентдан ҳам кўпроғи, жанубий мамлакатларда эса 70 проценти (Грецияда 40 проценти)ни ташкил этади. Шу билан бир қаторда майда буржуазия (айниқса қишлоқда) анча камаё бошлаган. Масалан, фақат 1950 йилдан 1975 йилгача капиталистик Европадаги фермерларнинг сони деярли икки ҳисса — 23 млн. гача камайган, уларнинг иқтисодий актив аҳоли орасидаги ўрни тахминан уч ҳисса (30—35 процентдан 10—12 процентгача) пасайган. Майда шаҳар буржуазиясининг (кичик корхона, дўкон ва маиший хизмат эгаларининг) ҳам мавқеи жуда пасайиб кетган (4—6 процентдан ошмайди). Капиталистик мамлакатларнинг ҳозирги бутун иқтисодий ва сиёсий ҳаётида йирик монополистик буржуазия (банклар, йирик саноат, савдо ва бошқа кооперацияларнинг эгалари) ҳал қилувчи ролни ўйнамоқда ва уларнинг турмуш тарзи ҳам маданиятининг асосий йўналишини белгилаб беради. Энг юқори социал табақага буржуа давлатига хизмат қилувчи элита вакиллари (бошқарма бошлиқлари, олим — экспертлар, юридик бирикмаларнинг эгалари, давлат ва сиёсий арбоблар) ҳам киради. Улар монополистик буржуазия билан бирга умумий иқтисодий актив аҳолининг бир процентдан камини ташкил қилиб бутун ҳокимият ва жамиятнинг тақдирини ўз қўлида сақлаб келмоқдалар. Тахминан 2—3 процентни ташкил қилаётган ўрта

буржуазия ва қисман интеллигенция ҳам ҳукмрон элитага қўшилади.

Социалистик мамлакатлардаги революцион социал-иқтисодий ўзгаришлар шаҳар ва қишлоқларда синфий антагонизм ва эксплуатацияни тугатиб янги жабр-зулмсиз социал тузумни юзага келтирди. Жамият ва давлатни бошқариш ишчи синфи қўлига ўтди. Кўпчилик давлат ва кооператив корхоналари, ташкилотларида ҳамда қишлоқ хўжалигида иш билан банд бўлган аҳолининг 90—99 процентини ишчи ва хизматчилар ташкил қилади. Аммо айрим социалистик мамлакатларда, масалан Польша ва Югославияда, 45 процентгача қишлоқ хўжалигидаги аҳоли шахсий хўжаликка эга. ГДР, Югославия ва Польшада ишчи ва хизматчиларнинг 3—4 проценти шахсий корхоналаридан даромад олади.

Шубҳасиз, европа халқларининг социал тузуми, ижтимоий ва маиший турмушига урбанизация ниҳоятда зўр таъсир ўтказмоқда. Ҳозир жаҳонда Европа қитъаси энг урбанизациялашган, ҳатто АҚШ ва Японияга нисбатан шаҳарларнинг зичлигида юқори турадиган региондир. Мазкур жараённинг хусусиятларидан бири энг йирик шаҳарлар теварагида катта аҳолининг тўпланиши. Чет эл Европасининг ярмидан кўп аҳолиси 100 минг кишидан ортиқ аҳолига эга бўлган шаҳарларда жойлашган, учдан бир қисми 500 минг кишилик шаҳарда яшайди. Оқибатда бир-бирига туташиб кетган саноат — агломерация типидagi шаҳарлар юзага келган. Бунга мисол қилиб, Рур, Лондон, Париж, Амстердам, Роттердам қабиларни кўрсатиш мумкин. Масалан, Лондон агломерация чегарасида 12 млн. дан ортиқ киши, Париж агломерациясида 10 млн. га яқин киши яшайди. Айрим мамлакатларда ҳатто қўшни агломерациялар қўшилиб йирик урбанизациялашган марказ (мегалополис)ларни яратган. Масалан, Англияда энг катта мегалополисга бир-бирига чатишиб кетган Лондон, Бирмингем, Манчестер, Ливерпуль ва бошқа шаҳарлар ёки Ғарбий Германияда Рейн-Рур, Рейн-Майн киради. Бундай мегалополислар тахминан 50 минг кв. км. территорияга ва 30—35 млн. аҳолига эга бўлади.

Планлаштирилган хўжаликка асосланган социалистик мамлакатларда шаҳарларнинг тараққиети узоқ муддатга мўлжалланган программага таянади. Аммо бутун Европада урбанизация ва агломерация ижтимоий ва маиший турмуш, маданий ҳаёт ва оила-никоҳ муносабатларини ўзаро яқинлаштириб, миллий хусусиятларнинг тугатилишига, бир қилимга солиб умумий космополитик белгиларнинг шаклланишига кенг йўл очиб беради. Шундай бўлса-да, кўп халқларда асрлар давомида анъана тусига кирган айрим ижтимоий турмуш формалари сақланибгина қолмай, балки капиталистик ва социалистик турмуш тарзига сингиб кетган.

Шуниси қизиқарлики, баъзи халқларда энг қадимги ижтимоий муносабат белгилари асримиз бошларигача сақланиб келган. Утган асрда капитализм кам таъсир қилган халқларда қишлоқ жамоаси қолдиқлари кучли бўлган. Мисол, болгар, серб, албан, норвег ва немисларнинг айримларида жамоа ер мулки, жамоа принципида ўз-ўзини бошқариш, жамоа ер ҳуқуқи сарқитлари

мавжуд эканлиги кўп этнограф тадқиқотчилари томонидан аниқланган эди. Айрим халқларда эркаклар иттифоқи, ёшлар ташкилоти каби жамоачилик формасидаги тартиб ва муносабатлар, хашар типидagi қўшничилик жамоаси қолдиқлари сўнгги давргача сақланиб келган.

Тараққий қилган баъзи капиталистик мамлакатлар (Чехословакия, Бельгия, Дания ва ҳ.к.) да аср бошларида жамоачилик муносабатларининг янги хўжалик бирикмалари — деҳқон кооперативлари сифатида намоён бўлган эди. Урта асрларда пайдо бўлган анъанавий ҳунармандларнинг уюшмалари — цех тузуми ўрнига капитализм ривожлана бошлагач ишчиларнинг янги бирикмалари — касаба союзлари кенг тарқалиб, ҳозир зўр сиёсий ва маданий кучга айланган. Цех тузуми анъаналари асосида янги даврда айниқса Германия ва Швейцарияда ҳар хил жамият, тўгарак ва бирикмаларининг шаклланишига замин яратилган. Англияда эса шу асосда буржуа ва интеллигенция даврасида турли клублар энг янги ижтимоий ташкилот сифатида пайдо бўлган эди. Асли «клуб» сўзи инглиз тилидан келиб чиққан.

Ижтимоий ва оилавий турмуши ҳам барча ғарбий европа халқлариники сингари умумийликка эга бўлган. Христиан дини ахлоқига таяниб, хусусий мулкка асосланган ҳолда кичик моногам оила бутун Европада энг кенг тарқалган. Аммо айрим патриархал натурал хўжалик мавжуд бўлган баъзи жойларда архаик типдаги катта патриархал оилалар ва оила-никоҳ тартиблари ҳам учрайди. Патриархал уруғчилик тартибларининг қолдиқлари албанларда (фис), черногорликларда (братство), тоғлик шотландларда (клан), қисман уэльс ва ирландликларда бир оз сезилади. Оила жамоа муносабатлари яқин давргача айрим болқон халқлари (болгарлар, македонияликлар, серблар, боснийлар ва ҳоказолар)да сақланиб келган. Мазкур оилавий муносабатларнинг емирилиши махсус минорат одатини яратган эди. Илгари кельт ва герман халқларида маълум бўлган бу одатга биноан мерос ота-онадан кенжа ўғилга ўтади. Кейинчалик майорат одати, яъни мерос катта ўғилга ўтиш расми билан алмашади. Жанубий славянларда катта патриархал оила («задруга») натурал хўжаликка асосланган 20—50, баъзан 100 га етадиган қавму қариндошлардан ташкил топган коллективдан иборат эди.

Никоҳ тўйларида ва бошқа оилавий урф-одатларда анча архаик белгиларни ҳозиргача учратиш мумкин. Қалин сақланмаган бўлсада, келинни олиб қочиш, уни «сотиб» олиш расми, қиз моли, куёв совғаси каби удумлар ҳали ҳам никоҳ тўйларидаги қадимги сарқитлар сифатида, аммо ҳазил ўйинлар шаклида намоён бўлади. Қиз ёшлигидан меҳнат қилиб, ўзи сепини тайёрлаш кўп халқларда шарт бўлган. Бой деҳқон ва буржуа оилаларида қиз сепи масаласи баъзан ниҳоятда ортиқча харажатларни талаб қилади. Агар кичик индивидуал оилалар (эр, хотин ва болалардан иборат) энг кенг тарқалган бўлса, славянлардаги задруга типидagi катта оилаларда никоҳ ва бошқа оилавий анъаналарда архаик элементлари сақланиб келмоқда. Никоҳ донмо ижтимоий

характерга эга бўлган ойлавий воқеа ҳозир ҳам унда кўпчилик иштирок қилади, анъанавий маросимлар, расм-удумлар бажарилади. Деярли ҳамма ерда келин-куёвлар черковда никоҳлантирилса-да, аммо никоҳ тўйи асосан халқ анъаналарига таянади.

Кейинги икки минг йил давомида Европанинг диний урф-одатлари бир неча марта ўзгарган. Бизнинг эрамизнинг бошларида бу ерда маҳаллий динлар тарқалган. Катта территорияни эгаллаган Рим империясида (айниқса Италия ва Грецияда) анча ривожланган политеистик динлар ҳукмронлик қилган. Қадимги Римга баъзи шарқий диний (Исида, Митра каби бошқа шарқ худолари билан боғлиқ) ибодатлар ҳам кириб келган. Империя чегарасида жойлашган «варвар» қабилалар орасида ибтидоий динлар тарқалган.

Рим империясининг емирилиши даврига келиб, эрамизнинг V асрлари охирида Европа динлари географиясида жиддий ўзгаришлар рўй беради. Эрамизнинг бошларида Шарқий Урта денгиз соҳилларида пайдо бўлган христиан дини IV—V асрларда империянинг кўпчилик районларига, баъзи герман қабилалари ва ҳатто Ирландияга тарқала бошлаган. Аммо узоқ даврларгача қадимий маҳаллий динлар, айнқса қишлоқларда сақланиб келган. Фақат IX—XI асрларда бутун Европа христианлашган. Лекин Пиреней ярим оролида VIII асрда араб истилочилари олиб келган ислом дини анча вақт ўз ўрнини сақлаб қолган. XV асрларда араблардан озод бўлган Пиреней қайтадан христианлаштирилган.

Европада христиан динининг тез тарқалиши асли феодализм тузумининг ташкил топиш жараёни билан боғлиқ эди. Дастлаб янги динга ҳарбий аристократия, князь ва қироллар ўтган, кенг халқ оммаси эски диний эътиқодларга итоат қилиб келган. Ҳукмрон синфга хизмат қилаётган зиёлилар ва руҳонийлар меҳнаткаш омmani христианлаштиришни зўрлик билан ўтказишга ҳаракат қилган. Аммо христианлик ҳам яхлит дин бўлиб қолмади. У XI аср ўрталарида (1054 й.) икки қарама-қарши йўналишга — православие ва католицизмга (шарқий ва ғарбий) черковларга бўлинади. Шарқий (православ) черкови ўз навбатида подшо ва императорларга бўйсунган ва бир неча миллий черковларга бўлинган. Феодал-крепостной тузумнинг тарихий ҳалқаси ҳисобланган православ черковининг бошида энг кучли Константинополь патриархи турган. Аксинча католицизм (ғарбий) черкови марказлашган Папа давлати бошчилигида европадаги феодал тарқоқликдан фойдаланиб ўзининг қудратли ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатади. У турли йўллар ва солиқлар билан катта бойлик орттириб бутун христиан дунёсини қўлга олишга, ўзининг руҳий ва сиёсий иродасини ўтказишга интилиб келган. Шундай қилиб, христиан динидан ажралиб чиққан Православие илгари Византия империяси ва унинг таъсиридаги Европа қисми (Болқон ярим ороли ва Рус давлати)га тарқалган, Европанинг бошқа районларида католицизм ўз ҳукмронлигини ўрнатган.

XVI асрлардан бошлаб капиталистик муносабатларнинг ривожини, буржуа идеологиясининг галабаси натижасида ўрта аср схо-

ластикасига, Рим католик черкови ва Папа ҳукмронлигига қарши чиқа бошлаган янги оқим (протестантизм) турли диний эътиқод ва мазҳабларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Бундай янги йўналишлар Швейцариядаги Кальвин, Германиядаги Лютер ва ҳоказолар фаолияти билан боғлиқ эди. Диний ибодат ва маросимларни анча оддийлаштирган, муқаддас китобларни миллий тилларга таржима қилган протестантлар айниқса Европанинг маркази ва ғарбий қисмида мустақкам ўрнашиб олган. Католицизм эса ҳозир Испания, Португалия, Италия, Франция, Ирландия, Бельгия ва Австрияда ҳукмронлик қилмоқда. Польша, Чехославакия ва Венгрия диндорларнинг кўпчилиги католик динида, бир қисми протестант динидадир. Швейцария диндорларнинг 52 проценти католицизм таъсирида. Инглизлар орасида католиклар 7 проценти, шотландияликлар орасида 15 проценти, Шимолий Ирландияда ундан бир қисмини ташкил қилади.

Протестантизм яхлит диний мазҳаб бўлмай, ундан лютеран, англикан ва кальвинизм ажралиб чиққан. Ўз даврида мазкур мазҳаблар айрим сиёсий гуруҳларнинг манфаатини ифодаловчи куч сифатида намоён бўлган: лютеранлик — феодал оқсуякларни, кальвинизм — шаҳар буржуазиясини, англикан черкови — король ҳокимиятини муқаддаслаштирган. Ҳозир эса уларнинг ҳаммаси капиталистик тузумга хизмат қилади.

Православ дини Византиядан чиқиб Европанинг шарқий ва жануби-шарқий мамлакатларига, грек, болгар, гагауз, серб, жанубий албан ва румин халқлари орасига тарқалган. Ҳозир православ дини Грецияда ҳукмрон ва бу ерда унинг маркази жойлашган. Социалистик мамлакатларда православ черкови ўз давлатларининг тинчлик сиёсатини қўллаб-қувватлайди.

Ислом дини Европага дастлаб араб истилочилари томонидан келтирилган ва Пиреней ярим оролига тарқатилган. Истилочилар ҳайдалгандан кейин XV асрларда христианлик қайта тикланган. Уша даврларда, яъни яқин XIV—XV асрларда Усмон турклари Болқон ярим оролини босиб олиб аҳолининг анча қисмини мусулмонлаштирган ва империя вақтида ҳукмрон дин бўлган. Турклар зўрлик билан албанлар, қисман македонияликлар, болгарлар, Босния ва Герцоговина аҳолисини ислом динига ўтказган.

Бутун Европада дайдиб юрган лўлилар одатда асосий турар жойидаги динларга итоат қиладилар. Уларнинг орасида масалан, православ, католик ва мусулмон динига ўтганлар учрайди. Диндор яҳудийлар эса ҳозиргача ўзининг миллий дини ҳисобланган нудизмга риоя қиладилар.

Чет эл Европа халқларида расмий черков динларидан ташқари энг қадимги, ҳатто ибтидоий эътиқод ва урф-одатлар ҳам қисман сақланиб қолган. Айниқса деҳқончилик билан боғлиқ бўлган ҳар хил дастур ва расмлар, сеҳргарлик урф-одати ва иримлари ҳалигача учрайди. Ҳозир ҳам йил фасллари, экиш ва ҳосил йиғиш билан боғлиқ дабдабали карнавал ва байрамлар ўтказадилар, унда турли афсонавий образлар намоён қилинади.

Албатта энг тараққий қилган юксак маданиятли Европа халқ-

ларида профессионал ижоддан халқ ижодини ажратиш анча қийин. Чунки фольклорда ҳам, музыка ва тасвирий санъатда ҳам зўр маҳорат билан яратилган халқ ижоди намуналари жуда катта ўринни эгаллайди. Энг қадимги эртақлар, қаҳрамонлар ҳақида эпослар бадий жиҳатдан профессионал ёзувчи ва шоирлар томонидан қайтадан ишлаб чиқилган. Ака-укалар Гримм, Гофман, Андерсен, Сельпа Лагерлеф, Оскар Уайльд ва бошқаларнинг эртақлари, ҳатто Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея»си, ўрта асрлардаги «Нибелунглар тўғрисида ашула», «Гудринг тўғрисида ашула», скандинавларнинг сағлари, Карелофин эпоси «Калевала» каби халқ дostonлари аслида бадийлаштирилган асарлардир. Тарихий воқеалар билан боғлиқ лирик-эпик ашула (баллада) лар анча кейин пайдо бўлган, аммо жуда кенг тарқалган. Ҳозиргача етиб келган оилавий маросимларда айтиладиган ашулалар, севги куйлари ҳам энг қадимий фольклор намуналаридир. Улар янги мавзу — революцион, антифашистик, тинчлик куйлари билан бойиди. Фольклорнинг таркибий қисми ҳисобланган оммавий халқ театрлари ҳозирги даврда профессионал театр санъатига сингиб кетган. Европада дастлаб профессионал театр қадимги Грецияда (эрамиздан аввалги VI—V асрларда) диний маросимлар ва байрамлар муносабати билан пайдо бўлган эди. Уйғониш давридан бошлаб драма, трагедия, комедия анча ривожланган. XVI асрда дастлаб Италияда, кейин бутун Европада опера пайдо бўлади. Аммо европа халқларининг кўпчилигида (поляк, чех, болгар, француз, италян ва бошқаларда) профессионал классик театр билан бир қаторда оммавий театрлаштирилган халқ ўйинлари ҳозиргача сақланиб келган. Бу ўйинлар катта диний ёки фасл байрамларида намоиш қилинади ва ниҳоятда ранг-баранг ўйин, кулги, ашула ва музыка садолари остида ўтказилади.

Ҳозиргача профессионал классик театрдан, кейинги йилларда пайдо бўлган романтик, натуралистик ва модернистик театрлардан ташқари оммавий театрлашган халқ томошалари анъаналари бутун Европа мамлакатларида сақланган. Масалан, поляк, чех ва словакларда ярим диний, ярим дунёвий муқаддас байрам томошалари (полякларнинг «шапкаси», словакларнинг «бетлегмаси») ҳали ҳам кенг намоиш қилинади. Чехларда XVIII асрдан бери сатирик мавзудаги моҳир кўрқмас аскиячи қаҳрамон Кашпарек образи яратилган. Кўғирчоқ халқ театри ҳозиргача сеvimли томошалардан биридир. Болгарларда Янги йил ёки Масленица байрамларида махсус ниқоб (маска)лар ва кийимлар кийиб хушчақчақ шўх томошалар намоиш қиладилар. Швейцарияда эса Вильгельм Телли ва бошқа жасур қаҳрамонлар тўғрисида халқ тарихий драмалари қўйилади. Франциянинг турли провинцияларида ҳаваскор театрлар, Сицилияда халқ кўғирчоқ театри омма орасида катта обрў қозонган. Қадимги баскларда диний ва тарихий мавзудаги халқ томошалари («пасторали») ҳам омма орасида кенг тарқалган.

Аммо кейинги йилларда кино санъати, радио ва телевиденисининг гуркираб ўсиши ва унинг таъсири натижасида асрлар давомида халқ севиб келган оммавий томошалар камайиб кетмоқда.

СССР ХАЛҚЛАРИ

Бепоев кўп миллатли мамлакатимиз халқлари этнографияси-ни ўрганиш фанда муҳим аҳамият касб этади. Жаҳонда энг катта (22,5 млн. км²) территорияда жойлашган ранг-баранг табиат ва ҳар хил иқлимга эга ўлкаимизнинг халқ ва элатлари узоқ тарихий тараққиёт натижасида ўтмишда турли социал-иқтисодий поғонани босиб ўтганлар. Ҳозирги даврда Совет Иттифоқида яшовчи юздан ортиқ катта ва кичик халқлар ўзининг тили, маданияти, маиший турмуш хусусиятлари билан бир-биридан фарқланса ҳам тарихий тақдири жиҳатидан ниҳоятда жипслашган ўзаро яқин умумий бирликка эга.

Совет ҳокимияти ташкил топгандан кейин ундаги барча халқлар ҳар томонлама иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳамкорлик асосида эркин миллий тараққиёт йўлига чиқиб олган эди. «Ҳар бир республикамизнинг жадал иқтисодий ва социал тараққиёти,— дейилади КПСС XXVI съезди Ҳисобот докладида,— уларнинг ҳар томонлама яқинлашув жараёнини тезлаштираётганлигини ҳаёт кўрсатиб турибди. Миллий маданиятлар равнақ топиб ва бир-бирини бойитиб бормоқда. Янги социал ва интернационал бирлик— ягона совет халқининг маданияти шакллана бормоқда. Бу жараён бизда социализм даврига хос тарзда: тенглик, қардошларча ҳамкорлик ва ихтиёрийлик асосида бормоқда»¹.

Улуғ Октябрнинг ҳаётбахш нурлари таъсирида янги ишлаб чиқариш муносабатлари ва ижтимоий мулкчилик негизида вужудга келган совет турмуш тарзи аслида Совет Иттифоқида яшовчи барча миллат ва элатларга хос умумий ва специфик социалистик турмуш тарзининг намунаси дир. Янги жамиятнинг тарихий ғалабаси сифатида намоён бўлган совет социалистик турмуш тарзи ўзининг характери, моҳияти ва шакли жиҳатидан ўтган барча синфий жамиятлар ва ҳозирги буржуа турмуш тарзидан тубдан фарқ қилади. Совет турмуш тарзи социалистик миллат ва халқларнинг янги тарихий бирлик негизида намоён бўлиб ҳар бир этноснинг миллий хусусиятларини, ажойиб анъаналарини ва барча ижобий фазилатларини ҳар томонлама равнақ топишига, ўзаро бойитишига энг қулай шароит ва имконият яратиб беради.

¹КПСС XXVI съездининг материаллари. «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 й. 79-бет.

Бизнинг мамлакатдаги ҳозирги этник вазият иккита асосий муҳим тенденция билан белгиланади: бир томонда, миллат ва халқларнинг консолидацияси, яъни бирлашиш жараёнининг тобора мустаҳкамланиши, миллий маданиятларнинг ривож; иккинчи томонда, барча совет халқларининг бир-бирига яқинлашиши, умумсовет маданияти элементларининг тарқалиши. Территориал ўзгаришлар, умуқиқтисодий, маданий алоқалар, турли миллатлар орасидаги никоҳларнинг кучайиши СССР хақлари маданий-маиший яқинлашиш суръатини бир оз тезлаштирган. Мазкур жараён икки тилни эгаллаш, халқаро тил сифатида рус тилининг тарқалиши, интернационал умумсовет маданияти ва маиший турмуши формаларининг шаклланишига олиб келмоқда.

1979 йилги аҳоли рўйхатига биноан СССР да 262,5 млн. га яқин киши яшайди, кейинги икки йил ичида (1981 йил 1 январга) яна тўрт млн. га (266,6 млн. га) ортди. Асримиз бошларида Россияда 130 млн. киши яшаган. Аҳоли сони жиҳатдан ҳозир мамлакатимиз жаҳонда Хитой ва Ҳиндистондан кейин учинчи ўринни эгаллайди. Бу ерда бир оиладек ҳамкорликда 100 дан ортиқ туб миллат халқ ва элатлар ҳам 30 га яқин бошқа халқларнинг авлодлари яшаб меҳнат қилиб келмоқда. Шулардан энг кўп сонлилари руслар — 137,4 млн. (умумий аҳолига нисбатан 52,4 процент), украинлар 42,3 млн. (16,2 процент), ўзбеклар — 12,5 млн. (4,8 процент), белоруслар — 9,5 (3,6 процент) млн. га яқин ва бир неча минг кишидан иборат майда элатлар. Бир миллион кишидан ортиқ 22 та халқ мавжуд бўлиб, бутун аҳолининг 96,3 процентини ташкил қилади. Яна 30 та халқ 100 мингдан 1 млн.га яқин (3,4 процент) аҳолидан иборат¹.

Тил жиҳатдан мамлакатимиз аҳолиси асосан ҳиндевропа оиласига (82 процент) киради. Бу тилда славян туркумига оид руслар, украинлар, белоруслар энг кўп сонли халқлардир. Летто-литва туркумига литвалик ва латишлар, роман туркумига молдаванлар, герман туркумига немислар ва немис тилида гапирадиган яхудийлар, эрон туркумига тожиклар, осетинлар, курдлар киради. Славян тилидан кейинги энг катта туркум олтой оиласига (13,5 процент) оид туркий тилларда гапирадиган ўзбеклар, қозоқлар, татарлар, озарбайжонлар, туркманлар, қирғизлар, чувашлар, ёқутлар, қорақалпоқлар ва бошқа майда элатлар киради. Шарқда жойлашган бурятлар, қалмиқлар, тунгус-манжур халқлари, Сибирь ва Узоқ Шарқдаги эвенклар, нанай ва бошқа элатлар ҳам олтой тил оиласини ташкил қилади. Урал оиласига (2 процент) оид фин тил туркумидаги эстонлар, кареллар, мордва, удмурт, мари, коми, фин ва бошқалар, мамлакатимизнинг шимолида ва Волга бўйида жойлашган халқлар киради.

Ҳозирги Кавказ миллий жиҳатдан анча мураккаб регион, ун-

¹ Аҳоли ва этносларнинг сони, демографик маълумотлар олинган манбалар: Страны и народы. Земля и человечество. М., «Мысль» 1978, С. И. Брук Население мира. Этнодемографический справочник. М., «Наука», 1981, Ежегодник БСЭ, вып. 25, 1981.

да 3 та республика, 7 та автоном республика ва 4 та автоном область бўлиб 50 дан ортиқ турли халқлар яшайди.

Кавказ халқларининг 2 процентдан ортиғи грузин, авар, лезгин, даргин, чечен, абхаз, ингуш, адигейлар ўзига хос яфет тил туркумини ташкил қилади. Бу ердаги халқлардан арманлар ҳинд-европа оиласига оид махсус тилга эга.

Фақат Узоқ Шарқ районларимизда энг қадимги тил туркумига палеоосиё тилларига оид чуқчи, коряк, ителмен, юкагир, нивха номли элатлар яшайди. Енисей соҳилларида яшовчи кетлар бир вақтлар кенг тарқалган, ammo ҳозиргача ўрганилмаган мазкур кўҳна тил палеоосиё туркуми вакилларидир.

Антропологик белгиларга қараб СССР халқларининг асосий кўпчилик қисми (бутун аҳолининг 86,1 проценти) катта европеоид ирқига ва қолган қисми монголоид ирқига оиддир. Фақат Сибирь ва Олтой халқларининг айримлари, қозоқ ва қирғизлар ўзларининг монголоид белгилари билан фарқ қиладилар. Европеоид ирқига оид халқлар асосан учта группа ва айрим ўрталикда пайдо бўлган типлари билан намоён бўлади. Кейинги антропологик классификацияга биноан шимолий группага Балтика бўйи халқлари ва шимолий-ғарбий руслар, жанубий группага Кавказ халқларининг кўпчилиги киради. Русларнинг кўпчилиги, украинлар, белоруслар ва бошқа СССР Европа қисмидаги айрим халқлар ўрталик бир формани ташкил қилади. Юқорида қайд қилганимиздек, Шарқий Сибирь ва Узоқ Шарқнинг туб аҳолиси монголоид ирқининг континентал группасига, эскимослар ва палеоосиёликлар арктика группасига киритилган. Волгабўйи, Урал, Ғарбий Сибирь ва Қозоғистонда яшовчи халқларнинг кўпчилиги ўрталик тип европеоид билан монголоид оралигида пайдо бўлган контакт группасидир. Ғарбий Сибирь текисликларидаги ва Саян-Алтой зонасидаги монголоидлар урал ирқий группасига киради. Айрим монголоид белгилари Волга бўйи ва Уралдаги финноугор (мордва, марий, удмурт, саам) ва туркий (чуваш, бошқирд, татар) халқларида бир оз сақланган.

Одатда СССР халқларини этнографик жиҳатдан йирик тарихий этнографик областларга бўлиб таърифлайдилар. Мисол, Европа қисмидаги Шарқий Европа ёки Шарқий славян халқлари, Балтика бўйи, Кавказ, Урта Осиё ва Сибирь халқлари ўзига хос тарихий этнографик областларни ташкил қилади. СССР халқлари таърифини мазкур принцип асосида берамиз.

VI б о б

СССР НИНГ ЕВРОПА ҚИСМИДАГИ ХАЛҚЛАР

ЕВРОПА ҚИСМИДАГИ ШАРҚИЙ СЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ

Совет Иттифоқидаги энг кўп сонли тили ва маданияти бири-бирига яқин асосан рус, украин ва белорус халқларидан иборат шарқий славянлар мамлакатимиз аҳолисининг деярли тўртдан

уч қисмини ташкил қилади. Сўнги аҳоли рўйхатига биноан, юқорида кўрсатилганидек, СССР да 137,4 млн. га яқин руслар, 42,3 млн. дан ортиқ украинлар, 9,5 млн.га яқин белоруслар яшайди. Чет элларда, айниқса АҚШда, Канадада ва Европада шарқий славянларнинг сўнги бир аср давомида кўчиб кетган (эмигрант) авлодлари тарқоқ ҳолда жойлашган. Масалан, АҚШ да ва бошқа чет эл мамлакатларида XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларига келиб жойлашган эмигрант руслар ва уларнинг авлодлари 1,2 млн. дан ортиқ, украинлар (асосан АҚШ, Канада ва Аргентинада) 1,6 млн. дан кўпроқ.

Ирқий жиҳатдан улар катта европеоид ирқига оид бўлиб, ўзаро бир неча типларга бўлинади. Жанубий Украина ва Қора денгиз соҳилларида яшовчи аҳоли қора қош ва қора кўзли атлантик-қора денгиз типига кирилади. Шарқий Европа текисликларида истиқомат қилувчи рус, украин ва белоруслар малла ранг (шатен) типидagi ирқий типларни ташкил қилса, шимолий районларда яшовчи қисми катта европеоид ирқининг беломор — балтика типига оиддир. Шарқий областларда яшовчи русларда ҳатто монголоид белгилари бир оз сезилади.

Шарқий славян тил туркумига кирган рус тили икки шевага бўлинган: бири шимолий рус ва иккинчиси жанубий рус шеваларидан иборат бўлиб, фақат талаффузи билан фарқланади. Украин ва белорус тиллари ҳам рус тилига анча яқин. Учаласи ҳам Ҳинд-Европа тил оиласининг славян туркумининг шарқий славян шохобчасини ташкил қилади.

Ўзларининг келиб чиқиши, тили ва маданияти билан шарқий славянлар Европадаги ғарбий ва жанубий славянлар билан кўп умумийликка эга. Аммо ҳозиргача уларнинг этногенези энг мураккаб ҳал қилинмаган муаммолар билан тўла. Чунки ҳозиргача умуман славянларнинг келиб чиқиши тўлиқ аниқланмаган. Бу масалада ҳатто бир неча назариялар ва чалкаш мулоҳазалар мавжуд.

Археологик кашфиётларга қараганда славянларнинг этногенези эрамиздан аввалги III—II минг йилликларда Марказий, Шимолий ва Шарқий Европада пайдо бўлган Ҳинд-Европа қабилалари билан боғлиқ. Славянларнинг қадимги ибтидоий маконлари Ўрта Днепр бўйлари ва Юқори Днестр, Шимолда Карпат этаклари ва Висла воҳасида жойлашган. Одер ва Эльба қирғоқларида ҳам славянлар жойлашган деб эҳтимол қиладилар. Дастлаб шарқий славянлар Қора денгиз шимолида жойлашган «антлар» номи билан тилга олинади. Кейинчалик славян қабилалари анча актив равишда теварак-атрофга кўчиб Европанинг кўп қисмига тарқалади. Эрамизнинг биринчи минг йиллиги ўрталарига келиб шарқий славянлар Шарқий Европада жойлаша бошлайди. Жануб томон кўчиб улар Днепр бўйлаб Дунай соҳилларигача катта территорияни эгаллаб олганлар. Шимолий ғарб томон кетган қисми летто-литва қабилалари билан қўшниликда шимолда эса Ильмен ва Чуд кўллариغا етиб. Волга-Ока дарё ўрталарида ўтроқ бўлиб жойлашган.

Шундай қилиб, эрамизнинг I минг йиллиги охирида — II минг йиллиги бошларида жуда кенг территорияда рус солномаларида тилга олинган қадимги қабила туркумлари (полянлар, древлянлар, дреговичлар, радимичлар, вятичлар, волинянлар, славен ва бошқалар) нинг бирикиб аралашиб кетиши натижасида қадимги рус халқи пайдо бўлади. Бу жараён оқибатда бутун шарқий славянларни қадимги рус давлати — Киев Руси теварагида жипслаштиради. Уша даврда Днепр бўйида жойлашган рус ёки рос қабила иттифоқи Киев давлатининг пайдо бўлишида асосий ролни ўйнаган. Бу қабилаларнинг номи маҳаллий Рось дарёси номи билан боғлиқ бўлиб, рус халқининг номи ҳам ана шундан келиб чиққанлиги эҳтимол. Қадимги рус халқи ўзининг умумий тили, маданияти, ёзуви ва адабиётига эга бўлган.

Феодал тарқоқлик, ўзаро урушлар ва айниқса XIII асрдаги татар-мўғул истилоси яхлит рус халқининг шаклланишига катта ғов бўлди. XIV асрдан бошлаб қадимги рус элати заминида учта яқин қариндош, аммо мустақил — рус, украин ва белорус халқлари шакллана бошлайди. Кейинчалик буюк Москва князлиги атрофида жипслашган рус халқи марказлашган давлатга эга бўлиб рус адабий тилини пайдо қилади. XVI—XVII асрлардан бошлаб Москванинг сиёсий таъсири кучайиб, қудратлашган рус давлати кам аҳолига эга шимолий ва жанубий районларга, Урал ва Сибирь томонларга узлуксиз равишда бостириб кириб ўзининг этник территориясини анча кенгайтиради. Руслар қўйи Волгабўйи ва Шимолий Кавказни ҳам эгаллаганлар. XVIII—XIX асрларда Россия чегараси Балтика бўйи, Қора денгиз соҳиллари, Закавказье, Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Узоқ Шарқ районларигача чўзилган ва русларнинг айрим қисми кўчиб бориб жойлашган. Улар маҳаллий халқлар билан яқинлашиб хўжалик ва маданий жиҳатдан туб аҳолига зўр таъсир кўрсатганлар, ўз навбатида бой маҳаллий хўжалик тажрибаси ва маданият ютуқларини ўзлаштирганлар.

Россияда капиталистик муносабатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши (XVII—XIX аср ўрталаригача) жараёнида рус халқи аста-секин буржуа миллати сифатида шаклланган. Улуғ Октябрь ғалабасидан кейин, капиталистик тузумнинг емирилиши ва социалистик муносабатларининг ғалаба қилиши билан янги типдаги миллат — социалистик рус миллати юзага келади.

Русларнинг жуда кенг территорияда турли табиий шароитларда жойлашганлиги уларни иккита катта туркумга — шимолий ва жанубий рус (великорус)ларга бўлинишига сабаб бўлган. Улар фақат тили, яъни сўзида «у» ёки «о» ишлатилиши («окаюшие» ёки «акаюшие») билан фарқ қиладилар. Ўтмишда моддий ва маънавий маданиятида ҳам баъзи фарқловчи хусусиятлар мавжуд бўлган. Асрлар давомида руслар, юқорида қайд қилинганидек, Волга орқасига, Урал ва Сибирга аста-секин силжиб ғайри табиий шароит ва элатлар орасига тушиб маҳаллий маданиятни сингдириб ўзига хос этнографик группаларни пайдо қилганлар. Масалан, шимолга Оқ ва Баренцев денгизлари соҳилла-

рига кўчиб борган поморлар асосан денгиз ови ва балиқчилик билан шуғулланиб ўзига хос моддий маданият ва маиший турмуш яратган. Жанубий ва шарқий чегара районларига жойлаштирилган ҳарбий хизматдаги руслардан «казак» деб ном олган махсус этнографик группалар (дон казаклари, урал казаклари, кубань казаклари, сибирь казаклари, амур ва уссурий казаклари) пайдо бўлган эди. Ўрта Урал ўрмонларида жойлашган Кержаклар; Печора пастки оқимидаги пустозерлар ва устьилемлар; Калуга — Брянск — Орлов ўрмонларидаги полехлар; Сибирь ва шимолдаги старожил аҳолиси (колималиклар, русско-устинликлар, марковчилар, камчадаллар) каби майда группа руслар ҳам ўзига хос маданий-маиший хусусиятларини сақлаб теварак-атрофдаги халқларнинг маданий анъаналарини қабул қилиб олганлар. Айрим этнографик группага старо обрядликлар (Алтойдаги «поляклар», Қозоғистоннинг Бўхтарма дарёси соҳилларидаги «каменшиклар», Забайкальедаги «семейский»лар)ни киритиш мумкин.

Ҳозирги даврда руслар РСФСР аҳолисининг асосий қисмини, қадимдан жойлашган она юрти тупроғи (СССРнинг европа қисмидан кўпчилик областлар)нинг 95 процент аҳолисини ташкил қилади. Россия Федерациясидаги 16 автоном областлардан бештаси (Бурятия, Карелия, Мордва, Коми ва Удмуртия)даги, бешта автоном областларнинг тўрттаси ва ўнта автоном округнинг саккизтасидаги аҳолининг ярмисини руслардан иборат. Деярли барча иттифоқдош республикаларда ҳам руслар анча қисмини ташкил қилади. Масалан, Қозоғистон аҳолисининг 40,8 проценти, Латвияда — 32,8 проценти, Қирғизистонда — 25,9 проценти, Эстонияда — 27,9 проценти, Украинада — 21,1 проценти руслар. Фақат Арманистон, Грузия, Озарбайжон ва Литвада руслар 10 процентга ҳам етмайди.

Руслардан кейинги мамлакатимиздаги энг катта миллат украинлар бўлиб, улар асосан Украина ССР да жойлашган. Республикадан ташқарида, кўпинча қўшни РСФСР районларида (Воронеж ва Ростов областларида, Краснодар ўлкасида), Молдавияда, Ўрта Осиё республикаларида ва Қозоғистонда 6 миллионга яқин украинлар яшайди. Чет элларда, айниқса АҚШ, Канада ва Аргентинада яшовчи украинларнинг сони 1,6 млн. дан ортиқ.

Украин халқи ҳам руслар ва белоруслар сингари қону қариндош шарқий славян қабилаларидан ташкил топган қадимий умумрус элатларидан ажралиб чиққан этносдир.

Украин халқларининг шаклланиши Ўрта Поднепровье райони — Киевшина маркази билан бир қанча областларнинг жипслашиши орқали рўй беради. Буюк Литва князлиги чегарасида белорус халқи шакллана бошлаган эди. Мазкур жараён чет эл итилочилари билан миллий озодлик учун курашда намоён бўлган.

Украин ва белорус аҳолиси анча зич йирик территорияда жойлашган бўлиб, улар руслардек майда этнографик туркумларга бўлинмаган. Шарқий тоғлиқ районларда яшовчи аҳоли — лемкалар, гуцуллар ва верховинлар, Полесьедаги полешуклар баъзи хусусиятлари билан ажралиб туради, холос.

Шундай қилиб, XVI асрга келиб украин халқининг шаклланиши тугалланади. Кейинги асрдан бошлаб аста-секин украин буржуа миллати пайдо бўлади ва XVII—XVIII асрларда Украина билан Россиянинг қўшилиши натижасида миллий шаклланиш кучаяди. Ўтган асрнинг ўрталарида крепостнойлик ҳуқуқи бекор қилингандан сўнг мазкур жараён тугалланган эди. Украинада совет ҳокимияти ўрнатилиши билан украин социалистик миллати юзага келади. Янги тарихий бирликнинг тўлиқ яқунланиши учун қадимий она юрт ерларини қайтадан қўшиб олиш (1939, 1940 ва 1945 йиллар) муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Белоруслар ҳам асосан ҳозирги БССР территориясида жойлашган бўлиб, озгина қисми қўшни РСФСР, Қозоғистон ва Балтика бўйи республикаларида яшайди. Беларусларнинг этник негизини шарқий славян қабилалари билан бирга қисман аралашиб кетган литвалик этник элементлар ташкил қилади. IX асрларда мазкур қабилалар бошқа шарқий славянлар билан бирга Қадимий рус давлатига кириб қадимий рус халқининг таркибий қисмини ташкил этган. Бу давлат инқирозга учрагандан кейин белорус ерлари Буюк Литва князлигига қўшилади, 1569 йилда эса Речь Посполита ихтиёрига ўтади. Чет эл босқинчиларига қарши кураш жараёнида белорус халқи шаклланиб XVI асрда этник бирлик юзага келади. XVIII асрда белорус ерлари Россияга қўшилади ва кейинги асрнинг ўрталарида буржуа миллати пайдо бўлади. Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабасидан сўнг белорус социалистик миллати юзага келиб, Ғарбий Белоруссия ерлари СССР га 1939 йили қўшилгандан кейин янги тарихий бирлик тугалланади. Беларус халқи ичида айрим этнографик группалар (полешуклар ва литвинлар) ҳам сақланган бўлиб, улар баъзи маиший турмуш ва маданий хусусиятлари билан ажралиб туради.

Албатта шарқий славян халқларининг келиб чиқиши, тили ва жойланишидаги умумийликлар уларнинг ҳўжалиги, маиший турмуши ва маданиятида ҳам ўз аксини топган. Рус, украин ва белорусларнинг ҳаётида умумий белгиларнинг шаклланишида шубҳасиз умумий географик шароит ҳам муҳим аҳамиятга эга. Улар ўзларининг қадимги аجدодларини деҳқончилик маданиятини мерос қилиб олганлар. Бу ерда деҳқончилик эрамиздан аввалги IV минг йилликларда пайдо бўлиб бутун областларга, шимолий Тайга ўрмонларига, жанубий даштга тарқалган. Оддий бир тишли омов — раладан то икки тишли омовга ва мураккаб гилдиракли плуггача эга бўлганлар. Донни ўроқ ва чалғи билан ўрганлар. Улар асосан жавдар, сули, арпа, буғдой, шолғом, дуккакли экинлар, кейинроқ (XVIII асрлардан бошлаб) макка, томат, кунгабоқар ва картошка экканлар. Техника экинларидан зигирпоя ва каноп экилган. Шарқий славянларда чорвачилик деҳқончилик билан боғлиқ бўлган. Чорва молларидан қорамол, қўй-эчки, чўчқа, от ва парранда сақлаганлар. Молдан ишчи кучи сифатида ҳамда гўшт, сут, ёғ ва териси учун фойдаланганлар. Украинада айниқса Карпат районларида қўйчилик асосий ҳўжалик соҳаси

ҳисобланган. Дарё ва денгиз соҳилларида яшовчи аҳоли балиқчилик, Шимолда ва Сибирда овчилик, ўрмонларда эса асаларичилик билан ҳам шуғулланганлар, аста-секин Шарқий Европа аҳолисида ўзига хос комплекс хўжалик — деҳқончилик ва чорвачилик билан овчилик, теримчилик ва балиқчилик пайдо бўлган.

Деҳқончиликда тупроқ ва иқлим шароитига қараб икки хил типни ажратиш мумкин. Дашт ва ўрмонли дашт зонасида дам берилган партав ерли хўжаликлар кенг тарқалган. Ўрмон жойларда бошқача комплекс типдаги хўжаликлар юзага келган. Улар ҳам очиқ партав ерлардан, ҳам ўрмон ичидаги дарахтларни куйдириб очилган ерлардан фойдаланганлар. Икки-уч йил фойдалангандан сўнг бу ерлар озиб куч-қуввати қолмагач, янги ерлар очилган. XI—XII асрлардан бошлаб уч пайкалли алмашиб эшик жорий қилинган.

XIX асрда овчилик ва балиқчилик дастлабки аҳамиятини йўқотиб ёрдамчи хўжалик ёки ҳаваскорлик соҳасига айланган. Аммо овбоп ҳайвонлар ва балиқлар кўп бўлган жойларда катта кўл ва қалин ўрмонларда хўжалик муҳим ўринни эгаллаб келган. Айниқса, камбағал деҳқон хўжаликларида турли ўрмон мевалари, ёнғоқ, қўзиқорин, ҳар хил емишли ўсимликларни териб овқатга ишлатилган.

Капитализм тараққий қилиши билан натурал хўжалик емирилиб, кўп ҳунар-қасблар инқирозга учрайди. Индустириал хўжаликнинг пайдо бўлиши рус, украин ва белорус халқларининг ҳаётида, уларнинг турмуш тарзида жиддий ўзгаришларга олиб келди. Революциядан кейин мамлакатимизнинг Европа қисмида барча саноат тармоқлари ривожланган, қишлоқ хўжалиги йирик механизациялашган ишлаб чиқариш соҳаларидан бирига айланди, мазкур этносларнинг социал-иқтисодий, маданий-маиший ҳаётини бутунлай ўзгартириб юборди.

Аҳолининг жойланиши, қишлоқ типлари ва уйлари, уларнинг хусусиятлари географик шароит, социал-сиёсий ва иқтисодий факторлар билан белгиланади. Ҳозирги шарқий славян халқларининг жойлашиши шаҳар ва қишлоқ типда намоён бўлиб, улар орасидаги тафовут кун сайин камайиб бормоқда. Қишлоқлар йириклашиб, уларнинг планировкаси, ободонлашиши шаҳарга яқинлашган. Аммо кўп қишлоқларнинг архитектураси, қурилиши ва типологиясида анъанавий белгилар ҳам сақланиб қолган. Россия ва Украинанинг жанубий областлари жуда катта, бир неча минг ҳовлили қишлоқлар дарё бўйларида жойлашган, марказий районларда ўртачароқ, 10—15 дан 100—150 ҳовлига яқин, шимолда эса кичик, бир неча ҳовлили қишлоқлар мавжуд. Дашт районларида аҳоли узунасига йўл бўйлаб, кўча квартал типда ёки чалкаш кўчалардан иборат тўп уйли қишлоқларда истиқомат қилган. Бундай анъанавий қишлоқлар қаторида ёки ўрнида янгича қурилиш иншоотлари кенг миқёсда олиб борилиши урушдан кейинги асосий тенденция бўлди.

Жанубдаги уйлар анъанавий типда сомон, ёғоч, лойдан қурилиб, оқланган. Одатда улар икки-уч хоналик бўлиб, ҳовлида хў-

жалик иншоотлари тикланган. Марказий рус районларда ёки Белорус ўрмонларида асосий қурилиш материали ёғоч бўлганлиги туфайли кўпроқ пастроқ, ёғоч уйлар тикланган, хўжалик иншоотлари уйга яқин қурилган. Шимолдаги уйларнинг хусусияти аксинча турар жой хоналари ва хўжалик хўжралари ҳаммаси бир жойда жойлашган, комплекс катта дабдабали ҳовлилардан иборат. Уйларнинг жиҳозланиши деярли бир типда бўлган. Албатта замонавий техникага таянган колхоз-совхозларнинг пайдо бўлиши ҳамма ерда анъанавий қишлоқ ва уй қурилишига жиддий ўзгаришлар киритган эди. Қадимги Русь давридаёқ феодал типидagi шаҳар ва қишлоқлар пайдо бўлган ва ўз планировкаси билан қисман янги замонага етиб келган. Ҳозирги шаҳар типидagi қишлоқлар барча қулайликларга эга. Уларда водопровод ва коммуникация ўтказилган, турар жой ва жамоат иморатлари электрлаштирилган, кўп жойларда газ ва канализация ўтказилган.

Халқларнинг этнографик хусусиятлари кўпроқ миллий кийимларида намоён бўлади. Яқин даврларгача шарқий славянларнинг халқ кийимлари уйда тўқилиб тикилган. Ўзлари зиғирпоя ва канопо ўстириб толасидан ип йигирганлар, жун ва теридан турли кийимлар тикканлар. Аёллар оила учун зарур бўлган кийимларга ўзлари ип йигириб мато тўқиганлар ва кийим тикканлар. Устки кийим одатда универсал типида кенг тарқалган, эркак ва аёлларники унча фарқланмаган. Масалан, чопонга ўхшаш кафтан; жун, чакман, кенг тикилган армяк ва тулуп. Қўй терисидан пўстин (кожух ёки шуба) тикиб кийилган. Аёлларнинг қўйлак ва ччки кийимлари турли хилда. Кийим тикишда ёмон кўз, ёвуз кучлардан сақлайдиган турли иримларга риюя қилганлар. Байрам, тўй ва мотам кийимлари ҳар хил бўлган.

Кийимларида рус, украин ва белорусларнинг ўзига хос умумийлик билан бир қаторда ҳар областларга қараб айрим хусусиятлар ҳам мавжуд бўлган. Эркак ва аёлларнинг қўйлагидаги асосий фарқ эркакларники тиззагача, аёлларда эса бир оз узунроқ. Аёл кийимининг бичими ҳар хил. Аммо миллий ва маҳаллий сарполарнинг хусусиятлари фақат тўй маросимлари, бадний ҳаваскорлар тўғараги ва катта байрамларда намоён қилинади. Аслида ҳозир бутун шарқий славянларда миллий анъанавий сарпо ўрнига барча элатларда европа типидagi шаҳар кийими тарқалган.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, илгари турли кийимларнинг ҳар хиллари турли қадимий этномаданий группаларнинг жойланишига тўғри келган. Масалан, катак-катак юбкасимон кийим комплекси ҳиндевропа группалари жойлашган территорияга тарқалган. Шунга ўхшаш олабайроқ йўл-йўл юбкалар шимолӣ районларда яшайдиган фин-угор тилидаги миллий группаларга хосдир. Мазкур кийимлар одатда яримжун матодан тикилиб ранг-баранг кашталанган ва безатилган.

Этнографик жиҳатдан аёлларнинг бош кийимлари диққатга сазовор. Масалан, қизлар билан эрга чиққан аёлларнинг бош кийими ва соч ўрими жиддий фарқланган. Қизлар бир ўрим соч

қолдирган, никоҳ вақтида кийиладиган бош кийим энг муҳим ва тантанали одатлар билан боғлиқ бўлган. Жанубий областлардаги рус, украин ва белорус аёллари бошига гулчамбарлар тақиб ҳамда гулчамбар шаклида рўмол ўраш ҳам одат бўлган. Аёллар рўмол ўраса ёки бош кийими кийса сочини бутунлай қоплаши зарур бўлган. Ҳозир эса турли-туман прическа жуда кенг тарқалган.

Аёл кийимларидаги безаклар ҳам диққатга сазовордир. Турли орнамент билан кашталанган ёки тикилган сарполар муайян фикрни ифодалаган. Ҳозиргача етиб келган айрим нақш образларида энг қадимий этиқодлар билан боғлиқ персонажлар ёки сеҳргарлик белгилари тасвирланган, ибтидоий примлар ва одатлар акс эттирилган.

Ижтимоий турмушида ва оилавий муносабатларида ўтган асрдаги қолоқ Россиянинг қишлоқларида чор ҳокимияти томонидан қўриқланиб келган жамоатчилик тузуми қолдиқлари сақланиб келган. Жамоа тартиблари украин ва белорусларда ҳам узоқ давр сақланган. Айниқса, қишлоқ аҳолиси орасида жамоа принципи асосида ўзаро ёрдам аънаналари, бир неча авлодларни бириктирган патриархал типдаги катта оила ташкилотлари, феодал-патриархал никоҳ муносабатлари қолдиқлари, ҳар хил ибтидоий урф-одатлар кучли бўлган. Ички оилавий муносабатларда ва одоба асрлар давомида ҳукмрон бўлиб келган меҳнат тақсимоти ва бошқа қоидаларга қатъиян риоя қилинган. Бундай эскилик сарқитларига фақат Совет ҳокимияти барҳам берган эди. Коммунистик ахлоқ принципларига асосланган, социалистик идеология билан суғорилган янги оилавий-маиший муносабатлар ҳозирги даврда ҳукмрон бўлиб қолган.

Рус, украин ва белорус халқларининг революциядан илгариги маънавий ҳаёти ҳукмрон православ дини билан белгиланган. Айниқса чет эл мустамлакаси таъсирида бўлган аҳоли қисмида диннинг таъсири ниҳоятда кучли бўлган, чунки дин босқинчиларга қарши курашда байроқ ролини ўйнаган (масалан, поляк, литва, венгер истилолари даврида). Улар орасида турли мазҳаблар пайдо бўлган (старообрядликлар, пятидесятниклар, духоборлар ва ҳоказо). Деҳқон аҳли орасида христиан дини юзаки қабул қилинган, асли ҳар хил сеҳргарлик тасаввурлари, муқаддас жойларга сизиниш, қадимги славян худолари — Илья пайғамбар, Георгий, Власий каби авлиёларга ибодат қилиш жуда кенг тарқалган. Турли табиат фасли билан боғлиқ диний маросимлар ўтказилган (масленица, сочельник, троица, Иван Купала байрами ва ҳоказо). Деҳқонларнинг тасавурида бутун олам ҳар хил алвасти ва девлар, сув-парилари, арвоҳлар ва ажиналар билан тўла. Улар айрим ҳайвонлар (айиқ, қарға, товуқ ва Ҳ. К.) билан боғлиқ хурофий тасаввурларга эга бўлганлар. Ибтидоий диний этиқод ва маросимларнинг энг кўп тарқалган элементларини қадимий худолар образини православ черкови муқаддаслаштиришга мажбур бўлган. Масалан, қадимий славян худоларидан Николай энди хунарманд ва савдогарларнинг пайғамбари, Георгий

гий Победоносец мол ва чўпонларнинг пайғамбари ёки Параскева Пятница аёллар ва аёл машғулоти пайғамбари деб танилган. Ибтидоий тасаввурлар фольклорда ҳам сақланган (сеҳргарли эртақларда), оилавий — маиший урф-одатлар намоён бўлган.

Халқ ижоди ниҳоятда бой ва ранг-баранг бўлган. Асрлар давомида ҳукмрон синфлар қўлидаги фан ва санъатдан маҳрум бўлган саводсиз халқ оммаси барча бадий соҳаларда ажойиб гўзал намуналар яратган. Оилавий маросимларда, байрам тантаналарида айтиладиган халқ ашулалари ва ўйинлар ўтмишдаги ва ҳозирги композиторлар ва балет усталари учун туганмас серчашма бўлиб келмоқда. Жуда бой фольклор асарлари (рус достонлари, украин халқ ашулалари)да бадий образлар орқали узоқ даврлардаги тарихий ривоятлар ва воқеалар, миллий озодлик кураш ғоялари ёрқин тасвирланган. Лирик ҳис-туйғулар, юмор ва сатира халқ ижодининг турли жанрларида ўз ифодасини топган.

Амалий санъатда ҳам халқ ажойиб намуналар яратган. Байрамларда бошқа тантаналарда кийиладиган кийимлар жуда бой ва ранг-баранг нақшлар билан кашталанган ҳам тикилган, украин уйларининг деворлари гўзал нақшлар билан безатилган, русларда ёғоч уйлар нозик ўймакорлик санъати билан ажралиб турган. Уй-рўзгор буюмлари, сопол идишлар ҳам турли орнаментлар билан безатилган. XVIII—XIX асрларда айрим областларда жаҳонга машҳур бадий ҳунармандчилик марказлари пайдо бўлган (Полех, Хохлома, Федоскино).

Улуғ Октябрь революциясидан кейин маданият, санъат ва халқ ижодининг барча соҳалари чинакам гуллаб яшнади. Совет ҳокимияти ва социалистик тузум бутун миллатлар, шу жумладан рус, украин ва белоруслар учун маънавий маданияларнинг раванқ топиши учун зарур шароит яратиб берди. Ўз маҳорати ва моҳияти билан халқ ижоди намуналари профессионал даражага кўтарилиб ижтимоий тараққиётга хизмат қилмоқда.

СССР ЕВРОПА ҚИСМИНИНГ НОСЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ

Совет Иттифоқининг европа қимида славянлардан ташқари ўзига хос моддий ва маънавий маданият яратган турли халқ ва элатлар яшайди. Улар асосан чекка территорияларда жойлашган: Балтикабўйи, шимолий областларнинг бир қисми, Урта Поволжье, Прикамье ва жануби-ғарбий районларда. Кўпчилик халқлар шарқий славянлар билан қўшни бўлганлиги туфайли уларга ўзаро таъсир қилиб турганлар ва кўп томондан умумий белгиларга эгадилар. Антропологик жиҳатдан нославян халқлар асосан катта европоид ирқининг турли типларига оид. Аммо Волга бўйи халқлари — марийлар, удмуртлар, чувашлар, татар ва айниқса бошқирлар орасида, қисман шимолдаги лопарларда монголоид белгилари сезилади.

Тил жиҳатдан нославян халқлар бир неча туркумга бўлинади. Энг кўпи финно-угор туркумига тегишли фин тилида гапирадиган эстонлар, кареллар, ливлар, вепслар, саамлар, удмуртлар, мордвалар, коми-зирян ва коми-пермяклар. Литва, латиш халқларининг тиллари ҳиндевропа тил оиласининг махсус летто-литва шохобчасига, молдаванлар эса роман туркумига тегишли. Бу ерда туркий тилда гапирадиган халқлар чувашлар, татарлар, бошқирдлар, гагауз ва қараимлар яшайди. Қалмиқлар эса олтой тил оиласининг мўғул шохобчасига киради.

Мазкур халқ ва элатларнинг этногенези ва этник тарихи ҳам турлича. Шунинг учун тарихий маданий жиҳатдан улар бир неча областларга бўлиниб ўрганилади. Шуларнинг ичида тарихий, этник ва маданий жиҳатдан анча умумий белгиларга эга бўлган Балтикабўйи халқлари ажралиб туради.

Совет Балтикабўйида асосан учта халқ яшайди: литваликлар (ўз номи «листувян») — 2,8 млн. дан ортиқ киши, латишлар («латвиеш») — 1,4 млн. дан кўпроқ ва эстонлар (ўз номи «эст-ласед») — 1 млн. Литваликлар ўз республикасида ташқари қўшни Латвия, Белоруссия ва РСФСР нинг шимоли-ғарбий қисмида, чет элларда АҚШ, Канада, Уругвай, Аргентина, Австралия ва Польшада (жами 320 мингга яқин эмигрант) яшайди. Латишлар ҳам қисман қўшни районларда (Эстония, Литва, РСФСР ва Белоруссияда) жойлашган. 60 мингга яқин латишлар АҚШ, Канада ва Австралияда яшайди. Эстонлар эса асосан ўз республикасида ва озгина қисми ташқарида (Ленинград, Псков ва Омск областлари, Латвия, Украина ва Абхазияда) жойлашган.

Балтикабўйига одам энг қадимий даврлардан келиб жойлашган. Бронза давридаёқ (эрамиздан аввалги II минг йилликлар) ҳозирги Латвия территориясига жанубдан қадимги аждодлари — летголлар, селлар, земгаллар ва куршейлар келиб тарихий жиҳатдан ҳали аниқланмаган маҳаллий элатлар билан аралашиб кетган. Латиш халқининг шаклланиши XII—XIII аср бошларидаги немис салбчилари истилоси туфайли тўхтаб қолган ва фақат XVI аср бошларига етиб тугалланган. Ўтган асрнинг ўрталарида латиш буржуа миллати шаклланади. 1940 йилда Латвия СССРга қўшилгандан кейин мустақил республика территориясида латиш социалистик миллати ташкил топади. Қадимий этник группалардан латгаллар бир оз маданий-маиший хусусиятларини сақлаб қолганлар. Латишлар билан тўлиқ аралашиб кетган майда этник группа — ливлар кундалик маиший ҳаётида баъзан эски тилидан фойдаланадилар.

Литва халқининг қадимий аждодлари ҳам Нямунас ва Даугава дарёлари ҳавзасига эрамиздан аввалги II минг йилликнинг бошларида кириб келган турли балтика қабилаларидан иборат бўлган. Асли литва этноси IX—XII асрларда шакллана бошлаган ва унинг шаклланишида мазкур қабилалардан ташқари литва ёки аукштайт элати, жмудь ёки жемайте, скальва, надрава, қисман ятвяглар, куршейлар ва земгаллар иштирок этган. Этник консолидациянинг пайдо бўлишига XIII асрнинг биринчи ярмида

тузилган Литва давлати ва Тевтон ордени билан олиб борилган кўп асрлик кураш муҳим роль ўйнаган эди. 1795 ва 1815 йиллар Литва тупроғининг асосий қисми Россияга қўшилган. Литва буржуа миллати ҳам латишлар снгари XIX аср ўрталарида шаклланган. Мамлакат 1940 йилдаги СССР га қўшилишидан кейин янги тарихий бирлик — Литва социалистик миллатининг яратишига замин туғилди.

Латвиянинг шимолида қадимий даврлардан эстон халқининг аجدодларидан рус салномаларида тилга олинган чудь номли фин тилида гапирадиган қабилалар яшаган. Улар ҳозирги Эстония территориясида эрамиздан аввалги III минг йилликда пайдо бўлганлар; кейинроқ балтика, скандинав қабилалари, 1 минг йиллик охирларидан шарқий славян элементлари келиб аралашиб кетган ва эстон халқининг негизини ташкил қилган.

Эстон халқининг этник жараёнида иштирок қилган сету ёки сетикез номли этнографик группа ҳозиргача ажралиб туради. XIII асрлардаги немис истилочиларига қарши озодлик кураши миллий жипслашиш жараёнини кучайтирган. 1710 йилги Шимолй урушдан кейин Эстония Россияга қўшилиб олинган ва ўша даврдан эстон буржуа миллати шакллана бошлаган. Эстониянинг ўз ихтиёри билан СССРга қўшилишидан сўнг социализм қуриш давомида аста-секин эстон социалистик миллати юзага келган.

Балтикабўйи халқлари маиший турмуши, моддий ва маънавий маданиятининг шаклланишида бир томондан шарқий славян халқларининг, иккинчи томондан ғарбдаги қўшнилари — немис, швед каби герман халқларининг таъсири ўтган. Айниқса шарқий славян халқлари билан узоқ даврлар давомида балтикабўйи халқлари яқин муносабатда бўлганлиги туфайли ўзaro маданий таъсирлар кучли бўлган. XIII асрда Литва буюк князлигининг пайдо бўлиши ва унга шарқий славян ерлари бир қисмининг ўтиши натижасида ҳатто уч аср давомида рус тилини давлат тилига айлантирган эди. Кейин Литванинг Польшага қўшилиши натижасида бу ерда полякларнинг таъсири кучаяди ва католик дини тарқалади.

Энг қадимий даврлардан Балтикабўйи аҳолиси деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб келган. Балтика соҳилларида ва ороларда балиқчилик муҳим соҳа ҳисобланган. Саноат асосан крепостной ҳуқуқ таъқиқлангандан сўнг ривожлана бошлаган. Буржуа республикалари даврида Балтикабўйи Ғарбий европа империалистик давлатларининг аграр маҳсулот базасига айланган. Ҳозирги даврда Совет Эстонияси, Литва ва Латвияси юксак ривожланган саноат ва қишлоқ хўжалигига эга бўлган энг илғор индустриал — аграр республикалардан ҳисобланади.

Саноатнинг гуркираб ўсиши шаҳар аҳолисининг кўпайишига олиб келди. Балтикабўйи шаҳарларининг кўпчилиги кўп асрлик тарихга эга. Феодализм даврида, айниқса Латвия ва Эстонияда, шаҳарларда асосан немислар яшаган ва уларнинг қўлида ҳунармандчилик ҳам савдо марказлашган. Капитализм пайдо бўлиши билан шаҳарлар маҳаллий туб аҳоли ҳисобига ўса бошлайди. Ҳо-

зир шаҳар аҳолиси қишлоққа нисбатан анча кўп. Балтикабўйи давлатларининг Совет Иттифоқига қўшилганидан кейин эски шаҳарлар ўсиб анча ободонлашган янги замонавий шаҳар ва қишлоқлар пайдо бўлган.

Қишлоқлари қўшни славянларникига ўхшаш зич уйлар ёки хутор (қўрғон) типдаги ҳовлилар туркумидан иборат. Қўрғонлар айниқса Эстония ва Латвияда немисларнинг таъсирида зўрлик билан тарқоқ ҳолда қурилган, чунки тарқоқ деҳқонларни бўйсундириш қулай бўлган. Уйлари асосан ёғочдан икки хоналик ва даҳлизлик қилиб қурилган. Эстония ва Шимолий Латвияда ўзига хос сомон томли ва печкали баланд ёғоч уйлар — бостирма кенг тарқалган. Унинг хусусияти уйга қўшилган махсус сомон қуриладиган ва хўжалик хоналари комплексининг мавжудлигидир. Капиталистик мулк муносабатларининг пайдо бўлиши билан бой оилалар шаҳар типдаги ёшт уйлар қура бошлаган.

Балтикабўйи халқларининг анъанавий миллий кийимлари феодализм даврида пайдо бўлган. Улар фақат уйда тўқилган матодан тикилган. Эракалар кийимининг шаклланишида қўшни немисларнинг шаҳар маданияти зўр таъсир ўтказган. Ранг-баранг ва хилма-хил аёл кийимлари айниқса чиройли бўлган. Аёлларнинг миллий кийимлари асосан турли юбка, кофта, рўмол, этакча ва безаклардан иборат. Бутун Балтикабўйи аҳолисида бир неча хилдаги анъанавий комплекс кийимлар мавжуд бўлган. Капитализм даврида фабрика маҳсулотлари кўпайиб миллий кийимлар камайган.

Буржуа республикалари даврида немис баронлари ва польша помещиклари томонидан ўрнатилган миллий ва синфий зулмининг оғирлигига қарамай Балтикабўйи халқлари ўзларининг қадимий маданиятини секин бўлсада ривожлантириб келган. Миллий интеллегенциянинг ўтган асрдаги ўз маданиятини қайта тиклаш йўлидаги кураши зое кетмади. Ўша даврда миллий фольклорнинг моддий маданий намуналарини ўрганиш анча кучайган ва ноёб ёдгорликлар тадқиқ қилинган эди. Аммо ҳукмрон синфларнинг маданиятида провинциал немис анъаналари, поляк шляхталари ва католик руҳонийлари урф-одатларининг таъсири кучли бўлган.

Бутун халқнинг маънавий маданиятига христиан динининг ҳам таъсири ўтган. Балтикабўйи аҳолиси учта диний йўналишга итоат қилган. Католиклар илгари Польшада узоқ вақт ҳукмронлик қилган районларда, Литва ҳамда шарқий Латвиядаги латгалларда тарқалган. Лютеранлик XVI асрдан бошлаб немис руҳонийлари томонидан эстонлар ва ғарбий латишлар орасида зўрлик билан ўрнатилган. Рус областларига яқин жойлашган аҳоли православ динига ўтган.

Кенг халқ оммаси миллий маданий анъаналарнинг кўп томонларини сақлаб, ривожлантириб келган. Айниқса ҳозиргача етиб келган амалий санъат намуналари диққатга сазовор. Профессинал касб билан чатишиб кетган, масалан, ёғоч ҳайкалтарошлиги, қаҳрабо маҳсулотлари ишлаб чиқариш, бадий тўқимачилик

ва каштачилик, тери ва сопол буюмлар ишлаб чиқариш каби амалий халқ ижоди Совет даврида яна ҳам равнақ топди. Ўтган асрда ташкил бўлган ашула байрамлари, анъанавий тусга кирган хор санъати ҳозирги вақтда энг оммавий ва кенг тарқалган халқ ижоди намуналарига айланди.

СССР ЕВРОПА ҚИСМИДАГИ ШИМОЛИЙ ХАЛҚЛАР

Мамлакатимизнинг шимолий Европа қисмида руслардан ташқари кореллар, вепсалар, саамлар (лопар)лар, коми-зирялар, коми-пермяклар ва ненецлар яшайди. Шуларнинг ичида антропологик жиҳатдан саам (лопар)лар аралаш монголоид ва монголоид ирқига, қолган барча этнослар европеид белгилари билан ажралиб туради. Ненецлар эса соф катта европеид ирқининг вакиллари.

Карелия АССР ва Калинин областларида 138 мингдан ортиқ кареллар (ўз номи карьяла) яшайди. Рус солномаларида корела номи билан тилга олинган карелларнинг аجدодлари IX асрларда Ладога кўлининг ғарбий соҳилларида жойлашган. Улар XI—XII асрларда ҳозирги Карелия АССР нинг ғарбий қисмини эгаллаб кейин шимолий ва шарқий томонга тарқалган ва маҳаллий вепсалар билан аралашиб кетган. XII асрда кареллар рус давлатига қўшилиб русларнинг таъсирига ўтган. Карел халқининг шаклланиши XV асрлардан бошланади ва Октябрь революциясидан кейин карел социалистик миллати пайдо бўлади.

Тили ва маданияти жиҳатдан карелларга яқин вепса халқи (8,1 минг) қадимги весь номи фин қабиласининг авлодларидир. Саами (лопар)ларнинг шарқдан келган дастлабки монголоид типидagi аждодлари эҳтимол урал тилида сўзлашганлар. Улар бу ерда неолит давридан кенг территорияга тарқалган маҳаллий фин қабилалари билан аралашиб лопар тили ва ўзига хос монголоид антропологик типини яратганлар. Ҳозир Шимолий Европанинг Кольск ярим оролида дастлаб кўчманчи бўлган (уларнинг асосий қисми Шимолий Скандинавияда) икки мингга яқин лопарлар яшайди.

Фин тил туркумига кирган удмурт, коми, мордва ва марийларнинг қадимги аждодлари эрамиздан аввалги III—II минг йилликларда шарқдан Волга-Кама соҳилларига келиб жойлашган. Уларнинг бир қисми (эстон-лива ва карело-финлар) эрамиздан аввалги II—I минг йилликларда Балтикабўйи ва Карелия томонга ўтиб ўрнашган. Эрамизнинг бошларига келиб мазкур халқлар этник группа сифатида шакллана бошлайди. Вятка ва Кама дарёлари оралиғида жойлашган қабиалар удмурт халқига асос бўлган. Эрамиздан аввалги I минг йилликда юқори Кама ва Вичегда воҳасидаги финно-угор қабиалардан коми-зиря этноси ташкил топади. Уша даврлардаёқ Печора ва Вичегда воҳасидаги маҳаллий қабиалар билан аралашиб кетган пермь қаби-

ла бирикмаси асосида коми-пермяклари пайдо бўлган. Уларнинг жойлашган территорияси Буёк Пермь деб аталган. XIV—XV асрларда коми-зирян ва коми-пермяклар Москва давлатига қўшилади. Уша даврдан бошлаб мазкур этнослар руслар билан яқин алоқада бўлиб, уларнинг орасида рус маданияти кенг тарқалади. Ҳозир коми ва коми-пермякларнинг сони 466 минг кишидан иборат.

Шимолий халқлар илк даврлардан (лопарлардан ташқари) деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғуллана бошлаганлар. Уларнинг хўжалигида қўшимча ўрмон овчилиги, балиқчилик, асаларичилик муҳим роль ўйнаган. Ижма дарёси бўйидаги комизиряшлар ненецларнинг таъсирида қисман буғучилик билан ҳам шуғулланганлар. Капиталистик муносабатларнинг пайдо бўлиши ҳар хил ёлланма касблари юзга келтирган эди.

Лопарларнинг хўжалиги комплекс характерда бўлиб буғучилик, балиқчилик ва овчилик бирга қўшиб олиб борилган. Илгари, йил бўйи бир неча марта оила бўлиб кўчиб юрган лопарлар ўтган аср охирларидан бошлаб фақат эркаклар кўчманчилик қилиб, аёллар бошқа оила аъзолари билан бирга қишлоқларда қолган.

Карел, вепс, коми-зирян ва коми-пермякларнинг моддий маданиятида умумий белгилар сақланган. Уларнинг уйлари тарқоқ уя шаклида бош қишлоқ теварагида жойлашган. Ёғочдан тикланган уйлар хўжалик ҳужралари билан бирга қурилган. Аънавий кийимлар ҳам умумий характерда: узун енгли кўйлак, сарафан, бошида дўппи ва қалпоқ, аёлларда ҳар хил рўмол ва шол рўмоллар бўлган. Умуман кийимлари қўшни русларникига ўхшаган.

Лопарларнинг уйлари илгари мўрили ярим ертўладан иборат бўлган, ёзда улар кўчишга қулай бўлиш учун чўққайган дарахт қобиғи билан ёпилган чайлалар қурганлар. XV—XVII асрларда русларнинг таъсирида ойнали ёғоч уйлар тиклаганлар.

Революциядан аввал Европанинг Шимолидаги халқларнинг кўпчилиги ёзуви ҳам билмаганлар. Уларнинг маънавий маданиятида асосий ўринни оғзаки ижод ва амалий санъат эгаллаган. Ҳар хил эпос, ривоятлар, масаллар, ашула ва эртақлар кенг тарқалган. Айниқса, ажойиб халқ эпоси «Калевала» машҳур бўлган. Қаштачилик, нақшли тикув, ёғоч ўймакорлиги ниҳоятда ривожланган.

Православ дини ўтмишда ҳукмрон бўлганлиги сабабли ҳозиргача ибтидоий диний тасаввурлар сақланган. Масалан, лопарлар ҳар хил касб-хуна, «хўжайин» ҳомийлигига сиғинганлар, муқаддас тошларга итоат қилганлар, шаманизм сақланган.

Совет ҳокимияти йилларида СССР Европа қисмидаги Шимолий халқларнинг ҳаётининг барча томонлари тубдан ўзгариб кетган. Замонавий саноат ва мутахассислашган қишлоқ хўжалиги билан бирга, янги шаҳар ва қишлоқлар, юксак маданият ва санъат юзга келган. Коми-зирян, коми-пермяк ва карелларнинг ўз ёзуви, бадиний тили ва адабиёти, халқ ижоди ва санъати пайдо бўлди ва ҳар томонлама раванқ топди.

ВОЛГА-КАМА БҮЙИ ХАЛҚЛАРИ

СССР нинг Европа қисмидаги нославян халқлардан Урта Поволжьеда ва Кама бўйида жойлашган удмурдлар, марийлар, мордвалар, чувашлар, татар ва бошқирдлар ўзига хос тарихий-этнографик районни ташкил қиладилар. Тарихий-этнографик жиҳатдан бу халқларга Кама бўйида ва Европанинг шимолида яшовчи мазкур коми-пермяк ва комизиряндлар яқин туради.

Антропологик жиҳатдан бу халқлар катта европеоид ирқининг турли типларига ондир. Аммо кўпчилиги европеоид ирқи билан қисман монголоид белгиларини ўзида мужассамлаштирган типлардир. Тил жиҳатдан бутун Волга-Кама халқлари икки гуруҳга бўлинган: удмурт, марий ва мордвалар финно-угор тил гуруҳисига, чуваш, татар ва бошқирдлар олтой оиласининг турк гуруҳисига киради.

Вятка-Кама соҳилларида қадимий даврларда жойлашган қабилаларнинг авлодлари ҳисобланган удмуртлар (эски номи вотяклар) ҳозир 714 минг кишидан ортиқ. Улар асосан Удмуртистонда, қисман қўшни Марий, Татаристон ва Бошқирдистон АССРларда, Пермь, Свердловск ва Киров областларида яшайдилар.

Эрамизнинг I минг йиллиги охирларида ва II минг йиллиги бошларида қадимий удмуртларнинг этник тузилишига Волга-кама бўлғорлари маълум равишда таъсир қилган. 1236 йилдан кейин улар мўғул-татар истилосига учрайди ва XVI аср ўрталарига келиб шимолий қисми Россияга, жанубий ерлари Қозон хонлигига ўтади. 1558 йилда Удмурт эли бутунлай Рус давлатига қўшилиб, ўша даврдан удмурт халқи шакллана бошлайди. Фақат Октябрь революциясидан сўнг удмуртлар барча зулмлардан озод бўлиб ўзининг миллий давлатини ташкил қилди, удмурт социалистик миллати шаклланди.

Илгари черемислар деб аталган марий халқи (ҳозир 622 минг киши) бизнинг эрамизнинг бошларида дастлаб Урта Волганинг сўл соҳилларида, Ветлуга ва Вятка дарёларининг оралиғида яшаган қабилалардан келиб чиққан. Улар аста-секин шарқий районларга силжиб ҳозирги территорияни эгаллаб олганлар. Кейинги этник жараёнда марийлар уч гуруҳга бўлинади. Волганинг баланд қирғоқларида жойлашган тоғлиқ марийлар, чап қирғоқдаги текис ўтлоқларда ўрнашган яйлов марийлари ва шарқ томонидаги қўшни ўлкаларда (Бошқирдистон, Татаристон ва Удмуртистонда, Киров, Горький, Пермь ва Свердловск областларида) жойлашган марийлар. Руслар билан яқин алоқа XII аср охирларидан бошланиб XVI асрда Урта Волгабўйи Россияга қўшилгандан кейин кучайиб кетган. XVII—XVIII асрларда марийлар зўрлик билан шарққа кўчирилган. Революциядан кейин марий социалистик миллати шаклланган.

Мордва халқи (1,2 млн. га яқин) нисбатан майда гуруҳларга бўлиниб жуда кенг территория (Мордва АССР дан Узоқ Шарқ-қача)га жойлашган. Улар ўзининг автоном республикасидан ташқари Куйбишев, Пенза, Оренбург, Горький, Ульяновск областла-

рида, Волга бўйи республикаларида, қисман Ўрта Осиё, Сибирь ва Узоқ Шарқда яшайдилар. Мордва қабилалари асли Ока, Сура ва Ўрта Волга дарёлари ораллигида жойлашган. Улар XII асрдан руслар билан яқин муносабат ўрнатганлар. Ҳозирги мордва халқи эса эрамининг бошларида иккита йирик қабила иттифоқи ҳисобланган ғарбдаги мокша ва шарқдаги эрзя этник группалари бирикмасидан ташкил топган ва феодализм даврига келиб этник жараён тугалланиб халқ шаклланган. Улар шу кунгача ўзларининг анъанавий маданиятида баъзи хусусиятларни сақлаб келганлар.

Волгабўйидаги туркий халқларининг этногенези анча мураккаб. Ўрта Волгабўйи ва айниқса унинг жанубий районлари узоқ давр ичида бир неча марта фин тилларидаги қабилалар билан келгинди ҳиндевропа тилидаги скифлар, аланлар ва бошқа қабилалар, кейинчалик туркий элатлари билан аралшиб кетган. Дастлаб туркий қабилалар эрамининг III—IV асрларида кела бошлаган ва Шарқий Европага гуниларнинг истилоси билан боғлиқ бўлган. Волга бўйи ва Урал этакларида жойлашган турклар маҳаллий финно-угор халқларининг маданиятини қабул қилган ва улар билан аралшиб кетган. Энг катта туркий оқимлар бўлган Турк хоқонлиги V—VII асрларда Волга-Урал районига бостириб кирган, улардан кейин VII—VIII асрларда Шимолий Кавказдан келган булғорлар бостириб кирганлар. Улар Волганинг чап ва қисман ўнг қирғоқларини Кама бўйларигача территорияни эгаллаб маҳаллий турк ва финно-угор қабилалари билан аралшиб X асрда Волга Булғорияси номи илк феодал давлатини яратганлар.

Атрофдаги қўшни элатларга сиёсий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан зўр таъсир ўтказган Волга Булғорияси XIII асрда татармўғуллари томонидан тор-мор қилинади. Қувғинликка учраган булғорларнинг анча қисми Волга бўйлаб шимолга кўчишга мажбур бўладилар. Улар тоғлиқ мариёлар ва бошқа маҳаллий қабилалар билан аралшиб чуваш (ўз номи чаваш) халқига асос соладилар. Чуваш этноними ҳам булғорларнинг қабилавий иттифоқларидан бири бўлган суварлар ёки сувазлар номи билан боғлиқдир. XV асрнинг иккинчи чорагида чуваш ерлари Қозон хонлигига қўшилган. Чуваш халқининг этник шаклланиши жараёни ўлканинг 1551 йили Рус давлатига қўшилганидан кейин кучаяди. Чуваш социалистик миллати Улуғ Октябрь галабасидан сўнг юзага келади.

Волгабўйи (Қозон) татарларининг келиб чиқишида ҳам булғорлар ва маҳаллий мариё, мордва, удмурдларнинг аجدодлари муҳим роль ўйнаган. XV асрда Олтин Ўрда емирилиб Қозон хонлиги пайдо бўлгандан кейин унинг этник туркумида қипчоқлар ҳукмронлик қила бошлайди ва оқибатда булғор тилини қипчоқ тили сиқиб чиқариб татар этносига асос солинади. Аслида «татар» сўзи дастлаб VI—IX асрларда пайдо бўлиб, Байкалнинг шарқида жойлашган мўғулларнинг энг катта қабилаларидан бирининг номи билан боғлиқ. Чингизхон ва унинг меросхўрлари

давридаги босқинчилик юришлар вақтида татар номи билан Қозон денгиз соҳиллари ва Каспий даштларидаги элат ва қабилаларни атаганлар, бу ном кейин бутун Олтин Урдага тарқалган.

Ҳозир татарлар мамлакатимизда энг йирик миллатлардан бири бўлиб, сон жиҳатдан (6,3 млн. дан зиёд) олтинчи ўрнини эгаллайди. Улар Таристон АССРнинг асосий аҳолиси (47,7 проценти) ҳисоблансада, кўпчилик (тахминан тўртдан уч) қисми ўз автоном республикасидан ташқарида яшайди. Татарлар СССРнинг барча жойларида, айниқса Бошқирдистонда, Челябинск, Пермь, Свердловск, Оренбург ва Астрахань областларида, Жанубий Сибирь ва Узоқ Шарқда, Қозоғистон ва Урта Осиёда кўпроқ жойлашган.

Ҳозиргача бир оз фарқ қиладиган татар группалари XV—XVI асрларда ташкил топган татар хонликлари (Қозон, Астрахань, Сибирь ва ҳ. к.) даврида шаклланган эди. Шу асосда Урта Волгабўйи ва Уралбўйи қозон татарлари ва мишарлари, пастки Волгабўйида астрахань татарлари, Сибирда қосим ва бошқа татарлар этнографик группа сифатида ўзаро бир оз фарқ қилади. Этнографик жиҳатдан эҳтимол қадимий финно-угор қабилаларидан бири ҳисобланган мешераларни турклаштириш натижасида юзага келган мишарлар ёки зўрлик билан христиан динига ўтказилган қозон татарларининг бир қисми кряшенлар ва ўғойбоклар (нўғой татарлари) диққатга сазовор.

Бошқирдларнинг келиб чиқиши масаласи ҳали ҳам тўлиқ ҳал бўлмаган. Баъзи олимларнинг таърифича бошқирд халқининг этногенезида асосий ролни IV асрлардан бошланган «буюк кўчиш» даврида келган турли туркий қабилалар ўйнаган. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича бошқирдларнинг шаклланишида асосий компонентни маҳаллий финно-угор қабилалари ташкил этган. Уларнинг антропологик, уруғ-қабилавий тузилиши ва маданияти ҳам бошқирд этник тарихининг мураккаблигидан далолат беради.

Шубҳасиз бошқирд халқининг шаклланишида туб маҳаллий эроний тиллардаги сарматлар ва ҳар хил финно-угор қабилалари билан бир қаторда Урал этакларида эрамизнинг I минг йилликларда кўплаб келган кўчманчи турклар муҳим ўрнини эгаллайди. Уларнинг этногенезида бир оз кейинроқ пайдо бўлган ўғуз-пачанак қабилалари, волга-кама булғорлари, қипчоқлар (XI—XIII асрлар) ва айрим мўғул қабилалари (XIII—XIV асрлар) иштирок қилган. Олтин Урда емирилгандан кейин бошқирдлар Қозон, Нўғой, Сибирь хонликларининг ҳукмронлигига ўтади. 1552—1557 йилларда бошқирдлар Россия билан қўшилгандан сўнг бириктиб халқ сифатида шакллана бошлайди. Октябрь ғалабаси уларга миллий автономия берди, иқтисодий, социал ва маданий ривожига кенг йўл очиб берди ва социалистик миллат бўлиб етишига шарт-шароит туғдириб берди. Ҳозир 1,4 млн. га яқин бошқирдлар асосан ўзининг автоном республикасида, қисман, қўшни Челябинск, Пермь, Курган, Оренбург, Свердловск, Куйбишев ва Саратов областларида яшайдилар.

Волга-Кама бўйидаги халқларнинг қадимий даврлардан асосий машғулоти деҳқончилик ва чорвачилик билан бирга қўшимча овчилик ва балиқчиликдан иборат бўлган. Улар ўтган асрда уч пайкалли алмашлаб экиш системасига ўтганлар. Деҳқончилик қуролларидан энг муҳими бир неча хилдаги омов ва оғир ёғоч плуг (сабон) бўлган. XVII асрларгача бошқирдлар кўчманчи ва ярим кўчманчи тарзида турмуш кечириб асосан чорвачилик билан шуғулланганлар. Яйловларнинг камайиши билан ўтроқ ҳолатга ўтиб деҳқончилик билан шуғуллана бошлаганлар. Қадимий касблардан асаларичилик ҳам сақланган. Капитализм даврида ўрмон саноти пайдо бўлган.

Совет даврида волга-кама халқлари иқтисодий ва социал жиҳатдан ҳар томонлама ривожланган. Айниқса нефть ишлаб чиқариши билан боғлиқ оғир саноат, тоғ қони, машинасозлик, металл ишлаб чиқариш, қоғоз-целлюлоза ва бошқа турли энгил саноат тармоқлари пайдо бўлди, бу саноатни ривожлантириш билан миллий ишчи синфи етишиб чиқди. Қишлоқ хўжалиги ҳам механизация, агротехника, малакали кадрлар ва зўр ташкилотчилик туфайли равнақ топди.

Уларнинг моддий маданиятида ўрмон хўжалигининг таъсири жуда сезиларли. Уй-жой қурилишидан то рўзғор буюмларигача ўрмон маҳсулотлари ишлатилган. Волга-Камабўйи халқларининг уйлари русларникига ўхшаш ёғочдан, ўрмонни кесиб ҳодалардан устма-уст териб қурилган, аммо фақат уйни жиҳозлашда ўзига хос хусусият кашф этган. Ярим кўчманчи бошқирдлар қора уй ҳам тиклаганлар. Қолган барча этносларнинг уйлари деярли бир типда ёғочдан қурилиб, ойнали ва полли, шипсиз, туйнукли ва ўртада ўчоғи бўлган. Уй планировкаси оила аъзоларининг сони ва бойлигига қараб бир-икки хонали ва хўжалик ҳужраси билан қўшиб қурилган. Татар ва бошқирдларда ёғоч супа бўлган.

Миллий кийимлари ниҳоятда бой ва ранг-баранг бўлиб, ҳар бир этносни ажратувчи асосий белгиси ҳисобланган. Зиғирпоя, кандирпоя ва жундан тикилган турли кийимлар ажойиб кашта билан безатилган. Лекин Волгабўйи фин халқларининг кийим-кечаклари анча ажралиб туради ва узоқ ўтмишга хос хусусиятларини сақлаб қолгандир.

Жиддий қараганда, волгабўйи халқларининг моддий маданиятида бир томондан шимолий ва ғарбий этносларнинг таъсири, иккинчи томондан, шарқий халқлар, жумладан ўрта осиеликларнинг таъсири сезилади. Айниқса удмурт, марий, мордва ва шимолий чувашлар русларнинг таъсирида умумий моддий маданият белгиларига эга бўлса, татар, жанубий чуваш ва бошқирдлар қўшни осиеликларга яқин умумий белгиларга эга бўлганлар. Волгабўйи халқларининг Россияга қўшилиши натижасида уларнинг ҳаётида илғор рус маданиятининг таъсири анча кучая борган.

Волгабўйининг пастки қисмида жойлашган қалмиқлар асли Мўғулистоннинг Жунгария ўйратларидан келиб чиққан. Улар XVI—XVII асрларда Волга қуйи оқимига кўчиб келиб инқилоб-

гача кўчманчи бўлиб яшаганлар. Фақат Октябрь революциясидан кейин қалмиқлар ўтроқ турмушга ўтиб ўзининг йирик саноати, ишчи синфи, юксак маданиятига эга бўлган автоном республикани, яъни ўш давлатини пайдо қилдилар. Ҳозир улар ўз республикасидан ташқари қисман Астрахань, Волгоград ва Ростов областларида, Ставрополь ўлкасида ҳам яшайдилар.

Умуман бутун Волгабўйи халқларининг чинакам миллий уйғониши, маданиятининг гуркираб тараққий этиши ва яшнаши Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси билан боғлиқдир. Бой фольклор, халқ музыкаси, ўйини ва амалий санъати, айниқса каштачилик, ёғоч ўймакорлиги, бадий тикувчилик анча ривожланган. Совет даврида барча Волгабўйи республикалари халқлари иқтисодий, социал ва маданий жиҳатдан ниҳоятда зўр тараққий этиб, ҳар бир этнос ўзининг миллий умумийлик онгини мустақамлади.

Регион аҳолиси диний жиҳатдан икки гурпуага бўлинган: мусулмонлар ва христианлар. Ислом дини татар ва бошқирлар орасида тарқалган; христианлик Волга Булғориясининг давлат дини ҳисобланган ва Волгабўйи Россияга қўшилгандан кейин кенг тарқалган. Аммо маҳаллий қадимий динларга сиғинишни давом эттирганлар, шаманизм ва сеҳргарлик тасаввурлари сақланган.

СССР ЕВРОПА ҚИСМИНИНГ ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ ВА ШАРҚИЙ ХАЛҚЛАРИ

Мамлакатимизнинг энг жануби-ғарбида жойлашган молдаванлар ҳам (3 млн.га яқин) ўзига хос маданиятга эга. Уларнинг келиб чиқиши шимолий Болқон ярим оролида ва Карпат тоғи этакларида қадим даврларда яшаган франко-дакий қабилалари негизда пайдо бўлган волохлар билан боғлиқ бўлиб, тил жиҳатдан Рим империяси даврида романлашган. Волохлар подачи халқ бўлган. Кейинчалик (VI асрлардан) молдаванларнинг этногенезида турли славян туркумлари ҳам иштирок қилган. Бу жараён уларнинг тилларида, маиший турмуши ва маданиятида чуқур из қолдириб, молдаван халқини юзага келтирган. Асли XIV асрнинг I ярмида Прут дарёсининг ғарбий ва шарқий қисмидаги ерларни қамраб олган Молдава князлиги ташкил топгандан сўнг, мазкур этноснинг шаклланиш жараёни тугайди.

XIX аср бошларида Молдавиянинг бир қисми (Прут ва Днестр ўрғалигидаги Бессарабия) Усмон империяси зулмидан озод қилиниб, Россияга қўшилган ва ўша даврдан бошлаб молдава буржуа миллати шакллана бошлаган. 1918 йили Бессарабия Руминия томонидан зўрлик билан Совет Россиясидан ажратиб олинган. 1940 йили Бессарабия қайтадан СССР га қўшилгач, Молдавия билан бирикиб янги республика ташкил топган ва молдаван социалистик миллати пайдо бўлган.

Молдаванларнинг асосий касби деҳқончилик ва чорвачилик ҳисобланган, айниқса узумчилик ва боғдорчилик ривожланган. Дашт қисмидаги молдаванларнинг моддий маданияти хусусият-

ларидан бири лойдан қурилган сомон ёки қамиш томли уйларда яшаши, ўзига хос каштали кийимлар ва ниҳоятда бой халқ ижодига эга бўлишидадир. Айниқса молдаванларнинг ўйин санъати ривожланган.

Совет даврида молдаван халқи иқтисодий, социал ва маданий жиҳатдан ҳар томонлама равнақ топди ва яшнади. Замонавий шаҳарлар ва ободонлашган қишлоқлар пайдо бўлди. Механизациялашган қишлоқ хўжалиги билан бир қаторда саноат, айниқса озиқ-овқат саноати тез ривожланди. Халқнинг бадиий ижодида асрлар давомида шаклланиб келган миллий анъаналар ҳам шаклий ҳам маънавий жиҳатдан яна ҳам бойиди.

Молдавиянинг жанубида қўшни Украинанинг айрим областларида ва қисман Шимолий Кавказда туркий тилда гапирадиган 173 минг кишидан ортиқ гагаузлар яшайди. Улар Россияга XVIII асрда туркларнинг қувғинидан қочиб келганлар. Гагаузлар Болқон ярим оролидаги ўрта асрларда православ динига ўтган туркий халқларнинг авлоди ҳисобланади. Ўзининг маданий қиёфаси билан улар молдаванларга, украин ва айниқса булғорларга яқин туради. Украинанинг жанубидаги Қрим ва бошқа областларида қадимий Хазар хоқонлигидаги туркий қабилаларнинг авлоди ҳисобланган кичик бир этнос (3,3 минг киши) яшайди. X асрда Киев князлари томонидан Хазар давлати емирилгандан кейин қараимларнинг кўпчилиги Қримда қолган, бир қисми XIX асрда Литвага ва Ғарбий Украинага кўчирилган.

Совет Иттифоқида 209 мингдан ортиқ лўли (циган)лар яшайди. Шулардан энг кўпи (121 минги) РСФСР да, айниқса унинг жанубий ва жануби-ғарбий районларида, қолгани Кавказда ва Ўрта Осиёда жойлашган. Уларнинг тиллари ҳиндорий группасига оид, аммо яшаган территориясидаги маҳаллий тилларни ҳам биладилар. Лўлилар Россияга XV—XVI асрларда Болқон мамлакатлари ва XVI—XVII асрларда Германия ва Польша орқали кўчиб келганлар. Ҳозир бизнинг мамлакатдаги лўлиларнинг кўпчилиги ўтроқ турмуш тарзига ўтиб ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланмоқдалар.

VII б о б

КАВКАЗ ХАЛҚЛАРИ

Ўзига хос этник жиҳатдан ниҳоятда мураккаб тарихий-этнографик областни ташкил қилувчи Кавказда қадимдан турли этнослар яшайди. Уларнинг маданий тараққиётида Яқин Шарқдаги буюк маданият марказларининг жойланиши, бу ерда қадимий даврлардан турли элатларнинг кўчиб юриши, қисман туриб қолиши ҳамда Кавказнинг Европа ва Осиё оралигида дарвоза вазифасини бажариши муҳим ролни ўйнаган. Ҳозир нисбатан кичик территорияда катта-кичик турли тилларда сўзлашувчи 50 дан ортиқ халқлар учта иттифоқдош республика, 11 та автоном республика

лика ва областларда жойлашган. Фақат Доғистон АССР да 30 га яқин халқ яшайди.

Кавказ халқлари лингвистик жиҳатдан асосан уч тил туркумига — кавказ ёки иберокавказ, ҳиндевропа (эроний) ва олтой (туркий) тилларга оид. Шулардан энг кўпи кавказ тиллари бўлиб, унга грузинлар, адигейлар, черкезлар, чеченлар, кабардинлар, ингушлар, доғистонлик озарлар, даргинлар, лезгинлар, лаклар, табасаран ва бошқа элатлар киради. Туркий тилларда озарбайжонлар, нўғайлар, қумликлар, болқар ва қорачойлар сўзлашадилар. Осетин, курд, талиш ва тотлар эроний тил туркумига киради. Арманлар эса ҳиндевропа тил оиласига оид ўзига хос мустақил тилга эга. Кавказда оз сонли греклар, ассирийлар ва бошқа майда миллатлар ҳам яшайди.

Антропологик жиҳатдан кавказликлар асосан катта европеоид irqига киради. Фақат нўғайлар монголоид белгиларига эга. Ҳозирги антропологик типлар энг қадимги даврлар — бронза ва илк темир даврларида шаклланиб бўлган эди. Уша вақтдаёқ Кавказда металлдан ажойиб буюмлар ясаган ўтроқ аҳоли яшаган. Улар жуда зўр санъатга эга бўлган, ёзувни билган, юксак маданият яратган. Қадимги кавказ тилларида гапирган аҳоли ҳозирги кавказ халқларининг дастлабки аجدодлари эканлиги жуда, бой археологик, этнографик ва тарихий материаллар асосида тасдиқланган.

Қадимги қабилалар негизида ҳозирги 3,6 млн. га яқин грузин халқи (ўз номи картвели) шаклланган. Асли грузинлар учта йирик қариндош этник группалар — карт, мегрел-чван ва сванлар асосида шаклланган халқдир. Уларнинг энг дастлабки этник тузилишида қадимги Урарту давлатида яшаган халқлар муҳим роль ўйнаган. Эрамиздан аввалги I минг йилликнинг бошларида бу ерда йирик қабилавий бирикмалар пайдо бўлган. VI асрда Фарбий Грузияда Колхида давлати, III асрга келиб шарқий қисмида Иберия давлати ташкил топган. Эрамизнинг IV—VI асрларига келиб бир неча майда феодал ҳукмдорлар пайдо бўлган. Фақат XI асрда улар марказлашган монархияни яратган ва грузин халқи шакллана бошлаган. Шимолий Грузияда яшовчи сванлар, хевсурлар, пшавлар, тушинлар ва мусулмон динига ўтган аджарлар этник жиҳатдан ҳозиргача ажралиб турадилар. 1801—1804 йиллари Грузиянинг Россияга қўшилиши натижасида грузин халқининг этник жиҳатдан бирлашиш жараёни кучайган эди. Утган асрга келиб капиталистик муносабатларнинг таъсири остида грузин миллати пайдо бўлган. Аммо Октябрь революциясигача айрим этнографик группалар маданий-маиший хусусиятлари мустаҳкам сақлаб қолганлар, мегрел, лаз ва сванлар эса ҳатто ўз тилида гапирадилар. Совет даврида маҳаллий хусусиятлар анча умумгрузин маданиятига сингиб грузин социалистик миллати шаклланган.

Қадимги кавказ тилларида гапирадиган элатларнинг (абазча, апсил, адига) кейинги айрим этнослар билан аралашishi натижасида абхаз-адигей, чечен, ингуш ва турли доғистон тиллари

пайдо бўлган эди. Шимолий Кавказ даштларида қадимий даврлардан эроний тилларда гапирадиган скиф, сармат, аланлар яшаган; улар билан VI асрларда келган кўчманчи туркий гуннлар, булғорлар, хазарлар ва кейинроқ пайдо бўлган қипчоқлар маҳаллий аҳоли билан аралашиб турли этносларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Уша даврларда қипчоқлар билан Доғистон тоғ этаклари ва текисликларида яшовчи аҳоли аралашмасидан туркий тилда гапирадиган кумиклар, тоғликларга сиқиб чиқарилган аланлар билан туб аҳоли қўшилишидан осетинлар пайдо бўлган эди. Мўғул истилоси даврига келиб, асосан қипчоқлар ва маҳаллий элатларнинг яқинлашишидан ташкил топган тили ва маданияти яқин бўлган болқар ва қорачой халқлари шаклланиб етишган.

Кавказ халқлари этногенезида озарбайжон (озарий)ларнинг келиб чиқиши анча мураккаб. Ҳозир бизнинг мамлакатда (асосан ўз республикасида, қўшни Грузия, Арманистон ва Доғистонда) 5,5 млн. га яқин озарбайжон бўлса, Шимолий Эронда 5,6 млн. озарбайжон яшайди. Эрамиздан аввалги иккинчи минг йилликларда ҳозирги Озарбайжоннинг жанубий районлари қадимги эроний тилларда гапирадиган аҳолига эга бўлган Мидия давлатига кирган. Шимолий қисми эса қадимги кавказ тилларида гапирувчи турли қабилалардан иборат Албания давлати қарамағида бўлган. Уша даврларда босиб кирган эроний ва туркий тиллардаги киммерийлар, скифлар, гуннлар, булғорлар, хазарлар, ўғузлар, пачанаклар маҳаллий қабилалар билан аралашиб кетганлар. Мидия инқирозга учрагандан кейин унинг харобаларида Атропатен давлати пайдо бўлади. Эҳтимол озарбайжон этноними ҳам мазкур давлат номидан келиб чиққан. III—IV асрларда Атропатен ва Албания сосонийлар Эронига қўшилади. Кейинги асрларда бу ерга туркий қабилалар кела бошлайди. XI—XIII асрларда янги туркий тўлқин, айниқса, салжуқий турклар Озарбайжонни босиб олади. Уша даврдан бошлаб туркийлаштириш жараёни анча кучаяди ва оқибатда мўғуллар истилосидан кейин турк тили ҳукмронлик қилиб, озарбайжон халқининг шаклланиши асосан тугайди. Баъзи олимларнинг фикрича озарбайжон халқи мўғул истилоси арафасида шаклланган деган фикрлар бор. 1813 йил ва 1828 йиллардаги шартномаларга биноан Шимолий Озарбайжон Россияга қўшилади ва ўша даврдан миллат сифатида шакллана бошлайди.

Энг фожияли тарихга эга бўлган арман халқининг этногенези аслида ҳозирги территориядан ташқарида бошланган. Узлари «хай» деб атайдиган ҳиндевропа тил оиласининг махсус группасига оид бу этноснинг асосий аجدодлари ҳисобланган армин ёки армен номи қабилалар эрамиздан аввалги II минг йилликда Кичик Осиёга Болқон ярим оролидан кўчиб келган. Улар Кичик Осиёнинг шимолий шарқида энг қадимий давлатлардан ҳисобланган Арматана (эрамиздан аввалги XVI—XV асрлар) ва Хайаса (XIV—XIII асрлар) аҳолиси билан боғлиқ бўлган. Арманлар шарқ томонга кўчиши билан Ван кўлининг ғарбида жой-

лашган ҳайн ёки хайас қабилалари, қадимги халд халқлари, эроний тилдаги скиф ва киммерийлар билан аралашиб кетган. Эрамиздан аввалги XIII асрларда арманларнинг аждодлари Шуприа номли ассирия провинциясига кириб, кейин (VIII асрда) бу территория Урартуга қўшилади. Урарту давлати даврида шакллана бошлаган арманлар истилочи араблар, салжуқийлар, кейин мўғуллар, эрон ва турклар томонидан қаттиқ қувғинга учраб ўз ватанини ташлаб кетишга мажбур бўлганлар. Айниқса, 1915—1916 йилларда турклар томонидан 1,5 млн. арманлар қирилган, 600 мингдан кўпи зўрлик билан Месопатамия даштларига кўчирилган, кейин тирик қолганлари бутун дунёга тарқалиб кетган. Қувғинга учраган 300 минг арман Закавказьега келиб ўрнашган. Фақат совет даврида арман халқи чинакам равнақ топди ва гуллаб яшнади, эркин социалистик миллат бўлиб шаклланди ва ўз давлатига эга бўлди.

Ҳозир Совет Иттифоқида 4,1 млн. дан ортиқ арман яшайди. Улар асосан Арманистонда, қўшни Озарбайжон, Грузия ва Шимолий Кавказ ва бошқа районларда жойлашган. Арманлар 60 дан ортиқ чет эл мамлакатларга тарқалиб кетган, айниқса АҚШ, Франция, Яқин ва Урта Шарқда ва Австралияда кўпроқ. Чет элдаги арманларнинг сони 1,5 млн. га яқин. 1920 йилдан бошлаб арманларнинг чет эллардан репатриация қилиш (яъни ўз юртига қайтариш) бошланган эди. Ҳозиргача арманлар этнографик хусусиятларига қараб икки гурпуага бўлинади: СССРда жойлашган шарқий арманлар ва бошқа чет мамлакатлардаги ғарбий арманлар.

Доғистон ҳам қадимий кавказ тилида гапирадиган туб аҳолига эга, этник жиҳатдан энг кўп миллатли районга киради. Бу ерда яқин даврларгача 30 га яқин турли халқлар яшаган. Унча катта бўлмаган территорияда бундай кўп сонли элатларнинг пайдо бўлишининг асосий сабаби географик жиҳатдан ажралган ҳолда баланд тоғлар орасида жойлашганлиги унинг ўз турмуш тарзи, тили ва маданиятини сақлашга олиб келганидир.

Урта асрлар давомида Доғистоннинг энг йирик халқлари илк феодал давлатларини яратганлар, аммо умум этнотерриторияга эга бўлган бирликни ташкил қила олмаган. Масалан, ўша даврларда пайдо бўлган Авар хонлигидан ташқари бир неча «мустақил» (асли Авар хонлигига бўйсунган) жамоалар мавжуд бўлиб, этник жиҳатдан ўзига хос «ҳамқишлоқ» гурупаларини ташкил қилганлар. Улар умумий этник онгга эга бўлмаган.

Доғистонда капиталистик муносабатларнинг кириб бориши халқлар орасида биқиқликка бир оз барҳам берди, этнослар орасида муносабатлар жонланди. Совет давлати шароитида этник жараён мутлақо янгича йўналди. Йирик халқлар билан майда этносларнинг яқинлашиши кучайди, халқ ва элатлар социалистик экономика, социал ва миллий тенглик асосида иқтисодий ва маданий жиҳатдан гуллаб яшнай бошлади.

Ўзига хос мустақил тарихий-этнографик областни ташкил қилган Кавказ халқлари ўз машғулоти, хўжалик фаолияти, маи-

ший турмуши, моддий ва маънавий ҳаётининг ранг-баранглиги билан ҳам бошқалардан ажралиб туради.

Кавказда энг қадимий даврлардан бошлаб юксак маданият пайдо бўлган. Бу ерда деҳқончилик эрамиздан аввалги III минг йилликда бошланиб, сунъий суғоришга II минг йилликда ўтилган. Дастлаб у Закавказьеда, кейин шимолий Кавказда тарқалган, сули, буғдой, арпа, кейинчалик шоли ва макка экилган. Экинлар районларга қараб фарқ қилган. Масалан, абхаз-адигай халқлари сули, шимолий Кавказ ва Шарқий Грузияда буғдой, Жанубий Озарбайжонда шоли кўпроқ экилган. Боғдорчилик ва узумчилик ҳам қадимий даврларда пайдо бўлган. Деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик ҳам ўса бошлаган. Чорвачилик айниқса баланд тоғ яйловларини эгаллагандан кейин жуда кенг тарқалган. Деҳқончилик техникаси анча содда бўлган, асосан темир тишти ёғоч омон, мола ва ўроқдан иборат. Баъзи тоғликлар сунъий равишда сават билан тупроқ ташиб экин экканлар. Грузия ва Озарбайжонда пиллачилик ва асаларичилик ҳам маълум бўлган.

Ҳунармандчилик ва савдо Кавказда энг қадимий даврлардан тараққий этган. Заргарлик ва қурол-аслаҳа ясаш, гилам тўқиш, кулолчилик, металл буюмлар ва кийим-кечак ишлаб чиқариш, тўқимачилик ва ўймакорлик каби ҳунармандчилик кенг тарқалган. Доғистондаги Кубачи қишлоғи заргарлик билан, Болқар қишлоғи кулолчилик билан, Озарбайжондаги Логич қишлоғи мисгарлик билан, арманлар тош ўймакорлиги билан машҳур бўлганлар. Маҳаллий усталарнинг зўр маҳорат билан яратган ажойиб маҳсулотлари ўзининг нозик санъати билан донг чиқарган ва ўз она юртидан узоқдаги мамлакатларда танилган.

Утган аср ўрталарида Кавказ Россияга қўшилгандан кейин у умумий бозорга тортилиб анча ўзгаришлар рўй беради. Деҳқончилик ва чорвачилик капиталистик муносабатлар гирдобига ўтиб, савдо кучаяди, арзон фабрика маҳсулотларининг кўпайиши натижасида ҳунармандчилик конкуренцияга бардос бера олмай инқирозга учрайди.

Октябрь революциясидан кейин бутун Кавказда экномика ва хўжаликнинг барча соҳаларида туб ўзгаришлар рўй берди. Нефть ва нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш, тоғ руда; машинасозлик, ускунасозлик, химия, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш ва енгил саноат соҳалари гуркираб ўса бошлади, янги электр станциялари, замонавий йўллар ва сув иншоотлари пайдо бўлди.

Колхоз қурилиши туфайли қишлоқ хўжалиги ҳам зўр агротехника асосида қайта қурилди. Табиий шароитнинг деҳқончиликка қулайлиги Кавказда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг асортиментини кенгайтди, субтропик экинлар ва чой парвариш қилина бошланди, узумчилик ва мевали боғлар, яна ҳам равнақ топди. Суғориш ва янги ерларни ўзлаштиришга катта эътибор берилмоқда. Чорвачилик ва пиллачилик ҳам ўсиб янги поғонага кўтарилди.

Одатда Кавказ халқларининг маданияти учта ўзига хос районга бўлиб таърифланади. Масалан, Шимолий Кавказ халқлари (адигейлар, осетинлар, болқарлар ва қорачайликлар) умумий

маданий бирлиги билан бир оз ажралиб туради. Доғистон халқлари, чечен-ингушия ўзига хос маданий районни ташкил қилади. Закавказьеда Озарбайжон, Арманистон, Шарқий ва Ғарбий Грузия махсус маданий районлар сифатида ажратилган.

Революциядан илгари Кавказ аҳолиси асосан қишлоқда яшган. Уларнинг қароргоҳи табиий шароитга қараб ҳар хил бўлган. Тоғлик районларда уйлар анча зич, асосан улар бир ёки икки қаватли қилиб зинапоёга ўхшаш бири-бирининг устига, сомон ара-лаш лойдан ёки тошдан қурилган, томи текис қилиб ёпилган. Грузиянинг ғарбида ва Абхазияда ёғингарчилик кўп районларда баланд пойдеворли ёғочдан қурилган уйлар мавжуд. Арманистонда ва қўшни Грузия ва Озарбайжоннинг анча қисмида тошдан қурилган ёғоч гумбаз томли уйлар ҳам учрайди. Адигей ва қисман Доғистон халқларида четан деворли (турлуқ), томи икки ёки тўрт нишабли уйлар кенг тарқалган. Шимолий Кавказда сомон ёки четан уйлар ҳам тикланган. Барча уйларда ўртада ўчоқ ўрнатилган ва томда туйнук қўйилган. Шарқий Озарбайжонда осмонли лойдан қурилган бир қаватли, текис томли, ойна-эшиги ичкарига қараган уйлар кенг тарқалган.

Совет даврида шаҳар ва қишлоқлар бутунлай бошқа қиёфага эга бўлди. Энди илгаригидек турли-туман уйлар ўрнига тош ва гиштдан тикланган ҳашаматли бинолар, ободонлашган қишлоқлар пайдо бўлди. Умумий Кавказ халқларидаги қурилиш тенденцияси бир неча хонали, олди айвонли икки қаватли чиройли безатилган уйлар тиклашдан иборат. Электрлаштирилган, водопровод ўтказилган замонавий колхоз қишлоқларини жамоат иншоотлари, клуб ва магазин, аптека ва больница, мактаб ва ошхоналар безаб турибди. Фақат Ғарбий Грузия ва Абхазияда анъанавий устунга ўрнатилган уйлар сақланган. Ҳамма ерда мева ва декоратив дарахтлар, чиройли гуллар ўтқазилган.

Кавказ халқларининг инқилобдан илгариги кийимларида уларнинг этник хусусиятлари, ўзаро иқтисодий ва маланий алоқалари очиқ намоён бўлган. Ҳатто бир халқда бир неча турдаги кийимларни учратиш мумкин. Шимолий Кавказда пайдо бўлган эркак кийими ханжар тақилган, камарли ва ўқдонли юпқа кигиз чопон (бешмет ёки черкеска), тик ёқали кўйлак, узун шим, юмшоқ тери этик ва қалпоқ бутун регионга тарқалган. Аёлларда тўғри бичим нозик белга мўлжалланган англи кўйлак, узун иштон, турли бош кийим ва рўмоллар, ранг-баранг ва бой, айниқса, кумушдан ясалган турли безаклар ўзига хос хусусиятга эга. Арманлар жуда ярқироқ рангли кийим кийишни (ғарбий районларда сариқ, шарқда қизил рангда) яхши кўрганлар. Оғизни рўмол билан бекитиш одат бўлган. Албатта бой табақаларнинг кийимлари қимматбаҳо матодан тикилган ва ранг-баранг безатилган, тилла-кумушли камар, ханжар ёки қилич осилган черкеска, аёллариники ҳам турли кашта ва тилла зардан ясалган қиммат тошли безаклар тақилган сарполар билан оддий фуқорадан ажралиб турган.

Закавказье халқларининг кийимлари Шимолий Кавказ халқлариникидан фарқ қилган. Уларда, айниқса арман ва озарбай-

жонларда Олд Осие халқларнинг кийимларига ўхшаш белгилари анча кучли. Бу ерда ҳам черкеска миллий кийимга айланган. Аммо революциядан кейин анъанавий кийим тез йўқола бошлади. Ҳозир адигей кийими (черкеска) ва аёлларнинг миллий кийимлари асосан ҳаваскор тўғарагида сақланган.

Ижтимоий ва оилавий турмушда инқилобгача патриархал одатлари кучли бўлган. Уруғчилик даврига оид ибтидоий меҳмондўстлик, қўшничилик, хун олиш, аёлларни камситиш, қалин каби одатлар чуқур илдиз отган. Оилавий муносабатларни қадимий қонун-қоида тусига кирган одатлар билан бир қаторда дин ҳам бошқариб турган.

Кавказда асосан икки дин — христианлик ва ислом ҳукмронлик қилган. Христиан дини бу ерга эрамининг биринчи асрларида Византиядан тарқала бошлаган. Уни дастлаб арманлар ва грузинлар қабул қилганлар. Ислом дини эса VIII асрлардан араб истилоси давридан бошлаб кириб келади ва салжуқийларнинг босиб кириши билан мустаҳкамланади. У озарбайжон, доғистон ва абхаз халқлари орасида кенг тарқалган. Озарбайжонлар асосан шиа мазҳабига, қолганлари эса сунна мазҳабига ўтганлар. Аммо кавказликларнинг ҳаётида ибтидоий диний эътиқодлар — ўтга ва темирга, табиат кучларига ва ўсимлик дунёсига сифиниш кучли бўлган.

Кавказ халқларининг фольклори ҳам ранг-баранг ва жуда бой. Асрлар давомида ижод қилиб келинган эпик ривоятлар, қаҳрамонлик дoston ва эртаклари, ашула ва масаллари узоқ тарихий воқеаларни, майший турмуш маданиятининг турли томонларини ҳар хил сюжет ва жанрлар орқали жонли тасвирлайди. Грузинларнинг Амирани ҳақидаги қаҳрамонлик эпоси, шаҳзода Абесалом ва чўпон қиз Этери орасидаги трагедик муҳаббат дostonи, арманларнинг «Сосун баҳодирлари» эки «Давид Сосунский» номли озодлик учун курашни куйловчи эпоси сеvimли фольклор асарларидир. Халқ орзуларини ифодаловчи ашула ва рақслар ҳозиргача кишини мафтун қилади.

Октябрнинг ҳаётбахш нурлари кавказ халқларининг моддий, маънавий ва майший турмушида туб ўзгаришларга олиб келди. Юқорида қайд қилинганидек, барча халқ ва элатлар иқтисодий жиҳатдан зўр тараққиёт йўлига ўтиб, замонавий саноат, илғор агротехникага асосланган йирик қишлоқ хўжалигига ва ажойиб маданий ютуқларга эга бўлдилар. Янги фаровон ҳаёт миллий маданиятларни яна равнақ топишига, майший турмушида социалистик муносабатларни ўрнатилишига олиб келди. Замонавий шахарлар ва қишлоқлар, янги типдаги кенг, ойна, эшикли, ёруғ кўп хонали уйлар, ажойиб жиҳозланган хоналар, айвонли ҳовлилар юксак маданиятнинг таъсиридан далолат беради. Миллий кийим асосан қарияларда ва ҳаваскор тўғарақларда сақланган, байрам, марака ва тўй маросимларида кийилади. Кўпчилик аҳоли замонавий шаҳар кийимларига ўтган. Аммо миллий анъанавий белгилар кўпинча қадимий бадий ҳунармандчиликда, қурилишда, ҳаваскорлик тўғарақларида ва халқ ижодида сақланиб келмоқда.

ЎРТА ОСИЁ ВА ҚОЗОҒИСТОН ХАЛҚЛАРИ

Совет Шарқида тили ва маданияти турли бўлган ҳар хил элат, халқ ва миллатлар яшайди. Бу регионда қадимги юксак маданият яратган Ўрта Осие ва Қозоғистон халқлари узоқ мураккаб тарихий тараққиётни босиб ўтиб асрлар давомида яқин муносабатда бўлиб умумий тарихий-этнографик областни ташкил қилганлар.

Ўрта Осие ва Қозоғистон 4 млн. квадрат километр майдонни эгаллайди. Унинг аҳолиси (1979 йилги аҳоли рўйхатига биноан) 40,2 млн. га яқин кишидан иборат. Мазкур территорияда Ўзбекистон (11 область ва бир автоном республикаси билан), Қозоғистон (19 область), Тожикистон (3 область), Қирғизистон (3 область) ва Туркменистон (5 область) Совет Социалистик республикалари жойлашган.

Регионнинг географик шароити хилма-хил. Унинг кўпчилик қисми қурғоқ даштлар ва жазирама иссиқ иқлимли саҳро, жануби-шарқий ва жанубий томондан Помир, Тянь-Шань ва Кўпетдоғ тоғ тизмалари ўраб олган. Тоғли районлари, айниқса, воҳалари, юмшоқ иқлимли табиатга эга, ўсимлик дунёси жуда бой бўлиб, қадимий даврлардан одам яшаши учун қулай. Ҳозир бу ерда ҳатто субтропик ўсимликлар етиштирилмоқда.

Табиати ва иқлимга маълум даражада иккита денгиз — Каспий ва Орол таъсир қилади. Бутун Ўрта Осиега ҳаёт бағишлаб турган Амударё ва Сирдарё Помир тоғларидан бошланиб кўҳна Орол денгизига келиб қуйилади. Бошқа катта-кичик дарё ва сойлар тоғлардан келтирган сувларини воҳаларга тарқатиб қуму саҳроларда шимилиб кетади. Серунум тупроқли воҳаларда қадимий даврлардан суғорма деҳқончилик пайдо бўлиб, дарахтзорлар ва боғу роғлар яратилган. Тоғли районлар, тўқайзорлар, даштлар ҳайвонот дунёсига бой.

Маҳаллий аҳоли асосан икки йирик тил туркумига: ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар, қирғизлар, қарақалпоқлар ва уйғурлар олтой тил оиласининг туркий тил туркумига, тожиклар, белужийлар, курдлар ва форслар эса ҳиндевропа тил оиласининг эроний тил туркумига киради. Бошқа этнослардан келгинди руслар, украинлар, татарлар, дунганлар, корейслар, араблар, маҳаллий яҳудий ва лўлилар яшайдилар. Улар айрим, бир неча тил туркумига оид халқларнинг авлоди. Региондаги ҳозирги аҳолининг 60 проценти туркий тилларда гапирадиган халқлар, 27 проценти славян халқларининг, 7 проценти эроний тил оиласининг вакиллари. Ўрта Осие ва Қозоғистон мамлакатимизнинг энг кўп миллатли қисми бўлиб, унда юздан ортиқ турли халқ ва миллатларнинг вакиллари яшайди.

Антропологик жиҳатдан ҳам Ўрта Осие ва Қозоғистоннинг туб аҳолиси икки катта ирққа: монголоид ирқига асосан қозоқ, қирғиз/ва/қарақалпоқлар (ўзбек) [тожик, туркман] ва бошқа халқ-

лар эса қадимги европеоид ирқига мансуб. Аммо айрим этник группаларда аралаш типлар ҳам учрайди. Асли Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг антропологик қиёфаси эрамиздан аввалги I минг йилликда шакллана бошлаган ва эрамиздан XIII асрдаги мўғул истилосидан кейин тугаган. Антропологларнинг таърифича туб аҳоли иккита катта ирқ — европеоид ва монголоид оралигидаги боғловчи кўприк вазифасини бажариб ўзига хос ўрта осийлик махсус антропологик типни ташкил қилган. Қадимий европеоид белгилар ғарбдан шарққа томон анча кам сезилади.

Мўғул истилосидан кейин турк тили таъсири анча кучайган ва XVII асрда бутун Ўрта Осиёда (Тожикистондан ташқари) тўлиқ ғалаба қозонган. Бу даврнинг энг муҳим тарихий аҳамияти шундан иборатки, Ўрта Осиё халқларининг этник жиҳатдан шаклланиш жараёни тугалланади. Аммо уларнинг этногенези ва этник шаклланиши узоқ муддатда ва анча мураккаб шароитда рўй берган. Буни тўғри тасаввур қилиш учун айрим халқларнинг этник тарихига бир назар ташлаш мақсадга мувофиқ.

Ўрта Осиёда одам палеолит даврида пайдо бўлиб, мезолит (ва айниқса неолит) давридан бошлаб бутун регионга тарқалган. Қадимги ибтидоий аجدодлар овчилик, балиқчилик ва теримчилик билан шуғулланганлар. Археологик тадқиқотларга қараганда, улар уруғ, жамоа бўлиб биргаликда ов қилиб тирикчилик ўтказганлар, катта уйларда яшаганлар. Неолит маконлари Ўрта Осиёнинг кўп жойларида топилган.

Эрамиздан аввалги V минг йиллигидан бошлаб жанубий районларда энг қадимги деҳқончилик маданияти пайдо бўлади. I минг йилликка келиб чорвачилик деҳқончиликдан ажралиб чиқиб, икки мустақил ўзаро боғлиқ хўжалик соҳалари ташкил топади. Бу даврда воҳаларда юксак маданиятга эга бўлган Хоразм, Сўғд, Бактрия, Марғиёна каби йирик давлатлар тузилади.

Қадимги Ўрта Осиёнинг узоқ давр ичида турли қабила ва элатлардан иборат аҳаманийлар, кушан, грек-бактрия, турк ҳоконлиги ва араб давлатлари ҳукмронлигида бўлиши унинг этник состида чуқур из қолдирган. Айниқса V асрларда кўплаб пайдо бўлган туркий қабилаларнинг таъсири кучли бўлди. Улар ўз тилларини сингдириб бир неча аср давомида кўпчилик аҳолини туркийлаштирган. Бу жараён ҳатто араб истилосидан кейин ҳам давом этган. Аммо дастлаб туркий тилдаги гуно қабилалари эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик охиридаги кира бошлайди. Уша даврлардаёқ ҳозирги ўзбек, тожик, туркман халқларининг аجدодлари анча мустақкам этник бирикмаларни ташкил этган. XIII асрда бостириб кириб маданий марказларни талон-торож қилган мўғуллар ҳам, юқорида қайд қилинганидек, маҳаллий аҳолининг этник тузилишига жиддий таъсир ўтказган ва турли-туман халқ элатларнинг аралашиб кетишига сабаб бўлган. XVIII асрга келиб туркийлаштириш жараёни тугайди ва ҳозирги Ўрта Осиё ҳам Қозоғистоннинг этник қиёфаси тўлиқ шаклланади. Мазкур жараёни нақадар мураккаб эканлигини тасаввур қилиш учун айрим халқларнинг қисқача этник тарихи билан танишиб ўтиш зарур.

Урта Осиёнинг энг кўп сонли ва қадимий халқи ҳисобланган ўзбеклар (1979 йилги аҳоли рўйхатига биноан 12,5 млн. га яқин) ҳозирги Ўзбекистон ССР нинг асосий аҳолиси (68,7 проценти) ҳисобланади. Уларнинг анча қисми қўшни Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон ва Туркменистонда истиқомат қиладилар. Чет эллардан Афғонистонда 1,3 млн. га яқин ўзбек, Хитойнинг, Синьцзян — Уйғур автоном районида 20 минг, Эрон ва Туркияда бир неча минг ўзбеклар яшайди. Умуман Ўзбекистон ССР да 1981 йили бошида юздан ортиқ миллатдан иборат 16,2 млн. га яқин аҳоли мавжуд эди. Шулардан 10,8 проценти руслар, 4,2 проценти татарлар, 4 проценти қozoқлар, 3,9 проценти қорақалпоқлар, 1,1 проценти корейслар ва ҳоказо.

Ўзбек халқининг шаклланиши узоқ давр давомида антропологик ва тил жиҳатдан турли хил кўчманчи чорвадор аҳолининг ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи юксак маданиятли элатлар билан аралашиб жараёни асосида рўй беради. Ўзбек этногенезида қадимий сўғдийлар, хоразмийлар, бактрияликлар, фарғоналиклар ва сак-массагет қабилалари муҳим роль ўйнаган. Туркий қабилалар Урта Осиёга эрамиз арафасида кела бошлайди ва VI асрда Турк хоқонлиги даврида анча кўпаяди. Айниқса бу жараён XI аср ўрталарида Қорахонийлар давлати даврида ва мўғуллар истилосидан кейин жуда кучайган. Уша вақтда ўзбек адабий тилига асос қўйилган эди. Энг охириги йирик туркий қабилалар дашти қипчоққа босиб кириб қадимги маданият марказлари — Мо-вароуннаҳр, Хива, Урганч ва Тошкентни, Сурхон ва Қашқадарё воҳаларини ўзига бўйсундирибгина қолмай, ҳатто «ўзбек» номини тарқалишига сабаб бўлади. Истило қилинган жойларда кўчманчи ўзбеклар озчиликни ташкил қилса ҳам зўр сиёсий ва ҳарбий кучга эга бўлганлар. Улар аста-секин ўтроқ деҳқончиликка ўта бошлаганлар. Аммо ҳозир ҳам жанубий Ўзбекистонда яшовчи ўзбеклар узоқ ўтмишдаги кўчманчиликнинг айрим белгиларини ва қисман уруғ қабилавий номларини сақлаб қолганлар.

XX аср арафасида ўзбеклар асосан учта катта этнографик группадан иборат бўлган: воҳаларда жойлашган қадимий ўтроқ аҳоли; Урта Осиёнинг икки дарё оралиғида яшаган қабилалар билан келгинди турк-мўғул ҳамда кейинги ўғузлар билан аралашиб кетган ярим кўчманчи турмуш тарзи ва уруғ қабилавий номларини сақлаган авлодлар; дашти қипчоқдан келган қабилалар (қипчоқ, найман, қўнғирот, манғит ва ҳоказо)нинг энди ўтроқ ҳолатга ўтиб бўлаётган элатларнинг авлодлари. Урта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида ўзбек халқи миллий бирлиги бир оз тезлашди, ўзбек буржуа миллати юзага кела бошлади. Фақат Октябрь социалистик революцияси ғалабасидан кейин чинакам ижтимоий тараққиёт йўлига ўтган ўзбек халқи ўзининг миллий давлати, ривожланган саноати ва қишлоқ хўжалигига эга бўлади, социалистик миллат бўлиб шаклланади.

Региондаги ўзбеклардан кейинги кўп сонли халқ қozoқлар (1979 йили аҳоли рўйхатига биноан 6,5 млн. да ортиқ) ҳам қадимий қабилалар заминида юзага келган. 1920 йилларнинг ўрта-

ларигача уларни нотўғри қирғиз-қайсақ ёки қирғиз деб атаганлар. Қозоқлар ўз она республикасида, қўшни Ўзбекистон ва Туркменистон районларида, Оренбург ва Челябинск областларида яшайди. Кейинги аҳоли рўйхатиغا биноан Қозоғистон ССР нинг аҳолиси 14,7 млн. га яқин бўлиб, шу жумладан, қозоқлар 36 процентни, руслар 40,8 процентни, украинлар 6,1 процентни ташкил қилади. 1981 йилнинг бошларига келиб республика аҳолиси 15 млн. дан ошиб кетди. Қозоқларнинг бир қисми чет элларда, чунончи, Хитойнинг Синьцзян — Уйғур автоном районида (820 минг киши), Ғарбий Монголияда (70 минг) ва Афғонистонда (5 минг) яшайди.

Энг қадимий қабиалардан эрамиздан аввалги 1 минг йилликларида Қозоғистон территориясида жойлашган саклар, усунилар, аланлар, кангюй қабила иттифоқи ва ҳоказо қозоқ этногенезининг дастлабки этник қатлами эди. VI—VII асрлар мазкур территорияда Ғарбий турк хоқонлигига оид тургеш, қарлуқ каби қабиалар пайдо бўлади. Кейинги уч-тўрт аср давомида кимак, қипчоқ ва ўғузлар кириб келади. X—XII асрларда қозоқ эли Қорахонийлар давлатига қўшилган маҳаллий қабиаларнинг бирикишига анча туртки бўлган. Уша даврларда бу ерга киданлар ҳам босиб кирган. Турли қабила ва элатларнинг яна ҳам аралашиб кетишига мўғул истилоси сабаб бўлган. Қозоқ халқининг шаклланишидаги охириги компоненти XIV аср охириларида Олтин Урдадан келган кўчманчи қабиаларнинг катта тўлқини билан боғлиқ.

XV аср охири — XVI аср бошларида Қозоқ хонлиги пайдо бўлади ва бу хонлик доирасида қозоқ халқининг шаклланиши тугайди. XIX асрнинг 60-йилларида қозоқ ерлари Россияга қўшилиб, ўша даврдан қозоқларнинг бирлиги кучаяди ва улар аста-секин ўтроқ турмуш тарзига ўтадилар. Қозоқларнинг составида территориал жиҳатдан учта мустақил қабиалар группаси пайдо бўлган: Катта жуз (Етти сувда), Урта жуз (Қозоғистоннинг дашт районлари, Сирдарё, Тоболь ва Ишим воҳалари) ва Кичик жуз (Ғарбий Қозоғистон). Революциядан кейин қозоқ социалистик миллати шаклланиб уруғ қабилачилик тузум қолдиқларига барҳам берилди.

Урта Осиёнинг энг қадимий халқларидан бири ҳисобланган қирғизлар (2 млн. га яқин) асосан Қирғизистон ССР да, қўшни Ўзбекистон ва Тожикистонда, қисман Шимолий ғарбий Хитойда ва Шарқий Афғонистонда яшайди. Республиканинг умумий аҳолиси 3,5 млн. дан ортқ, шундан қирғизлар 47,9 процент, руслар — 25,7 процент, ўзбеклар — 12,1 процент, украинлар — 3,1 процент.

Қирғизларнинг илк этник тарихи қадимий гунн, сак, динлин, усунь қабила иттифоқлари билан боғлиқ. Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликнинг ўрталарида юқори Енисей воҳаларида қирғиз давлатини тузганлар. VI—X асрларда қирғизларга қўшилган туркий қабиалар дастлаб Иртиш бўйларида, Саян-Олтой районида ва Тянь-Шань этакларида жойлашган. Ҳозирги территорияга IX—X асрларда кўчиб келган Енисей қирғизларининг айрим группалари қадимий даврларда эроний тилда гапирадиган кейин турклашган маҳаллий элатлар, қарлуқлар ва уйғурлар

билан аралашиб кетган. Хронологик маълумотларга биноан XIII асргача Тянь-Шань аҳолиси антропологик жиҳатдан европеоид бўлган. Қирғизларнинг монголоид ирқига ўтиши ва турклаштириш жараёни асосан мўғул истилосидан кейин рўй берган. XVI—XVII асрларда қирғиз этносига қозоқ-нўғойларидан чиққан қабилалар ҳам келиб қўшилади. Уша даврдан бошлаб Тянь-Шанда қирғиз халқи шаклланади. Аммо кейинги икки аср давомида жуңгар хонлари қирғиз элини тўхтовсиз талон-торож қилиб турган. XIX асрнинг I-ярмида Қўқон хонлигига бўйсунди. 60—70-йилларга келиб қирғиз ерларининг кўпчилиги Россияга қўшилади ва этник жараёни тезлашади.

Пржевальск районида қирғизларга қўшилиб кетган ғарб мўғул ўлат группаси — сарт-қалмиқлар яшайди. Совет даврида барча қабил ва элатлар қирғиз халқи билан бирикиб социалистик миллат ҳосил бўлди.

Туркманлар ҳозирги территориясида қадимдан шаклланиб келган. Уларнинг сони 2 млн. дан ортиқ, асосан Туркменистон ССР да, қўшни Ўзбекистон ва Тожикистон республикаларида, Шимолий Кавказда ва Астрахань областида жойлашган. Чет элларда ҳам туркманлар кўп. Масалан, мамлакатимиз билан чегарадош Эронда 550 минг, Афғонистонда 300 минг, Туркия, Ироқ ва бошқа Олд Осиё мамлакатларида 1,2 млн. га яқин туркманлар руж ҳолда яшайди.

Туркман халқининг этногенези ҳали тўлиқ аниқланмаган. Унинг энг дастлабки этник тузилишида қадимий дах-массагет ва сармат-алан қабилаларининг роли катта. Қадимий Марғиёна, Парфия ва Хоразм давлатларининг аҳолиси ҳам мазкур жараёнда қисман иштирок қилган. Туркманларнинг этник шаклланиши Орол — Каспий даштларида яшовчи эроний тилларда гапирадиган қабилавий бирикмаларнинг IV—V асрларга келиб турклаштириш жараёни билан боғлиқ, деган фикр мавжуд. Кейинчалик мазкур турклаштирилган қадимий қабилаларга ўғузлар қўшилиб туркман халқига асос солган. Иккинчи фикр, антропологик далилларга асосланиб туркманлар асли эраמידан аввал, турклаштирилган кўчманчи скифларнинг авлоди, деб ҳисоблайди. Аммо, икки фикр ҳам тўлиқ исботланмаган. Маълумки, «туркман» номи дастлаб X аср охирларида пайдо бўлади. Кўпетдоғ этакларида деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли билан Каспий ва Сирдарё қирғоқларида яшовчи қадимги кўчманчи қабилалар негизида XI асрларда пайдо бўлган йирик ўғуз туркларининг бирикмаси — салжуқийларнинг туркман халқининг шаклланишида муҳим ролни ўйнаганлиги шубҳасиз. Салжуқийлар ҳатто озарбайжон халқи ва яқин шарқ туркларининг шаклланишида ҳам актив иштирок этганлар. Асли туркман халқининг шаклланиши мўғул-турк истилоларидан кейинги даврда, асосан XV асарларда тугайди. Уша даврда туркман этносига айрим ноўғуз туркий қабилалар (чунончи, қипчоқлар) ҳам қисман қўшилган.

Ўтган асрнинг 80-йилларида Туркменистон Россияга қўшилгандан кейин этник бирикиш (консолидация) жараёни кучайган

бўлса-да, қабилавий бўлиниши мустаҳкам сақланган. Энг йирик қабилалардан така туркманлари ахал, мурғоб ҳавзаси ва Тажанда, ёвмутлар Каспий бўйларида ва Хива хонлигида, эрсарилар Амударё водийсида, салирлар, сариқлар, гуқланлар ва чоудурлар Хива хонлигида яхлит ҳолда яшаганлар. Хўжалик — маданий жиҳатдан ҳам барча туркманлар, кўчма (чорва) ва ўтроқ деҳқон (чўмур) қисмларга бўлинган. Социализм қуриш жараёнида туркман социалистик миллати шаклланиб, қабилавий бўлинишларга барҳам берилди. Улар тўлиқ ўтроқ турмуш тарзига ўтдилар. Чет эллардаги ватандошлари эса ҳозиргача уруғ-қабилаларга бўлинган ҳолда кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлиб яшамоқдалар.

Қорақалпоқларнинг ҳам этногенези мураккаб шароитда ўтган. Улар ҳозир ўзининг автоном республикасига эга. Республикадан ташқари қорақалпоқлар қисман Туркменистон ва Қозоғистонда ҳамда кўшни Афғонистонда яшайди. Қорақалпоқларнинг сони 1979 йилги аҳоли рўйхатига биноан 303 минг киши. Автоном республиканинг умумий аҳолиси 906 минг бўлиб қорақалпоқлар 31,1 процент, ўзбеклар 31,5 процент, қозоқлар 26,9 проценти ташкил қилади.

Қорақалпоқлар қадимий эроний тилдаги Орол бўйи сак-массаёт қабилалари (эрамиздан аввалги VII—II асрлар), гуниллар (эрамизнинг II—IV асрлари) билан туркий тилдаги элатларнинг (VIII—X асрлар) аралашishi натижасида пайдо бўлган. Уша даврда орол бўйларида пачанак ва ўғуз қабилавий группалар пайдо бўлиб қалмиқ этносига асосий компонент бўлиб киради. Қорақалпоқ халқининг сўнги этногенезида муҳим роль ўйнаган дашти қипчоқлар ўз тилини берган. Уларнинг шаклланиш жараёни ва номининг пайдо бўлиши XVI—XVIII асрларга тўғри келади. XVIII асрларда қорақалпоқларнинг бир қисми Фарғона водийсига кўчади, кўпчилиги эса XIX аср бошларида қуйи Сирдарёдан қозоқларнинг сиқиши ва Хива хонларининг зулми натижасида Амударё қуйи оқимида кўчиб келиб жойлашади. Совет даврида қорақалпоқлар социалистик миллат бўлиб шаклланади.

Туркий тил туркумига оид яна бир халқ — уйғурларнинг келиб чиқиши аслида Марказий ва қисман Ўрта Осиё билан боғлиқ. Улар асосан Ўрхўн дарёси ҳавзасида VII—IX асрларда ўз ёзувига эга бўлган юксак маданиятли катта давлат тузганлар. Уйғурлар Ўрта Осиёда XVIII асрнинг ўрталаридан то XX аср бошларигача Хитой — маньжур ҳокимияти қувғинидан қочиб келганлар. Уйғур этноними Ўрта Осиёда фақат Совет даврида пайдо бўлган. Революциядан илгари маҳаллий уйғурларнинг турар жойига қараб, масалан, қашқарлилар, ёрқандлар ёки таранчилар деб атаганлар. Ҳозир бизнинг мамлакатда 211 минг уйғур яшайди.

Совет Шарқида эроний тил туркумига кирувчи энг катта этнос тожиклардир. Улар ҳам ниҳоятда мураккаб социал-иқтисодий, сиёсий ва географик шароитда шаклланганлар. Тожикларнинг умумий сони бизнинг мамлакатда 3 млн. га етган бўлиб, асосан Тожикистон ССР да, қисман кўшни Ўзбекистон ва Қирғизистонда жойлашган. Чет элларда ҳам тожиклар кўп. Энг кат-

та тожик аҳолиси Афғонистонда (3 млн. дан ортиқ киши), кичикроқ группалар Шимоли-шарқий Эрон ва Шимоли-ғарбий Хитойда яшайди.

Тожикларнинг этногенези эрамиздан аввалги II минг йилликнинг охири ва I минг йилликларнинг бошларига тўғри келади. Бу даврда Урта Осиёга Евроосиё даштларидан эроний тилларда сўзлашувчи қабилалар келиб маҳаллий туб аҳоли билан аралашиб (ассимиляция) жараёни рўй берган. Тожиклар шаклланган территорияда (қадимги Бактрия, Сўғдиёна, Фарғона водийси) деҳқончилик билан шуғулланган элатлар билан ёнма-ён кўчманчи саклар ҳам яшаган. Эрамиздан аввалги II асрда Бактрияга юежилар ва сак қабилалари бостириб кирадилар ва қудратли Кушан давлатига асос соладилар. Кейин бу ерга эфталит («оқ гунн»)лар, турклар ва араблар кириб келади.

Ҳозирги тожик халқи сомонийлар ҳукмронлик қилган даврда (IX—X асрларда) қадимги сўғд ва бактрия тили асосида шаклланиб етишган. Уша даврда тожикларнинг адабий тили (дорий) пайдо бўлган. Аммо сўнгги даврларгача тожикларнинг орасида турли этнографик группалар мавжуд эди. Ҳозир ҳам тоғли тожиклар билан воҳада яшовчи тожиклар орасида хўжалик ва маданий жиҳатдан баъзи этник тафовутлар сақланиб қолган. Масалан, илгари мустақил халқ ҳисобланган помир тожиклари — ишқошимлар, воҳанлар, ёзғуломлар, шуғнонлар ҳозиргача баъзи этник хусусиятлари билан ажралиб турадилар.

Бошқа майда миллатларнинг этногенези Урта Осиё территориясидан ташқарида ўтган. Ҳозир Урта Осиё ва Қозоғистонда эроний тил туркумига оид курдлар (асосан Туркменистоннинг Ашхобод ва Мари областларида), белуҷилар (Мари области ва қисман Тожикистоннинг жанубида), форси-эронийлар (Ўзбекистоннинг Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари ва атрофдаги районларида) яшайдилар.

Ўзбекистоннинг Тошкент ва Қозоғистоннинг Олмаота областларида корейслар жойлашган. XIX аср ўрталарида бу ерда Хитойнинг шимолий районларидан хитой шеvasида гапирадиган дунганлар келиб жойлашади. Улар ҳозир Қирғизистон ва Қозоғистондаги Чу дарёси водийсида ўрнашганлар. Асосан ўзбек ва тожиклар билан аралашиб кетган араблар Зарафшон дарёсининг ўрта ва пастки оқимида, Қашқадарёнинг этагида ва Тожикистоннинг жанубида кичик группаларни ташкил қилган.

Урта Осиё (Бухоро) яхудийлари кўпинча Ўзбекистоннинг йирик шаҳарлари: Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Қўқонда яшайди. Кейинги ўн йилликлар ичида маҳаллий яхудийларнинг бир қисми Тожикистонга, асосан Душанбага кўчиб ўтган. Улар тожик тили шеваларидан бирида гапиреди, турар жойидаги тилларни ҳам билади. Ўзбекистон ва Тожикистоннинг турли районларида учрайдиган Урта Осиё лўлилари ҳам маҳаллий тилларни яхши эгаллаганлар, аммо тожик тилини она тили деб ҳисоблайдилар. Этнографик жиҳатдан айрим группалар бир оз ўзаро фарқ қиладилар (лўли, жўги, мазанг ва ҳоказо).

Барча мазкур майда миллатлар совет даврига келиб турар жойидаги асосий миллат (ўзбек, қозоқ, тожик, туркман ёки қирғиз)нинг тили, урф-одати, моддий ва маънавий маданиятини эгаллаб аста-секин қўшилиб кетмоқдалар. Ассимиляция жараёни умумий иқтисодий социал, маданий ва идеология бирлиги негизида ихтиёрий равишда рўй бермоқда.

Бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистонда бошқа ердан келган этнослардан энг кўпчиликини ташкил қилган шарқий славян халқлари (руслар, украинлар ва қисман белоруслар)нинг вакиллари этнографик хусусиятларини кўпроқ сақлаб қолганлар. Улар дастлаб XVIII асрнинг охирларидан Қозоғистоннинг шимолий районларига, XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёга кела бошлаган. Ҳозир руслар Қозоғистоннинг 19 областидан 4 тасида абсолют кўпчиликини, 7 областда қозоқларга нисбатан кўпчиликини ташкил қилади. Қирғизистон қишлоқ аҳолисининг ҳам кўпчилиги руслар ва украинлардан иборат. Бошқа республикаларда руслар, украинлар ва белоруслар асосан шаҳарларда жойлашганлар. Қозоғистоннинг қўриқ ерларида Қирғизистон ва Тожикистоннинг айрим районларида немислар яшайди.

Совет Шарқида яшовчи элатларнинг хўжалиги умумий географик шароитга мослашиб махсус хўжалик — маданий типни ташкил қилади. Асримиз бошларида Ўрта Осиёда уч хил анъанавий хўжалик типлари маълум бўлган, воҳаларда яшовчи ўтроқ деҳқончилик хўжалиги, дашт ва ярим даштларда кўчиб юрган чорва хўжалиги, воҳаларга яқин ва катта дарёларнинг қўйи оқида жойлашган ярим ўтроқ чорва-деҳқончилик хўжалиги. Хўжалик — маданий типларнинг чегараси этник территорияга тўғри келмайди, аммо тарихий жиҳатдан этник бирлик ҳам узоқ давр ичида шаклланиб келган.

Деҳқончилик ва чорвачилик Ўрта Осиёнинг жанубий районларида эрамиздан аввалги VI—V минг йиллигида неолит давридаёқ ривожлана бошлаган. II минг йилликларга келиб деҳқончилик маданияти анча кенгайиб бутун жанубга тарқалади. Тежен ва Мурғаб дарёлари воҳалари ўзлаштирилади. Бронза (жез) даврида сунъий суғориш пайдо бўлади, ярим кўчма ва кўчма чорва хўжалиги ривожлана бошлайди. Эрамизнинг I минг йилликларида Ўрта Осиёдаги деҳқончиликка мос ерларнинг деярли ҳаммаси ўзлаштирилади, Қозоғистон даштларида асосан от ва қўй боқувчи кўчма чорвачилик хўжалиги кенг тарқалади. Дашт ва ярим дашт районларда ўша даврларда ҳам чорвачилик тараққий қила бошлаган, чорва қабилалари асосан туя, эчки ва қисман от сақлаганлар. Воҳаларда I минг йилликнинг иккинчи ярмида деҳқончиликнинг интенсификациялаши ва суғориш системаларининг такомиллашиши асосида ўзлаштирилган ерлар анча камайган эди. Помир тоғларининг водий ва террасаларида деҳқончилик билан бирга яйловда боқиладиган чорвачилик пайдо бўлиб, у ерда қўй ва қорамол парвариш қилинган. Молни жазирама ёз фаслида баланд тоғ яйловларига ҳайдаб совуқ қиш фаслида воҳаларга ҳайдаб тушганлар.

Даштларда кўчма чорвачилик билан асосан қозоқлар шуғулланган бўлса, туркманлар қумлик ва ярим саҳро районларда қудуқдан қудуққа чорва билан кўчиб юрганлар. Тянь-Шань тоғларида қирғизлар, Помир тоғларида тожиклар ҳам асосан чорвачилик билан шуғулланганлар.

Ҳар бир халқнинг турмуш тарзи унинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ. Асрлар давомида кўчманчилик қилиб юрган чорва аҳолисининг турмуши ўзига хос моддий маданиятни яратган. Масалан чорва билан шуғулланувчи кўчманчи халқларда енгил тикланадиган ва кўчириб юришга қулай бўлган конуссимон ёки гумбаз шаклида ёғоч панжаралардан тикланган ва кигиз билан ёпилган ўтов уйлар кенг тарқалган. Уй жиҳозлари ҳам кўчманчилик турмушига мослашган тери, ёғоч ва металлдан ясалган буюмлардан иборат. Кийимлар эса асосан тери ва жун матодан тикилган, овқатлари гўшт ва сут маҳсулотларидан тайёрланган. Тоғли районлардаги чорвачилик билан шуғулланувчи элатлар ўтроқ ҳолда яшаган. Фақат ёз пайтларда чорва маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва ғамлаш учун бутун аҳоли яйловга кўчиб чиққан, чодирлар тикиб яшаган.

Кўчманчи чорва қабилалари узоқ ўтмишдан бошлаб деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ аҳоли билан боғлиқ бўлганлар, чорва маҳсулотларини деҳқончилик ҳам ҳунармандчилик маҳсулотларига алмашиб турганлар. Баъзи кўчманчилар эса ўтроқ ҳолатга ўтиб, деҳқончилик билан шуғулланганлар.

Ўрта Осиёда деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, қулдорлик давридан бошлаб мураккаб суғориш иншоотлари ва системалари қурилган. Ўрта Осиё деҳқончилигига XIII асрдаги мўғул истилоси жуда катта зарар келтирган. Истилочилар суғориш иншоотларини емирган, аҳолининг анча қисмини асир қилиб олиб кетган, оқибатда бутун бир областлар ҳувиллаб қолган. Ўрта аср охирларига келиб деҳқончилик бир оз тикланган, суғориш системаси йўлга қўйилган. Аммо илгариги ҳолат тўлиқ тикланмаган, аксинча, эски консерватив деҳқончилик мустаҳкамланган. Тоғ этакларида қариз усули билан «зинапоя» шаклида ишланган далаларга сув чиқарилган. Сув кам жойларда далалар қудуқдан пақир билан сув чиқарилиб, қадимги воҳаларда турли механизмлар — чиғир ва чарх билан сув ёки ҳайвон кучидан фойдаланиб суғорилган.

Ерга ишлов беришда оддий ишлаб чиқариш қуроллари — темир ёки чўян тишли ооч ва мола, кетмон ва бел, ҳосилни ўришда ўроқ ишлатилган. Ғалла ўрилгандан сўнг от ёки эшак билан янчилган, сув тегирмонида, мол кучи ёки қўл билан ҳаракатга келтириладиган тегирмондан дон тортилиб, ун чиқарилган. Шоли янчадиган махсус тегирмон ва сўғи бўлган. Бу оддий қурооллар то колхоз қурилиши давригача сақланиб келган. Кетмон, бел ва ўроқ ҳозир ҳам ишлатилади. Ҳозир колхоз ва совхозларда илғор агротехника, химиялаштириш ва механизация асосида қўл меҳнатидан кам фойдаланиб, юқори ҳосил олинмоқда.

Асосий анъанавий экинлардан буғдой, арпа, шоли, мош, ло-

вия, пахта, полиз экинлари кенг тарқалган. Боғдорчилик, узумчилик, пиллачилик ҳам муҳим роль ўйнаган. Помидор, картошка, карам каби экинлар фақат Ўрта Осиёнинг Россияга кўшилганидан кейин пайдо бўлган.

Ўтроқ аҳолининг орасида турли ҳунармандчилик ривожланган. Барча ишлаб чиқариш қуруллари, уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечак ва безаклар, қурилиш материаллари шаҳар ва қишлоқларда ишлаб чиқарилган. Катта шаҳарларда касиблар ҳатто цехларга бириккан, айримлари махсус маҳаллаларда яшаганлар. Чорва районларида кигиз босиш, гилам ва полос тўқиш жун маҳсулотлари ишлаб чиқариш кенг тарқалган.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг моддий маданияти хусусиятлари уларнинг хўжалик фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган. Ўтроқ деҳқончилик билан машғул бўлган аҳоли қишлоқларда истиқомат қилган. Уларнинг уйлари инқилобгача лойдан (пахса, хом ғишт, гуваладан) ёки синчдан тикланган, асосан бирикки хонали, даҳлизи ва текис томли қилиб қурилган. Камбағалларнинг уйлари ойнасиз, бир хонали, ўртасида ўчоқ ва туйнукли, бўйра ва эски кигиз билан жиҳозланган. Тоғли районларда ҳатто ойнасиз фақат туйнукли тошдан ёки гуваладан бир хонали кулбалар тикланган.

Бойларнинг катта ҳовлилари кўп хонали уйлар, дабдабали кўшклар, ранг-баранг гилам ва тўшаклар билан безатилган. Кўчманчи халқларнинг ўтов уйлари ҳам бир-бирдан тубдан фарқ қилган: бойларнинг ўтовлари янги кигизлар билан ёпилган, ҳар хил гилам ва тўшаклар билан безатилган, камбағалларники эски, ҳувиллаган. Одатда ўтовнинг икки хили фарқ қилинади: конус шаклидаги мўғул типи ва гумбаз шаклидаги турк типи. Қозоқ, қирғиз, ўзбекларда иккита тип ҳам учрайди, туркманларда фақат турк типи тарқалган.

Маҳаллий халқларнинг миллий кийимлари жуда ранг-баранг бўлган. Ҳар элат ўзига хос кийимга эга, аммо умумий белгилари ҳам мавжуд. Эркакларнинг анъанавий кийимлари асосан яхтак-қўйлак, иштон, чопон, белбоғ, пўстин, дўппи, тери телпак, маҳси-кавуш, чориқ ёки этикдан иборат. Аёллар кенг тикилган қўйлак, узун иштон, енгсиз нимча ва узун чопон (пешмат), маҳси-кавуш, кийган, бошига лечак, рўмол ўраган, дўппи кийган ва ҳоказо. Кўпинча кийимлар ранги ва гули билан фарқланган. Инқилобгача ўзбек ва тожик аёллари паранжи (чачвон) ёпинганлар. Туркман, қирғиз қорақалпоқ аёлларининг бош кийимларига қараб қабилавий белгиларини аниқлаш мумкин бўлган. Барча Ўрта Осиё халқларининг аёлларида турли-туман узук, сирға, мис ва кумуш безаклар, тумор осиш, косметика кенг тарқалган.

Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг моддий маданиятида туб ўзгаришлар рўй берди. Ҳозир улар планлаштирилган замонавий мебель, гилам ва турли буюмлар билан безатилган кўп хонали ёруғ уйларда яшайдилар. Уларнинг кўпчилиги ҳозирги шаҳарликларга хос кийимларга ўтганлар. Миллий кийимларни асосан қариялар кияди, ба-

дий ҳаваскорлар тўғарагида ундан кенг фойдаланилади. Маъракаларда ўзбек ва тожик эркакларга чопон ва дўппи кийиш одат тусига кирган. Аммо уй ва жамоат иншоотларидаги қурилиш ишларида ва баъзи кийимларда, айниқса аёлларнинг кийимларида гўзал анъанавий миллий белгилар сақланиб қолган ҳам янги шакл касб этган. Анъанавий декоратив санъат намуналари, ўймакорлик, каштачилик санъати сўнгги йилларда яна ҳам равнақ топди.

Маҳаллий элатларнинг ижтимоий ва оилавий-маиший турмушида коллективлаштириш давригача феодал-патриархал анъаналар сақланган, кўп укладли хўжалик фаолиятида ижтимоий ташкилотларнинг турли формаларини юзага келтирган эди. Деҳқончилик воҳаларда ижтимоий муносабатлар, мулк формалари, жамоа анъаналари (сув жамоаси, қишлоқ ва қўшничилик жамоаси) ниҳоятда мураккаб бўлган. Бой табақаларида кўпхотинлик, ота ҳукми, итоатгўйлик, бутун аҳоли орасида қалин тўлаш, хун олиш каби ибтидоий сарқитлар кенг тарқалган эди. Жамоачилик муносабатлари чорва аҳолиси орасида анча мустаҳкам сақланган. Айниқса барча ҳуқуқлардан маҳрум бўлган аёлларнинг аҳволи оғир бўлган. Патриархал оилавий муносабатлар эски одат ва шариат орқали бошқарилган. Никоҳ ота-она истаги билан ҳал қилинган. Кўп халқларда левират, сорорат, ёш келиннинг отанаси уйига қайтиб келиш каби ибтидоий одатлар сақланган.

Чорвачилик соҳасида бой-камбағалларга бўлинишдан ташқари социал туркумлар ажралиб турган. Масалан, қозоқларда хон ва султонлар ҳамда қабила бошлиқлари «оқ суяк»ларга, қолган бутун фуқаро «қора суяклар»га ажратилган. Туркманларда ҳам социал табақаланиш бўлган, юқори табақага оид иглар ва уларга бўйсунган қуллар фарқ қилинган. Қирғизларда ҳукмрон қабила «зодагон» ларга манаплар кирган. Ўз навбатида манаплар ҳам «бош» ва «кичик» группаларга бўлинган. Асли мазкур табақаланиш чорва аҳлида мулк тенгсизлиги билан бевосита боғлиқ эди. Юқори табақа вакиллари анъанавий ўзаро ёрдам («ҳашар», «кўмак») одатига таяниб ўз қабиладошларини эксплуатация қилганлар.

Ижтимоий-иқтисодий қолақлик ва нотекис социал тараққиёт Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг XIX асрнинг иккинчи ярмида Россияга қўшилгандан кейин ўлка сунъий равишда «руслар мулки», яъни Туркистон, Хива ва Бухоро хонликларига бўлингандан сўнг анча кучайган. Шубҳасиз, Россияга қўшилишнинг энг муҳим оқибати ўлканинг нисбатан юқори формация ҳисобланган капитализм гирдобига тортилиши, илғор рус пролетариати ва демократик рус маданияти билан яқинлашишдан иборат эди. Дастлабки ўзгаришлар хом ашё манбаига айланган Туркистон ўлкасининг хўжалик йўналиши билан боғлиқ бўлган. Хом ашё ишлаб чиқариш саноатининг пайдо бўлиши, қишлоқ хўжалик қуролиларининг такомиллашиши, темир йўлнинг ўтказилиши, савдо-сотиқ кучайиб фабрика маҳсулотларининг маҳаллий бозорларда кўпайиши социал-иқтисодий муносабатларга жиддий таъсир қила бошлаган. Аммо чоризм турмушни ўзгартишга интилмас эди.

Ҳар кунги моддий ва маиший ҳаётда, маънавий турмушда ва маданиятда янгиликлар жуда секин сезиларсиз даражада эди.

Фақат Октябрь социалистик революцияси ғалабасидан сўнг ижтимоий-иқтисодий ва оилавий турмушида янги муносабатлар ўрнатилди. Юксак тараққий қилган саноат ва механизациялашган қишлоқ хўжалигига эга бўлган «Совет Шарқи» халқлари кенг социал тараққиёт йўлига чиқиб олдилар, маиший ва маданий ҳаётнинг ҳамма томонлари равнақ топди ва яшнади. Эркак ва аёллар тенг ҳуқуққа эга бўлиб, социалистик турмуш тарзининг барча ютуқларидан бирга баҳраманд бўлмоқдалар.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг узоқ тарихий анъаналарга эга бўлган жуда бой маънавий маданияти ҳам совет даврига келиб яна ҳам яшнади, янги гўзал ранг-баранг формалар ва ғоялар билан бойиди.

Ўтмишда бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларига хос умумий маданий мерос мавжуд эди. Айниқса халқ ижодида, эпик достонларда умумий қаҳрамонлар, сюжет ва ривоятлар кўп учрайди. Бунга ёрқин мисол ўзбек, қozoқ ва қорақалпоқлардаги «Алпомиш» достони, туркман, тожик ва ўзбеклардаги «Гўрўғли» эпик поэмаси ёки «Шохсанам» достони. Энг қадимий даврларда Овустада ва сак эпосида тилга олинган сюжет ва образлар бутун Ўрта Осиё халқларида тарқалган «Ширин ва Шакар» достонида аниқ сақланган. Насриддин Афанди ва Алдар Қўса латифалари, қаҳрамонона афсонавий эртак ва ривоятлар, турли мазмундаги лирик ашулалар ва жозибатор лапарлар ҳозиргача кишига завқ бағишлайди.

Халқ ижоди намуналари ёзма адабиётга зўр таъсир қилиб келган. Рудакий, Алишер Навоий, Турди, Умар Хайём, Махтумқули каби буюк мутафаккир шоир ва адиллар жуда кўп сюжет ва образларни серчашма халқ ижодидан олганлар. Халқ бахши (бақси), шоир ва оқинлари қадимий классик адабиёт намуналарини авлолма-авлод куйлаб етказиб келганлар. Улар жозибатор халқ куйларини ҳам бизгача етказган.

Музыка санъати ҳам узоқ тарихий даврларда пайдо бўлган. Археологлар тадқиқ этган турли антик давр обидалардаги ўйма ва рангли расмларда сурнай, най, ноғора, ҳар хил торли асбоблар тасвирланган. Ҳозирги ўзбек, тожик, қozoқ ва туркманларнинг музыка асбоблари жуда ҳам хилма-хил. Тўй ва томошаларда, байрам ва сайлларда доимо музыка куйлари янграйди, рақслар ижро этилади, масхарабозлар ва дорбозлар ўз санъатини намойиш қиладилар. Халқ театри ва қўғирчоқ ўйини ҳам қадимдан маълум.

Тасвирий санъат, ўймакорлик, кошинчилик, бадий каштачилик, нақшли сопол буюмлар яшаш, гиламчилик ва бошқа амалий санъат бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистонда қадимдан машҳур бўлиб совет даврида янгидан яшнади ва профессионал касб даражасига кўтарилди. Ҳозирги даврда ҳеч бир миллий архитектурани, жамоат иншоотларини, маданият саройларини ёғоч, ганч ва тош (мармар)га ўйилган ажойиб миллий орнаментсиз тасаввур қи-

лиш қийин. Моҳир халқ усталари яратган гўзал сопол буюмлар, нозик наққошлик безаклари, зар тикилган кийимлар ва ажойиб сўзаналар кенг меҳнаткаш оммининг уй жиҳозига айланган.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг маънавий ҳаётида асрлар давомида ҳукмрон бўлиб келган ислом дини муҳим роль ўйнаган. У бутун ижтимоий, оилавий ва шахсий турмушга сингиб кетган. Манший турмуш ва маданиятнинг барча ҳужайраларига тарқалган диний эътиқод инсоннинг ҳар кунги ҳаётини белгилаб берган. Фақат Октябрнинг ҳаётбахш нурлари ижтимоий тараққиёт йўлини ёритиб хурофот ва қоронғиликдан барча меҳнаткашларни озод қилди, уларнинг онгига социалистик идеологияни сингдирди.

IX 606

СИБИРЬ ХАЛҚЛАРИ

Мамлакатимизнинг ярмидан кўпроқ қисмини эгаллаб олган Сибирнинг бепоён даштлари, тайга ва ўрмонларида қадимдан 30 дан ошиқ турли элат ва этнографик группалар яшайди. Улар фанда хўжалик, маданий хусусиятларига қараб бир неча тарихий этнографик областларга бўлинган: Жанубий Сибирнинг ўрмон дашт қисми; Ғарбий Сибирнинг Тайга ва Тундра бўйи зонаси; Олтой-Саян қисми; Ўрта Сибирь; Амур-Приморье ўлкаси ва Шимоли-Шарқий чекка қисми.

Сон жиҳатдан нисбатан кам ҳисобланган маҳаллий Сибирь халқлари (умумий аҳолиси ҳозир 25 миллиондан ортиқ бўлса, маҳаллий туб элатлар тахминан бир миллиондан кўпроқ) жуда катта территорияга жойлашган. Масалан, 328 мингдан ортиқ аҳолига эга бўлган ёқутларнинг автоном республикасининг ҳозирги территорияси Франция территориясига нисбатан олти ҳисса катта, ёки бурят автоном республикаси туб аҳоли сони 353 минг кишидан иборат бўлиб эгаллаган территория Буюк Британияга бир ярим баравар келади.

Революциядан илгари қирғинликка ҳукм қилинган Сибирь халқлари совет даврида ленинча миллий сиёсатнинг амалга оширилиши натижасида кенг иқтисодий, сиёсий ва социал-маданий тараққиёт йўлига чиқдилар. Улар ўзларининг миллий автономиясига эга бўлиб, ҳозир Сибирь ва Узоқ Шарқда учта автоном республика, учта автоном область ва тўққизта автоном округ мавжуд.

Хўжалик-маданий характеристикаси нуқтаи назардан Сибирни иккига бўлиб турган Енисей дарёсининг жанубида деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиги, Ўрта ва Қуйи Обь дарёси бўйларида овчилик, энг шимолий қисмида Тундра буғучилиги, Енисей ва Лена дарёлари ўрталигида тайга буғучилиги ва овчилик хўжалиги ажралиб туради. Саян-Олтой тайга тоғликларида барча мазкур хўжаликларни мужассамлаштирган ўзига хос этнографик дунёни кўриш мумкин. Амур-Приморье районида ҳам махсус эт-

нографик хусусиятларга эга бўлган балиқчилик ва овчилик хўжалик типини учратамиз. Чутко-камчатка районида эса «палеоосиё» маданияти билан боғлиқ махсус овчилик ва буғучилик типидиққатга сазовор.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Сибирь қадимдан русларни ўзига жалб қилиб келган. Бу ерга XVI асрдан бошлаб янги ерларни очувчи руслар томонидан йўл очиб берилган эди. Бир аср ўтмай Сибирга келган русларнинг сони 150 мингдан ошиб кетган ва маҳаллий туб аҳоли сонига яқинлашган. Ҳозирги даврда Сибирда яшовчи 25 миллионли аҳолининг деярли 90 проценти ёки ўндан тўққиз қисми руслар (22 млн.), украинлар (1 млн.) ва белоруслар (200 минг). Улар бу гўзал ўлканинг барча бойликларини совет халқлари манфаатлари учун ўзлаштириб, асрлар давомида эзилиб, ибтидоий жамият даражасида яшаб келган туб аҳолини чинакам тараққиёт йўлига олиб чиқдилар. Юксак маданият олиб келган буюк рус халқи бошқа халқлар билан ҳамкорликда Сибирни қисқа муддат ичида йирик саноат ва илм марказига айлантирди.

Албатта, совет даврида рўй берган ажойиб иқтисодий, социал ва маданий ўзгаришлар кўп миллатли Сибирь аҳолисининг анъанавий турмуш тарзини мутлақо йўқотиб юбормади. Аскинча, уни нокапиталистик тараққиёт йўлига, социализмнинг ривожланган даврига етказиб миллий маданиятларни яна ҳам равнақ топтирди ва бойитди.

Ушбу бўлимда этнографик жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга бўлган бир миллионли туб аҳоли вакиллари маҳаллий этносларнинг таърифи берилади.

Лингвистик жиҳатдан Сибирь халқлари бир неча тил оиласи ва туркумларига эга. Биринчи ўринда энг кўп сонли Олтой тил оиласига кирадиган элат ва халқлар туради. Уларни уч туркумга бўлиш мумкин: туркий, мўғул ва тунгус-манжур тиллари. Энг катта туркий тил туркумига олтой-саян халқлари (олтойликлар, туваликлар, хакаслар, шўрлар, чулимлар, туфалар ёки қорагаслар), Фарбий Сибирь татарлари (барабин, ишим ва тоболиклар), Шимолий Сибирдаги ёқутлар ва дўлганлар кирати. Мўғул тил туркумига фақат бурятлар кирати. Тунгус-манжур тилларида эвенк (тунгус)лар ва уларга яқин эвен (ламут)лар, Қуйн Амурда ва Уссурий ўлкасида яшовчи нанай (гольд)лар улчилар, ўрўчи ва удегейлар, Сахалиндаги ўрўкилар гапиради. Фарбий Сибирда яшовчи ханти-мансилар, самодий халқлари (ненец, энец ва селькуплар) урал тил оиласига оид кам сонли элатлардир.

Энг қадимги осие халқларига (одатда «палеоосиё» деб атайдилар) юқорида тилга олинган туркумларга кирмайдиган Шимоли-шарқий Сибирда яшовчи ительменлар, чукилар, коряклар, калима юкагирлари кирати. Палеоосиё тил туркумига Амур қуйн оқимида ва Сахалинда жойлашган нивха (гиляк) анларни ҳам киритадилар. Урта Енисейда яшовчи кетларни бир вақтлар жуда кенг тарқалган мустақил енисей тил оиласига оид дейиш мум-

кин. Қисман Чукотка ва Врангель оролида яшовчи эскимос ва алеутлар ўзига хос тил оиласини ташкил қилади.

Антропологик жиҳатдан Сибирь халқлари асосан монголоид ирқига оид. Аммо Енисейнинг Фарбида яшовчи аҳолида европеоид ирқининг таъсири сезиларли.

Сибирь халқларининг келиб чиқиши ва шаклланиш тарихи энг қадимги давр — юқори палеолитга бориб тақалади. Неолит даври (эрамиздан аввалги IV—II минг йилликлар)га келиб ибтидоий овчи ва балиқчи элатлар Амур, Енисей, Лена ва Обь каби йирик дарё воҳаларини, Камчатка ва Чукотканинг ичкари соҳилларини ҳам эгаллаб олганлар. Уша даврлардан ҳозиргача етиб келган тил туркумлари пайдо бўлган. Бутун Шарқий Сибирни Енисейдан Охот денгизигача эгаллаб олган «палеоосиёликлар» бир неча мустақил этнолингвистик бирикмалардан иборат эди. Улар ўз навбатида турли тилда гапирадиган майда туркумларга бўлинган. Амур воҳасининг анча қисмини гиляклар, Охот денгизи соҳиллари ва қисман Чукоткани коряк ва чукчиларнинг аجدодлари, Камчатка ва Беринг қирғоқларини эскимослар, Обь ва Енисейнинг юқори оқимини кетларга қардош қабилалар, Юқори Лена ва Байкал бўйларини юкагирлар эгаллаган эди. Зауральеда, яъни Обь дарёсининг пастки ва Урта оқимларида эрамиздан аввалги V—III минг йилликда урал тил оиласига оид угор халқлари (ханти-манси) ҳам самодийлар жойлашган. Мазкур элатлар овчилик ва балиқчилик билан шуғулланганлар.

Жанубий Сибирь даштларида неолит даврида турли овчи қабилалари дайдиб юрганлар. Эрамиздан аввалги III минг йилликлар бу ерда Фарбдан келган европеоид типдаги чорвачилик билан шуғулланувчи элатлар пайдо бўлади. Кейинги минг йилликда Жанубий Сибирни андронов маданияти типдаги ўтроқ деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи бронза даври элатлари эгаллайди. Эрамиз бошларида бу ерга олтой тил оиласига оид туркий ва тунгус қабилалари босиб қиради. Эҳтимол улар Саян-Олтой ва Байкал бўйларидан келган. Байкал атрофларида мўғул тилидаги бурятларнинг аجدодлари ҳам яшаган.

Эрамизнинг VI—X асрларида қадимги туркий элатлар. Обь ва Енисейнинг юқори қисмидаги Байкал кўли атрофида жуда кенг территорияни эгаллаб олганлар. Уша даврда эвенкларнинг тунгус аجدодлари Шарқий Забайкалье, Амур воҳаси ва Урта Сибирга тарқалган. Мўғул истилосидан кейин бу ердаги туркий элатларнинг бир қисми Лена дарёсининг ўрта оқимига кўчиб маҳаллий «палеоосиё»ликлар билан аралашиб ёқут халқига асос солган. Мазкур мураккаб этник жараён кейинги асрларда ҳам қисман давом қилиб келган. Унинг моҳиятини тўлиқроқ тасаввур қилиш учун айрим йирик халқларнинг этногенези ва этник тарихи устида қисқача тўхтаб ўтиш зарур.

Сибирнинг нисбатан энг кўп сонли халқларидан ёқутлар (328 минг) қадимий этнослардан бири ҳисобланади. Улар ўзларини «Саха» деб атайдилар ва Ёқутистон АССР нинг туб аҳолиси бўлиб, Лена дарёсининг ўрта оқимида, жанубий Олдан ва Вилюя-

да, қисман Олекманинг қуйи оқими ва Шимолнинг чекка районларида жойлашган. Айрим группа ёқутлар Красноярск ўлкасининг шимолида, Магадан, Сахалин ва Амур областларида ҳам яшайдилар.

Ёқут этноси асли эрамизнинг II минг йиллигининг биринчи ярмида Лена дарёсининг ўрта оқими ҳавзасида Байкал соҳилларидан келган туркий қабилаларнинг маҳаллий палеосиё ва тунгус тилларидаги элатларни ўзига сингдириб юбориши натижасида пайдо бўлган. Энг охирги элатларнинг кўчиб келиши XIV—XV асрларда рўй берган. XVII асрларда ёқутларнинг катта группалари Лена, Яна, Индигирка ва бошқа йирик дарёларнинг водийларига ёйилиб маҳаллий қабилалар билан аралашиб кетганлар. Ёқутларнинг этник консолидацияси XVII асрларнинг 20—30-йилларидан, яъни ўлкани Россияга қўшилиш давридан кейин тугалланади. Совет даврига келиб улар социалистик миллат бўлиб шаклланадилар.

Иккинчи йирик халқлардан бурятлар (353 минг киши) XVII асрда турли мўғул қабилалари (булагатлар, эхиритлар, хориндилар ва хўндўрлар)дан ташкил топган, уларга кейин бошқа мўғул қабилалари ва қисман эвенклар қўшилган. Инқилобдан илгари бурятлар икки қисмга бўлинган: ғарбий ўтроқ чорвадорлар ва деҳқонлар (православ динида) ҳамда шарқий (Забайкалье) кўчма чорвадор қисми (ламаизм динида). Фақат Совет даврида уруғ қабилачилик тугатилиб бутун бурят халқи ўтроқ ҳолатга ўтган ҳамда Бурятия Автоном Совет Социалистик республикаси ташкил топган, ундан ташқари Иркутск ва Чита областлари махсус автоном округларга эга.

Ўтмишда урянхайликлар, сойотлар ёки саянликлар деб ном қозонган ҳозирги тувалилар (166 минг киши)нинг келиб чиқиши асли VII—VIII асрлардаги ўрхун-енисей ёзувларини яратган туркий қабилалар билан бевосита боғлиқ бўлган. Уларнинг этногенезида самодий қабилалари ҳам қисман иштирок қилган. Ёки илгари ногўғри ўйрўтлар деб аталган олтой халқи (60 минг) ҳам қадимий самодий, кет, угор ва турк қабилаларининг узоқ давр давомида аралашиб кетиши натижасида, жанубий олтойликлар эса Саян-Олтой қадимий турклари (VI—VIII асрлар) билан кўчиб келган мўғул қабилалари (XIII ва XVI—XVIII асрлар) билан аралашishi оқибатида пайдо бўлган эди. Ҳозир олтойликлар Юқори Обь дарёси ҳавзасидаги ва Олтой тоғи оралгидаги водийларда яшайдилар ва ўзининг автоном областига эга. Бошқа Шимолий халқларнинг ҳам этногенези ва этик тарихи шундай мураккаб.

Сибирнинг табиий-географик шароитга мослашган ҳолда қадимдан бир неча хўжалик-маданий типлар пайдо бўлган. Олтой — Саяндаги бурятлар, Ғарбий Сибирь ва Ленининг ўрта оқи-мида жойлашган ёқутлар чорвачилик ва деҳқончилик хўжалигини яратганлар. Бурятлар кўчма чорвачиликка эга бўлиб, от, қўй ва туя боққанлар. Байкал бўйи бурятлари ярим кўчма чорвачиликни ўтроқ деҳқончилик хўжалиги билан бирга олиб борганлар. XIX асрлардан бошлаб русларнинг таъсири остида деҳқончилик

хўжалиги анча ривожланган. Олтойнинг тоғли ва тайга районларида яшовчи аҳоли овчилик билан шуғулланган. Ёқутлар яқин давргача ярим кўчманчи чорвачилик (қорамол ва йилқичилик) билан бир қаторда балиқчилик ва овчилик (гўшт ва қимматбаҳо тери маҳсулоти етказиш) хўжалигига эга бўлганлар, шимолий ёқутлар эса қисман буғу ҳам сақлаганлар.

Катта-кичик дарё воҳаларида ва тармоқларида, денгиз соҳилларида жойлашган нанай, ульчи, нивхи, коряк, ительмен, хаптиманси ва жанубий селькуплар ўтроқ балиқчи хўжалик типини вакиллариدير. Уларнинг бутун ҳаёти ва тирикчилиги балиқчилик ва қисман овчилик билан боғлиқ бўлган.

Шарқий Сибирда яшовчи эвенк, эвен, дўлған, туфалар, ўрмон ненецлари, селькуп ва удэгэйлар овчилик, буғучилик хўжалиги билан шуғулланганлар. Уларнинг асосий касби овчилик билан буғучилик бўлса-да, қўшимча балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар. Кўчманчилик билан турмуш кечирган мазкур элатлар буғулардан юк ташиш ва транспорт сифатида фойдаланганлар, энгил қайиқ, чана ва чанғи ҳам транспорт сифатида ишлатилган.

Ненец, чукчи ва коряклар тундра буғучилик хўжалигига эга бўлганлар. Улар қишда тайга чеккаларига, ёзда денгиз соҳилларига, кузда яна тайга томон йил бўйи буғулари билан кўчиб юрганлар. Тундра буғучилари икки, тўрт ёки беш буғу қўшилган энгил чана (нарта)ларда кўчманчилик қилиб ҳаёт кечирганлар.

Шарқи-шимолий Сибирда, асосан Чукотка соҳилларида яшовчи эскимослар, ўтроқ чукчи ва коряклар денгиз қайиқларига оз қилувчи арктикаликлар хўжалик типини ташкил қиладилар. Улар йил бўйи морж ва тюленларга санчқи билан ов қилганлар. Ёз пайтларида энгил тери билан ўралган ёғоч қайиқларда, қишда ит қўшилган чаналарда овга чиққанлар.

Сибирь халқларининг моддий маданияти уларнинг хўжалик фаолиятига мослашган. Чорвачилик билан машғул аҳоли кўчма ва ўтроқ типдаги уйларда яшаганлар. Буят ва олтойлар конус шаклидаги кигиз ёпилган ўтов уйларда, ёқутлар дарахт қобиғи ёпилган ўтовсимон «яраса» номли уйларда яшаганлар. Ўтроқ аҳоли ёғоч уйлар ҳам қурганлар. Балиқчилик билан шуғулланувчи элатлар ўтмишда ертўлаларда, кейин хитойча франза типдаги тўғри бурчакли ёғоч уйларда истиқомат қилган. Кўчманчи овчи ва буғучи ненец ва эвенкларда кўчиришга қулай бўлган тери ёки дарахт қобиғи билан бекитилган конус қапа шаклидаги чайла («чум») тикланган. Эскимос ва чукчиларда ертўла шаклидаги муздан тикланган уйлар мавжуд. Ҳозирги даврда барча Сибирь халқлари замонавий уйларга эга. Кўчма хўжалик билан шуғулланувчи аҳоли анча қулай иссиқ ва ёриқ палатжалар билан кўчиб юрадилар.

Чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланувчи ақолининг анъанавий кийимлари тери ва матодан турли хилда тикланган чопон ва пўстинлар, кўйлак ва иштонлар, этик ва қалпоқлардан иборат бўлган. Ўтроқ балиқчилар балиқ терисидан, буғучилар ва овчилар буғу ва бошқа қайиқларнинг терисидан кийим ҳам пойабзаллар тикканлар. Эркак ва аёлларнинг кийимлари унча

фарқ қилмаган. Арктика овчиларида теридан икки қават қилиб бошдан-оёқ яхлит тикилган кийим бўлган.

Октябрь инқилобигача Сибирь халқларининг ижтимоий турмуши ибтидоий ишлаб чиқаришга асосланган архаик формадаги муносабатлардан иборат эди. Уларнинг социал тузумида ҳатто она уруғи даврига оид сарқитлар (матрилокал никоҳ қолдиқлари, авонкулат, яъни она томонидаги тоғанинг махсус роли, фратрий ташкилоти ва бошқа ибтидоий, ижтимоий ва оилавий турмуш одатлари) сақланиб келган. Шимолий халқларда, тоғ-тайга ва олтой-саяндаги элатларда патриархал уруғчилик муносабатлари ҳукмронлик қилиб келган. Хант-манси, селькуп, эвенк, нивхи каби элатларда уруғ-жамоа тузуми емирилиб синфий жамиятга ўтиш жараёни бошланган. Бурят, олтой ва ёқутларда эса илк патриархал феодал муносабатлари ўрнатилган эди.

Сибирь халқларининг кўпчилиги ёзувсиз, ниҳоятда қоқоқ маданиятга эга бўлганлар. Уларнинг маънавий ҳаётида уруғ ва оила арвоқларига, табиат кучларига сиғиниш каби ибтидоий динлар ҳукмронлик қилиб келган. Ғарбий Сибирь татарлари дастлаб шомонизм каби ибтидоий динларга иттиқ қилганлар, фақат XVI асрда ислом динига ўтганлар. Бурят ва қисман олтой халқларида буддизм дини кенг тарқалган.

Бутун Сибирь халқларида энг кенг тарқалган диний эътиқод шомонизм эди. Шомонийлик динининг асосий хусусияти шундан иборатки, шомон зикрга тушиб ўзини асабийлаштириб жазаваси туган ҳолда ҳомийси ва ёрдамчиси ҳисобланган арвоқлар билан бевосита муносабат қилиш қобилиятига эга эмиш. У арвоқларни ишга солиб касалларни даволаш, очлик ва турли мусибатларни тугатиш, бола туғилиш, овда ва касб-ҳунарда муваффақият келтириш ёки душманларни мағлубиятга ҳукм қилиш каби ишларни «амалга оширган». Ительменларда ҳамма шомонлик қила билган. Чукчиларда, масалан, профессионал шомонлардан ташқари, ҳар бир оила бошлиғи шомонлик маросимини оила байрамларида ўткази билган. Юкагир, хант-манси, эвенк ва бурятларда шомонлик махсус мутахассислик ҳисобланган ва меросий касбга айланган. Бурятларда буддизм таъсирида шомонизм ниҳоятда мураккаблашиб кетган.

Сибирь халқларида бошқа ибтидоий диний тасаввурлардан оилавий-уруғ аждодларига, айиқ ва бошқа ҳайвонларга сиғиниш одатлари узоқ давр сақланган. Масалан, нивха халқида айиққа сиғиниш уруғ ибодати даражасига кўтарилган. Ненецларда шомонийлик асосий диний эътиқод ҳисобланса-да, аммо ҳомийлик вазифасини бажарувчи оилавий арвоқларнинг тасвири ясалиб оила бошлиғида сақланган. Улар ҳатто овчилик ва балиқчилик ҳомийлари — «сядей»ларга қурбонликлар келтирганлар.

Чор ҳокимияти ўз ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатиш ва маҳаллий аҳолини бутунлай бўйсундириш мақсадида XVIII асрдан бошлаб миссионерлик фаолиятини кучайтирган эди. Сибирни христианлаштириш анча қийинчиликда асосан зўрлик билан амалга оширилган. Улканнинг кўпчилик аҳолиси XIX аср охирига келиб православ динига ўтказилган бўлса-да, асли маҳаллий ди-

ний тасаввурлар йўқолмаган, аксинча туб аҳолининг дунёқараш ва хатти-ҳаракатига зўр таъсир қилиб келган.

Совет ҳокимияти ўрнатилган кунидан бошлаб Сибирь ва Узоқ Шарқ халқларига катта эътибор қилинди. Уларни ибтидоий патриархал қолоқликдан социалистик экономика ва маданиятга ўтказиш учун махсус ташкилотлар пайдо бўлди. 1922—1924 йиллардаёқ иқтисодий қолоқликни тугатиш мақсадида матлубот кооперацияси ва давлат ташкилотлари орқали маҳаллий аҳолига катта моддий ёрдам берилган эди. Уша вақтлардаёқ Бурят ва Ёкут элларида автоном республикалар, Олтой ва Хакас ўлкаларида автоном областлар ташкил қилинган.

Ниҳоятда узоқ Шимолнинг чекка ўлкаларидаги халқларни, бепоён Тайга ва Тундрада дайдиб юрган элатларни янги ҳаётга жалб қилиш анча мураккаб масала эди. Бу ерда марказий Россияга нисбатан совет қурилиши 7—8 йил кейин амалга оширилди. Узоқ Шимолда миллий (кейин автоном) округлар фақат 1929—1931 йилларда пайдо бўлди. Уша даврларда оддий ишлаб чиқариш бирликлари (ппо) пайдо бўлган. 30-йиллардан бошлаб, улар колхозга айлантирилган, 60-йиллардан бошлаб барча касб артел (колхоз)лари оммавий равишда совхозга ўта бошлайди. Ҳозир Шимолий районлардаги туб аҳолининг 70 проценти қишлоқда яшайди.

Аммо урбанизация жараёни Сибирда анча кучайган. 1970 йили бутун шимолий ненецларнинг 68 проценти шаҳарларда жойлашган, хантиларнинг 66,5 проценти, чукчилардан 62,6 проценти шаҳарликлар. Шимолий халқларнинг шаҳарга миграцияси уларнинг турмуш шароити ва маданияти, меҳнат характери, билим даражаси, социал-маданий савияси ўзгарганлиги, янги эҳтиёжлар пайдо бўлганлигининг оқибатидир.

Сибирь халқларининг ҳозирги маданий даражаси уларнинг таълим савияси билан боғлиқ. Масалан, Шимолий халқларнинг 1926 йилда 90 проценти саводсиз бўлган бўлса, ҳозир кўпчилик аҳоли ўрта ва тўлиқсиз ўрта билимга эга. Ҳозирги даврда уларни яна ҳам юқори таълим-тарбия даражасига кўтариш учун тўлиқ давлат таъминотига ўтган мактаб-интернатлар, махсус ўқув юртлар ва бошқа шароитлар яратилди.

Хуллас, Октябрь революцияси ғалаба қозонгандан кейин барча Сибирь халқлари ва этник группалар чинакам тараққиёт йўлига ўтдилар. Совет ҳокимияти ўрнатилиши билан улар патриархал қолоқликдан капитализмни четлаб социалистик қурилишга тортилдилар. Асрлар давомида эзилиб келган халқ ва элатлар тарихан қисқа муддат ичида иқтисодий, социал ва маданий жиҳатдан ниҳоятда катта-катта ютуқларни қўлга киритиб, мазмунан социалистик, шаклан миллий маданият яратдилар. Ажойиб халқ санъати соҳалари — ўймакорлик, айниқса суяк, шох ва ёғочдан ҳайкалчалар ҳамда ҳар хил бадий буюмлар ясаш, бадий тикувчилик, махсус ўйинлар ва ашулалар яна ҳам равнақ топди. Ҳозирги даврда Сибирь мамлакатимизнинг энг ривожланган йирик саноат, илм-фан ва маданият марказларидан бирига айланди.

АДАБИЁТ

І. Умумий этнография масалалари

- Энгельс Ф.* Табиат диалектикаси. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1983.
т. 20.
- Энгельс Ф.* Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши.
Ленин В. И. Велікороссларнинг миллий ифтихори ҳақида. Тўла асарлар тўплами, т. 21.
- Ленин В. И.* Миллий масала ҳақидаги резолюция. Тўла асарлар тўплами, т. 24.
- Ленин В. И.* Давлат тўғрисида. Тўла асарлар тўплами, т. 39.
Основы этнографии. Под редакцией С. А. Токарева. М., 1968.
Этнография. Под редакцией Ю. Бромлей и Г. Е. Маркова. М., «Высшая школа», 1982.
- Очерки общей этнографии. М., «Наука», 1957—1968 гг. Вып. 1—5.
Народы мира. М.—Л., 1954—1966, т. 1—13.
Современные этнические процессы в СССР. М., 1975.
Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. М., 1981.
Брук С. И. Население мира. М., 1981.
Итс Р. Ф. Введение в этнографию. Л., 1974.
Токарев С. А. Истоки этнографической науки. М., «Наука», 1978.
Токарев С. А. История зарубежной этнографии. М., «Наука», 1978.
Токарев С. А. Этнография народов СССР. М., 1958.
Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы расы и культуры. М., 1971.
- Марков Г. Е.* История хозяйства и материальной культуры. М., 1979.
Джаббаров И. Общественный прогресс, быт и религия. Ташкент, «Ўзбекистан», 1973.
- Жабборов И.* Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент, «Фан», 1964.
1976. *Жаббаров И.* Майишій турмуш, урф-одат ва хурофот. Тошкент, «Фан», 1979.
- Жаббаров И.* Тафаккур чироғи ва хурофот. Тошкент, «Ўзбекистон», 1979.
Жаббаров И. Этнография асослари, Тошкент, 1981.
- Жаббаров И.* Этнография ва жаҳоннинг этник қиёфаси. Тошкент, «Фан», 1982.
- Жаббаров И.* Турмуш тарзи, урф-одат ва одоб. Ташкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1983.
- Неструх М. Ф.* Одамзод ирқлари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976.

ІІ. Жаҳон халқлари

- Бутиков Н. А.* Папуасы Новой Гвинеи (хозяйство, общественный строй). М., 1968.
- Кабо В. Р.* Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. М., 1969.
- Чеслинг У.* Среди кочевников Северной Австралии, М., 1961.
- Далм Г.* Канака — люди южных морей. М., 1964.
- Дик Рафси.* Луна и радуга. М., 1978.
- Пучков П. И.* Население Океании. Этнографический обзор. М., 1967.
- Пучков П. И.* Формирование населения Меланезии. М., 1968.
- Малые народы Южной Азии. М., 1978.
- Марков Г. Е.* Кочевники Азии. М., 1976.

- Шпажников Г. А.* Религии стран Западной Азии. М., 1976.
- Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии. М., 1963.
- Этнические процессы в странах Юго-Восточной Азии. М., 1974.
- Этнические процессы в странах Южной Азии. М., 1976.
- Дэвидсон Б.* Африканцы. Введение в историю культуры. М., 1975.
- Исмагилова Р. Н.* Этнические проблемы современной Тропической Африки. М., 1973.
- Шпажников Г. А.* Религии стран Африки. М., 1981.
- Морган Л.* Древнее общество. Л., 1935.
- Североамериканские индейцы. Сборник статей. М., 1978.
- Культура и быт народов Зарубежной Европы. Этнографические исследования. М., 1967.
- Нидерле Л.* Славянские древности. М., 1956.
- Типы сельского жилища в странах Зарубежной Европы. М., 1968.
- Этнические процессы в странах Зарубежной Европы. М., 1970.
- Востоочнославянский этнографический сборник.—Труды Института этнографии АН СССР, новая серия. М., 1956, т. XXXI.
- Русские. Историко—этнографический атлас. М., 1967.
- Токрев С. А.* Религиозные верования восточнославянских народов XIX начала XX вв. М., 1957.
- Балтийский этнографический сборник.—Труды Института этнографии АН СССР, новая серия, т. XXXI, М., 1956.
- Кузеев Р. Г.* Происхождение башкирского народа. М., 1974.
- Татары Среднего Поволжья и Приуралья. М., 1967.
- Ковалевский М. М.* Закон и обычай на Кавказе. 1980, т. I—II.
- Культура и быт народов Северного Кавказа. М., 1968.
- Хозяйство и материальная культура народов Кавказа. М., 1968.
- Поляков С. П.* Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. М., 1980.
- Шаниязов К. Ш.* К этнической истории узбекского народа. Ташкент, «Фан», 1974.
- Занятия и быт народов Средней Азии. Среднеазиатский этнографический сборник. *Ш. Л.*, «Наука», 1971.
- Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., «Наука», 1982.
- Этнография каракалпаков. XIX — начало XX века (материалы и исследования). Ташкент, «Фан», 1980.
- Историко—этнографический атлас Сибири. М.,—Л., 1961.
- Социальная организация и культура народов Сибири. М., 1974.
- Этногенез и этническая история народов Севера. М., 1975.
- Смоляк А. В.* Этнические процессы у народов Нижнего Амура и Сахалина. Л., 1975.

МУНДАРИЖА

Этнография фанига муқаддима	3
Этнография ва унинг қисқача тарихи	3
Жаҳон халқлари этнографияси	22
Этнографияга оид махсус терминлар, танқидий метод ва асосий муаммолар	39

I ҚИСМ. ЧЕТ ЭЛ МАМЛАКАТЛАРИ ХАЛҚЛАРИ

I б о б. Австралия ва океания халқлари	47
Австралия ва Океания халқлари	47
Австралия ва Тасмания	49
Океания халқлари	60
Папуаслар ва меланезия халқлари	63
Полинезия халқлари	68
Микронезия халқлари	73
II б о б. Чет эл Осиё халқлари	75
Ғарбий Осиё халқлари	86
Жанубий Осиё халқлари	102
Жануби-шарқий Осиё халқлари	113
Шарқий ва Марказий Осиё халқлари	121
III б о б. Африка халқлари	132
Шимолий Африка халқлари	140
Ғарбий ва Марказий Африка халқлари	145
Шарқий ва Жанубий Африка халқлари	152
IV б о б. Америка халқлари	171
Шимолий Американинг туб аҳолиси	177
Арктика овчилари ва балиқчилари	181
Шимоли-ғарбий соҳил индейслари	183
Ўрмон овчи қабилалари	185
Калифорния индейслари	187
Шарқий ва жануби-шарқий деҳқончилик ва ўрмон овчи қабилалари	189
Прерия (дашт) овчи қабилалари	192
Марказий ва Жанубий Америка халқлари	194
Мексиканинг туб аҳолиси	196
Майя давлати	197
Чибга — Мупеклар давлати	199
Инклар давлати	201
Тропик ўрмон зонасидаги индейс қабилалари	202
Шарқий ва Жанубий Бразилия индейслари	204
Американинг ҳозирги этник қиёфаси	206

V боб. Чет эл Европа халқлари	208
Хўжалик ҳаёти ва моддий маданияти	215
Ижтимоий турмуш, оила-никоҳ муносабатлари ва маънавий маданияти	223

II ҚИСМ. СССР ХАЛҚЛАРИ

VI боб. СССРнинг Европа қисмидаги халқлар	232
Европа қисмидаги шарқий славян халқлари.	232
СССР Европа қисмининг нославян халқлари.	240
СССР Европа қисмидаги шимолий халқлар	244
Волга-Кама бўйи халқлари	246
СССР Европа қисмининг жануби-ғарбий ва шарқий халқлари	250
VII боб. Кавказ халқлари	251
VIII боб. Урта Осиё ва Қозоғистон ҳақлари	259
IX боб. Сибирь халқлари	270
Адабиёт	277

На узбекском языке

Джаббаров Иса Мурадович

ЭТНОГРАФИЯ НАРОДОВ МИРА

Учебное пособие для студентов исторических факультетов вузов

Ташкент «Ўқитувчи» 1985

Редакторлар: *Р. Саидов, М. Умарова*
 Бадний редактор *Ф. Некқадамбоев*
 Техредактор *Э. Вильданова*
 Корректорлар: *М. Таирова, К. Шарипова*

ИБ№ 3427

Теришга берилди 10.05.84. Босишга рухсат этилди 5.09.84. Р—01770. Формати 60×90^{1/16}. Тип қозоғи № 1. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқорн босма усулида босилди. Шартли б. л. 17,5. Шартли кр. отт. 17,5. Нашр. л. 19,08. Тиражи 5000. Заказ 2693. Баҳоси 95 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент Навоий кўчаси, 30. Шартнома 17-198-83.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1984.

Головное предприятие ТППО «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, ул. Навои, 30.